

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTA ÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İLHANLILAR DÖNEMİNDE VE SONRASINDA ERDEBİL
(XIII VE XIV YÜZYILLAR)

HATİCE AKSOY

DOKTORA TEZİ

Danışman
PROF. DR. MUSTAFA DEMİRCİ

KONYA-2024

ÖN SÖZ

Erdebil bölgesi, Moğolların Mugan ovasını merkez seçmesi, Safeviyye Tarikatı'nın burada gelişerek Şiî Safevîlerin kuruluşuna yol açması, Moğol sonrası dönemde kurulan devletlerarası rekabette yer alması gibi XIII. yüzyıl dünyasının en önemli gelişmelerinin merkezinde yer alarak dikkatlerimizi çekmişti. Esas olarak da Erdebil'deki Safeviyye Tarikatı'nın siyasi ve Şiî bir devlet haline gelmesi, bölgeyi bir bütün halinde incelemek için meraklarımızı tahrik eden gelişmelerdendi. Ayrıca Erdebil şehri, Moğolların önünden kaçarak batıya ilerleyen Türklerin yol güzergâhında yer almış, Anadolu'ya gelenler bu yol üzerinden gelerek Anadolu tarihini de etkilemişti. Bölge dağlık yapısından dolayı oldukça kozmopolit bir yapıya sahiptir. Bundan dolayı sürekli bir hareketliliği ve değişimleri ile dikkatleri üzerine çekmektedir. Ne yazık ki zikredilen bölge şimdiye kadar bir bütün halinde müstakil bir incelemeye de konu olmamıştır.

Dinî açıdan bakıldığında Erdebil şehri, bölge halkının hem eski inanışları hem de yaşam tarzlarından dolayı Sünnî İslâm'ın benimsendiği bir bölgedir. Türklerin yaşam biçimlerinden dolayı Heterodoks Müslümanlık denilen, tasavvuf ağırlıklı mistik Müslümanlığı tercih etmeleri, bu bölgelerde tasavvufî hareketlerin canlanmasına neden olmuştur. Bu sebeple bölgede Sünnî İslâm'ın şer'i hükümlerinin uygulanmasında toleranslı davranılması, Şiîliğin ve Şiî kökenli tarikatların buralarda yayılmasına imkân sağlamıştır. Bu bölgelerde varlığını sürdürme imkânı bulan Şiîlik, zamanla daha etkin hale gelmiştir. Öncelikle Sünnî tarikatların içerisinde Şiî motiflerin girmesine, sonrasında ise tıpkı Safeviyye Tarikatı'nda olduğu gibi, bu tarikatların Şiîleşmelerine neden olmuştur.

Erdebil topografyasının ortaya çıkarmış olduğu özerk durumu, bölgenin hareketli bir yapıya sahip olmasına sebep olmuş ve birçok devletin başkentliğini yapmıştır. Askerî açıdan önem arz eden Erdebil şehri, askerî üs işlevinin yanı sıra Darü'l-İmâre ve başkent vazifesini yüzyıllar boyu devam ettirmiştir. Tam bu noktada bu çalışmanın hipotezlerini oluşturan ve sorularak cevap aranması gereken problemler şunlardır: Erdebil şehri nasıl ve niçin ön plana çıkmıştır? Erdebil'in etnik çeşitliliğini sağlayan unsurlar hangileridir? Şehrin üzerinde kurulmuş olduğu coğrafya, üzerinde yaşayan halka nasıl tesir etmiştir? Sünnî bir inanca sahip iken, nasıl XVI. yüzyılda kurulan Safevî Devleti ateşli bir Şiîlik savunucusu haline dönüşmüştür? Bütün bu aşamalarda Moğolların/İlhanlıların etkisi ne olmuştur? Bölgede güçlü bir devlet olarak etkin olan İlhanlı Devleti'nin uygulamış olduğu politikaların şehrin özerk yapısına ve Şiîliğe geçişine nasıl bir etkide bulunmuştur? Bu problematiklerin ele alındığı

İlhanlılar Döneminde ve Sonrasında Erdebil (XIII ve XIV Yüzyıllar) isimli bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Erdebil şehrinin sahip olduğu coğrafi özellikleri, dağları, vadileri, ovaları, ticaret yolları ve topografyanın sağladığı olduğu özerk durumu “Erdebil’in Coğrafi ve Jeopolitik Konumu” başlığı altında ele alınmıştır. İkinci bölümde, şehrin Moğol istilasından hemen önceki siyasi durumu, Moğolların bölgeye gelişi ve İlhanlı Devleti’nin kuruluşu esnasında Erdebil’in durumu ile İlhanlıların bölgede yapmış oldukları siyasi ve kültürel faaliyetleri “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Erdebil’in Siyasi ve Askerî Tarihi” başlığıyla incelenmiştir. “Erdebil’deki Etnik Unsurlar ve Toplumsal Yapı” başlığıyla üçüncü bölümde şehrin beşerî coğrafyasına değinilerek bölgede yaşayan etnik unsurlara ve demografik hareketlere, Erdebil halkını oluşturan milletlere ve onların etkilenmiş dinî gruplara detaylı olarak inceleme yapılmıştır. Dördüncü bölümde ise “Bölgenin Kaderini Değiştiren Gelişmeler: Erdebil Tekkesi’nin Kuruluşu ve Şiileşmesi” başlığıyla şehrin jeostratejik ve jeopolitik konumunun sağlamış olduğu bazı özelliklerinin bölgeye olan katkıları, Erdebil Tekkesi adıyla bilinen Safeviyye Tarikatı’nın kuruluşu ve Sünnîlikten Şiiliğe geçiş süreci ve bu tekkenin siyasi bir oluşum içerisine girme maksadıyla hem mürit hem de asker yetiştirmesi konularına değinilmiştir.

Türkiye’de Safevî Devleti üzerine birçok akademik çalışma yapılmış olsa da Sünnî bir tarikatın niçin ve hangi şartlarda Şiileştiği, siyasallaşma yolunda hangi aşamalardan geçtiği, bütün bu sürece şehrin kurulu olduğu coğrafyanın katkılarının neler olduğu üzerinde durulmamıştır. Bu çalışmalara bakıldığında oluşan kanaat Erdebil şehrinin Safevî Devleti’nin kuruluşu ile birlikte ön plana çıktığı yönündedir. Ancak durum bu görünenden daha farklıdır. Şehir kurulmuş olduğu V. yüzyıldan yani Sâsânî döneminden itibaren başlayıp Safevîlerin kurulduğu XVI. yüzyıla kadar pek çok defa ön planda olmuştur. Bu bağlamda özellikle İlhanlı Devleti’nin uygulamış olduğu siyasi ve dinî politikaların sonucunda, Erdebil şehrinde Şii karakterli bir siyasal güç olarak Safevî Devleti şekillenmeye başlamıştır. Bu bakış açısından hareketle ele alınan bu çalışma, Safevî Devleti’nin öncesinde de önem arz eden bölgeyi ortaya koyarak akademik alandaki bu boşluğu doldurmaktadır.

Her araştırmanın kendine has zorlukları vardır. Bu çalışma yapılırken de birtakım zorluklarla karşılaşmış, aksilikler meydana gelmiştir. Karşılaşılan zorlukların en önemlisi Orta çağ dönemindeki Azerbaycan’ın diğer bazı şehirlerinde olduğu gibi Erdebil şehri ile ilgili de kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Özellikle ilk dönem Arap kaynaklarının bir kısmı Erdebil’den veya diğer bazı şehirlerden bahsederken genel adlandırma

yoluna gitmiş ve bu şehirlerden Azerbaycan, İrmeniyeye, Cibali, Arrân gibi tanımlar kullanmışlardır. Bu sebepten bazı kısımlarda araştırmamızda da genelleme yoluna başvurulmak zorunda kalınmıştır. Ayrıca maalesef yaşanan pandemi süreci ve siyasi karışıklıklar dolayısıyla yaşanan güven problemleri nedeniyle Erdebil şehrini görme, oradaki coğrafyayı hissetme imkânımız olmamıştır.

Beni bu çalışmaya sevk eden ve desteğini benden esirgemeyen başta danışmanım Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ olmak üzere, TİK üyesi değerli hocalarım Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN'e, Doç. Dr. Zehra ODABAŞI'na, jürideki katkıları ile Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN'a, Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ'a, araştırmalarım esnasında katkıda bulunan hocalarım Doç. Dr. Özgür TÜRKER'e, Doç. Dr. Sefer SOLMAZ'a, emeği geçen tüm hocalarıma, meslektaşlarım Arş. Gör. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK ve Arş. Gör. Dr. Abdullah BURGU'ya, büyük bir özveri ile çalışmalarım boyunca bana destek veren arkadaşlarım Dr. Pınar YİĞİT TÜRKER'e, Dr. Derya Deniz GEZER'e ve Selma DÜLGEROĞLU'na teşekkürü borç bilirim.

KONYA 2024

Hatice AKSOY

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Hatice AKSOY
	Numarası	164102021001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı/ Orta çağ Tarihi Bilim Dalı
	Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ ☒ Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
	Tezin Adı	İlhanlılar Döneminde ve Sonrasında Erdebil (XIII ve XIV Yüzyıllar)

ÖZET

Erdebil şehri ve etrafındaki dağlık bölge, hem dinî hem de siyasi açıdan İslâm tarihini derinden etkileyen birçok olaya ev sahipliği yapmıştır. Bu olaylarda en önemli unsur, bölgenin topografyası ve onun sağlamış olduğu avantajlardır. Bu unsurları değerlendiren pek çok millet veya kabile, bölgede irili ufaklı siyasi oluşumlar veya devletler kurmuşlar, Erdebil bölgesini idarelerinde bulundurmushlardır. Şehir jeostratejik konumu sebebiyle hem orta çağın önemli ticaret yolu güzergâhında bulunmuş, hem de Orta Asya'dan batıya akın eden konargöçer Türk, Kürt ve Moğol kabilelerin yaylak ve kışlak arazilerini oluşturmuştur.

Erdebil coğrafyası, Kafkasya'ya, Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya ulaşan güzergâhın üzerindedir. Dolayısıyla tarih boyunca Araplar, Hazarlar, Ruslar (Vikingler), Gürcüler, Oğuzlar, Selçuklular ve Moğolların hedefinde olmuştur. Bununla birlikte şehrin coğrafi özelliklerinin avantajlarını fırsata çeviren Mecusî, Hâricî, İsmâilî ve Şîî unsurlar da şehrin kendine has etnisitesini oluşturmuşlardır.

İslâmiyet ve Sünnîlik ile karşıt duran bu oluşumlar, İlhanlıların İslâmiyet'i kabulü ve Olcaytu Han'ın Şîî yanlısı politik yol izlemesi, burada Rafizî ve Şîîliğin yayılmasında etkili

olmuştur. Bunun yanı sıra Şâfiî mezhebinin Şîî ekole olan yakınlığı da bu konuda önemli bir unsur olmuştur. Ayrıca İlhanlıların tekkeye bağışlamış oldukları topraklar ve tanıdıkları ayrıcalıkları Erdebil Tekkesi bağlamında şehre özerk bir görünüm vermiştir. Erdebil Tekkesi hem coğrafyadan hem de İlhanlılardan almış olduğu bu güçle yarı bağımsız olarak hareket etmeye başlamış hatta devletlerarası ilişkilerde belirleyici rol oynamıştır.

Anahtar Kelime: Erdebil, İran, İlhanlılar, Erdebil Tekkesi, Şîilik

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı	Hatice AKSOY
Numarası	164102021001
Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı/ Orta çağ Tarihi Bilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans ☐ ☒ Doktora
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
Tezin İngilizce Adı	Ardabil During and After The Ilkhanids Period (XIII and XIV Centuries)

SUMMARY

The city of Ardabil and the mountainous region around it hosted many events that profoundly affected Islamic history, both religiously and politically. The most important factor in these events is the topography of the region and the advantages it provides. Taking advantage of these elements, many nations or tribes established large and small political entities or states in the region and ruled the Ardabil region. Due to its geostrategic location, the city was located on an important trade route in the Middle Ages, as well as the winter and grazing grounds of nomadic Turkish, Kurdish and Mongolian tribes who flocked westward from Central Asia.

The geography of Ardabil is on the route to the Caucasus, Anatolia and Mesopotamia. Therefore, it has been the target of Arabs, Khazars, Russians (Vikings), Georgians, Oghuzs, Seljuks and Mongols throughout history. However the Majusi, Kharijite, Ismaili and Shiite elements, who turned the advantage of the geographical features of the city into opportunities, also created the city's unique ethnicity.

These formations, which stood in opposition to Islam and Sunnism, and the acceptance of Islam by the Ilkhanids and Oljaytu Khan's pro-Shiite political path, were effective in the spread of Rafidism and Shiism here. In addition, the proximity of the Shafi'i sect to the Shi'i school has also been an important suspect in this regard. In addition, the lands and privileges granted to the tekke by the Ilkhanids gave the city an autonomous appearance in the context of the Ardabil lodge. Ardabil lodge started to act semi-independently with this power it received from both geography and the Ilkhanids, and even played a decisive role in inter-state relations.

Keywords: Ardabil, Iran, Ilkhanids, Ardabil lodge, Shiism

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
GTTAD	: Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
m.	: Miladî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölüm tarihi
p.	: Page
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Yay.	: Yayınları/Yayınevi

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET.....	v
SUMMARY	vii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ	1
I. Konunun Önemi, Amacı ve Sınırları.....	1
II. Araştırmada Kullanılan Yöntemler	3
III. Araştırmada Karşılaşılan Problemler	4
IV. Araştırmanın Hipotezleri	4
V. Araştırmada Yararlanılan Kaynaklar ve Araştırmalar	5
VI. ERDEBİL'İN SİYASİ TARİHİ	10
A. Erdebil'in Kuruluşu.....	10
1. Zerdüş, Mecûsîler ve Erdebil.....	13
2. Sâsânîler Dönemi (m. 226-651) ve Erdebil Garnizonu.....	15
B. İslâm Fetihlerinden Moğolların Gelişine Kadar Erdebil'in Kısa Siyasi Tarihi	19
1. İslâm Fetihleri (642).....	19
2. Abbâsî Dönemi (750-889) ve Bâbek Hürremî Hareketi'nin Merkezi Olarak Erdebil	28
3. Sâcoğulları'nın (889-929) Başkenti Olarak Erdebil.....	33
4. Sallarîler (Müsâfirîler) Dönemi (942-981), Erdebil Şehrinin Gerilemesi ve Tahrip Olması	40
5. Revvâdîler Dönemi (948-1071).....	46
6. Selçuklu Dönemi (1054-1148?)	48
BİRİNCİ BÖLÜM.....	57
ERDEBİL'İN COĞRAFÎ VE JEOPOLİTİK KONUMU	57
A. İklim ve Topografi.....	57
1. İklimi.....	66
2. Bölgede Yer Alan Dağlar	62
3. Bölgede Yer Alan Nehirler.....	66
4. Bölgedeki Bataklık Alanlar	71
B. İktisadî Coğrafya	75
1. Ticaret Yolları	75
2. Ticarî Ürünler	82
3. İlhanlıların Erdebil Ticareti Üzerindeki Etkileri	87
C. Topografya'nın Ortaya Çıkardığı Bölgenin Özerk Durumu.....	92
İKİNCİ BÖLÜM	97
XIII – XIV. YÜZYILDA ERDEBİL'İN SİYASİ VE ASKERÎ TARİHİ	97
A. İldenizliler Dönemi (1148-1225).....	97

B. Hârizmşahlar Dönemi (1220-1231)'nde Erdebil	103
C. Moğolların Bölgeye Gelişi ve İstila Dönemi (1220-1256).....	112
D. Hülâgû Han'dan Baydu Han'a Kadar Olan Dönem'de Erdebil ve Bölgesi (1256-1295).....	120
E. Gâzân Han Dönemi (1295-1304).....	129
F. Olcaytu Han Dönemi (1304-1316)'nde Erdebil ve Çevresindeki Olaylar	131
G. Ebû Said Bahadır Han Dönemi (1317-1335)	136
H. İlhanlılar Dönemindeki İmar Faaliyetleri	142
İ. İlhanlılar Döneminde Erdebil Yöneticileri ve Valileri.....	150
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	157
ERDEBİL'DEKİ ETNİK UNSURLAR VE TOPLUMSAL YAPI.....	157
A. Erdebil'de Yaşayan Etnik Unsurlar	157
1. Talişler.....	160
2. Kürtler	162
3. Türkler.....	168
4. Araplar.....	175
5. Moğollar.....	179
B. Erdebil ve Çevresinde Dinî Zümreler.....	186
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	192
BÖLGENİN KADERİNİ DEĞİŞTİREN GELİŞMELER: ERDEBİL TEKKESİNİN KURULUŞU VE ŞİİLEŞMESİ.....	192
A. İlhanlı Dinî Siyasetinin Erdebil Bölgesindeki Dinî-Tasavvufî Zümrelere Etkisi.....	192
B. Erdebil Tekkesinin Kuruluşu ve Gelişimi	200
1. İlhanlı Döneminde Erdebil ve Çevresindeki Tekkeler	209
2. Erdebil Tekkesi'nin Siyasal ve Mezhebî Dönüşümü	219
C. İlhanlı Yönetimi ile Erdebil Tekkesinin İlişkileri ve Özerklik Verilmesi	227
D. Sünnî-Şîî Rekabeti ve İlhanlıların Şîîleri Destekleyen Siyaseti'nin Erdebil'e Yansımaları	246
E. Alamut'un Moğollar Tarafından Dağıtılışı ve Batınî Dâîlerin Erdebil Bölgesinde Yayılışı.....	261
F. Erdebil Tekkesinin Şîîleşmesinde Şâfîlik ile Şîîlik Arasındaki Geçişkenliğin Etkisi.....	275
G. Erdebil Bögesindeki Dinî Grupların ve Safeviyye'nin Siyaset ile İlişkileri.....	279
SONUÇ.....	300
KAYNAKÇA	304

GİRİŞ

I. Konunun Önemi, Amacı ve Sınırları

Çalışmanın ana konusu, sahip olduğu coğrafi özellikler, jeopolitik ve jeostratejik konum sayesinde pek çok olaya tanıklık etmiş olan Erdebil şehri'nin, XIII. ve XIV. yüzyıla damgasını vurmuş olan İlhanlı döneminde ve hemen akabindeki siyasi çalkantıların yaşandığı süreçte geçirmiş olduğu dönüşümdür. Ancak İlhanlılar döneminde kurulan ve İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonra ise hem siyasallaşma hem de Şiîleşme sürecine girmiş olan Erdebil Tekkesi de özellikle XIV. yüzyılda şehrin siyasi ve dinî silüetini değiştirmesi açısından konumuza dahil edilmiştir.

Konunun önemi, XIV. yüzyılda kurulan Sünnî Erdebil Tekkesi'nin XVI. yüzyılda Şiî bir devlet olarak karşımıza çıkmasına neden olan saiklere dayanmaktadır. Yaklaşık iki yüz yıllık bir süreçte hem siyasallaşan hem de Şiîleşen Erdebil Tekkesi'nin geçirmiş olduğu dönüşüm ve bu dönüşüme neden olan unsurların neler olduğunu ortaya koymak da tezimizin amacını teşkil etmektedir. Safevî Devleti'nin Sünnî bir tarikattan ateşli bir Şiî savunucusu haline gelmesi ve bu dönüşümün etkilerinin günümüze dek sürmesi bizi bu konuda çalışmaya iten sebeplerden biri olmuştur. Erdebil şehrinin jeostratejik konumu, tarihî birçok olaya yön verdiği gibi şehrin etrafında yer alan yüksek dağlar da burada yaşanan Sünnî-Şiî dönüşümüne temel teşkil etmiştir. Bu dağlardaki ehl-i beyt mensupları, Şiî unsurlar ve İsmâîlî dâîlerinin varlığı, uzun vadede şehrin Şâfilikten Şiîliğe dönüşümünde en önemli etkenlerden olmuşlardır. Özellikle Moğol istilasını müteakip kurulan İlhanlı Devleti, şehrin birçok alanda gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu süreçte şehir ve çevresinde ticarî, mimarî, dinî ve tasavvufî hareketlilik yaşanmıştır. Bu hareketliliği sağlayan unsurlar, sonraki süreçlerde devletlerarası rekabetlerde dahi belirleyici hale gelecek kadar önem arz etmiştir.

İkinci olarak incelediğimiz coğrafyanın eskiden beri tarihî derinliğe sahip olması, İslâm fetihlerinden sonra Sâsânî imparatorluğunun çökmesi ve Sâsânîlerin yönetici, zadeğân, dihkân sınıfının dağlık alanlarda uzun vadeli bir direnç göstermeleridir. XIII. yüzyıla kadar İslâm dünyasının en önemli isyanları, siyasi hareketlilikleri ve mezhebî canlanmaları bu bölgede gerçekleşmiştir. Erdebil'in hinterlandını oluşturan Deylem, Gîlân ve Mâzenderân'ı içine alan Hazar Denizi'nin güney ve güney batı kıyıları hem Pers kültürünün canlı kaldığı bölge, hem de muhalif hareketlerin sığınağı olmuştur. Üçüncü neden ise XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaşanan büyük siyasi, dinî ve kültürel gelişmeler, doğrudan Erdebil'de olmasa da şehrin hinterlandında yaşanması bölgeyi önemli hale getirmektedir. Bu bölge Moğol

istilaları döneminde garnizon olarak kullanılmış ve İlhanlıların yerleşikliğe geçtikleri süreçte de siyasi yapının oluştuğu Tebriz, Merâğa ve Sultaniye üçgeninin ortasında yer almıştır. Dolayısıyla bölgenin tarihini etkileyen siyasi, sosyo-kültürel ve dinî olayları ele alırken bunu coğrafyadan bağımsız olarak düşünmek mümkün olmamaktadır. Bu bakımdan Annales tarihçilerinin yaklaşımına benzer şekilde coğrafyanın üs yapılar üzerindeki etkisinin ortaya konulması önem arz etmektedir.

Ayrıca İlhanlı başkentleri Merâğa ve Tebriz'in gölgesinde kalan Erdebil, Mugan ve Sebelan bölgesi her dönem siyasi ve askerî merkez özelliğini korumuştur. Her ne kadar incelediğimiz dönemde gölgede kalmışsa da orta ve uzun vadedeki dönüşümleri, Erdebil coğrafyasının belirlediği görülmektedir. Son olarak Erdebil bölgesi, jeostratejik bakımdan üzerinde yer aldığı Trans-kafkas ve İpek yolları sayesinde, Orta Asya'dan Anadolu ve Akdeniz havzasına giden ticaret yollarının kavşağında yer almaktadır. Bu da bize ticarî, etnik ve kültürel sonuçları bakımından incelenmesi gereken verileri sunmaktadır.

Konunun bir diğer önemi ise Erdebil'in siyasi tarihi ve bu siyasi olaylara temel oluşturan, jeopolitik ve jeostratejik konumu üzerine bugüne kadar herhangi bir akademik çalışma yapılmamış olmasıdır. Dolayısıyla literatürde oluşan boşluğu doldurmak adına bu konu tercih edilmiştir.

Konunun amacı: Coğrafya tarih tiyatrosunun sahnesidir. Sahne her zaman oyuna yön ve şekil verir. Bu cümleden hareketle hiçbir olayı üzerinde yaşandığı coğrafyadan bağımsız düşünemeyiz. Erdebil'in yakınındaki Sebelan Dağı, Mugan Ovası, Deylem, Gîlân ve Mâzenderân dağlık bölgelerinin bölgenin tarihini nasıl etkilediği, hususen de Moğollar ve sonrasındaki gelişmeler oldukça dikkat çekicidir. Tezi Erdebil bölgesi olarak almadaki en temel amaçlarımızdan biri de coğrafya ile tarihin bu kadar birbirini etkilediğini görmektir. Coğrafya burada sadece ticaret ve iktisadî değil, siyaseti, hatta dinî ve mezhebî anlayışı da belirlemiştir.

Bu hareketli coğrafya doğudan batıya, kuzeyden güneye hem ticaret hem de göç yollarının güzergâhında bulunduğu için Türk kavimlerinin ve Moğolların hedefinde olmuştur. Buraya yerleşen Türkler sayesinde İran'da Türk hanedanları uzun bir hâkimiyet sürmüşlerdir. İlhanlılar ise İslâm dünyasını derinden etkileyen Abbâsî Halifeliğinin yıkılması, İsmâîlîlerin ortadan kaldırılması, bölgedeki Müslüman devletlerin tâbiyet altına alınması gibi pek çok olaya sebebiyet vermişlerdir. Bu oluşum ve dönüşümleri, sebep-sonuç ve etkenleriyle bir bütün halinde ortaya koymak büyük önem arz etmektedir.

Konunun Sınırı: Bu çalışma dönemsel olarak XIII. yüzyıl'da Hârizmşahların gelişi akabinde yaşanan Moğol fetihlerinden başlayarak Hülâgû Han'ın bölgeye gelerek İlhanlı Devleti'ni kurması ve XIV. yüzyılda bu devletin yıkılışı ve sonrasındaki İlhanlı varisleri arasında ortaya çıkan taht mücadelelerini kapsamaktadır. Ancak tarihsel bakış açısıyla bir olayı incelerken nedenleri ve sonuçları ile birlikte bir bütün halinde değerlendirmenin zaruri olması bizi çalışmanın bu sınırlarını esnetmek zorunda bırakmıştır. Dolayısıyla Erdebil'in İlhanlılardan önceki dönemlerine ve hatta yaşanan sürecin hem devamı hem de sonucu olması bakımından XIV. yüzyılın ötesine geçmemizi zorunlu kılmıştır. XIV. yüzyılın başında kurulmuş olan Erdebil Tekkesi'nin siyasallaşmaya başlamasının ilk emareleri, bu yüzyılda başlasa da bunların görünür hale gelmesi ele aldığımız dönemin sınırları dışında vuku bulmasından dolayı konu bütünlüğünü sağlamak açısından bu dönemlere de değinmek durumunda kaldık. XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyılın başında tekkenin postunda bulunan Hoca Ali döneminde ise Şiîleşme süreci başlamış ve tekke yavaş yavaş Şiî unsurları bünyesinde barındırmaya başlamıştır. Erdebil Tekkesi'nin yüzyıldan fazla geçirmiş olduğu bu evrelerin nihaî sonuçlarının Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve Şah İsmail dönemlerinde ortaya çıkması hem siyasallaşma hem de Şiîleşme sürecinin daha iyi anlaşılması bakımından çalışmanın sınırlarını esnetme ihtiyacı doğurmuştur.

Coğrafi olarak çalışmanın sınırları, Erdebil bölgesini oluşturan tabii coğrafyası dağları, ovaları, vadileri, tâbi olan köyleri, nüfus ve kültürü tarihsel olarak kendi içerisinde bütünlük oluşturur. Böylesine hareketli dinamik bir bölgeyi hemen çevresindeki dünyadan yalıtarak düşünemeyiz. Bu yüzden buranın hemen yakınındaki Mugan Ovası, Tebriz, Gilân, ticaret yollarının geçtiği yerler, Erdebil bölgesinin hinterlandını teşkil etmektedir. Bu bakımdan Erdebil'de cereyan eden konuların anlaşılması bazen yakın hinterlandında meydana gelen siyasi, sosyal ve dinî hareketleri dikkate alarak ve bunları konu içerisine dahil ederek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla Erdebil'in yakınında bulunan Gilân ve Deylem'deki dağlık alanlar, burdaki halklar ve bölgede yaşanan siyasi olaylar doğrudan şehri etkilediğinden çalışmanın sınırlarına bu alanları da dahil ettik.

II. Araştırmada Kullanılan Yöntemler

Bu çalışmada muasır kaynakların ve modern araştırmaların verdiği bilgiler analiz edilerek, sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Verilen bilgiler ışığında olaylar ve yaşanan süreçler ile ilgili nihaî bir karara varmak zaman zaman tasvir ve kurgulama yöntemine başvurulmuştur.

Konuyla ilgili terim, şahıs, şahısların doğum, ölüm veya saltanat tarihleri, kurum ve yer adlarının yazılışlarında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi örnek alınmıştır. Ayrıca çalışmada “Moğol” tabirinin kullanımına dikkat edildi. Hârizmşahların peşinden İran ve Güney Azerbaycan coğrafyasına gelen birliklere Moğol, Hülâgû Han’ın gelişinden ve bölgede devletini kurmasından sonra ise Moğollar için “İlhanlı” tabiri kullanılmıştır.

Dipnotlarda kaynak ve araştırma eserlerin ilk geçtiği yerlerde tam künyeleri verilmiş, tekrar kullanımlarda kısaltma kullanılmıştır. Dipnot ve kaynakça kısımlarında eserlerin ciltleri, genel kabul görmesi bakımından roma rakam sistemi ile verilmiştir.

III. Araştırmada Karşılaşılan Problemler

Konumuzu teşkil eden Erdebil şehrinin ilk dönem coğrafya kaynakları da dahil olmak üzere Selçuklu ve İlhanlı kroniklerinde net olarak sınırlarının bildirilmemesi, bizim de ele aldığımız dönemde şehrin net sınırlarını çizmemizi zorlaştırmaktadır. Ayrıca Erdebil, özellikle İlhanlı dönemi kaynaklarında nadir yer almaktadır. Dolayısıyla bu durum bizi verilen genel bilgiler üzerinden çıkarım yapmaya ya da satır aralarında geçen bölge ile ilgili en küçük bir bilgiyi dahi adeta bir dedektif titizliğine inceleme yapmaya sevk etmiştir.

IV. Araştırmanın Hipotezleri

Bu araştırma aşağıdaki hipotezlerden ve metin içerisinde bu hipotezlerin cevaplandırılmaya çalışılmasından oluşmaktadır.

1. Erdebil’in coğrafyasının ve tabii şartların, üzerinde yaşayan halkın karakterini etkilemesi, bölgenin siyasi tarihini nasıl yönlendirmiştir?
2. Şehrin sahip olduğu topografya, şehre bir özerklik sağlamış mıdır?
3. Erdebil ve civarında kurulmuş olan devletler bölgenin kaderini etkilemiştir.
4. İlhanlı Döneminde Erdebil ve çevresinde cereyan eden siyasi, dinî ve kültürel olayların şehre ve şehir halkına yansımaları nasıl olmuştur?
5. Şehir halkını oluşturan etnik unsurların ve özellikle konargöçer yapıya sahip kabilelerin, Erdebil Tekkesi’nin siyasi ve mezhebî dönüşümüne etkisi nasıl olmuştur?
6. Şehirdeki çok bileşenli yapının Safevî Devleti’nin kurulmasına giden yolda katkısı nedir?
7. Bir tarihçi gözü ile bakıldığında şehir ile bir bütün oluşturmuş olan Erdebil Tekkesi’nin şâfîlikten Şîîliğe geçmesinde İlhanlıların izlemiş olduğu dinî politikalar büyük pay sahibidir.

8. Alamut Kalesi'nin yıkılmasından sonra bölgeye dağılmış olan İsmâîlî dâîlerinin, Erdebil Tekkesi'nin siyasi ve dinî dönüşümüne katkısı nedir?
9. Erdebil Tekkesi'nin siyasallaşması Şeyh Sadreddin hatta Şeyh Safiyyüddin dönemine uzanırken, Şiîleşmesi de Hoca Ali dönemine tesadüf etmektedir. Dolayısıyla Safeviyye Tarikatı'nın siyasallaşması ve Şiîleşmesi, yaygın bilinen kanaatin aksine Şeyh Cüneyd dönemine değil daha da evveliyatına denk gelmektedir.
10. Son olarak Safeviyye Tarikatı'nın Şiîleşmesinde Erdebil halkının benimsemiş oldukları şâfi mezhebinin etkisi nedir?

V. Araştırmada Yararlanılan Kaynaklar ve Araştırmalar

Araştırmada İlhanlı döneminin önemli kaynakları, İlk dönem Arap tarih ve coğrafya eserleri, seyahatnameler, menakıbnâmeler ve araştırma eserler kullanılmıştır. Araştırmanın ana kaynakları İlhanlı döneminde kaleme alınmış olan eserlerdir. Kullanılan en temel kaynak Şeyh Sadrüddin Erdebilî'nin müritlerinden İbn Bezzâz'ın telif ettiği *Safvetü's-Sâfâ*¹ adlı eseridir. “Safeviyye” adıyla maruf olan tarikatın şeyhleri olan Şeyh Safiyyüddin Erdebilî ve oğlu Şeyh Sadrüddin Erdebilî'nin menakıplarını anlatan bir Menakıbnâme olan bu eser, efsanevî unsurları ve dinî kerametleri çıkartıldığında özellikle İlhanlıların son dönemiyle alakalı bize şehrin coğrafyası, halkı, tarihi olayları gibi çok önemli tarihî bilgileri vermektedir. Erdebil'in etnik kimliği, kültürü, önemli şahsiyetleri, dinî hayatı, Safeviyye Tarikatı, Moğol ilhanlarının ve devlet adamlarının tekke ile olan irtibatları gibi birçok konuda bu eserden fayda sağlanmıştır.

İlhanlı dönemi tarih yazıcılarından Hamdullah Müstevfî Kazvinî'nin *Tarih-i Güzîde*² adlı eseri, bu dönemin en önemli kaynaklarından biridir. Mürsel Öztürk'ün çevirmiş olduğu bu eserden, Azerbaycan coğrafyasının Moğol öncesi tarihi, Moğol istilâ dönemi, Moğol hanları, onların siyasi tarihleri ve bu hanların Erdebil ile olan bağlantıları konularında faydalanılmıştır. Ayrıca müellifin *Nüzhetü'l-Kulûb*³ adlı eserinin hem el yazması nüshası hem de Muhammed Debîr Siyakî tarafından Tahran'da neşredilmiş olan nüshasından faydalanılmıştır. Eserin bir coğrafya ve kozmografya eseri olması hasebiyle Erdebil şehrinin iklimi, coğrafyası ve topografyası ile ilgili bilgileri kullanıldı.

¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Sâfâ*, (ed. Tabâtabâî, Mecd), Tebriz, İran 1994.

² Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018.

³ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (ty.); Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nâsır Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Haz. Muhammed Debîr Siyakî), Ketabhane-yi Tahorî, Tahran 1336 hş.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşa*⁴ eseri de Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye kazandırılmıştır. Bu eser bize Moğolların bölgeye gelmeden önceki siyasi durumu, Hârizmşahların siyasi tarihi, Büyük Moğol Hanlığının durumu, Hülâgû Han'ın İran'a gelişi, bölgedeki siyasi ve askeri faaliyetleri, İlhanlıların imar faaliyetleri gibi konularda katkı sağlamıştır. İlhanlı döneminin bir başka kaynağı da Reşîdüddin Fazlullah'ın kaleme almış olduğu *Câmiu't-Tevârih*⁵ adlı eseridir. Vezir olması hasebiyle İlhanlıların birçok siyasi olaylarına vâkıf olan Reşîdüddin Fazlullah'ın bu eseri modern anlamdaki ilk dünya tarihi olarak kabul edilir. Gâzân Han ve Olcaytu Han dönemleri ile ilgili bilgi vermektedir. Moğolların bölgeye gelişleri, İlhanlıların ilk dönemleri ile Gâzân ve Olcaytu Hanlar dönemindeki olaylarda bu eserden istifade edilmiştir. Ayrıca Hândmîr'in XVI. yüzyılda telif etmiş olduğu eseri *Habîbü's-Siyer*⁶ den Selçuklu dönemindeki Gürcü istilas, Erdebil'deki yağmur taşının varlığı, Moğolların Azerbaycan'ı istilas, Olcaytu Han'ın Gîlân'ı ele geçirmesi, Safeviyye tarikatının tarihi gibi konularda istifade edilmiştir.

Timurlu döneminin önemli tarihçi ve coğrafyacılarından olan Hâfız Ebrû'nun *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşîdî*⁷ adlı eserinden İlhanlı tarihinin kilit noktalarını oluşturan birçok konuda istifade edilmiştir.

Dönemin önemli kaynaklarından biri de Şebânkâreî'nin kaleme almış olduğu *Mecma'u'l-ensâb*⁸ adlı eseridir. Bu eserden Cengiz Han'ın batıya ordu göndermesi, Hülâgû'nun Azerbaycan'a gelişi, İlhanlı Devleti'nin kurulması ve İlhanlıların bu bölgelerdeki askerî ve siyasi faaliyetleri konularında faydalanılmıştır.

Korykoslu Hayton'un *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*⁹ adıyla Altay Tayfun Özcan tarafından Latince'den Türkçeye çevrilen eserde Moğolların tarihleriyle birlikte, onların

⁴ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013.

⁵ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejan), TTK, Ankara 2013.

⁶ Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn Hüseyin Hândmîr, *Tarih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, IV, İntişârât-ı Hayyâm, Merkez-i Tahkikât-ı Rayane-yi Kaime-i İsfahan, ty.

⁷ Şihâbüddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid el-Havâfî el-Med'û Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşîdî*, Nşr. Hanbaba Beyani, Danişiyar-ı Tarih Danişgah-ı Tahran, Tahran 1317.

⁸ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, (tashih Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1363.

⁹ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (çev. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

ordu teşkilatı, askeri yetenekleri, sosyo-kültürel özellikleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu esere ilk istila dönemi, İlhanlıların bölgeye gelişleri konularında müracaat edilmiştir.

Hârizmşahlar konusunda ise Muhammed b. Ahmed Nesevî'nin Necip Asım tarafından tercüme edilen *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*¹⁰, Hârizmşahların Erdebil ve Azerbaycan coğrafyasına gelişleri, Moğolların onun peşinden bölgeye gelerek burada yaptıkları tahribat ve değiştirdikleri siyasi dengeler ile ilgili içermiş olduğu kıymetli bilgilerden istifade edilmiştir.

İlhanlı dönemi öncesinde Erdebil'in durumu, İslâmiyet'in şehre girişi, Müslümanların "Darü'l-İmare"si oluşu, Azerbaycan ve Ermeniye valileri, bölgedeki fetihler gibi konularda ise ilk dönem Arap kaynakları kullanılmıştır. Bu kaynaklar sıralamak gerekirse; el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*¹¹; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*¹²; Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*¹³; İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî- Taberî Tarihi*¹⁴; İbn A'sem, *el-fütûh –Fetihler-*¹⁵; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*¹⁶ adlı eserlerdir. Bu eserler İlhanlı dönemi Azerbaycan, Ermeniye ve İran coğrafyasını anlamamız açısından önemlidir. Erdebil'i fetih ve iskân yoluyla İslâmiyet'in hâkimiyeti altına girişi, bölge halkının fetihlere ve İslâm dinine karşı gösterdikleri direnişi, tarih boyunca coğrafyanın bir sonucu olarak dağlık arazilerde rahatlıkla gizlenebilen ve gerektiğinde isyana kalkışan pek çok asî ve hâricî hareketleri bu eserler üzerinden anlayabilmekteyiz.

Araştırmanın temel ve en önemli kaynakları arasında coğrafya eserleri yer almaktadır. Bölgenin topografisi, stratejik konumu, tarım ve ticareti gibi pek çok konularda başvuru kaynağımız olan coğrafya eserleri şunlardır: İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*¹⁷; el-İstahrî, *Kitâbü'l Mesâlik ve'l-Memâlik*¹⁸; el-Yakubî, *Kitâbu'l-Buldân*¹⁹; İbn

¹⁰ Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, (trc. Necip Asım), (yay. haz. Mustafa Demirci), Konya 2021.

¹¹ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

¹² İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi –İslâm Tarihi-*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

¹³ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme Kıvameddin Burslan, (yay. haz. Prof. Dr. Mehmet Şeker-Prof. Dr. Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul), TTK, Ankara 2016.

¹⁴ İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî- Taberî Tarihi*, IV, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.

¹⁵ İbn A'sem, *el-fütûh –Fetihler-*, (çev: Mehmet Cevher Caduk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.

¹⁶ Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.

¹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*²⁰; Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (*Takvimü'l-Büldan*)²¹; el-Mühellebî, *Kitabü'l-Azîzî* (*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*); *Hudûdü'l-Âlem*²²; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse* (*Dünya Coğrafyası*)²³; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb* (*Altın Bozkırlar*)²⁴; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*²⁵ ve Zekerîya el-Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*²⁶ adlı eserlerdir. Ayrıca hem Erdebil'in hem de bölgedeki diğer köy ve şehirlerin isimleriyle ilgili de sıklıkla Yakut el-Hamevî'nin *Mucemûl bûldân*²⁷ adlı eserine müracaat edildi.

Erdebil'in tarihsel süreç içerisindeki topografik ve demografik olarak seyrini takip edebildiğimiz diğer bir eser türü de seyahatnâmelerdir. Şehre gelen seyyahların gözlemlerinden ve kaydettiklerinden şehrin ticareti, ürünleri, yol güzergâhları ve nüfus ile ilgili bilgileri edinmekteyiz. Bu seyahatnâmeler, Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*²⁸; Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*²⁹; Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin *Seyahatnâmeleri*³⁰; Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*³¹; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*³² ve Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi –Harikalar Kitabı*³³ adlı eserlerdir.

¹⁸ el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire 1431.

¹⁹ Yakubî, *Kitâbu'l-Bûldân*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1422.

²⁰ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dar-ı Sadr-ı Ofset Leiden, Beyrut 1889.

²¹ Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (*Takvimü'l-Büldan*), (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

²² *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman- Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018.

²³ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse* (*Dünya Coğrafyası*), (çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.

²⁴ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb* (*Altın Bozkırlar*), (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

²⁵ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV.

²⁶ Zekerîya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1960/1380.

²⁷ Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, I, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1995; Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, I, Beyrut 1977 (H. 1397).

²⁸ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi-10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*-, (trc ve not. Serdar Gündoğdu), Kronik Kitap, İstanbul 2017.

²⁹ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

³⁰ Uzun Hasan – Fatih Mücadelesinde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin *Seyahatnâmeleri*, (trc. ve not. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

³¹ . B. Tavernier, *17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*, Köprü Kitap, İstanbul 2019.

Kullanılan ana kaynakların haricinde pek çok araştırma eser de çalışmaya yön vermiştir. Konunun iki ana eksenini oluşturan Erdebil şehri ve İlhanlı Devleti'nin tarihi ile ilgili yazılmış olan Türkçe, İngilizce, Farsça ve Arapça araştırmalardan fazlasıyla istifade edilmiştir. Bu araştırmalardan en önemlisi ve sıklıkla kullanmış olduğumuz Baba Seferî'nin *Erdebil der Gozergâh-i Târih*³⁴ adlı eseridir. Bu eser dört cilt halinde yayınlanmış olup, tezimizin yol gösterici eserlerinden olmuştur. Çalışmamız için, Erdebil'in kuruluşundan, hâkim olan devletlere, ilim adamlarından sosyal kurumlarına kadar pek çok konuda başvuru eseri niteliğindedir. Faruk Sümer'in *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*³⁵ adlı eseri ise Erdebil'in etnik yapısını oluşturan Türk kavimleri ile ilgili bilgi vermekle birlikte şehrin siyasi tarihi konusunda da müracaat eseri olmaktadır.

Kafkaslar ve Kürtlerle ilgili çalışmaları ile ön plana çıkmış olan V. Minorsky de sıkça kullanılan eserler arasındadır. Bölgedeki Kürtlerin ve Türklerin varlığı, kültürleri, Kafkasya'daki hareketli askeri ve siyasi tarih, bunların birbirleri ile ilişkileri gibi konularda Minorsky'e ait pek çok çalışmaya yer verilmiştir. Yine Cambridge Üniversitesi'nin yayınlamış olduğu ve tam bir başvuru eseri niteliğindeki *The Cambridge History of Iran*³⁶ serisinde İran ve tarihsel seyri ile ilgili birçok kitap bölümü çalışmamıza yön veren eserlerden biri olmuştur.

Erdebil şehrinin dağları, nehirleri arazileri, ticaret yollarının güzergâhları, bu güzergâhlar üzerindeki yerleşim yerleri hakkında detaylı bilgiler veren Guy Le Strange'ın *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*³⁷ adıyla dilimize çevrilmiş olan eseri zikredilen konularda sıkça başvurduğumuz bir araştırma olmuştur.

Çalışmamızın ikinci eksenini diyebileceğimiz İlhanlı Devleti'nin tarihini ele alan araştırma eserlerin başında Abdulkadir Yuvalı'nın *İlhanlılar Tarihi*³⁸ ile Bertold Spuler'in

³² Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, (çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2004.

³³ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi –Harikalar Kitabı–*, (trc. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen), giriş ve not. Stéphane Yerasimos, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.

³⁴ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, Dânişgâh-ı Azadî İslamî, Erdebil.

³⁵ Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.

³⁶ *The Cambridge History of Iran*, IV, (ed. R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 1999.

³⁷ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (trc. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.

³⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

*İran Moğolları*³⁹ gelmektedir. Bu eserler İlhanlı siyasi tarihi, bölgedeki faaliyetleri, askeri özellikleri, Azerbaycan ve İran'da etkili olan isimleri ile ilgili bilgi sahibi olmamıza katkı sağlamışlardır. Ayrıca hem siyasi hem de dinî dönüşümlerin süreci ile ilgili ihtiva ettiği veriler şahsımız açısından zihin açıcı olmuştur. Yine İran çalışmaları ile ön plana çıkmış olan George Lane'in birçok çalışması da çalışmaya katkı sağlayan araştırmalardan olmuştur. Moğol istilaları, bölgedeki yönetimleri, İlhanlı siyasi tarihi ve İlhanlı hükümdarlarının dönemleriyle ilgili konularda George Lane'in çalışmalarına müracaat edilmiştir.

İran coğrafyası, İlhanlı siyasi tarihi, İlhanlı hükümdarları ile ilgili pek çok konuda eser kaleme almış olan V. V. Barthold, zikredilen konularda yol gösterici araştırmacılarımızdan biridir. Bununla birlikte ele alınan konularda veya kaynaklar üzerine ülkemizde yapılmış olan tezler de araştırmamıza kaynaklık etmişlerdir. Özellikle Serap Şah'ın 2007 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlamış olduğu “*Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*”⁴⁰ başlıklı tezi, temel kaynağımız olan İbn Bezzâz'ın *Safvetü's-Sâfâ* adlı eserinin Türkçe tercümesini ve muhteviyatındaki bilgilerin değerlendirmesini vermektedir.

VI. ERDEBİL'İN SİYASİ TARİHİ

A. Erdebil'in Kuruluşu

Erdebil şehrinin adı, kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Bu bağlamda eski Arap kaynaklarında *Erdübil*, X. yüzyılda yazılmış Farsça *Hudûdü'l-Âlem*'de ise *Erdevîl* olarak kaydedilmektedir⁴¹. Yine şehre Ermenice *Artavet* ve *Artavel* denilmekle birlikte haritalarda yanlış olarak *Ardonil* adının verildiği bilinmektedir⁴². XVII. yüzyılın Marco Polo'su sayılan Fransız seyyah Jean-Baptiste Tavernier, eserinde Erdebil için *Ardeuil* veya *Ardistan* adlarını kullanmaktadır⁴³. Bazı kaynaklarda *Artavil* şeklinde geçtiği de görülmektedir. آرتا (Arta) kelimesi mukaddes, ویل (vil) ise yer, mekân manasındadır⁴⁴. Bazı

³⁹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK, Ankara 2011.

⁴⁰ ; Serap Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I-II, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.

⁴¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman- Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018, s. 18, 101; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Erdebil”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 276.

⁴² Mirza Bala, “Erdebil”, *İA*, IV, İstanbul 1993, s. 288-289; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, Dânişgâh-ı Azadî İslamî, Erdebil, s. 60.

⁴³ J. B. Tavernier, *17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*, Köprü Kitap, İstanbul 2019, s. 49.

⁴⁴ Daryuş Beazin, “Erdebil”, *Berresiha-yi Tarihî*, IV/11, s. 173.

araştırmacılara göre *arta/arda* İran dillerinde “mukaddes” manasına geldiğinden Erdebil’in “mukaddes su” anlamına gelmektedir. Bir başka görüşe göre ise Erdebil, eski Türk dillerinde “dağ, dağlık, dağ kenti” anlamında olan *art* sözüne Taliş dilinde “bataklık” anlamındaki *bil* sözünün eklenmesiyle oluşmuştur⁴⁵.

Erdebil, tarih boyunca pek çok kültürün odak noktası, etnik göçlerin kavşağı, önemli olayların yaşandığı bir merkez idi. Erdebil şehrinin kurulmasından önce bu coğrafyada MÖ X-VIII. yüzyıllar arasında Manna Devleti hüküm sürmekteydi. Manna Devleti’ne federatif bir şekilde bağlı olan bugünkü Miyâne ile Erdebil arasında Zikertu Beyliği, Kızıl Özen Nehri yatağının yukarı kısmında Andia Beyliği, Kızıl Özen Vadisinin kuzey kısmında ise Duik Beyliği vardı. Urartuların ve Asurluların, Manna topraklarını istilaya giriştikleri dönemde Erdebil bölgesi ve civarında bu beyliklerin olduğu görülmektedir⁴⁶.

Erdebil’in kimler tarafından ve hangi tarihte kurulduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Her şehrin kendisine has bir kuruluş efsanesi olduğu gibi Erdebil şehrinin de ağızdan ağıza anlatılan efsanesi vardır. Bu efsaneye göre; “Erdebil diyarı, eski zamanlarda dağlarla çevrili olduğu için kar ve yağmur suları nedeniyle büyük bir göl halindeydi. Bir gün bölgenin hükümdarı, buradaki manzaradan etkilendi ve gölün suyunu boşaltarak yerine bir köşk inşa etme arzusunu etrafındakilerle paylaştı. Hükümdarın bu arzusunu yerine getirmek ve iltifatına mazhar olmak isteyen *Ardeh (Erde)* ve *Bil* adındaki iki kahraman, suyu tahliye etmek için kanal açmaya karar verdiler ve dağın bir kısmını kazdılar. *Bil*’in işini kendinden önce bitireceğini düşünen *Ardeh*, yarışı kazanmak için bir numara yaptı. *Bil*’in yanına birisini göndererek ona *Ardeh*’in işi bitirdiğini söylemesini istedi. *Bil*, bu yalan haberi duyduğunda, üzüntüsünden öldü. *Ardeh*, daha sonra yaptığından pişman oldu. Kanalı kazmayı bitirdiği, hatta kanaldan suyun çıktığını gördüğünde dağdan kendisini atarak intihar etti. İnşa edilen kanal vasıtasıyla gölün suyu boşaltıldı ve şehir buraya kuruldu. Şehre de bu iki kahramana nisbetle *Erde-bil* adı verildi⁴⁷.

On dokuzuncu yüzyılda İran’da seyahatlerde bulunan W. R. Holmes, Erdebil’in kuruluşu ile ilgili “*Ülkenin bu kısmı eskiden bir göldü ve Solomon (Hz. Süleyman), Ard ve*

⁴⁵ *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, I, haz. Rübabə Əliyeva-Qara Məşədidiyev-vd., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı 2007, s. 261.

⁴⁶ Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, haz. Ferhad Rahimi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 146.

⁴⁷ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, Erdebil, s. 14.

Beel adlı iki cinine dağlardan geçen bir geçit açtırarak Hazar'a giden suyun önününü kesmelerini emretti. Şehir bu yeni oluşan ovanın üzerinde kuruldu ve "Ard-u-beel" adını aldı" şeklinde farklı bir efsane kaydetmektedir⁴⁸.

Hamdullah Müstevfi (ö. 740/1340'tan sonra), Erdebil'in Antik İran hanedanlıklarından olan Keyanîlerden (MÖ 900-775) Siyavuş'un oğlu Keyhusrev tarafından kurulmuş olduğunu yazmaktadır. Keyhusrev, amcası Ferîbûrz ve onun komutanı Tûs ile saltanat mücadelesine başladığında Erdebil'de Sebelan Dağı'nın tepesinde bulunan Behmendiz Kalesi'ni ilk ele geçiren hükümdar olacaktı. Ferîburz ve Tûs kaleyi kuşattılsa da başarılı olamadılar. Keyhusrev ve onun kumandanlarından Güderz, kaleyi ele geçirdiler. Keyhusrev, dedesi Keykâvus'un tahtına oturdu. Erdebil şehri de burada kurulmuş oldu⁴⁹. Keyhusrev'in döneminde Berdea ve Erdebil'in askerî açıdan önemli bir merkez olduğu görülür. Özellikle Güderz'in ordusunun önemli bir kısmı Erdebil'deki savaşçılardan oluşurdu, aynı zamanda karargâhı burada yer almaktaydı⁵⁰. İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübab* adlı eserinde Erdebil'in Erdebil b. Erdenini b. Lanti b. Yûnan tarafından kurulduğunu ve ona nisbetle bu adı aldığını nakletmektedir⁵¹.

İlim dünyasında Erdebil şehrinin ilk olarak hangi dönemde ortaya çıktığıyla ilgili farklı görüşler mevcut olsa da Sâsânîler döneminde kurulduğu fikri kabul görmektedir. Erdebil, Sâsânîlerden II. Yezdicerd'in oğlu Firuz (Pêrôz/Piruz)⁵² Padişah (m. 459-483) tarafından V. yüzyılda kurulmuştur. Şehir, I. Firuz'un Sâsânî tahtına oturduğu dönemde Kafkas, Gürcü ve Ermeni saldırılarıyla surları tahrip olmuş, ardından da vuku bulan kıtlık ve kuraklık nedeniyle harap hale gelmişti. I. Firuz, tahrip olan bu surları tahkim ettirerek Erdebil

⁴⁸ William Richards Holmes, *Sketches on the Shore of the Caspian, Descriptive and Pictorial*, 1845 London, p. 41-42.

⁴⁹ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 15-16; Bala, "Erdebil", s. 280; Ebû'l-Kâsım Tahirî, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyçân -ez Nazar-ı Cihângerân*, İntişârât-ı Şûrâ-yı Merkez-i Ceşn-i Şehinşâhî-yi İran, 1347 hş., s. 90.

⁵⁰ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018, s. 72; Beazin, "Erdebil", s. 177.

⁵¹ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Lübab fî Tâhsibü'l-Ensâb*, Dar-ı Sadr, Beyrut 1431, s. 41; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (terc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 318.

⁵² Kazvinî de "Kral Firuz tarafından kurulmuştur" demektedir. Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1960/1380, s. 291; Murat Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd'ı İnceleme ve Değerlendirme*, Ayışığıkitapları, İstanbul 2019, s. 631.

şehrini, eski konumunun biraz uzağına yeniden inşa ettirmiştir. Onun bu imarından sonra şehre ona ithafen “Bâzân-ı Firuz” (Piruz) ya da “Firuzâbâd”⁵³, daha sonraları da “Firuzkerd” gibi isimler verilmiştir⁵⁴.

1. Zerdüş, Mecûsîler ve Erdebil

Erdebil şehri kurulmadan önce bölgede varlığı bilinen ve asırlardır etkileri devam eden Zerdüş’e ve tebliğ ettiği tek tanrılı dinine burada yer vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Medler zamanından itibaren dinî bir öneme sahip olan Erdebil yakınlarındaki Mugan Ovası ve çevresi, birçok dinî liderin yaşadığı, misyonerlik eğitimlerinin verildiği yüksek bir tedrisat merkezi idi. Aslen Şîz’li olan Zerdüş⁵⁵ (Spitama)⁵⁶ de dinî eğitimini burada alarak, bölgenin önemli dinî liderlerinden biri oldu. Sebelân Dağı’nda inzivaî bir hayat süren Zerdüş, dinî düşünce ve ilhamlarını Erdebil’de geliştirdi, *Avesta*’sını burada yazdı. O, otuz yaşında iken Aras Nehri kenarında dinini yayması konusunda emir aldı ve vakit kaybetmeden öğretilerini Erdebil’in de içinde bulunduğu Mugan bölgesinde yaymaya başladı. Bundan dolayı Erdebil ve civarı, bu eski İran dininin yayıldığı ilk yer oldu⁵⁷. Diğer yandan Mugan kelimesi sözlükte Zerdüş dininden kimseler, ateşe tapanlar, Mecûsîler gibi anlamlara gelmektedir. Bundan dolayı bazı tarihçiler Aras Nehri kenarında yer alan Mugan Ovası’nın da adının buradan geldiğini düşünmektedir. Dolayısıyla tarihî süreç içerisinde Mugan, Ateşperestleri, Mecûsîleri ve Mugları tanımlayan bir tabir haline geldi. Adı geçen bölge

⁵³ Firuzâbâd ismi günümüzde de İran’ın güneybatısında Fars Eyaleti sınırları içerisinde yer alan ve aynı ismi taşıyan şehirle karıştırılmamalıdır. Erdebil için kullanılan Firuzâbâd ismi daha sonra kullanılmamaya başlamıştır.

⁵⁴ Yahya b. Abdüllatif el-Hüseynî el-Kazvinî, *Lübbu’t-Tevârih*, (neşr. Seyyid Celaledin Tahranî), İntişârât-ı Müessesesi-i Hâver, Tahran 1314, s. 54; Yusuf Bey Vezirof, *Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan*, Şehzadebaşı: Evkâf Matbaası, İstanbul 1338-1340, s. 55; C. E. Bosworth-X. de Planhol-M. E. Weaver-M. Medley, “Ardabil”, *Encyclopædia Iranica*, vol. II, fasc. 4, pp. 357 (357-365); Beazin, “Erdebil”, s. 170,174,181.

⁵⁵ Bazı bilim adamları Zerdüş’ün doğduğu yer olarak Urmu (Med/Urmiye), Şîz, Mugan-Sebelân veya Rey’i işaret etmektedir. Bu yerlerin hepsi o dönemde Azerbaycan’a mensuptu. Birçok İslâm tarihçisi doğum yeri olarak Urmu’yu kabul etmektedir. Hatta bugün Urmu şehrinin yakınındaki Embe Köyü’nde Zerdüş’ün annesine ait olduğu iddia edilen bir mezar bulunmaktadır. Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, haz. Ferhad Rahimi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 246.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Irach J. I. Taraporewala, *Zerdüş Dini –Zerdüş’ün Gathaları Ü. Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizmi Mazdakizm-*, (çev. Nice Damar), Avesta Basın Yayın, İstanbul 2011.

⁵⁷ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 62-63; Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü’l-Bilâd Ahbâru’l-İbâd*, s. 350; Zehtabi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, s. 247.

Zerdüştilerin toplandıkları ve dinî ayinlerini yaptıkları kutsal bir yerdi⁵⁸. Bu bağlamda Erdebil, Sebelan ve Mugan da Zerdüştilik ve Mecûsîlik için peygamberlerinin yaşadığı, ilk vahyin geldiği ve ilk davetin verildiği bölge olması bakımından öneme sahipti⁵⁹.

Bölgenin bu özelliği hem İslâm Tarihi hem de çalışılan konu açısından önemli bir yere sahiptir. Çünkü İslâmî dönemde Sebelan Dağı ve civarındaki ateş tapınakları ve kutsal yerler, yerini İslâm'ın türbelerine bıraktı. Hz. Ömer döneminden itibaren başlayan İslâm fetih hareketlerinden sonra Zerdüş'tün dinine mensup Mecûsîler, İslâm ordularında yer aldılar. Onların orduya katılmalarındaki öncelikli etken, onlara yıllık cizye vergisi muafiyeti sağlanmasıydı. Ayrıca muafiyetin yanısıra ordudaki görevleri için Müslümanlar kadar maaş da aldılar. Bu durum Emevîler döneminde de devam etti. Mecûsîler, Hişâm b. Abdülmelik döneminde Hazarlara karşı mücadele eden Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî komutasındaki Emevî ordusuna katıldılar. Yapılan savaşta Erdebil şehrinin önlerinde Emevî ordusunun bir kısmıyla birlikte Cerrâh b. Abdullah da öldürüldü. Halife Hişâm b. Abdülmelik'in elçi olarak gönderdiği Saîd b. Amr tarafından Hazarların elinde esir olarak bulunanlar da kurtarıldılar⁶⁰.

Zerdüş'tün ve Zerdüştlüğün İran, Erdebil ve özellikle de konu açısından önemine de burada değinmek gerekir. Kurulduğu tarihten itibaren yüzyıllarca Roma, Bizans, Akhun, Göktürk, Hazar ve Kuşan gibi birçok imparatorlukla mücadele eden ve birçoğunda da zafer kazanan Sâsânî İmparatorluğunun, henüz yeni yapılanmakta olan, devlet ve ordu tecrübesi bulunmayan Müslümanlar tarafından bu kadar kolay bir şekilde sonlandırılmasının nedenlerinden biri de Zerdüştlüğün zayıflamış olmasıdır. Nitekim Sâsânî toplumu içerisinde zamanla ortaya çıkmış olan Maniheizm, Mazdekizm, Budizm, Nesturizm, Zürvanizm, Yakubilik, Yahudilik gibi din ve inançlar, devletin resmî dini olan Zerdüştlüğü zayıflatmıştır. Zerdüştlük zayıflamış, farklı din ve inançların ortaya çıkmasıyla toplumdaki milli birlik bozulmuş, din adamları halka baskı uygulamaya başlamış ve kendi aralarında fikir

⁵⁸ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 63; *Loghatnâme-i Dekhoda*, XIV, (ed. Mohammad Mo'in-Ja'far Shahidi), Mûesese-i Lugâtnâme-i Dekhoda, Tehran 1998, s. 21211; Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2008, s. 1369.

⁵⁹ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 62-64.

⁶⁰ Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-Iber fî Haber-i Men Gaber*, I, s. 105; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2023, s. 127; Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsîler (Emevîler'in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 208, 210; Hakkı Dursun Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 414.

ayrılıklarına düşmüşlerdir⁶¹. Netice itibariyle bu dinin yaşamış olduğu çöküş, İslâmlaşmaya hatta Şiîleşmeye giden sürecin temelini oluşturmuştur.

Sâsânî hükümdarı I. Şapûr (240-272), yeni bir kimlik arayışı içerisine girerek Sâsânî krallarını Tanrı kral olarak tanımlamış, Zerdüştiliğin koruyucusu vazifesini üstlenmiştir. Dolayısıyla Zerdüşî din adamı olan *Mobadan/Mobad*⁶², bu devletin en üstün din adamı konumundaydılar ve devlet yönetiminde de fazlasıyla söz sahibi idiler. Ayrıca Şapûr'un, Zerdüşî ve Aryanî unsurlar ile İran coğrafyası haricindeki rakip medeniyetlere düşmanlık üzerinden kurmuş olduğu yeni kimliklendirme zamanla devlet içerisinde dönüşerek İran coğrafyasındaki Arap düşmanlığını körüklemiş, Şiî eğilimlerin ortaya çıkmasında en büyük payın sahibi olmuştu. Ancak Mobadanların zamanla yönetimdeki etkileri zayıflamaya başlamış, İslâm fetihlerinden sonra da giderek azalmıştır yine de kısmî de olsa Zerdüştlüğün yerli ahali üzerindeki etkileri devam etmiştir. Özellikle dağlık bölgelerde varlıklarını sürdüren Mecûsîler, Araplara karşı olan isyanlarda birleşerek destek vermişlerdir⁶³.

2. Sâsânîler Dönemi (m. 226-651) ve Erdebil Garnizonu

Sâsânî hükümdarı Enûşirvan I. Hüsrev (531-579)⁶⁴, Azerbaycan⁶⁵'da başka şehirler inşa etmeye çalışırken Hazar saldırıları neticesinde harap olan Erdebil şehrini de tamir ettirdi.

⁶¹ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi-Sâsânî Dönemi* – (M.S. 226-652)-, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 152-153.

⁶² Zerdüşî ruhbanların başı olarak tanımlanan mobad, devlet kademesinde en üst rütbelerden birini temsil ediyordu. Bunların yöneticiler üzerinde siyasi etkilerinin olduğu gibi onlara karşı olan isyanlara destek oldukları da bilinmektedir. Örneğin II. Hüsrev'in dayıları Bistâm ve Bendavi'nin, ona karşı isyanlarında muhalif din adamlarının olduğu görülür. Kamaluddin Faizi, *II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S. 590-623)*, (İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 32.

⁶³ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, (Rusça terc. Cabbar Cabbarov-Həsən Əlizadə), Şərq-Qərb, Bakı 2007, s. 114; Josef Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, (çev. Mehmet Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 237; Oral Orpak, *İran Kimlik İnşasında Zerdüştlük*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018, s. 115-116.

⁶⁴ Kisrâ Enûşirvân, I. Hüsrev b. Kubâd adlı Sâsânî hükümdarıdır. Enûşervan, Nûşîrevân, Nûşervân şeklinde de yazılan bu unvan, Pehlevîce ölümsüz ruh anlamına gelmektedir. Zerdüşî metinlerinde enûşeg-rüvân haliyle ölümler için övgü sıfatı olarak kullanılmıştır. Kisrâ II. Hüsrev'den ayırt etmek maksadıyla, I. Hüsrev'e Enûşirvân unvanı verilmiştir. Onun idarî konularda uygulamış olduğu reformların yanısıra diğer din ve mezheplere saygı göstermesi, Atina Okulu kapatıldığında doğuya gelen ilim adamlarını iyi karşılayıp hoş tutması İran'ın dinî ve ilmî hayatına önemli katkılar sağlamıştır. *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd'ı*, s. 301-302.

⁶⁵ Sâsânîler, Azerbaycan'ı tamamen ele geçirdikten sonra başşehri Erdebil olan bir eyalet haline getirmişlerdir. Bkz. Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 319.

Hazar-Sâsânî savaşları döneminde, Hazar hakaniyla barış anlaşması imzalayan I. Hüsrev, Derbend⁶⁶’den başlayıp Kafkas dağlarına uzanan üç buçuk km uzunlukta taş ve kurşun karışımından bir duvar⁶⁷ yaptırdı. Mesudî’ye göre yapılan duvarın her üç millik mesafesinde bir demir kapı yaptırdı ve her kapının arkasına da yörenin muhafazası için onu gözeten bir halk yerleştirdi. Herhangi bir saldırı anında ise bu muhafız halk, ateş yakarak Arrân, Azerbaycan ve Ermenistan halkını uyarırlardı. Bu surun yapımından sonra Hazar Türklerinin ve kuzeyli kavimlerin geçişleri zorlaştı. Hilal şeklinde yapılan bu duvar, İslâmî dönemde “Bâbü’l-ebvâb⁶⁸”, “Bâbü’l-hâdîd⁶⁹” veya “Demirkapı⁷⁰” olarak bilinmektedir. Öte yandan

⁶⁶ Caterino Zeno’ya göre Derbend, İskender’in Hazar dağlarının geçidinde, İskitlerin akınlarını önlemek amacıyla kurduğu bir şehirdi. O dönemde bulunduğu yer itibarıyla doğu ülkelerinin en güçlü şehirlerinden biriydi. Çünkü bir dağın zirvesinde yer alır ve şehri ve liman yerini çevreleyen ve denize kadar devam eden iki duvara sahipti. Ayrıca Çerkes ülkelerine girilen tek geçit yeriydi. Bkz. *Uzun Hasan – Fatih Mücadelesinde Doğu’da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmeleri*, (trc. ve not. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 49. Yine Marco Polo da Gürcistan’ı anlatırken; “Büyük İskender’in doğuya geri dönmek istediğinde geçemediği bölgedir, çünkü yol dar ve çok tehlikelidir. Bir tarafı Bakü Denizi’dir ve diğer taraf aşılabilir ormanlarla ve atla yol almanın imkansız olduğu büyük bir dağla kaplıdır. Dağ ile deniz arasında kalan geçit öyle dardır ki atla geçilemez ve bu dar yol dört fersahtan fazladır; iki kişi asla yan yana yürüyemez, ... az bir insan bu geçidi tüm dünyaya karşı savunabilir... İskender çok güçlü bir kule ve geçidin çıkışına da bir kale yaptırdı. Bugüne kadar buna “Demirkapı” dendi” demektedir. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi –Harikalar Kitabı-*,(trc. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen), giriş ve not. Stéphane Yerasimos, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019, s. 72.

⁶⁷ Korykoslu Hayton’a göre bu duvar Ögedey Han zamanında Kafkaslara yönelen Moğol ordusu tarafından geri dönüşlerinde kendilerine zorluk çıkarmaması için tamamıyla yok edildi. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (çev. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 85.

⁶⁸ Mucemu’l-Bûldân’da Bâbü’l-ebvâb ile ilgili girişi zincir ile kapalı Hazar Denizi’nde bir limana sahip olan bu şehrin Erdebil’den daha büyük, ayrıca Anuşirvan tarafından yaptırılan bir duvarının olduğundan bahsedilmektedir. Yine bu duvarın Hemedan ve Musul’a kadar saldıran Hazarlara karşı yapıldığı kaydedilmektedir. İslâm fetihleri esnasında Hz. Ömer döneminin ünlü komutanlarından Selman b. Rebiâ buraya gâzâ yapmış, ancak gâzâ esnasında Selmân askerleriyle birlikte şehit düşmüştür. Onun ölümünden sonra Musa el-Eş’arî, bölgenin fethi için Sürâka b. Amr’ı tayin etmiştir. Yakut el-Hamevî, *Mucemû’l-Bûldân*, I, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1995, s. 303-305. Kazvinî de Anuşirvan’ın Türkleri uzak tutmak için bu duvarı inşa ettirirken tıslımladığından, bu seddi kurup (Bâbü’l-Cihâd kapısı üzerinde yaptırılan resimler ile) tıslımladıktan sonra artık Türklerin bu taraftan İran’a girmediklerini belirtir. Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1960/1380, s. 508.

⁶⁹ Arapların Demirkapı için kullanmış oldukları bir isimdir ve ondördüncü yüzyılda hâlâ bu isim, Altın Orda metinlerinde devletin sınırlarından bahsederken kullanıldığı görülmektedir. W. De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 378, 381; Saleh Muhammedoğlu Aliev, “Demirkapı”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, s. 153-154.

Enûşirvan'ın saldırıların önlenmesi için yaptırdığı surla birlikte harap hale gelen Erdebil'in tamiri için emir vermesi, bazı İslâm müelliflerinin şehrin onun döneminde inşa edildiği görüşünü benimsemesine neden olmaktadır⁷¹.

Eşkaniyan⁷² ve Sâsânîler, Roma ve Ermenistan seferleri için Azerbaycan'ın kuzeyinde toplanırlardı. Çünkü Savaş hazırlıkları ve ordunun toplanması için coğrafi konum açısından en uygun yer burası idi. Stratejik konumu nedeniyle Kafkasya ile Azerbaycan ve İran'ın batısına yönelik yapılan seferlerde burası askeri üs olarak seçildi. Bu sebepten özellikle Sâsânîlerin Roma üzerine yapacağı seferler için Erdebil bir ordugâh oldu⁷³.

Enûşirvan I. Hüsrev, Sâsânî İmparatorluğu'nu dört ana kısma⁷⁴ ayırarak her birinin başına da görevleri bölgelerindeki vergilerin bir kısmını toplamak ve kendilerine bağlı ordunun bakımları için kullanmak olan bir ispehbedini (spahbad/spehbed)⁷⁵ yani generalini

⁷⁰ Demirkapı (Temür Kapu), Derbend şehrine Türklerin ve Moğolların verdiği bir isimdir. Bu isim sadece burada demir bir kapının bulunmasından değil, aynı zamanda saldırıya geçenlere karşı oldukça dayanıklı ve müstahkem olmasından dolayı verilmiştir. Bkz. Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Nüzhëtü'l-Kulüb*, v. 271b; *Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri*, (trc. ve not. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 49.

⁷¹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi –İslâm Tarihi-*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985, s. 199; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 65; Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 91-92; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, I, s. 303; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 17; Beazin, “Erdebil”, s. 181; *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbârü'l-İbâd'ı*, s. 501.

⁷² MÖ 239/238 yılında ortaya çıkıp m. 224 yılında Sâsânîler tarafından ortadan kaldırılan Part İmparatorluğunun diğer adıdır. Partlar “Eşk” soyundan geldiklerine inandıkları için kendilerine “Eşkanian” adını vermişlerdir. *Tarih-i Benâkitî*'de onaltı hükümdarının olduğunu ve hâkimiyetlerinin üçyüz kırk veya üçyüz altmış iki yıl sürdüğünü belirtilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. *Tarih-i Benâkitî*, (neşr. Doktor Ca'fer Şi'âr), Silsile-i İntişarât-ı Encümen-i Asar-ı Millî, Tahran 1348 hş., s. 44; Abdülhüseyin Zerrînküb-Ruzbeh Zerrînküb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, (çev. Ali Hüseyin Toğay), Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 30-33; Serhat Pir Tosun, “MÖ. II. Yüzyılda Doğudaki Süper Güç: Parthlar”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1, (2021), s. 1-17.

⁷³ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 23.

⁷⁴ Doğuda Horasan, Sistan ve Kirman'dan oluşan bölge; güneyde Fars, Huzistan ve Basra Körfezi kıyılarının dahil olduğu bölge; batı ise büyük ölçüde Mezopotamya'dan oluşurken, kuzeyde de yukarıda bahsedildiği gibi, günümüzdeki Luristan, Azerbaycan ve Kafkasları içine alan bölge idi. Bkz. Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011, s. 99.

⁷⁵ İspehbed, vali, başkumandan ve emîr anlamlarında bir terimdir. Farsça *ispeh* (ordu) ve *bed* (emîr) kelimelerinden meydana gelmiştir. İlk olarak Ahamenişler zamanında başkumandan manasında kullanılmıştır. Ancak bu dönemde askerî bir anlamı olan unvan, Sâsânîler döneminde idarî bir anlam kazanmıştır ve Moğolların gelişine kadar da kullanılmıştır. Arap kaynaklarında *isbehbez* olarak kaydedilmiştir ve bu isimle anılan Selçuklu emîrleri dahî olmuştur. Bkz. Tahsin Yazıcı, “İspehbed”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 176-177.

atadı. Bu kısımlardan biri de kuzeyde Erdebil'in de içinde yer aldığı Luristan, Azerbaycan ve Kafkasları kapsayan bölgeydi⁷⁶.

Sâsânî hükümdarı IV. Hürmüz (579-590)'ün saltanatı, Doğu Roma İmparatorluğu ile savaşıarak geçti. Ayrıca efsanevî Pers kahramanı Spehbed Behram Çubin'in Kafkaslarda Romalılara karşı başarılı olduğu seferler *Şehname*⁷⁷'de de anlatılmaktadır. Onun daha da güçlenmesinden endişe duyan IV. Hürmüz, onu görevinden uzaklaştırmaya çalışınca Behram Çubin isyan etti. Sâsânî Hükümdarı IV. Hürmüz'ü tahttan indirerek yerine oğlu II. Hüsrev (590-628)'i geçirdi ancak II. Hüsrev de 591 yılında bu komutan ile hesaplaşmak niyetiyle Erdebil ve Berdea şehirlerinden yardım istedi. Fakat bu iki şehrin halkı ona yardım etmekten kaçındı. Kendisine destek bulmak maksadıyla Bizans'a sığınan II. Hüsrev'in boş bıraktığı Sâsânî tahtına Ermeni asıllı Arşak hanedanından Behram Çubin⁷⁸ geçti. Çok geçmeden Bizans İmparatoru Mauricius (Mavrikios)'un desteğini alan II. Hüsrev, Bizans ve Ermeni kuvvetleriyle birlikte onu Azerbaycan'da yendi. Yaklaşık yetmiş gün hapiste kalan Behram Çubin kaçarak Erdebil'e gitti, bir yıl sonra da öldürüldü⁷⁹. Behram Çubin'in çoğunlukla bu bölgedeki askerlerden (Erdebil de dahil) oluşan ordusu, II. Hüsrev'e karşı isyan etmiş ve kaçarak Deylem bölgesine sığınmış olan dayılarından Bistâm'ın yanında yer alarak ona destek vermişlerdi. Hatta onu Behram Çubin'in Tisfun'dan getirtmiş olduğu "Taht-ı Zerrîn"e oturarak hükümdar ilan etmişlerdi. Bistâm'ın da isyanı bastırılrsa da Behram'ın ordusunun etkileri devam etmiş, II. Hüsrev birkaç yıl daha Taberistan ve Gûrgan bölgesindeki isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Bu isyanlar devletin iktisadî olarak da zayıflamasına neden olmuştu⁸⁰.

Bundan sonra Sâsânî Devleti, 632 yılında bölgeye Arap akınlarının başlamasıyla yavaş yavaş topraklarını kaybeden Sâsânî Devleti 651 yılında sona erdi⁸¹. Bu süreçten sonra Erdebil şehri artık İslâm fetihleriyle anılacaktır.

⁷⁶ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 99; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 248.

⁷⁷ *Şehname*, X. yüzyılda Firdevsî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eser, Pers hükümdarlığına ve Pers bürokrasisine, İslâmiyet nezdinde meşruiyet kazandırmıştır. Pers kimliği üzerinde derin izleri olan bu eserin etkileri güzümüze kadar ulaşmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 100, 117-118.

⁷⁸ Behram Çubin'in kökeni ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunun için bkz. A. Zerrînkûb-R. Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 142,144; Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 101; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 248.

⁷⁹ Beazin, "Erdebil", s. 182-183; Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 101. A. Zerrînkûb-R. Zerrînkûb, Behram Çubin'in Hüsrev ile mücadelesinden sonra Türklerin yanına sığındığını, ancak II. Hüsrev'in tahrikleri neticesinde bir yıl sonra burada öldürüldüğünü bildirmektedirler. *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 146.

⁸⁰ A. Zerrînkûb-R. Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, s. 148-150.

⁸¹ Esko Naskalı, "Sâsânîler", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 176.

B. İslâm Fetihlerinden Moğolların Gelişine Kadar Erdebil'in Kısa Siyasi Tarihi

1. İslâm Fetihleri (642)

H. Muhammed'in vefatından sonra ikinci halife H. Ömer zamanında (634-644) İslâm orduları, önce Bizans'a ardından da Sâsânîlere karşı sefere çıkmışlardır⁸². Müslüman askerleri, Bizans ile Anadolu'da mücadele etmişler ancak daha ileri gidememişlerdir. Ardından 639 yılından itibaren keşif seferleriyle doğuya yönelerek Sâsânîler üzerine hareket etmiş, daha sonra İran'a ilerleyip Sâsânî Hanedanına son vermişlerdir⁸³.

Erdebil tarihindeki dönüm noktalarından biri de şehrin h. 22/m. 642 yılında Müslümanların eline geçmesidir. Şehrin Müslümanlarla ilk münasebetleri, Muğire b. Şu'be'nin, H. Ömer tarafından Kûfe'ye vali tayin edildiğinde yanında getirdiği, Huzeyfe b. el-Yeman'ın Azerbaycan valisi olarak atadığına dair mektupla başlamıştır. Bu aşamadan sonra Erdebil'deki askerî harekât ve idarî faaliyetler, Kûfe valiliğine bağlanmıştır⁸⁴. Kûfe Valisi Muğire b. Şu'be⁸⁵, Nihavend yakınlarında bulunan Huzeyfe'yi Azerbaycan'a gönderince, o Kûfelilerle birlikte Azerbaycan'ın merkezi Erdebil'e hareket etmiştir. Burada şehrin yönetici konumundaki merzûbânı⁸⁶ bulunmaktaydı. Merzûbân İsfendiyar b.

⁸² H. Ömer döneminde başlayan İslâm fetihlerinden önce de Arap kabilelerinden bazılarının Sâsânî topraklarına saldırdıkları bilinmektedir. Hire civarındaki Bekir b. Vâil kabilesi, II. Hüsrev döneminde 604-611 yılları arasında Dhûqâr (daha sonra Kûfe olarak kuralacak olan şehrin yakınlarında) bölgesine saldırmışlar ve Sâsânîlere karşı büyük bir başarı elde etmişlerdir. Abd al-Husain Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, (ed. R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, p. 3-4.

⁸³ Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 111. Sâsânî İmparatoru I. Hüsrev, devlet yönetimini dört ana kısma ayırdı. Bunlar doğudaki kısım Horasan, Sistan ve Kirman; güney kısmı Fars Huzistan ve Basra Körfezi; batıda Mezopotamya toprakları ve kuzeyde günümüzdeki Luristan, Azerbaycan ve Kafkaslar'dan oluşuyordu. I. Hüsrev özellikle bu sınır hatlarında kışlalar inşa ettirdi. Ordusunda bulunan hemen hemen bütün birlikleri buralara yerleştirdi. İç kısımlarda fazla asker bulundurmazdı. O sınırlarının korunmasına öncelik verdi. Ancak bu durum onun aleyhine oldu, çünkü sınırdaki birlikler yenildiğinde ülke içinde ilerleme hızlı gerçekleşiyordu. Müslüman ordularının hızlı bir şekilde Sâsânî topraklarında ilerlemelerinin nedeni de buydu. (Detaylı bilgi için bkz. Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 99.)

⁸⁴ Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, (trc: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s. 98.

⁸⁵ Yakubî, Azerbaycan bahsinde Erdebil'in H. Osman'ın hilafeti döneminde Muğire b. Şu'be tarafından fethedildiğini ve bu şehrin vergisinin bir yıl artıp bir yıl azaldığını ancak ortalama dört bin dirhem olduğunu kaydetmektedir. Yakubî, *Kitâbu'l-Bûldân*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1422, s. 81.

⁸⁶ Merzûbân, Sâsânîler döneminde sınır bölgesindeki valilere verilen unvandır. Daha sonradan isimleşmiştir. Satrap adı verilen eyaletler, Merzûbân adı verilen valiler tarafından yönetilirdi. Bu valiler, merkez teşkilatta görev yapan vezirlerle aynı makama sahipti ve bunlara da "şahi" unvanı verilmekteydi. Merzûbânlar, hem

Ferruhzad⁸⁷, Huzeyfe'ye karşı Erdebil başta olmak üzere Bâcerevan, Meymend (Meymez), İki Bez (en-Nerîr), Serat, Şiz, Meyanec gibi yerlerden savaşçılar toplamıştı. Merzûbân ordusuyla birlikte Müslümanlarla günlerce savaşmış, nihayetinde Huzeyfe ile bütün Azerbaycan halkı adına, kimsenin öldürülmemesi, esir edilmemesi, hiçbir ateşkede mabedinin yıkılmaması⁸⁸, Belescan (Belâsecan), Sebelan, Meyabezudan (Sacaran), Miyan ve Revzan Kürtlerine dokunulmaması şartıyla yılda 800.000 dirhem vergi vermek üzere anlaşma yapmışlardır. Huzeyfe ardından Mugan ve Gîlân üzerine yürümüş, onlara baskın yapmış ve harac ödemeleri şartıyla sulh yapmıştır. Daha sonra Huzeyfe b. el-Yeman, Hz. Ömer tarafından valilikten azledilince Muğire b. Şu'be onun yerine, Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi Azerbaycan'a vali tayin etmiştir. Utbe, Musul tarafındaki es-Selak denilen yol üzerinden Erdebil'e geldiğinde şehir halkının anlaşmaya uyduğunu görmüştü. Ancak bazı bölgeler ona karşı isyan etmişlerdi. Onlara karşı gaza yapan Utbe, buralardan çokça ganimet elde etmişti⁸⁹. Bünyadov'un

askeri hem de sivil yöneticilik vasıflarına sahipti. Sâsânîlerin ilk dönemlerinde bu makama rastlanmamaktadır. V. Behram'dan itibaren bu unvan kullanılmaya başlandı. Detaylı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Merzûbân", *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s. 255-256; J.H. Kramers, "Merzuban", *İA*, VII, İstanbul 1955, s. 787; Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 175-181.

⁸⁷ Ziya Bünyadov'un verdiği bilgilere göre Müslümanlar Azerbaycan'ın fethine başladıklarında Erdebil Merzûbânı, İsfendiyar b. Ferruhzad idi ve yapılan mücadelede esir alındı. Merzûbân İsfendiyar, Araplara şehir halkını tâbiyet altına almanın zor olacağından, çünkü ahalinin çokça kalesi bulunan dağlara sığınarak buradan onlara saldıracaklarından bahsetmiştir. İsfendiyar'ın söyledikleri çok geçmeden gerçekleşmiştir. Merzûbân İsfendiyar'ın kardeşi Behram'ın etrafında toplanan halk Müslümanlar üzerine saldırmışlardır. Ancak nihayetinde Müslümanlar yeniden galip gelince esir halde bulunan Merzûbân ile kaynaklarda da sıkça yer verilen barış anlaşması imzalanmıştır. Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 101. Bu anlaşmaya göre yerel yöneticiler eski yerlerinde ve görevlerinde kalarak eski imtiyazlarını korumaktaydılar, sadece Müslümanlara siyasi olarak tâbi olmakta ve toplanan vergileri hilafet merkezine göndermekteydiler. Ancak onlara dinî olarak serbestlik tanınmaktaydı. Bu serbestlik aynı zamanda Azerbaycan mobadlarına ve Albanya Katolikoslarına (dinî lider) da tanınmaktaydı. Bununla birlikte verilmiş olan bu serbestlik hilafetin zayıflamaya başladığı dönemlerde anlaşmanın bozulmasına ve halkın vergi ödemekten imtina etmesine yol açmıştır. Bu da isyanların baş göstermesine neden olmuştur. Nailə Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1993, s. 30.

⁸⁸ Bu anlaşmayla Erdebil halkının Şiz yakınlarındaki mabetlerdeki törenlere devam etmelerine izin verildi. Bosworth vd., "Ardabil", pp. 358.

⁸⁹ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 372; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 80; İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî- Taberî Tarihi*, IV, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 175; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 26; Beazin, "Erdebil", s. 183-184; Abd al-Husain Zarrînkûb, "The Arab

ifadelerine göre 642 yılında Mugan üzerine hareket eden İslâm ordularının komutanı Bükeyr (Bekir) b. Abdullah (Bükeyr b. Şeddâd), Mugan'ı ele geçirerek buranın ahalisi ile anlaşma imzaladı ve halkını cizye ödemeye mecbur bıraktı. Buradan kuzeye doğru yönelerek Bâbü'l-ebvâb'a kadar ilerledi⁹⁰.

Hiz. Ömer vefat edip yerine Hiz. Osman halife olduğunda, Muğire b. Şu'be Kûfe valiliğinden alınarak Hiz. Ömer'in vasiyeti gereği Sa'd b. Ebî Vakkas vali olarak görevlendirilmiştir. Ardından 646 yılında Sa'd b. Ebî Vakkas da azledilerek yerine Hiz. Osman'ın anneden kardeşi Velid b. Ukbe, Kufe valisi olmuştur. Velid b. Ukbe, halkı her fırsatta isyan eden Azerbaycan'a Eş'as b. Kays'ı vali tayin etmiştir. Eş'as b. Kays da Huzeife b. el-Yeman gibi Erdebil'i Darü'l-İmâre⁹¹ yapmıştır. Böylece Erdebil şehri, İslâmiyet'i tebliğ etmekle görevli olan Arap kabilelerinin ilk vatanı olmuştur. Yine Velid, Kûfe valisi iken Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'yi öncü olarak Azerbaycan ve Ermeniyye⁹² üzerine göndermiştir. Abdullah b. Şübeyl b. Avf el-Ahmedî'yi dört bin askerle Mugan, Bebr ve Taylesan bölgelerine sevk etmiştir. Eş'as b. Kays da sulhü bozmuş olan nahiyeleri Velid b. Ukbe'nin yardımıyla yeniden ele geçirmiş, onlarla önceki valilerin yaptığı anlaşmalar gibi anlaşmalar yapmıştır. Divan'dan atâ (maaş) alan kişilerden bir topluluğu bu bölgeye yerleştirerek, onlara

Conquest of Iran and Its Aftermath", p. 20; Bekir Biçer, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl – 13. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, VII/17, (2014), s. 179.

⁹⁰ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 103-104.

⁹¹ Dârü'l-İmâre, hükümet konağı, Emîrlik sarayı, yönetim merkezi manalarına gelmektedir. Başkentte devlet başkanının, diğer bölgelerde ise onun adına yönetici olan kişilerin ikamet ettiği yerdir. İslâm şehirlerinde Cuma Camii'nden sonra ikinci temel unsurdur. Başlangıçta Cuma Camii ile Dârü'l-İmâre birbiryle içiçedir. Hiz. Ömer döneminde ilk kez Dârü'l-İmâre kullanılmaya başlanmıştır. Hiz. Muhammed, Mescid-i Nebevi'yi hem mâbed hem de yönetim merkezi olarak kullanmış, Hiz. Ömer ise vilayetlerdeki yönetim merkezini caminin hemen yanına yaptırdığı ayrı bir binaya naklederek kısmen mâbedden uzaklaştırmıştır. İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl., Ankara 2008, s. 219; Yılmaz Can, "İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/8, 1996, s. 124. Bu dönemde Azerbaycan'ın Darü'l-İmâresi Erdebil, Arrân'ın Berdea, Ermeniyye'nin ise Debil idi. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 301.

⁹² İslâm coğrafyacıları genellikle Azerbaycan, Ermeniyye (İrminiyye) ve Arrân'ı birlikte zikretmişlerdir. Hatta bazı durumlarda üç isim de aynı coğrafyayı karşılamıştır. Bazen buraların yönetimi için tek bir idari merkez gibi tek vali atandığı da olmuştur. Ermenilerin yaşadıkları bölgeyi Ermeniyye olarak adlandırmışlar, bu konuda da muhtemel olarak Ermeni coğrafyacıların etkisinde kalmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Koyuncu, "İslâm Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", *Tarihte Türkler ve Ermeniler –İlkçağ ve Ortaçağ–*, I, (ed. Mehmet Metin Hülâgü-Musa Şaşmaz-İbrahim Ethem Atnur vd.), TTK, Ankara 2014, s. 225-231.

halkı İslâmiyet'e davet etmelerini emretmiştir. Said b. el-As, Kûfe valisi olunca Mugan, Gîlân ve Taberistan⁹³ üzerine gaza faaliyetinde bulunmuştur. Diğer yandan Ermenilerden ve Azerbaycanlılardan oluşan bir grup, ona karşı ayaklanmıştı. O da Cerir b. Abdullah el-Becelî'yi bu grubun üzerine göndermiştir. Cerir b. Abdullah ise onları dağıtarak reislerini Bâcerevan Kalesi'nin kapısına asmıştı⁹⁴. Bu arada Selmân b. Rebîa da Belâsecan Kürtlerini, İslâm'a davet etmiştir. Ancak onlar bu daveti kabul etmeyip Selmân ile savaşa tutuşmuşlar ve nihayetinde de yenilgiye uğramışlardır⁹⁵.

Hız. Ali'nin halifeliği döneminde ise Eş'as b. Kays, Azerbaycan'a vali tayin edilmiştir. Eş'as oraya varınca, bölge halkının çoğunun Müslüman olduğunu ve Kur'an okuduklarını görmüştür⁹⁶. İslâmiyet, bölgenin fethinden sonra farklı şartlarda, farklı şekillerde kademeli bir suretle yayılma imkânı bulmuştur. Ancak buradaki halkın dinlerini değiştirmelerine yönelik zorlayıcı hiçbir harekette bulunulmamıştır⁹⁷. Ehl-i kitap olup

⁹³ İran, Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Sâsânî bakıyeleri, zimmî statüyle tam bir hürriyet içerisinde kendi dinlerini, kültürlerini, merasim ve törenlerini devam ettirdikleri gibi, kendi lider ve ruhbanlarını seçebilmişlerdi. Uzun süre devam eden bu durum İran topraklarını özellikle de dağlık alanları isyancı bir takım cereyanların sığınma merkezi veya çıkış noktası haline getirmiştir. Akif Rençber, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2015, s. 108.

⁹⁴ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 373, 375; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 80; Taberî, *Tarihu't-Taberî-Taberî Tarihi*, IV, s. 276; İbn A'sem, *el-fütûh -Fetihler-*, (çev: Mehmet Cevher Caduk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020, s. 372; Halife b. Hayyât, *et-Târih -İlk Kronolojik İslam Tarihi-*, (terc. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 138; Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 319; Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", p. 20-22; Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Dönemine Kadar Azerbaycan'ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)", *İSTEM*, 5/9, (2007), s. 128.

⁹⁵ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 366-367; Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 141; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Kürtler", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 5.

⁹⁶ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 375; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 80; İbn A'sem, *el-fütûh- Fetihler*, s. 532.

⁹⁷ Ziya Bünyadov'a göre yerli ahalîye din konusunda tanımış oldukları bu serbestliğin sebebi özellikle Arrân bölgesinde bulunan Arapların yeni Müslüman olmuş olmaları ve İslâmiyet'i tam anlamıyla benimsememiş olmalarıdır. Ayrıca bu serbestlikte Arrân ahalisinin ekseriyetinin Hristiyan yani ehl-i kitap olmalarının da payı vardır. Ülkenin güneyinde ehl-i kitap olmayan Zerdüştlük dininin yaygın olmasından dolayı bu bölgelerde İslâmlaştırma faaliyetleri biraz daha sıkı tutulmuştur. Bununla birlikte yüz yıl gibi kısa bir süre içerisinde Azerbaycan ahalisinin ekseriyeti İslâmlaşmıştır. Yalnızca dağlık bölgelerde Arap ordularının ve hâkimiyetinin

olmadıkları uzun bir tartışma konusu olan Mecûsiler⁹⁸ de dahil olmak üzere halkı kendi inançlarını sürdürmüş, farklı dinlere mensup insanlar bir arada özgürce yaşamışlardır⁹⁹. Arapların bölgeye yerleşmesinden sonra düzenleyecek oldukları seferlerde Müslüman olan yerli ahali ve zimmîlerden istifade etmişlerdir. Müslümanları piyade olarak orduya almışlardır. Zimmîler ise önceden Sâsânî ordusundaki komutanlarının emri altında ayrı bir birlik olarak savaşa katılmışlardır. Bu zimmî birliklerinden savaşın en zor noktalarında istifade edilmiş ve onlardan cizye alınmamıştır¹⁰⁰. Müslüman Araplar, fethettikleri bölgelerdeki ahaliyi bu şekilde itaat altına alırken, onların sahip oldukları topraklar konusunda ise sulhen veya savaşarak almalarına göre sınıflandırmışlardır. Sulh yoluyla aldıkları toprakların mülkiyetini imzaladıkları anlaşma gereği eski sahiplerinde bırakmış, onlardan toprak vergisi almışlardır. Silah yoluyla ele geçirdiklerinde de ya ordu arasında ikta etmiş ya da eski sahiplerinde kalmıştır. Toprakları ellerinden alınan ahaliden ise Müslüman olmayanlardan cizye (baş vergisi) ve haraç (toprak vergisi), Müslüman olanlardan öşür almıştır¹⁰¹. Görüldüğü üzere İran’da İslâmiyet’in yayılma süreci kanlı savaşlardan çok anlaşmalar ve barışçıl yollarla sağlanmıştır.

Müslüman Araplar, böyle büyük bir coğrafyanın yönetimi için hazır olmadıklarından bölgedeki yönetim tarzına müdahale etmemişler, özellikle taşrada Sâsânîlerin dihkân sistemini devam ettirmişlerdir. Savaş veya barış yoluyla ele geçirilişlerine ya da ekonomik durumlarına göre miktarı değişen bir defalık bir vergi ile birlikte her yıl düzenli olarak harac ödemek şartıyla bu yerel yöneticiler kendi makamlarında bırakılmışlardır. Belli ölçüde bir

ulaşmadığı alanlarda yaşayanlar eski dinlerine inanmaya devam ettiler. Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 110-111.

⁹⁸ Zerdüştilerin ehl-i kitap olup olmadıkları ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Başlangıçta ehl-i kitap statüsü sadece Yahudi ve Hırsitiyanlara verilmişken İran’ın fethinden sonra Zerdüştilerin de bu statüde sayıldıkları yönünde fikir beyan edenler mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 516-519; Şinasi Gündüz, “Mecûsilik”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 279-284; Monika Gronke, *İran Tarihi –Yedinci Yüzyıldan Günümüze-*, (çev. Remzi Avcı), Runik Kitap, İstanbul 2023, s. 15. VIII. ve IX. Yüzyılda yaşamış olan Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emvâl* adlı eserinde Mecûsîlerin ehl-i kitap olup olmadıklarına dair rivayetlere yer vererek, bu hususta o dönemde yapılan bazı tartışmalara yer vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-Emvâl –İlk Dönem Ekonomi Yönetimi-*, (terc. ve not. Cemaleddin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 46-51.

⁹⁹ Zarrînkûb, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, p. 29; Koyuncu, “İslâm Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”, s. 231; Gronke, *İran Tarihi*, s. 18.

¹⁰⁰ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 106-107.

¹⁰¹ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 108-109.

mülke sahip ve soylu ailelerden gelip yerel yönetimden sorumlu olan dihkânlar, Arap yöneticilere aynî ve nakdî ödemeler yaparak ve çoğu zaman Müslüman olarak ellerindeki mülklerini ve eski statülerini korumuşlardır. Bunlar, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde, Sâsânî döneminde olduğu gibi vergi tahsil etme, toprağı işleme, köprü ve yolların bakımından sorumlu idiler. Bazı dihkânların ise neredeyse bağımsız bir konumları vardı¹⁰². Görülüyor ki Arapların İran'ın yönetimi ve tarım faaliyetleri konusunda tecrübesiz oluşlarının etkisiyle, geri planda durarak Sâsânî geleneklerine yer vermeleri, pek çok alanda yerleşik ve güçlü Pers etkisinin devam etmesinin önünü açmıştır. Bu etki daha sonra ele alacağımız üzere siyasi ve dinî olarak kendisini gösterecektir.

İran halkının özellikle şehirlerde yaşayan zanaatkâr ve işçi sınıfı, taşradaki halka veya mobadanlara kıyasla daha kolay İslâmiyet'e geçmiştir. Müslümanların tanıdığı olduğu serbestliğin yanı sıra ateş, su ve toprağın kirlenmesi ile ilgili pek çok sert kuralın bulunması ve yaşam tarzları gereği zanaatkâr ve işçilerin bazı durumlarda bu kuralları ihlal etmek zorunda kalmaları sadece dilde bile olsa İslâmiyet'i seçmelerinde etkili olmuştur. Bununla birlikte üst sınıftan pek çok kişi de kendi toplumsal statülerini, mal varlıklarını, vergi ayrıcalıklarını korumak, cizyeden kurtulmak ve Müslüman yöneticilerin nazarında daha iyi konuma gelebilmek maksadıyla hızlı bir şekilde Müslümanlığı tercih etmiştir¹⁰³.

Müslümanların hâkimiyetinde kaldığı süre zarfında Erdebil şehri, ordugâhı, divanları ve hükümet konağıyla bölgenin “Dârü'l-İmâre”si haline gelmiştir¹⁰⁴. Ayrıca Eş'as b. Kays, Kûfe, Basra ve Şam'daki Araplardan bir grubu buraya yerleştirerek kendisine idare merkezi yapmış ve burada yörenin ilk camisini bölgedeki ilk İslâm mimarisi olarak inşa ettirmiştir. Araplar Azerbaycan'a yerleşince¹⁰⁵, Mudarlılar ve Şamlılar da oraya rağbet göstererek, kendi

¹⁰² Nimet Yıldırım, “İslâmiyet'in Ortaya Çıktığı Çağda İran”, *Tarih ve Tarihçi*, I/2, (2022), s. 113; Gronke, *İran Tarihi*, s. 16.

¹⁰³ Gronke, *İran Tarihi*, s. 19.

¹⁰⁴ Bayram Arif Köse, “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan'da Coğrafi, İdarî ve İktisadî Durum”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/34, (2016), s. 434.

¹⁰⁵ Müslüman Araplar, Azerbaycan'a güneyden yerleştirilmeye başlanarak, kuzeye doğru iskân devam etmiştir. Özellikle bölgenin stratejik önem taşıyan, saldırı tehlikelerinin yoğun olduğu yerleri tercih etmişlerdir. Güney'de Erdebil, Tebriz, Bezz, Merâga, kuzeyde Beylekan, Berdea, Şamahı ve Derbend Arapların ilk yerleştikleri yerler olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2007, s. 53; Asif Adilov, *Revvâdiler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)*, KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (SAMER Yayınları), Kahramanmaraş 2021, s. 48.

kabilelerini buralara nakletmişlerdir. Çünkü Erdebil ve çevresindeki otlaklar, güzel iklimi ve bol mahsul, çöl şartlarından gelen Araplar için daha cazipti. Aynı ayrı bölgelere yerleşen Arap kabilelerinin bir kısmı Acemlerden araziler satın almışlar, bu arazilerdeki köylüler de onların korumaları altına girmişlerdir. Cizye ve haraç vergisi ödeyen mülk sahipleri öldüğünde veya mülkünü terk ettiğinde ise fiilen sahipsiz kalan mallarına Arap yetkililer el koymuşlar ve Arap kabilelerinin bölgede kalıcı olmaları için arazileri onlara iktâ etmişlerdir. Onlar bir yandan sahip oldukları iktâlarda yerli halktan öğrendikleri çiftçilik metodlarını uygularken, bir yandan da Azerbaycan halkını çiftliklerinde çiftçi olarak çalıştırmışlardır. Tebriz¹⁰⁶'e Ravvad el-Ezdî ve kabilesinin, Meyâne'ye Hamdânîlerin, Serat'a ise Kinde kabilesinden bir zümrenin yerleştirildiği bilinmekle birlikte Erdebil şehrine iskân edilenler ile ilgili kayıt bulunmamaktadır¹⁰⁷. Ancak Erdebil'e getirilip yerleştirilen ilk Arap kabilelerinin çoğunluğunun sahabelerden oluştuğu tahmin edilmektedir¹⁰⁸.

Emeviler döneminde Erdebil, Hazarlar ile mücadeleler esnasında görülmektedir¹⁰⁹. Bu dönemde Hazarlar, Aras Nehri'ni geçerek, Azerbaycan'ın neredeyse tamamını istilâ edip Erdebil'i harabe haline getirdiler. O sırada yaklaşık 3 bin Müslüman'ın yaşadığı Erdebil halkının yetişkin erkeklerini öldürerek kadın ve çocukları esir ettiler¹¹⁰. Emevi Halifesi Yezîd b. Abdülmelik (II. Yezîd) zamanında (720-724) yapılan Ermenistan fetihlerinde, bölge valisi Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî, Hazarlar ile mücadeleye memur edilmişti. Erdebil'i Emevî dönemi Kafkas fetih harekâtının üssü haline getirmiş olan Cerrâh el-Hakemî, Hazar ülkesinde ilerleyerek, 722 yılında Hakanın oğlu Barcik kumandasındaki Hazarlara çok sayıda kayıp

¹⁰⁶ Tebriz şehri, Sakalardan günümüze kadar Türklerin meskûn olduğu en eski şehirlerden biri olmuştur. Sekiz yüz yıllık süre zarfında burada Saka, Med, Pers, Part, Selevkos ve Sâsânî Devletleri hüküm sürmüş, Sâsânîlerin yıkılmasının ardından ise Arap hâkimiyetine girmiştir. Arapların bölgeyi iskânıyla birlikte Arap nüfus artmışsa da Abbâsîlerin yıkılması ve XI. Yüzyılda Oğuz göçlerinin başlaması ile birlikte Türkleşme hız kazanmıştır. Bununla birlikte Saka, Manna, Kaspi, Hun, Ogur, Sabar, Avar ve Hazar gibi Turanî kavimler ile Kimmer, Med, Pers, Part, Alan gibi Aryan uluslar iç içe yaşamışlardır. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Tebriz", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 64.

¹⁰⁷ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 375-377; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 81-82; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 29; Beazin, "Erdebil", s. 184; Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 239-240; Gronke, *İran Tarihi*, s. 16.

¹⁰⁸ Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 153.

¹⁰⁹ Bosworth vd., "Ardabil", pp. 358.

¹¹⁰ Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası*, III, (1935), s. 150-153; Beazin, "Erdebil", s. 185.

verdirmiştir. Ancak Hazarların karşı saldırı için hazırlık yaptıklarını öğrenmesi üzerine, kışı geçirmek için Şekkâ'ya inmiş, askerleri de Berdea ve Beylekan'da kışlamıştır. Ertesi yıl Hazarlar, intikam almak maksadıyla Aras (er-Ress) Irmağını geçerek İrminiye'ye saldırmışlardır. Fakat Versan sahrasında aldıkları yenilgi üzerine Erdebil tarafına çekilmişlerdir. Halife Hişâm b. Abdülmelik, 725 yılında el-Cerrâh'a yardımcı kuvvetler göndererek tekrar Hazarlar üzerine yürümesini emretmiştir. Hazar hakanı da komşu ülkelerden almış olduğu destekle birlikte el-Cerrâh üzerine harekete geçtiğinde dağınık halde bulunan Müslüman orduları, onlara mukavemet edememiştir. Mugan'a kadar ilerleyen Hazar ordusu karşısında el-Cerrâh, ağır bir yenilgi almıştı. Bu yenilgi, onun azline neden olmuş, Halife Hişâm b. Abdülmelik, el-Cerrâh'ın yerine kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i vali tayin etmişti fakat 729 yılında tekrar el-Cerrâh'ı vali olarak görevlendirmiştir¹¹¹. Bu görevlendirmenin hemen ardından el-Cerrâh, 730 yılında bölgede bir takım imar faaliyetleri de gerçekleştirmiş, Sebelan Dağı civarında "Cerrâh Köprüsü" diye bilinen köprüyü inşa ettirmişti. Ardından Hazarların başkenti Beyzâ'ya kadar ilerleyerek burayı ele geçirmişti. Onun kışı geçirmek için Azerbaycan'a geri dönmesini fırsat bilen Hazarlar, karşı hücumla geçerek Erdebil'e kadar ulaşmıştı. Bu esnada Erdebil'e gelen el-Cerrâh, bir yerlinin Sebelan dağına arkalarına alıp savunma pozisyonuna geçilmesi yönünde tavsiyede bulunmasına rağmen Erdebil Ovası'nda savaşıma karar vermişti. el-Cerrâh'ın kararıyla ikiye ayrılan Müslüman ordusu iki gün boyunca Hazarlarla mücadele etmiş ancak ordunun moralini yüksek tutan birçok kıdemli askerin öldürülmesi üzerine de bazı askerler dağılmaya başlamıştır. Savaşın üçüncü günü Hazarların bir saldırı daha düzenlemeleriyle birlikte geride kalan el-Cerrâh ve askerlerin birçoğu öldürülmüş, kadınları ve çocukları esir edilmişti. Daha sonra bölgeye Saîd b. Amr el-Cüreşî komutasında bir ordu gönderilmiştir. Saîd b. Amr, Hazarları yenerek ellerindeki esirleri kurtarmışsa da Hazarların ilerlemesine engel olamamıştır. İslâm fetihlerinin Kafkas cephesindeki harekât merkezi olan Erdebil'e saldıran Hazarlar, burayı ele geçirerek Azerbaycan üzerinden Diyarbakır ve Musul'a kadar ilerlemelerini sürdürmüşlerdir¹¹². Halife Hişâm 731 yılında Saîd b. Amr'ı geri çağırması ve yerine Mesleme

¹¹¹ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 237; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 225-227; Hakkı Dursun Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 414; Buniyatov, "Azerbaycan", s. 319.

¹¹² el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 237; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 226; Ebu Amr Halife b. Hayyât eş-Şeybânî, *Tarih-i Halife b. Hayyât*, Dar'al-kalam, Beyrut 1397, s. 342; ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, I, s. 105; Hakkı Dursun Yıldız, "Cerrâh b. Abdullah", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 414; M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi - Türkler, Yahudiler, Ruslar-*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s. 84-87; Muhammed Süheyl Takkuş, *Emevî Devleti Tarihi*, (çev. Mücahit Yüksel), Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016, s. 182; Kara,

b. Abdülmelik'i atamıştır. O da Hazarlar üzerine hareket ettiyse de 732 yılında Hazarlar tekrar Arrân taraflarına sokuldular ancak Derbend yakınlarında yenilgiye uğradılar. Bir yıl sonra ise Halife tarafından Cezire, Azerbaycan ve Ermenistan valisi tayin edilen Mervan b. Muhammed, Hazar payitahtı Partav'a kadar ilerledi. Hazar Hakanı İslâmı kabul etti ve aralarında yapılan anlaşmaya göre Müslümanların o bölgedeki fetihlerine Hazar Hakanı öncülük edecek, geri dönüşte de ordunun arkasından gelerek koruma görevi görecekti¹¹³. Böylelikle Hazarların Erdebil ve çevresine yapacakları saldırıların önüne geçilmiş oldu. Azerbaycan ve Ermeniye valisi olan Mervan b. Muhammed b. Mervan el-Hakem de daha sonra Emevîlerin son halifesi olmuştur. Özetle ilk İslâm fetihlerinden itibaren bakıldığı zaman Araplar, bölgeye geldiklerinde kendilerine merkez olarak Merâğa'yı seçtilerse de Emevîler (661-750) askerî ve idarî merkezlerini Erdebil'e taşımışlardır.

Abbâsî dönemine geçmeden önce burada Müslüman toplum içerisinde ortaya çıkan Mevâlî kavramına değinmek gerekmektedir. Dört Halife döneminden Emevîlerin sonuna kadar Müslüman toplum, Arap kökenli olanlar ve Arap kökenli olmayanlar olarak ayrıma tâbi tutulmuşlardır. Arap kökenli olmayanlar arasında pek çok etnik kimliğe sahip olanlar vardı ancak bunların çoğunluğunu İranlılar teşkil ediyordu. Mevâlîler, Müslüman Arapların haklarına sahip değillerdi, ne kadar soylu, zengin veya eğitilmiş olurlarsa olsunlar, bir Arap kabilesine veya seçkin bir Arap şahsiyete mevâlî olmak, onu koruyucu kabul ederek tâbi olmak zorundaydılar. Bu durum ise hem etnik kimliğine bakılmaksızın Müslümanların eşit olması anlayışıyla bağdaşmıyor hem de kendi topraklarında, kendi güçlü geleneklerinin devam ettirildiği bir ortamda ayrımcılığa maruz kalarak ikinci sınıf insan muamelesi görmek İranlıların tepkisine neden oluyordu. Dolayısıyla zaman geçtikçe Mevâlîler diğer gruplarla birleşerek Emevîlere muhalif olan hareketlere sempati duyuyorlardı. Bu da Mevâlîlerin Şîî hareketlerin yanı sıra başta Abbâsî isyanı olmak üzere diğer muhalif hareketlerin başrolünde olmalarına neden oldu¹¹⁴.

Mecûsîler, s. 210; V. V. Barthold, *İran Coğrafyası*, (çev. Ömer Alkaç), Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 227; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 140-141.

¹¹³ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 143.

¹¹⁴ Seyfettin Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s. 164; Gronke, *İran Tarihi*, s. 17.

2. Abbâsî Dönemi (750-889) ve Bâbek Hürremî Hareketi'nin Merkezi Olarak Erdebil

Abbâsîler döneminin ilk halifesi olarak biat edilen Ebu'l-Abbas es-Seffâh'ın, kardeşi Ebu Cafer (Halife Mansur)'i Azerbaycan ve el-Cezîre'ye vali olarak atadığı bilinmektedir¹¹⁵. Bunun üzerine Mansur, halifeliği döneminde (754/775) Taberistan, Ermeniyeye ve Hazarlar üzerine harekete geçmiştir. Bu askerî harekât sırasında bazı Arap kabilelerini bölgeye sevk ve iskân etmiştir. Halife Harun Reşid döneminde (786/809) ise bölgeye vergi muafiyeti sağlanmıştır. Musul civarındaki ağır vergilerden kurtulmak isteyen kabileler de Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Bölgeye yerleşen bu Arap kabileler, Azerbaycan ve Ermeniyeye'nin idarî, iktisadî ve sosyal yapısında etkin bir rol oynamışlardır¹¹⁶.

Abbâsîlerin kuruluşunda etkin rol oynayan Hz. Ali taraftarları, halifenin kendilerinden uzak durmaya başlaması ve onlar aleyhine politika takip etmeye başlamasıyla birlikte Şîîler kendilerinin aldatıldıklarını ve iktidarı ele geçirdikten sonra yüzlerine bakılmadığını ileri sürerek Halife Mansur döneminde isyan hareketlerine başladılar. İlk olarak Medine'de başlayan isyanlar hızlı bir şekilde İslâm dünyasına yayıldı. Ayrıca Abbâsî halifeleri Emin ile Me'mûn arasındaki taht kavgası esnasında diğer bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan bölgesinde de İslâm karşıtı olanlar Bâbek'in etrafında toplandılar¹¹⁷.

Abbâsîler devrinde gerçekleşen Bâbek isyanı sırasında idarî ve askerî merkez Tebriz'e taşınsa da Erdebil, askerî ve ticarî önemini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Şehir, bu devirde ortaya çıkan Hürremiyye hareketine üs vazifesi görürken, bu hareketin merkezi genellikle adı geçen şehrin dağlık bölgelerindeki köyler olmuştur¹¹⁸.

Hürremîler, Sâsânîler döneminden itibaren devlete ve asil sınıflara karşı selefleri olan Mazdekler¹¹⁹ gibi isyancı bir tutum içindeydiler. Başından beri İslâm fütuhatını, Arap istilası

¹¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 284. Târih-i Güzîde'de es-Seffâh'ın Azerbaycan ve Ermen vilayetine vali olarak Muhammed b. Savl'ı atadığı yer almaktadır. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 233.

¹¹⁶ Roy Mottahedeh, "The 'Abbasîd Celîphate in Iran", *The Cambridge History of Iran*, IV, (ed. R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 1999, p. 65; Demirci, *İslâmın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 240.

¹¹⁷ Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 169, 171.

¹¹⁸ Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nâsır Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (Haz. Muhammed Debîr Siyakî), Ketabhane-yi Tahrî, Tahran 1336 hş., s. 93; Muhammedoğlu, "Erdebil", s. 276; Bala, "Erdebil", s. 289.

¹¹⁹ Mazdekiyye, İbn Nedîm'de ilk "Hürremiyye" olarak verilir ve buna "Muhammire" denildiğini kaydeder. Azerbaycan, Ermenistan, Deylem, Hemedan ve Dinever arasında ve ayrıca Asbehân ve Bilâd-ı Ehvâz'da dağınık halde yaşadıkları belirtilir. Aslen Mecûsi olan bu grubun lideri kadim Mazdektir. Mazdek kendisine tâbi olanlara

olarak görmüşler, her fırsatta da isyan etmişlerdi¹²⁰. Sâsânî İmparatorluğunun hızlı bir şekilde Arapların eline geçerek yıkılması, siyasi varlığına son verdiyse de manevî kuvveler yok olmadan halk arasında etkisini devam ettirmiş, hilafete karşı çıkan isyanlarda da kendisini göstermiştir. Burada değinmek gerekir ki İslâm fetihleri, öncesinde millî ve dinî kimlik olarak aşınmaya ve siyasi çöküşe geçmeye başlayan İran toplumu, Araplara karşı millî bir İran direnişi sergilemelerinde etkili oldu. Arap karşıtlığı özellikle Mecusî topluluklarda fazlasıyla görülmeye başlandı ve Şuûbiyye¹²¹ hareketinin doğuşuna temel hazırladı¹²². Halife Me'mun

her tür zevki tatmalarını, her çeşit şehvete sonuna kadar dalmalarını, yemelerini, içmelerini, herkesin eşit olduğunu, kadın erkeğin karma yaşamaları gerektiğini, insanların birbirleri üzerinde baskı kurmayı terk etmelerinin lazım geldiğini söylüyordu. Eşlerin ve ailenin ortak olduğunu, onun için ne kendileri başkalarından eşlerini esirgemeli ne de onlar kendilerinden bunları esirgemeli diye bakıyordu. Bununla birlikte hayırlı işler yapmayı, öldürmeyi ve canlılara eziyeti terk etmeyi savunuyordu. Bir kişiyi misafir aldıklarında ondan hiçbir şeyi esirgemez, canı ne isterse onu yapabilme özgürlüğüne sahipti. Son Mazdek de bu mezhebe bağlıydı ve Enû Şîrvân onu ve taraftarlarını öldürmüştü. Bâbek Hürremiyyesi ikinci Hürremiyye'dir. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, (trc. Mehmet Yolcu-Sabri Türkmen-Salih Arı-Selahattin Polatoğlu-Furkan Halit Yolcu), (ed. Mehmet Yolcu), Cıra Yayınları, İstanbul 2017, s. 857-858.

¹²⁰ Ebûlfez Elçibey, "Bâbek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", (çev. Muhammet Kemaloğlu), *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 8, (2013), s. 27. İbn Haldun İslam fetihleri sonrasında ortaya çıkan bu isyanların temeli olarak sayabileceğimiz şu bilgileri aktarmaktadır: "*İnsanoğlunun hâkimiyetine giren yırtıcı hayvanların çiftleşmedikleri söylenmektedir. Bu sayede hâkimiyet altına alınan mahkûm kavimler, sürekli olarak eksilme ve yok olma halinde bulunur... Bu durumu İran milletine tatbik ediniz. Bu millet, âlemi nasıl doldurmuştu? Arap fütuhâtı ve hâkimiyeti zamanında hamileri yok olduğu (askerî güçleri kalmadığı) sırada bunlardan pek çok kimseler mevcuttu... Kahr pençesinde Arap hâkimiyetine girdikleri zaman geriye çok azı kalmıştı. Geriye kalanların hepsi yok olmuşlar ve sanki hiç mevcut olmamış gibi bir duruma gelmişlerdi. Bu durumun, başlarına gelen bir zulüm veya hepsini şümulüne alan bir düşmanlığın neticesi olduğu sanılmamalıdır. Zira İslâm hâkimiyetinin, adâlet konusundaki durumu bilinmektedir. Hâkimiyet altına alınan ve başkasının âleti haline getirilen insanın tabiatı bundan ibarettir... Kölelik düzeni içinde bir makamın veya servetin veyahut da izzetin husulünü ümit edenler köleliği kabullenir. Mesela Doğudaki Türkmen kölemenler, İspanya'daki gavur Galician ve Hristiyan Avrupalılar da bu durumdadır. Çünkü câri olan âdete göre, devlet hizmetlerini görmek bunlara mahsustur. O yüzden kul olmak güçlerine gitmez, zira hanedanlığın makam ve mevkileri kendilerine tahsis edileceğini ümit etmektedirler". Sonrasında da Arapların düz arazilere meylettiklerini dağlık arazilerden kaçındıklarını eklemektedir. Bu bilgilerden hareketle denilebilir ki düz alanlarda ve şehirlerde Arap hâkimiyetine girerek azalan yerli İran halkı, dağlık alanlarda varlıklarına devam etmişler ve etnik kimliklerini korumuşlardır. Görüldüğü üzere sarp bölgelerde Arapların kurmuş oldukları devlet düzeninden uzakta yaşayan ve onları istilacı olarak gören İran halkı, kendi benliklerini de ön plana çıkartarak bir tepki hareketi ortaya koymuştur. İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 363-364.*

¹²¹ Şuûbiyye, Arapların kendilerini Arap olmayan Müslümanlardan üstün görmelerine karşı İran'da doğmuş bir harekettir. Abbâsiler döneminde mevâlî, yönetimde eşit haklara, geniş olanaklara ve özgürlük ortamına sahip

döneminde (813-833) Arap hâkimiyetine karşı kurulan dinî ve siyasî bir tarikat haline gelen Hürremiyye'nin lideri Bâbek'in, Azerbaycan'ın Meyme (Mîmez/Meymez) şehrinde veya Erdebil'in Hurrem (خرم) şehrinde doğduğu düşünülmektedir¹²³. Bâbek'in babası Medain ehlinden olup, yağcılık yaparak geçinen bir adamdı ve daha sonra Azerbaycan tarafına yerleşmişti. Bâbek çocukken, babası Sebelan Dağı'nda öldürüldü. Annesi ise başkalarının çocuklarına süt ninelik yaparak geçimini sağlayan tek gözlü bir kadındı. İran üzerindeki Arap egemenliğine karşı olan Bezz¹²⁴'de zenginlik ve gurur içinde yaşayan ve birçok taraftara sahip Cavidan b. Şahrük, koyun satmak için gittiği Zencan'dan dönüşünde Meyme'ye uğramış, Bâbek'in annesinin hanesini ziyaret etmiştir. Bu esnada on sekiz yaşında olan Bâbek¹²⁵'i akıllı ve zeki bularak, yanına almış ve Bezz'e götürmüştür. Bâbek, Cavidan'dan özel ilgi görmüş, hocalardan dersler almıştır. Ancak Hürremîlerin lideri Cavidan, katıldığı savaşta ölümcül bir yara alarak hayatını kaybedince, Bâbek Cavidan'ın eşinin yardımıyla onun yerine geçmiştir. Cavidan da daha önce taraftarlarına, öldüğünde ruhunun Bâbek'de hulûl edeceğini söyleyerek, onların Bâbek'i kabul ve takip etmelerini vasiyet etmiştir¹²⁶.

olunca kendilerinin Araplardan daha üstün olduklarını ifade etmeye başladılar. Bu fikirlerini ortaya koyan eserler kaleme aldılar ve bunlarda kendi faziletlerini, üstünlüklerini Arapların ise kusurlarını dile getirmeye başladılar. Abbâsiler döneminde ortaya çıkan bu gelişmeye Şuûbiye Hareketi adı verildi. Detaylı bilgi için bkz. Adem Apak, “Şuûbiyye Hareketinin Tarihî Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”, *İSTEM*, VI/12, (2008), s. 17-81; Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 166.

¹²² Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 114; Orpak, *İran Kimlik İnşasında Zerdüştlük*, s. 141-142.

¹²³ Sabahattin Çelik, “Abbâsiler Döneminde Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX/15, (2006), s. 95-106.

¹²⁴ Bezz, Azerbaycan ile Arrân arasında Erdebil'in rustaklarından (küçük yerleşim yeri veya mezra) biridir. Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, IV, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1995, s. 361; Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, V, s. 362.

¹²⁵ İbn Kesir'e göre asıl adı Papak'tı, Bâbek kelimenin Arapçalaştırılmış halidir. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. ve not. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 179.

¹²⁶ Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, IV, s. 361; en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 859-862; Nizamü'l-mülk, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 323; Şehabeddin en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ârab fî Fünunu'l-Edeb*, Darü'l-Kûtüb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, Kahire h. 1423, s. 247; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 32; Edward G. Browne vd., *A Literary History of Persia –From the Earliest Times until Firdawsî-*, T. Fisher Unwin Ltd., Adelphi Terrace, London 1919, p. 324-328; Mehmet Azimli, *Abbâsiler Dönemi Bâbek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2004, s. 57-58; Elçibey, “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, s. 30.

Hürremîler¹²⁷, kadın ve mülkiyette ortaklığı savunan Mazdek'in sapkın düşüncelerinin İslâmî dönemde yeniden zuhur etmiş halidir¹²⁸. Onlar, Arapların baskıları ve hayatın zorluklarını bahane ederek Mazdek dinini ve örgütünü canlandırmaya çalışan bir grup İranlı idiler. Eşitlik üzerine kurulu olan İslâmiyet, İran'a girdiğinde humus ve zekât gibi uygulamalarla bir tür servet ayarlamasında bulunmuştu. Bu onların arzularını bir miktar tatmin ettiyse de yavaş yavaş ortaya çıkan bu gruplar, dinî kural ve hadisleri tekrar yorumlayarak sınıflar arasında büyük bir boşluk meydana getirdiler. Bu durumu kendilerine bir propaganda aracı olarak kullanan Hürremîler, Araplara karşı isyan ruhunu yeniden alevlendirdiler¹²⁹.

Bâbek'in liderliğindeki Hürremîler¹³⁰, 816 yılında Abbâsî halifesi Emin (809-813) ile kardeşi Me'mun (813-833) arasındaki taht mücadelesinden faydalanarak isyan ettiler. Müslüman halka saldırarak kadın ve çocuk demeden herkesi kılıçtan geçirip mallarını gasp ettiler. Bu dönemden itibaren Erdebil şehri, Bâbek'in ordusunun ve hazinesinin sığınağı oldu. Bâbek'in askerleri Erdebil'in güneyinde bulunan aşılması güç dağlarda yaşıyorlardı¹³¹. Hürremî öğretileri özellikle Sebelan dağında yaşayan Kürtler arasında kendisine uygun bir zemin buldu. Abbâsî Halifesi Me'mun'un bu isyanı bastırmak için gösterdiği bütün çabalar başarısız oldu. Göndermiş olduğu ordular ve bu ordunun başında bulunan Ali b. Muhammed b. Ebu Halid, Ali b. Sadaka, İbrâhim b. Leys ve Muhammed b. Humeyd et-Tûsî gibi kumandanlar, Bâbek tarafından mağlup edildiler¹³².

¹²⁷ Hürremîler, kırmızı renkli elbiseler, işaretler ve bayraklar kullandıkları için Muhammire olarak da adlandırıldıkları bilinmektedir. Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Hürremiyye", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 500.

¹²⁸ Bâbek, Mazdekiyyeden farklı olarak kendisinin ilah olduğu iddiasında bulunmuş ve öldürme, gasp, savaş ve müsle (işkence) gibi şeyleri getirmiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 859.

¹²⁹ *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, s. 170; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 33.

¹³⁰ Burada belirtmek gerekir ki Hürremiyye'ye bağlı tek hareket Bâbek'in değildi. İslâmiyet'in gelişinden sonra Horasan'da ortaya çıkan Müslimiyye hareketidir. Ebû Müslim Horasanî'nin ashabından olan İshâk et-Türk, onun imam olduğuna inanarak Hurremediniyye (Hürremîniyye) adı da verilen bir harikat oluşturdu. Detaylı bilgi için bkz. en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 863.

¹³¹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 230; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 36; W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", (çev. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII/14, (1963), s. 84; Ağarî, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, s. 170; Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 171.

¹³² İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V, Darü'l-Kitâbü'l-Ârabî, Beyrut-Lübnan 1997 (h. 1417), s. 555; Ebû Ca'fer b. Cerir et-Taberî, *Sahihu ve daifu tarihi't-Taberî*, thk. Muhammed b. Tahir el Berzenci, XII., Dâru İbn Kesir, Dimaşk-Beyrut 2007, s. 307-311; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 232; Müstevfî, *Târih-i*

Me'mun'un yerine geçen Halife Mu'tasım-Billâh (833-842), orduyu ayırmanın yol açtığı zararı görerek Bizans ile mücadeleyi durdurdu ve Anadolu'da mücadele eden askerleri Afşin'e yardım için gönderdi. Hürremîlerin tahrip ettiği Haira Kalesi ile Zencan ve Erdebil arasındaki kaleleri tamir için bölgeye Ebû Said Muhammed b. Yusuf et-Taî'yi görevlendirdi. Ebû Said Muhammed, Bâbek'e karşı küçük başarılar elde etse de onu ele geçirmeye muvaffak olamadı. Halife, Erdebil ile başkent Sâmerîâ arasındaki iletişim ağına önem vererek, her fersahta haber taşımak için hazır atlılar bulundurdu. Birbirini gören karakollar kurdurarak haberleşmeyi hızlandırdı. Böylelikle Afşin'in karagâhından başkente bir haber dört günde ulaşır oldu. Bu mücadeleler esnasında hilafet tarihinde ilk defa posta güvercinleri de kullanıldı. Sâmerîâ'dan Berzend'e giden erzak ve silah kervanlarına Hürremîlerin saldırılarına engel olmak amacıyla özel muhafız birlikleri görevlendirildi¹³³. Yirmi yıldan daha uzun bir süre Abbâsî Devleti'ne sıkıntı çıkaran Hürremiyye hareketi ve lideri Bâbek el-Hürremî, nihayet Halife Mu'tasım döneminde Azerbaycan, Ermeniyeye ve Cîbâl valisi olan Komutan Haydar b. Kâvûs el-Afşin¹³⁴'in birlikleri tarafından 838 yılında bertaraf edildi. Dönemin idare merkezi Erdebil şehri, Hürremîlerin elinde olduğundan komutan Afşin de karagâhını Berzend şehrine kurdu ve mücadeleye buradan devam etti. Bu süreçte Afşin'in askerleri tarafından yakalanan Bâbek, Sâmerîâ şehrine götürüldü ve orada uzuvları kesilip karnı deşilerek feci bir şekilde öldürüldü¹³⁵. Halife Mu'tasım, Bâbek'in kolunun ve bacağına kesilmesini emretti. Rivayete göre Bâbek bir kolu kesildiği için diğer eliyle kendi kanını yüzüne sürmüş, Halife bunun nedenini sorunca da “*Kan tenden çekilince rengi sarıya döner. Onu görünce de benim ölümünden korktuğum için sarardığı yanılsamasına kapılabileceğini düşündüm. Bu yüzden kanla yüzümü kapadım*” der. Cesedi ibret-i âlem için asıldı. Bâbek'in ölümünden sonra

Güzide, s. 251, 253; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 36-41; Browne, *A Literary History of Persia*, s. 323; Çelik, “Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı”, p. 95-106.

¹³³ Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 71; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 322-324, 408; Çelik, “Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı”, s. 101.

¹³⁴ Afşin, Orta Asya'da Üsrüşene eyaletinin yönetici ve prenslerinin kullandığı bir unvandır. Afşin Haydar b. Tavus, Mûtasım döneminde Hürremiyye hareketini bastırmış, Bizanslılara karşı başarılı seferler düzenlemiştir. Ancak Mûtasım kendisine kızınca onu hapsedti, ölünceye kadar da hapisteye kaldı. Daha sonra cesedi asılıp, yakılmıştır. el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 178-181.

¹³⁵ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VI, s. 11-13; Ebû Ca'fer b. Cerir et-Taberî, *Sahîhu ve daîfu tarihi't-Taberî*, XII, s. 307-311; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 232; el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 376; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 251, 253; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, s. 225-226; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 36-41; Browne, *A Literary History of Persia*, p. 323; Çelik, “Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı”, s. 95-106.

Hürremîler, XI. yüzyıla kadar mevcudiyetlerini korudularsa da etkili bir varlık gösteremediler¹³⁶.

Erdebil, Bâbek isyanının bastırılmasından sonra Arap hilafetine karşı olan ayaklanmaların merkezi olmaya devam etti¹³⁷. Hürremiyye hareketinden sonra Erdebil halkının bu defa Mengü-Çur isyanında önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Komutan Afşin, Bâbek isyanını bastırıp Sâmerrâ'ya dönerken Azerbaycan'a kendi yerine vali olarak atadığı dayısının oğlu Mengü-Çur, Bâbek'e ait köylerden birinde çok miktarda para ve mücevherat ele geçirmiş ve bunu herkesten gizlemişti. Ancak durumdan haberdar olan Sahibü'l-berîd (Posta reisi) Abdullah b. Abdurrahman, bunu Halife Mu'tasım'a bildirmişti. Buna çok sinirlenen Mengü-Çur, Sahibü'l-berîd'i öldürmek isteyince Erdebil halkı buna engel olmuştur. Daha da öfkeye kapılan Mengü-Çur, 839 yılında Erdebil halkının üzerine yürümüştür. Halife Mu'tasım, onun üzerine ordu sevketmiş ve Afşin'e onu görevinden azletmesi için talimat vermiştir. Halife'nin askerleri ile savaşmaktan kaçınan Mengü-Çur, yanına aldığı birkaç adamıyla birlikte Erdebil'i terk etmiş, ancak çok geçmeden kendi adamlarıyla anlaşmazlığa düşünce, onlar tarafından yakalanarak 841 yılında Halife'nin askerlerine teslim edilmiştir¹³⁸.

Görüldüğü üzere bölge halkında derin izler bırakan Bâbek'in müritleri, IX. yüzyılın sonlarına dek hilafette çıkan isyanların temelini oluşturmuştur. X. yüzyılda ise bu müritlerin birçoğu İsmâîlî propagandasını takip ederek, Batınîlerin dayanağı haline gelmişlerdir¹³⁹.

3. Sâcoğulları'nın (889-929) Başkenti Olarak Erdebil

Araplarla Mevâlîlerin eşit kabul edildiği, Arapların üstün ve imtiyazlı konumlarını yitirdikleri Abbâsî döneminde, eski İran kültürü yeni İslâm diniyle birleşti. İdarî mekanizmada eski Sâsânî kurumları ve İran kökenli memurlar etkili oldular. Hatta Perslerin kraliyet ihtişamının fikrî mirası, görkemli binaları, zengin ziyafet ve törenleri Abbâsî

¹³⁶ Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 71; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 36-41; Çelik, "Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı", s. 95-106.

¹³⁷ Muhammedoğlu, "Erdebil", s. 276; Bala, "Erdebil", s. 289.

¹³⁸ Mottahedeh, "The 'Abbasîd Celîphate in Iran", p. 76; Muhammedoğlu, "Erdebil", s. 276; Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 110.

¹³⁹ Z. Bünyadov, Hürremiyye hareketinden etkilenen isyanlar arasına XV. yüzyılda Şeyh Haydar'ın Akkoyunlulara karşı ayaklanmasını da dahil etmektedir. Şeyh Haydar'ın din perdesi altında silah ve mızrak yapmakla meşgul olduğunu, müritlerinin onu ilahlaştırdığını, duaya ve namaza önem vermeyerek ona kible gibi baktıklarını, şeyhin de onlara yasak ve haram olan bazı şeylere izin verdiğini ve hatta Babek'in dinî akâidini tebliğ ettiğini ileri sürmüştür. *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 340, 358.

halifelerinin yaşantılarını da etkiledi. Özellikle Halife Mu'tasım (833-842) döneminde Horasan'dan devşirdikleri çoğu Türk kökenli askerler gittikçe güç ve siyasi nüfuz kazandılar. Türk muhafızlar istedikleri gibi halifeleri tahta çıkartıp görevden almaya başladılar. Halife siyasi otoritesini kaybetmiş oldu. Bunun yanı sıra Abbâsî Devleti, Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında hâkimiyetini tesis etmişti. Bu büyüklükte bir imparatorluğun ayakta kalmasını ise ancak güçlü bir merkezi otorite sağlayabilirdi. Yukarıda saydığımız sebeplerden zayıflamış olan halifelik, buralarda egemenliğini korumakta zorlanmış, bunun neticesinde Şiîler, Hâricîler¹⁴⁰ ve bazı valiler, özellikle de kendi bölgelerinde güçlü ve etkili olanlar, IX. yüzyılın başından itibaren uç bölgelerde ve devletin merkezî bölgelerinde yerel iktidarlar kurmuşlardır. Bu yerel yönetimler hâlâ dinî otoriteyi temsil eden Halife tarafından onaylanıyordu ancak bu iktidarlar, özerk veya yarı özerk bir konumdaydılar ve Sâcoğulları da bu yerel iktidarlardan¹⁴¹ birisi idi¹⁴².

Sâsânî Hanedanı'nın ortadan kaldırmasından sonra Hazar Denizi ile Elburz dağ silsilesi arasında kalan dağlık bölgeler, uzun süre Araplar tarafından tam olarak hâkimiyet altına alınamamıştır. IX. asrın sonundan itibaren Abbâsî otoritesinin zayıflamasıyla birlikte ise bölgedeki emîrler kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir¹⁴³. Özellikle Hürremiyye ve Zenc isyanlarının bastırılmasından sonra Abbâsî Halifeliği'nin de içinde bulunduğu karışıklıktan istifade eden Arap idarecileri, tüm Azerbaycan'da olduğu gibi Erdebil ve civarında güç ve nüfuz kazanmaya başlamışlardır. Bu bağlamda X. yüzyıl, Abbasîlerde yarı

¹⁴⁰ Hâricî terimi, insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar anlamında kullanılmıştır. Sıffin savaşında Hz. Ali'nin hakem tayin edilmesini kabul etmesinden sonra ondan ayrılan bu grup, siyaseten zalim imama (devlet başkanına) karşı ayaklanmayı vâcib kabul etmişlerdir. Halifeliğin bir hanedana has kılınmasına karşı durmuşlardır. Ne var ki iktidara geldiklerinde kendileri de bir hanedan kurmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "Hâricîler", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 169; Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 197-198.

¹⁴¹ Bu iktidarlar, sekizinci yüzyılda Emevî şehzadesi Abdurrahman'ın kurduğu Endülüs Emevî Devleti, Hâricîlerin Cezayir'de kurduğu Rüstemîler, Şiîlerin Fas'ta kurduğu İdrisîler idi. Dokuzuncu yüzyılda Tunus'ta Ağlebîler, Mısır'da Tolunoğulları, Azerbaycan'da Sâcoğulları, İran'da Tahirîler, Saffarîler ve Samanîler; onuncu yüzyılda ise Mısır'da İhşidîler, Fatımîler, İran'da Büveyhîler idi. Öte yandan Azerbaycan'da Sâcoğullarının (879-930) yanı sıra Revvâdiler (X. yyın başları-1071), Sallarîler (916-1090), Şeddâdîler (951-1075) ve Ahmedîliler (1108-1227) gibi mahallî hanedanların da varlıklarını görmekteyiz. Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 172-173; Bunyatov, "Azerbaycan", s. 319.

¹⁴² Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 164-165, 172; Gronke, *İran Tarihi*, s. 28-30.

¹⁴³ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 42; Shahî Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 13.

bağımsız yönetimlerin başladığı dönem olmuştur. Özellikle Abbasî topraklarının uç bölgelerinde yönetici olan bazı valiler, yıllık gelirlerinin bir kısmını Bağdat'a göndermek şartıyla bulundukları bölgelerde özerk hareket etmekteydiler¹⁴⁴. Bu idareciler kendi bölgelerinde halife adına hutbe okutsalar da fetihler konusunda bağımsızdılar. Bu idarecilerden biri de Muhammed b. Ebû's-Sâc'dır. Bâbek'in isyanının bastırılmasından elli yıl sonra bu bölgede Muhammed b. Ebû's-Sâc, "es-Sâciyye" diye bilinen bir Türk-İslâm hükûmeti kurmuştur¹⁴⁵. Muhammed b. Ebû's-Sâc, Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah'ın devlet yönetimini kendisine bırakmış olduğu kardeşi Muvvaffik tarafından 276/889 yılında Azerbaycan'a vali olarak vazifelendirildiğinde Erdebil'de, ordugâhı, divanları ve hükûmet konağı (Dârü'l-İmâre) bulunmaktaydı. Muhammed b. Ebû's-Sâc merkezî yönetimin zayıflığından istifade ederek Soğdluların (Semerkand) ve Uşrûsanaların kullandığı "Afşin" unvanını aldı. 893 yılında Merâğa'yı ele geçirerek burayı merkez edindi, ardından 898 yılında Halife Mu'tazid Billah, onun Azerbaycan ve Ermenistan'da hâkimiyetini tanıdı. On bir yıl süren yarı bağımsız valiliğinden sonra Ebû's-Sâc, 901 yılında vebadan vefat etti¹⁴⁶. O, yerine oğlu Divdad'ın geçmesini vasiyet etti. Babasından sonra idareyi ele alan Divdad'ın hâkimiyeti yalnızca birkaç ay sürdü. Yeğenini yenilgiye uğratan Yusuf b. Ebû's-Sâc, Sâcoğullarının yeni hâkimi oldu. O idareyi ele geçirdikten kısa bir süre sonra, Erdebil'i başkent yaparak burada kendi adına gümüş dirhem¹⁴⁷ bastırdı. Her ne kadar bastırılan sikkenin üzerinde halifenin ismi yer alsada da bu onun tam anlamıyla halifeye bağlı olduğunu göstermez¹⁴⁸. Halifeliğin dinî bir

¹⁴⁴ Köse, *Sâcoğulları*, s. 12-13; Abdullah Burgu, *Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Vezir İbnü'l-Furât*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022, s. 65, 115.

¹⁴⁵ Hanedanın bilinen ilk üyesi Türk olan Ebû's-Sâc Divdâd'dır. O, Abbâsî Halifesi tarafından kendisine verilen görevleri yerine getirmek için cepheden cepheye koşarken, ayı zamanda Mekke yolu gibi hacılar için önem arz eden bölgelerin kontrol ve güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken de hilafet merkezinde ortaya çıkan siyasi problemleri de yakından takip etmiş, menfaatine uygun konumlarda yer alarak sürece tesir etmeye çalışmıştır. Erdebil bölgesinde çıkan Hürremiyye isyanında Müslüman ordularından kaçan Babek'i 400-500 kişilik bir birlikle takiple görevlendirilmişti. Ermenistan'a ilerleyen Babek'i elinden kaçırarsa da komutanı Muaviye'yi, annesini ve maiyetinden başka bir kadını yakalayarak Haydar b. Kâvûs el-Afşin'e teslim etmiştir. Köse, *Sâcoğulları*, s. 12-13.

¹⁴⁶ Erdebil'de meydana gelen veba hastalığında Muhammed el-Afşin'in yakınlarından yaklaşık 700 kişi vefat etmiştir. Köse, *Sâcoğulları*, s. 188.

¹⁴⁷ Erdebil'de kesilmiş ve günümüze ulaşmış ilk İslâmî dirhem 889 yılında kesilmiş olan bu dirhemdir. Bosworth vd., "Ardabil", pp. 358; Muhammedoğlu, "Erdebil", s. 276.

¹⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 427; Ali İpek, "Sâcoğulları", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 364; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 42; Bosworth vd., "Ardabil", pp. 358; Köse, *Sâcoğulları*, s. 46-47, 194.

makam tayin edip meşruiyet tanınması, modern tarihçiler tarafından Sâcoğullarının müstakil bir devlet olarak bile görülemeyeceği tartışmalarını yaratmıştır. Bize göre ise Sâcoğulları, Abbâsî halifeliğinin uç bölgelerde kurduğu yarı özerk devlet tiplerinin ilk örneklerinden biridir. Çünkü diğer yarı bağımsız hanedanların yapmış olduğu gibi elde ettiği gelirlerin büyük bir kısmını yerel askerî güç oluşturmaya harcamış, Halifelik merkezine gönderilmesi gereken vergileri yollamamıştır¹⁴⁹.

Bölgedeki Arap valilerin varlığından rahatsızlık duyan Ermeni Kralı Simbat, Yusuf b. Ebû's-Sâc ve Sâcoğullarından kurtulmak için, onlara karşı Halife Muktefi-Billah'tan kendisine yardım talebinde bulundu. Bu durumdan haberdar olan Yusuf b. Ebû's-Sâc da Simbat'ı Erdebil'e çağırarak Halife'ye karşı onunla ittifak kurmak istedi. Ancak halifenin teklifini kabul etmiş olmasından cesaret alan Kral Simbat, onun davetini kabul etmedi. Bunun üzerine Yusuf, ordusuyla birlikte Erdebil'den Ermeniler üzerine harekete geçti. Simbat'ın bütün geçitleri tutması ve kış mevsiminin yaklaşmasıyla Ermenilerle savaşı göze alamayarak geri döndü. Bu esnada Simbat'ın kendisini takip ettiğini fark eden Ebû's-Sâc, onunla anlaşmak zorunda kaldı¹⁵⁰.

Ermeniler ile Abbâsî halifeliğinin kendi aleyhine ittifak kurmalarına rağmen gücünü ve nüfuzunu giderek artıran Yusuf, 905 yılında Abbâsîlere karşı isyan başlattı. Onunla başa çıkamayacağını düşünen Halife, kendisine bağlı olanlar ile Kral Simbat'ı onun üzerine gönderdi. Lakin Halife'nin aniden karar değiştirerek Yusuf b. Ebû's-Sâc ile anlaşması, savaş hazırlıklarına başlamış olan Kral Simbat'ı zor durumda bıraktı. Kral Simbat'ın savaştan vazgeçmediğini düşünen Yusuf, Kral'dan istenen yıllık verginin bir defada verilmesini talep etti. Bu durum, Ermeniler arasında Kral Simbat'a karşı bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Ayrıca Simbat, Vaspuragan bölgesinde hüküm süren Ardžruni hanedanı ile ihtilafa düşerek prens Haçik Gagik ile mücadele içine girdi. Prens Haçik Gagik ise Simbat'a karşı Sâcoğullarından yardım talebinde bulundu. Yusuf b. Ebû's-Sâc onu Erdebil'e davet etti ve hatta ona "Kral" unvanı vererek Simbat ile aralarındaki düşmanlığı körükledi¹⁵¹.

Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın bölgede etkin ve güçlü olmasından rahatsızlık duyan Abbâsî Halifesi, onun üzerine bir ordu gönderdi. Ancak dört bin kişilik bu ordunun başında bulunan

¹⁴⁹ Burgu, *Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Vezir İbnü'l-Furât*, s. 65.

¹⁵⁰ Yıldız, "Sacoğulları", s. 429; Sacoğulları ve Ermenilerin münasebetleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Savaş Sertel, *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2006.

¹⁵¹ Yıldız, "Sacoğulları", s. 430; Sertel, *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri*, s. 12.

Hakan el-Müflihî, Yusuf'un karşısına çıkmaya cesaret edemeyerek Azerbaycan'a girmeden geri döndü. Böylece Abbâsî Halifesi, 909 yılında Yusuf'un Azerbaycan ve Ermenistan valiliğini resmen kabul etmek zorunda kaldı. Bu esnada Haçık Gagik'in kardeşi Gorgen, Erdebil'e gelerek Bagratuni hanedanının elinde bulunan toprakları ortak bir seferle ele geçirme teklifinde bulundu. Yusuf, anlaşma gereği 909 yılında Erdebil'den hareket ederek Ermeniler üzerine sefere çıktı ve Ermeni topraklarının büyük çoğunluğunu ele geçirdi, hatta Kral Simbat'ı öldürdü¹⁵².

Yusuf b. Ebû's-Sâc, Ermenistan fethiyle meşgul iken 912 yılında Erdebil ve çevresi, İtil Nehri üzerinden gelerek Hazar Denizi'ne inen ve sahillerdeki şehirleri yağmalayan Ruslar veya Vikingler¹⁵³ tarafından saldırıya uğradı. Bu esnada muhtemelen Yusuf, Erendcak (Alıncak) Kalesi'nin muhasarasındaydı. Başkent Erdebil'de bulunan küçük bir kuvvet de şehri korumaya yetmedi. Ruslar, yaklaşık 500 gemi ile Hazar Denizi üzerinden Gılân, Deylem (bugünkü Gılân'ın dağlık bölgeleri), Taberistan, Cürcan sahilleri ve Erdebil'e kadar ilerlediler. Halk, balıkçı teknelerine ve Viking tüccar gemilerine¹⁵⁴ alışkındı ancak daha önce bu taraftan kendilerine bir saldırı olmadığı için hazırlıksız yakalanarak, dehşete kapıldılar. Onlar, şehri yağma ve tahrip edip, kadın ve çocuklara tecavüzlerde bulunup, birçok kişiyi de esir alarak döndüler¹⁵⁵. Bu esnada babası Simbat'ın yerine geçmiş olan II. Aşot Erkat, Bizans İmparatoru VII. Konstantinos'un daveti üzerine gittiği İstanbul'dan, yanında bir Bizans birliğiyle gelerek kaybettiği kalelerin büyük bir kısmını geri aldı. Ancak II. Aşot, rakiplerinden çekindiğinden Azerbaycan'a giderek Sâcoğullarına itaat etmek zorunda kaldı.

¹⁵² Yıldız, "Sacoğulları", s. 431-432; Köse, *Sâcoğulları*, s. 214-215.

¹⁵³ İslam kaynaklarında Vikingler için "Mecûs, Erdimaniyyûn ve Rus" tabirleri kullanıldığını bildiren Ali Dadan, Erdebil'e düzenlenmiş olan bu saldırının Vikingler tarafından gerçekleştirildiğini vurgulamaktadır. Yazarın vermiş olduğu tarih ele alınan dönemin kronolojisine uymasa da özellikle Hazar ve çevresinde faaliyet gösteren Vikinglere Rus tabiri kullanılmasından hareketle, Mesudî'nin Rus saldırıları olarak kaydettiği bilgilerle kendi tezini desteklemektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ali Dadan, "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları", *İSTEM*, 13/ 25, (2015), s. 111-124.

¹⁵⁴ Vikinglerin ticaretleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Erhan Karaoğlan- Nur Sena Satıl, "Orta Çağ'da İskandinavya ile İslam Dünyası Arasındaki Ticari Faaliyetler", *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/8, (2021), s. 70-75.

¹⁵⁵ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 75-76; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 50.

Ermeni Krallığı'nın idaresini Aşot'a bırakan Yusuf, halifenin de onayı ile 916 yılında Rey üzerine yürüdü¹⁵⁶.

Bu esnada Abbâsî vezirliğine İbnü'l-Furat¹⁵⁷'ın gelmesi eskiden beri aralarında rekabet bulunan Yusuf'un aleyhine oldu. Halife Muktedir-Billah, İbnü'l-Furat'ın etkisiyle Yusuf'un Rey valiliğini kabul etmedi ve Hakan el-Müflihi komutasındaki orduyu onun üzerine gönderdi. Yusuf, bu orduyu yenilgiye uğrattınca bu defa Munis el-Muzaffer'i harekete geçirdi. Yusuf bunun üzerine Rey valiliğine karşılık 700.000 dinar ödemeyi teklif etti. Halife bu teklifi reddederek onu Bağdad'a çağırdı. Erdebil'e geri dönen Yusuf, Azerbaycan ve Ermenistan valiliklerinin kendisinde kalması şartıyla Rey valiliğinden vazgeçeceğini bildirse de halifenin Bağdad'a gelmesi konusunda ısrar etmesi üzerine Erdebil'de savaş için gerekli hazırlıklarını yapmaya başladı. 918 yılında Tebriz ile Erdebil arasında yer alan Serat (Serab/Serâv) şehrinde halifelik ordusuyla Sâcoğullarının ordusu savaştı. Savaşta, Munis el-Muzaffer yenilerek geri çekildi. Komutanı Sebük ile birlikte tekrar Munis üzerine harekete geçtiklerinde Munis el-Muzaffer onların saldırılarını geç farkettiler ve kaçarak canını zor kurtardı. Komutan Sebük, onu takip edip ele geçirmek istediye de Yusuf b. Ebû's-Sâc buna izin vermedi ve 300 adamıyla birlikte onun kaçmasına göz yumdu. Bu olaydan dolayı ona minnettar kalacak olan Munis, yardımcı kuvvetleri beklemek için Zencan'a çekildi. Halife Muktedir, Yusuf b. Ebû's-Sâc'ı ele geçirmek istediği için Munis'in yardım talebine, güçlü ve kalabalık bir ordu göndererek cevap verdi. Munis, yardımcı kuvvetlerin gelmesinden sonra 919 yılı Temmuz ayında Zencan'dan Erdebil'e hareket etti. Erdebil yakınlarında yapılan savaşta bu defa Yusuf b. Ebû's-Sâc yenilerek Erdebil'e doğru kaçmaya başladı. Ancak Yusuf b. Ebû's-Sâc kaçarken atından düşüp yaralandı. Bu esnada bir grup bedevinin de kendilerini takip ettiklerini gören yanındaki askerleri, onu bırakıp kaçtılar. Yusuf'un kılıcı, kuşağı, yakut yüzüğü ve atı, bedeviler tarafından yağmalandı, kendisi de esir edildi. Munis ona çok iyi davrandı hatta gül suyu ile yaralarını kendi elleriyle temizlediği gibi tedavisi için özel hekim görevlendirdi. Daha sonra Yusuf, eş-Şemmâsiye kapısından deve üzerinde Bağdad'a getirilerek hapse atıldı¹⁵⁸.

¹⁵⁶ Yıldız, "Sacoğulları", s. 432-434; İpek, "Sâcoğulları", s. 364-365; Köse, *Sâcoğulları*, s. 227-229.

¹⁵⁷ Abbâsîlerin çöküş sürecinde 908-924 yılları arasında belirli periyotlarla üç defa vezirlik yapan İbnü'l-Furât ve ailesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Burgu, *Abbâsî İmparatorluğu'nun Çöküşü –Vezir İbnü'l-Furât Ailesinin Mali Politikaları ve İktidar Kavgaaları*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2024.

¹⁵⁸ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme Kıvameddin Burslan, (yay. haz. Prof. Dr. Mehmet Şeker-Prof. Dr. Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul), TTK, Ankara 2016, s. 48; Baba Seferî,

Munis'in Erdebil'den ayrılmasından sonra harekete geçen Yusuf'un gulamı Sebük, dağılan orduyu tekrar topladı ve Azerbaycan'ın bir kısmına hâkim oldu. Bu hareketiyle Ermenistan'daki Sacoğulları hâkimiyetini sağlamlaştıran Sebük, halifeden kendisini Azerbaycan valisi olarak atamasını istedi. Halifelik yaşamakta olduğu iç karışıklıklar sebebiyle bu talebi kabul etmek zorunda kaldı. Üç yıl hapiste kalan Yusuf, Munis el-Muzaffer'in ricası üzerine halife tarafından serbest bırakıldı ve Azerbaycan valiliğine tekrar tayin edildi¹⁵⁹.

Yusuf b. Ebû's-Sâc, 922 yılında Musul yoluyla Erdebil'e döndüğünde gulamı Sebük ölmüştü¹⁶⁰. Böylece Yusuf üç yıl ayrı kaldığı ülkesine ve tahtına yeniden kavuştu. Halifenin emriyle 926 yılında Karmatîlerle savaşmak üzere Irak'a hareket eden Yusuf, yerine en güvendiği adamlarından olan gulamı Fatik'i Erdebil'de bıraktı. Burada Karmatîler ile yapılan savaşta Yusuf, esir edildi. Karmatî lideri Ebu Tahir Süleyman'ın verdiği emirle Yusuf b. Ebû's-Sâc 927 yılında öldürüldü.

Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın büyük bir nüfuz sahibi olarak halifeye başkaldırması, bölgedeki diğer devletlerin iç işlerine karışması, Kral ilan edip tac giydirmesi, bir zamanlar tâbi olduğu devletin ordusuna bile korku salması, Sâcoğullarının en güçlü dönemlerini onun zamanında yaşadığını gösterir. Ayrıca Sâcoğullarının başkenti Erdebil, onun döneminde bölge siyasetinde etkin bir rol oynayarak denge unsuru oldu. Şehri kendisine başkent yapan Yusuf, bütün siyasi görüşmelerini burada gerçekleştirerek Ermeni prenslerini ve elçilerini Erdebil'de ağırladı. Bölgedeki yöneticiler ve elçileri hediyeleriyle birlikte Erdebil'e gelmekteydiler. Ermeni hanedanları arasındaki mücadelelere dahil olup Ardnazuri hanedanından Haçik Gagik'i kral ilan ettiğinde ona altın tacını Erdebil'de giydirdi. Azerbaycan'ın yanı sıra Bagratuni hanedanının hâkim olduğu Ermenistan ile Ardnazurilerin hâkim olduğu Güney Ermenistan'ı buradan yönetmeye başladı. Bir müddet sonra Sünik hanedanının elindeki topraklara da hâkim olunca Erdebil'in önemi daha da artmış oldu¹⁶¹.

Yusuf'un ölümünden sonra yeğeni Ebu'l-Müsafir Feth b. Muhammed el-Afşin, Halife Muktedir tarafından Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine tayin edildi. Onun iki yıl

Erdebil der Gozergâh-i Târih, I, s. 42; Köse, *Sâcoğulları*, s. 234-244; Burgu, *Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Vezir İbnü'l-Furât*, s. 146-149; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 276.

¹⁵⁹ İpek, "Sâcoğulları", s. 365; Köse, *Sâcoğulları*, s. 263, 270, 280; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 276-278.

¹⁶⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 81; Mottahedeh, "The 'Abbasîd Celîphate in Iran", p. 83.

¹⁶¹ Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan'da Coğrafi, İdarî ve İktisadî Durum", s. 434.

kadar tahtta kaldığı bilinmekle birlikte siyasi ve askerî faaliyetlerine dair kaynaklarda bilgi yoktur. Ebu'l-Müsafir'in Erdebil ve Berdea'da bastırıldığı paralarda Mevlâ sıfatını eklemesinden, doğrudan halifeye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Onunla ilgili kaynaklarda sadece ölümü ile ilgili iki rivayet vardır. Biri kendi birliklerinin isyan etmesi sonucu Merâğa'ya kaçtığı ve bir müddet sonra burada idam edildiği; ikincisi de Baldu adlı kölesi tarafından Erdebil'de zehirlenerek öldürüldüğüdür. Ebu'l-Müsafir'in öldürülmesinden sonra Sâcoğullarının 890'da başlayan idaresi 929 yılında son bulmuş oldu¹⁶². Böylece Abbâsîlerin çöküş döneminde bölgede müstakil bir şekilde hareket eden mahallî hanedanlardan olan Türk kökenli Sâcoğulları, kırk yıl hükümrânlık sürdüğü bölgenin Türkleşmesine ciddi katkı sağladı¹⁶³.

Ebu'l-Müsafir'in ölümünden sonra Azerbaycan'ın artık Sacoğullarının gulamlarının eline geçtiği söylenebilir. Onun halefi olarak oğlu Ebu'l-Ferec'in adından bahsedilse de vali olarak atandığı söylenemez. Daha sonra bölgeye Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın hizmetçilerinden Vasîf es-Sîrevânî, ondan kısa süre sonra da Müflih vali tayin edildi. Müflih el-Yusufî'nin doğrudan halife Muktedir'e bağlı olduğu görülmektedir. Ayrıca bunların dışında Baldu, Deysem b. İbrâhim ve başka isimlerin de ön plana çıktığı bilinmektedir¹⁶⁴.

4. Sallarîler (Müsâfirîler) Dönemi (942-981), Erdebil Şehrini Gerilemesi ve Tahrip Olması

Sallarî¹⁶⁵ hanedanının bilinen ilk üyesi olan Muhammed b. Müsafir, Deylem'de (Gîlân¹⁶⁶) bulunan Cüstânîlerin hükümdarı III. Cüstan b. Vehsûdân'ın kızı¹⁶⁷ ile evlenerek bu

¹⁶² Yıldız, "Sacoğulları", s. 437-438; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 276-278; Köse, *Sâcoğulları*, s. 281, 304-310, 327, 333, 344-345.

¹⁶³ Ahmadov, *Azərbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, s. 13-14; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 81; Köse, *Sâcoğulları*, s. 343-344.

¹⁶⁴ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 281; Köse, *Sâcoğulları*, s. 344-346.

¹⁶⁵ Sallar, şehzade, lider anlamına gelen Serdar'dan türemiş olabilir. Bu hanedanın üyeleri Sallar adını bir unvan haline getirmişlerdir. Babası Asfar'ın adı Arapça Müsafir'e çevrilmiştir. Bu sebepten hanedan Müsâfirîler olarak da adlandırılmaktadır. Bazen de en eski atalarına istinaden Langarîler denilmektedir. (*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1987, s. 480-481.

¹⁶⁶ Gîlân, İran'ın kuzeyinde bir eyalettir. Hazar Denizi'nin kuzey-batı sahili boyunca uzanmaktadır. Kuzeyinde Rusya ve Karabağ eyaleti, batısında Azerbaycan, güneybatısında ve güneyinde Zencan ve Kazvin, güneydoğusunda Mazenderan, kuzeydoğusunda Hazar Denizi vardır. (Zülfikar Nabiye, *Azərbaycan'da Tasavvufi Hareketler*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s. 28.)

¹⁶⁷ Muhammed Emin Zeki Beg'e göre adı Xerasoye'dir. *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 429.

hanedan ile akrabalık kurdu. Kazvin'e bağlı Tarum şehrinde bulunan Şemîrân¹⁶⁸ Kalesi'ni ele geçirerek, burada güç kazanmaya başladı ve Kengerîyân (Langariyan) veya Müsafirîyân adıyla bilinen kendi idaresini tesis etti¹⁶⁹.

Muhammed b. Müsafir'in, Merzübân, Vehsûdân ve Saluk adıyla bilinen üç oğlu vardı. Büyük oğlu Merzübân, Tarum Kalesi'ni seçti, Vehsûdân ise babasıyla Şemîrân Kalesi'nde kaldı. Ancak babasından sert ve kötü muamele gören Vehsûdân, onun yanından kaçarak ağabeyi Merzübân'a sığındı. Muhammed, iki oğlunun anlaşarak kendi yönetimine göz dikeceklerinden ve hazinelerini ele geçirmek için isyan edeceklerinden endişe ederek, oğlu Merzübân'a mektup yazıp onu yanına çağırdı. Merzübân, Vehsûdân'ı da alıp babasının yanına gitmek için yola çıktı. Ancak babalarının niyetinin ikisini de hapsettirmek olduğunu anlayınca, annelerini durumdan haberdar ettiler. Merzübân ve Vehsûdân, annelerinin yardımıyla babalarının idare merkezi olan Şemîrân Kalesi'ni ele geçirerek, babalarını tahttan indirdiler ve yönetimi devraldılar. Tarum bölgesi Vehsûdân'da, diğer bölgeler Merzübân'da kaldı. Bu esnada Sâcoğulları hükümdarı Yusuf b. Ebû'l-Sâc'ın ölümüyle Azerbaycan iç karışıklıklara sahne olmaktaydı¹⁷⁰.

Azerbaycan, Sâcoğulları döneminde Hâricî lideri Deysem b. İbrâhim el-Kürdî¹⁷¹ tarafından 325 (935-936) yılında ele geçirilmesine rağmen, Sallarî etkisinin esas itibarıyla 326/937 yılında Ziyârî Emîri Veşmgîr'in (ö. 357/967), el-Cibâl valilerinden Leşkerî b. Merdî'nin, Azerbaycan'ı istila etme girişiminden itibaren başladığını söylenebilir. el-Cibâl bölgesindeki vazifesi sırasında çokça mal-para ve asker topladıktan sonra efendisi Veşmgîr'e

¹⁶⁸ Şemîrân kalesi, bu dönemde Deylem bölgesinin kilit kalelerinden biriydi. (*The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, V, (ed. J. A. Boyle), Cambridge University Press, 1968, p. 31).

¹⁶⁹ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 43; *The Cambridge History of Iran*, V, s. 30-31; Ahmet Güner, "Müsâfirîler", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 69.

¹⁷⁰ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 43-47; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 438-439; Güner, "Müsâfirîler", s. 69; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 486.

¹⁷¹ Deysem b. İbrâhim'in babası, Musul'da halifeye isyan eden Haricî lider Harun eş-Şârî'nin adamlarındandır ve Harun'un idamından sonra Azerbaycan'a kaçarak burada bir Kürt liderinin kızı ile evlenmiştir. Deysem b. İbrâhim ise Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın yakın arkadaşlarındandı. Onun emîrleri arasında yer almıştır. Babası ve kendisinin Hâricî mezhebinden oldukları, babasının Harûn eş-Şârî mezhebine bağlı olduğu bilinmektedir. Müflih el-Yusufî'den sonra Azerbaycan'ın yönetimini ele geçirmiştir. Ebû's-Sâc ile kurduğu arkadaşlık sayesinde itibarı artmış ve onun Azerbaycan'ı ele geçirmesinde etkili olmuştur. Yusuf b. Ebû's-Sâc'ın ölümünden sonra bölgede Sâcoğullarının halefi olarak yeni bir siyasi teşkilât kurmaya çalışmıştır. Köse, *Sâcoğulları*, s. 348; Nevzat Keleş, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem b. İbrahim el-Kürdî", *Iğd Üniv Sos Bil Dergisi*, 14, (2018), s. 123-125.

sırt çeviren Leşkerî, Azerbaycan üzerine yürüdü. Daha yeni yeni Azerbaycan'da hâkimiyet sağlamaya çalışan Deysem b. İbrâhim, özellikle Kürtler başta olmak üzere diğer kavimlerden de topladığı ordusuyla Leşkerî'ye karşı harekete geçti. Taraflar iki ay içinde iki defa karşılaşmalarına rağmen ikisinde de Deysem mağlup oldu. Bunun neticesinde Leşkerî, Erdebil dışında Deysem'in elinde bulunan bütün şehirleri istila etti¹⁷².

Leşkerî, Erdebil halkına da elçi gönderdi ancak şehir halkı onun yönetimindeki el-Cibâl'in kötü durumundan, Hemedan ve diğer memleketlerdeki halka yaptığı işkencelerden haberdar oldukları için teklifini geri çevirdiler. Bunun üzerine Erdebil'i muhasara eden Leşkerî, uzun süren muharebe neticesinde şehrin güçlü surlarına yaklaşmayı ve surda delikler açmayı başardı. Zafer kazanan Leşkerî, şehirde yağma yapılmasından endişelendiği için ertesi gün gündüz şehre girmeyi münasip görerek yaklaşık iki km uzaklıkta bulunan karargâhına döndü. Şehir halkı ise gece surda açılan gedikleri hızlıca tahkim etti. Şehre girmeyen ve ayrıca gediklerin başına asker dikmeyen Leşkerî, hata ettiğini anladığında artık çok geçti. Şehir halkı Deysem'e haber göndererek aceleyle gelmesini istediler. Deysem belirlenen günde derme çatma ve Kürtlerden oluşan bir orduyla yetişerek zaten gereken bütün hazırlıkları yapan Erdebil halkına katıldı. Sayıları yaklaşık on bini bulan Erdebilliler, şehirden hızlı bir şekilde çıkarak Leşkerî'nin üzerine saldırdılar. Erdebil ve Deysem'in ordularının arasında sıkışan Leşkerî ağır bir yenilgiye uğradı hatta öyle ki şans eseri sadece kendisi hayatta kalabildi ve aldığı mağlubiyetle Mugan'a kaçtı¹⁷³.

Mugan'ın İspehbed'i (başkumandan) İbn Dalûle, onu misafir etti. Leşkerî, İspehbed'den aldığı destekle ve oğlunun, yeğeninin ve Cibâl gençlerinin oluşturduğu bir ordunun kendisine katılmasıyla tekrar Deysem'i takibe koyuldu. Bunu haber alan Deysem, Aras Nehri'ni geçerek kurtulmaya çalıştıysa da yenilgiye uğradı, hazinesini ve ağırlıklarını bırakarak Rey'de bulunan Veşmgîr'in yanına gitti. Ziyarî hükümdarından, onun adına hutbe okutma ve her sene yüz bin dinar ödeme karşılığında, aldığı yardımcı kuvvetlerle birlikte Leşkerî üzerine harekete geçti. Ancak tam da bu esnada İbn Dalule'nin ve askerlerinin çiçek hastalığından ölmeleri ve yanında bulunan kumandanlarından bazılarının Veşmgîr'in tarafına geçmeleri sebebiyle, ikinci bir Erdebil vakası yaşamak istemeyen Leşkerî, yönünü batıya çevirerek Ermeniye üzerinden Musul ve Diyâr-ı Rebî'a'ya yürüdü. Ancak bölgeye varamadan Zozân (ez-Zevezân)'da öldürüldü. Adamlarının bir kısmı oğlu Leşkeristan kumandasında Musul'daki Nasîrüddevle b. Hamdân'a sığındılar. Nasîrüddevle, bunları

¹⁷² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 380.

¹⁷³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 380-381.

amcasının oğlu Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Sâid b. Hamdân komutasında Azerbaycan üzerine gönderdi. Yapılan mücadele sonunda Deysem b. İbrâhim, onların ele geçirdiği toprakları geri alarak Leşkerî'nin ardından Hamdânî tehlikesinden de kurtulmuş oldu¹⁷⁴.

Hâricî lideri Deysem b. İbrâhim ile araları bozulan veziri Ebû'l-Kâsım Ali b. Cafer'in Merzübân'ı, Deysem ile mücadele etmeye teşvik etmesi üzerine Azerbaycan, Sallarîlerin eline geçti. Merzübân, Ali b. Cafer'i kendisine vezir tayin etmesi üzerine¹⁷⁵ Deysem b. İbrâhim, bölgeden ayrılarak Tebriz'e gitmek zorunda kaldı. Merzübân'ın Deylemîlerden oluşan ordusu Tebriz önlerine geldi. Bu kuşatmadan önce Deysem ve taraftarları, Erdebil'e kaçtılar. Merzübân, kardeşi Vehsûdân'ın yardımıyla Erdebil'i kuşattı ve yeni vezirine rüşvet vermek suretiyle Deysem'in 331 (942-943) yılında kendilerine teslim edilmesini sağladı. Daha sonra Merzübân, kendisine karşı herhangi bir harekete girişmemesi adına Tarum şehrini Deysem b. İbrâhim'e ikta olarak verdi ve onu da buradaki bir kaleye gönderdi. Bu esnada Deysem'e yardım ettikleri için Erdebil halkını da ağır haraçlar yüklemek ve şehrin surlarını kendi elleriyle yıktırmak suretiyle cezalandırdı¹⁷⁶.

İbn Havkal'a göre Merzübân, Erdebil halkının istisnai şart koşması üzerine Deysan b. Şâzelûye'yi oraya âmil¹⁷⁷ tayin etmişti. Deysan'ı kabul etmemeleri üzerine sert mizaçlı biri olan Merzübân, 943 yılında Erdebil halkına duyduğu kızgınlıkla surları yıkmış, halkına tüccarlara onun yıktığı toprakları, taşları, cübbeleri, peştamalları ve ridalarıyla taşıtmıştır. Hatta onlara süslenmek için giydikleri merv, Müneyyir kumaşlarından yapılmış elbiselerinden başka bir şeyle yıkıkları taşımalarını yasaklamıştı. Böylece surları yıkılmış, malları elinden alınmış halk, çeşitli yerlere, dağlara, boş arazilere dağılmışlardı¹⁷⁸.

¹⁷⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 381-386; Keleş, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da...", s. 126-127.

¹⁷⁵ Kendisinin de İsmâilî olduğu bilinen Merzübân, Ebu'l-Kasım Ali b. Cafer'i kendisine vezir yaparak onun İsmâilî mezhebini açıkça yaymasına izin vermiştir. İbn Havkal, 955 yılından önce bölgede İsmâilîlerin çokluğundan bahsetmektedir. Bu da Ali b. Cafer'in bu mezhebi yaymada başarılı olduğunu göstermektedir. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 308; Bkz. *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 486.

¹⁷⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 43-47; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 438-439; Güner, "Müsâfirîler", s. 69; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 486.

¹⁷⁷ Âmil, İslâm kaynaklarında genel olarak devlet memuru ve özellikle vergi memuru anlamında kullanılmıştır. Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 58-60.

¹⁷⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294.

Merzübân daha sonra sınırlarını genişletmek için Arrân¹⁷⁹ ve Ermenistan'a kadar Azerbaycan'ı ele geçirerek Erdebil'i de yönetim merkezi yaptı¹⁸⁰. Böylece Sallarîler, Sâcoğullarının toprakları üzerinde devletlerini kurmuş oldu¹⁸¹. Yaklaşık 40 yıl varlığını sürdüren bu siyasi teşekkül, o dönemde Kafkasya'nın en kudretli devleti haline geldi¹⁸².

Büveyhîlerden Rüküddevle, topraklarını kuzeye doğru genişletmeye başlayıp Rey şehrini de ele geçirince Sallarî hükümdarı Merzübân ile karşı karşıya geldi. Kazvin yakınlarında yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Merzübân, esir edilerek İsfahan ve Şiraz arasında bulunan ve Deylem topraklarından uzak olan Sümeirem Kalesi'ne hapsedildi. Deylemî ordusunun komutanları kaçarak Muhammed b. Müsâfir'in etrafında toplandılar ve onu Erdebil'e getirdiler. Boş kalan Sallarî tahtına, Fadl b. Ali, Cüstan b. Şermezan ve Şehrîfîruz b. Kurdeveyh gibi ordu kumandanlarının ittifakıyla yeniden Muhammed b. Müsâfir'i geçirdiler. Ancak onun bu saltanatı çok uzun sürmedi ve o, oğlu Vehsûdân tarafından öldürüldü. Rüküddevle, bunu fırsat bilerek Sâmânîlerin eski Tûs valisi Muhammed b. Abdürrezzâk'ı, Azerbaycan'ı zaptetmekle görevlendirdi. Fakat o bölgeye geldiğinde Vehsûdân'ın serbest bırakmış olduğu Deysem el-Kürdî tarafından Ermenistan ve Azerbaycan'ın ele geçirildiğini gördü¹⁸³.

Merzübân, dört yıl hapis yattıktan sonra 953 yılında annesinin hazırlamış olduğu bir planla Sümeirem Kalesi'nden kaçarak Erdebil'e geldi. Deysem'i Erdebil yakınlarında yenilgiye uğrattı. İki yıl içerisinde de Erdebil'e ve Azerbaycan'a yeniden hâkim oldu. Bu arada Rüküddevle ile anlaşma imzaladı ve kızını onunla evlendirdi. Ancak çok geçmeden zihinsel bozukluklarından dolayı hastalanan Merzübân, hayatının sona erebileceğini hissedince halef seçmek istedi ve kardeşi Vehsûdân'ı Erdebil'e çağırdı. Ona kendisinden

¹⁷⁹ İslâm fetihlerinden önce bu bölge Sasânîlerin hâkimiyetinde olup, Albanya olarak adlandırılmış, daha sonra Arrân denilmeye başlanmıştır. Ortaçağ'da Erdebil şehrinin Güney Azerbaycan'ın başkenti olduğu gibi Arrân da Kuzey Azerbaycan bölgesinin başkentidir. Detaylı bilgi için bkz. Beşir Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/2, (2018), s. 15-49.

¹⁸⁰ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 43-47; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 438-439; Güner, "Müsâfirîler", s. 69; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 486.

¹⁸¹ Vaqif Piriye, *Azərbaycan Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, Müellim Neşriyatı, Bakı 2006, s. 53.

¹⁸² Laman Aslanova, *Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları*, (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük 2020, s. 59.

¹⁸³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 531-532; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 47; Güner, "Müsâfirîler", s. 69; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 488; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 428, 432.

sonra yerine büyük oğlu Cüstan'ın geçmesini, ondan sonra da diğer oğulları İbrâhim, Nasır ve Keyhusrev'in birbirlerinin yerine geçmelerini vasiyet etti. Ardından 957 yılının Ramazan ayında öldü¹⁸⁴.

Merzübân'ın ölümünden sonra Vehsûdân, hükümdarlık nişanlarını bölgedeki kalelere ve komutanlara gönderdi fakat Merzübân'ın vasiyetini bilen komutanlar ve liderler ona itaat etmediler. Bu duruma kızan Vehsûdân, bir de yeğeni İbrâhim'in Erdebil hapisanesinde tutuklu olan Deylemlî lideri Velkin'i amcasından izinsiz serbest bırakması üzerine kendisine karşı takınılan tutumu anlayarak gizlice Erdebil'den Tarum'a kaçtı. Merzübân'ın yerine ise vasiyeti gereği oğlu Cüstan geçti. Onun döneminde Abbâsî Halifesi Müktefî-Billah'ın soyundan geldiğini iddia eden İshak b. İsa, "el-Müstecîr-Billah" gibi bir halifelik unvanı alarak Gîlân'da taht iddiasında bulundu. Cüstan, kardeşi İbrâhim ile birlikte onun isyanını bastırdı. Bu olaydan faydalanan Vehsûdân, yeğenleri Cüstan ve Nasır ile annelerini Tarum'a çağırıp onları katletti. Ardından oğlu İsmâil'i idareyi alması için Azerbaycan'a gönderdi. Bu esnada Ermenistan'da bulunan İbrâhim b. Merzübân, Erdebil'e geldi ve tahta oturdu. Bunun üzerine İbrâhim, amcası Vehsûdân'ın üzerine harekete geçti. Deylem'e kaçan Vehsûdân, buradan topladığı güçlerle geri dönerek İbrâhim'i yendi. İbrâhim b. Merzübân, Rey'de bulunan Rûknüddeve'ye sığındı. Bu taht mücadeleleri sürecinde Erdebil, Nasır'ın ve İbrâhim'in arasında sürekli el değiştirmiştir. Bu arada Vehsûdân, oğlu İsmâil'in 351/962 veya 354/965 yılları arasında sarîh olmayan bir tarihte ölümü üzerine diğer oğlu Nuh'u Azerbaycan'a gönderdi. Rûknüddeve, kayınbiraderi İbrâhim b. Merzübân'a yakın ilgi göstererek, Veziri Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd vasıtasıyla güçlü bir ordu hazırlattı. İbrâhim'in 967 yılında topraklarını amcasının oğlu Nuh'tan geri almasına yardım etti¹⁸⁵. İbnü'l-Amîd'in Erdebil'den ayrılmasından sonra Vehsûdân buraya bir ordu göndererek, şehri yeniden bir yıkıma uğrattı. Revvâdîlerin Azerbaycan'ı ele geçirmesinden sonra esir alınan İbrâhim b. Merzübân ise, dört yıl sonra hapiste öldü¹⁸⁶. Öte yandan idare merkezini Tarum'a çeken Sallarîlerin başına sırasıyla Vehsûdân'ın torunu el-Merzübân b. İsmâil, İbrâhim b. el-

¹⁸⁴ Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fit-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselam ed-Tedmurî, VII, (Darü'l-Kitabü'l-Arabiyye), Beyrut 1417/1997, s. 202-203; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 47; Güner, "Müsâfirîler", s. 69.

¹⁸⁵ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, p. 15; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 48-49; Güner, "Müsâfirîler", s. 69; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 489; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 433-436.

¹⁸⁶ Güner, "Müsâfirîler", s. 69; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 490.

Merzübân ve Ebu'l-Heyca geçti. Sallarî hanedanı bir müddet daha burada varlıklarını devam ettirdilerse de Alamut İsmâîlîleri tarafından ortadan kaldırıldılar¹⁸⁷.

Özellikle 960'ların sonu ile 970'lerin başında Sallarîlerin akıbetini kaynaklardan takip etmek zordur. Fakat hanedanın bu süreçte bölgedeki varlığını en iyi aktaran unsur, darbedilen paralardır. Sikkelerin verdiği bilgilerden hareketle, Sallarîlerin 960lı yılların sonundan itibaren hâkimiyetlerini yitirdikleri ve İbrâhim b. Merzuban'ın adının paralarda yer almadığı görülmektedir¹⁸⁸. Artık Erdebil ve Merâğa'da bu hanedanın değil komutanlarının isimleri yer almaya başladı. Merâğa ve Urmiye, Cüstan b. Şermezan¹⁸⁹'ın hâkimiyetinde kalırken Erdebil şehri, Şermezan b. Mishaki¹⁹⁰'nin hâkimiyetine verildi. Sikkelere göre Erdebil, en az 971/972 yılına kadar Şermezan b. Mishaki'nin elindeydi. Münecimbaşı'nın verdiği bilgilere göre ise bu tarih, 373 (973/974) yılına tekabül ediyordu¹⁹¹.

5. Revvâdîler Dönemi (948-1071)

İslâm fetihleri sonrasında tehcir edilen Araplar, Kûfe, Basra ve Şam'dan gelerek Azerbaycan'da Erdebil, Tebriz, Merend ve Urmiye Gölü civarına iskân edilmişlerdir. Basra'dan gelip özellikle Tebriz ve Karacadağ'a yerleşen kabilelerin en önemlilerinden biri de Revvâdî sülalesi idi¹⁹². Sallarîlerden sonra Azerbaycan'da hâkimiyeti ele geçiren Revvâdî aşireti, Abbâsîlerin kurucu halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından Basra'dan Azerbaycan'a Erdebil, Urmiye ve Berdea taraflarına yerleştirilmişlerdi. Azerbaycan Valisi Yezîd b. Hâtım

¹⁸⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 573-574; Güner, "Müsâfiriler", s. 70; Ahmadoy, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, s. 14.

¹⁸⁸ Kaşânî, "Gılân ehlinin örfüne göre fermanı altında pek çok Emîr ve orda bulunan soylu ve yüce padişaha "Usta ve Salar" derler. Bu iki unvan yalnızca bu iki boyun meliklerine itlak olunur" diyerek Gılân'ın Erdebil'e yakın olan dağlık bölgelerinde hâlâ Salari bakıyelerinin bulunduğu dair deliller sunar. Derya Örs, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s. 96.

¹⁸⁹ Cüstan b. Şermezan, Sallarîlerin ordu kumandanı idi. Hanedan yıkıldıktan sonra devletin topraklarını yönetmeye devam eden bazı komutanlardan biridir. Adilov, *Revvâdîler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)*, s.71.

¹⁹⁰ Sallarî ordu komutanlarından olan Şermezan, tıpkı Cüstan gibi hanedandan sonra yerel yöneticilerden oldu. Ayrıca ona "Nâsır" denildiği de bilinmektedir. Ancak Revvâdî hanedanından olan Nâsır ile karıştırılmamalıdır. Adilov, *Revvâdîler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)*, s. 72.

¹⁹¹ Aram Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period (Tenth CenturyAD) According to Narrative Sources and Coins", *The Numismatic Chronicle* (1966-), Vol. 169 (2009), pp. 247-248.

¹⁹² Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 308.

el-Mühellebî, Revvâdî beylerinden Revvâd b. Müsennâ el-Ezdî'yi Tebriz civarında güvenliğini sağlamakla görevlendirmişti. Aslen Yemenli Ezd kabilesine mensup olan Revvâd b. Müsennâ'nın neslinden gelenler, VIII-IX. yüzyıllarda Tebriz valisi olarak görev yapmışlar ve Tebriz yöresinde, kale ve sur gibi askerî yapılar inşa etmişlerdir. Bu kabile, X. yüzyıldan itibaren bölgede Kürt varlığının baskın hale gelmesiyle birlikte Hezbânî aşiretine karışarak Kürtleşmişlerdir¹⁹³. Sallarîlerin zayıflamaya başlamasıyla birlikte yavaş yavaş bölgedeki topraklarını fethettiler. Ayrıca Ebü'l-Heycâ'nın 956 yılında Tebriz'i ele geçirmesiyle Revvâdî devletinin temellerini atarak 961 yılında şehri başkent yaptılar¹⁹⁴. Böylece ilk defa bölgede Erdebil şehrine rakip bir yönetim merkezinin doğuşu başlamış oldu. Revvâdîlerin yönetim merkezinin Tebriz'e kaymasıyla Erdebil şehri, ikinci planda kaldı. Ancak Erdebil bu süreçte siyasi merkeziliğini kaybetmiş gibi görünse de konumu ve coğrafyası sebebiyle çatışmaların ve olayların içinde yer almaya devam etti.

Revvâdîlerin 373 (983/984) ile 377 (987/988) yılları arasında bütün Azerbaycan'da siyasi kontrolü sağladıkları düşünülecek olursa, Erdebil şehri bu tarihler arasında onların hâkimiyetine girmiştir¹⁹⁵. Şehir, Revvâdîlere hemen teslim olmamış, ara ara çatışmalar yaşanmıştır. Nihayetinde şehrin yakınlarında bir Mugan¹⁹⁶ İsfehbedi ile yapılan savaş

¹⁹³ Kürtleşen Araplar meselesi tartışmalı konulardan biridir. İlk İslâmî dönemden itibaren bazı Kürtler kendilerinin Arap soyundan geldiklerini fakat ulaşılması zor dağ ve vadilerde yaşamaya ve tamamen farklı bir dil konuşmaya başladıklarını savunmuşlardır. Bu düşünceye göre Kürt aşiretlerinden bazıları Rebîa' b. Nizâr b. Maad, bazıları da Mudar b. Nizâr soyundan gelmektedirler. Arap coğrafyacılarının genel kabulüne göre Kürtler, Dahhak'ın zulmünden kaçıp dağlara sığınan Fars ve Acemlerdir. Arap yarımadasının kuzeyinde yaşayan Hristiyan Gassanîler ile Kürtlerin bir ilişkisi olmuştur ancak bu ilişki bir soy karışımı meydana getirmeyip aksine aralarında fazlasıyla savaş vuku bulduğundan dolayı Kürtlerin uzak ve sarp mıntikalara çekildikleri düşünülmektedir. Fakat özellikle Abbasîlerin son dönemlerinde bazı soylu Arapların siyasi sebeplerle Kürtlerin bulundukları bölgelere kaçtıkları ve onlarla evlenerek Kürtleştikleri bilinmektedir. Hatta buna dayanarak bazı asilzadeler, kendilerini eski Arap kumandanlarına dayandırmaktadırlar. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, s. 300.

¹⁹⁴ *The Cambridge History of Iran*, V, p. 32; Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 36; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 97; Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 79; İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, s. 155-156; Adilov, *Revvâdîler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)*, s. 48, 50.

¹⁹⁵ Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdid Period", pp. 248.

¹⁹⁶ Baba Seferî, "Mugan, aslında hükümdarlarına "İsfehbed" diyen, Erdebil dağlarında Medler zamanından itibaren varlıklarını sürdüren Zerdüş dinine bağlı bir kabiledir. Bu kabile bölgeye gelen otoritelere itaat etmedi, askerî ve siyasi varlıklarını Erdebil dağlarında sürdürdü" demektedir. Detaylı bilgi için bkz. Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 50.

neticesinde Erdebil, Revvâdîlerin eline geçmiştir. Ayrıca Sallarî hükümdarı Vehsûdân, en büyük oğlu Ebu Nasr Memlan tarafından yönetilen bir orduyu şehri geri almak için bunların üzerine göndermiştir. Memlan, Muganlıları yendikten sonra babasına bir mektup yazarak yapılan savaşta Erdebil halkının kendisine yardımlarından dolayı burada bir kale inşa etmeye karar verdiğini bildirmiştir¹⁹⁷.

Ermeni nümizmat Aram Vardanyan'a göre Revvâdîler, ilk olarak 351/962 yılında Erdebil'de gümüş sikke darbetmişler, 390/1000'lerin sonu ile 400/1010'ların başında Ebu'l-Heycâ döneminde ise Erdebil, Merâğa¹⁹⁸, Tebriz ve Urmiye'de para bastırmışlardır. Erdebil'de 407/1016 yılında basılan paranın üzerinde Vehsûdân b. Muhammed Revvâd'ın adı yer almaktadır¹⁹⁹.

Revvâdî hanedanının, XI. yüzyılda ortadan kalmış olmasına rağmen XIII. yüzyılda Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin müritleri arasında Revvâdî nisbeli olanlar vardır. Bu müritlerden birinin adı Pîre Cemne Revvâdî Tûlî'dir, dolayısıyla Tûl köyü civarında bulundukları yorumu çıkartılabilir²⁰⁰.

6. Selçuklu Dönemi (1054-1148?)

Oğuzlara mensup olan Selçuklular, Samanilerin, Karahanlıların ve son olarak da Gaznelilerin ordularında askerlik yaparak, batıya yöneldiler. Revvâdî hükümdarı Ebu Mansur Vehsûdân döneminde bölgeye Oğuz boyları gelmeye başladı. Bölgeye ilk defa 1029 yılında gelen 2000 çadırlık Oğuz halkı Revvâdî ordusuna katıldı. Vehsûdân, Bizans'a, Ermenilere, Gürcülere ve hatta Müslüman Şeddâdîlere karşı Oğuzlardan faydalanmak maksadıyla onları maiyetine aldı. Ayrıca Oğuz Beylerinden birinin kızıyla evlendi. Genellikle Bizans topraklarına saldırılarda bulunan bu Oğuz boylarının, güvenilir bir askerî güç olarak kullanılmasının imkânsız olduğunu çok geçmeden anladı. 1038 yılında buraya gelen ikinci Oğuz kafilesi, Hezbânî Kürtlerine saldırınca Vehsûdân, yeğeni Hezbânî lideri Ebü'l-Heyca b.

¹⁹⁷ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 51-52.

¹⁹⁸ *Mucemû'l-Bûldân*'da Merâğa şehrinin eski adı Efrâzerûz (askerlerin toplandığı yer) olarak verilmiştir. Mervan b. Muhammed b. Mervan b. el-Hakem'in Azerbaycan ve Ermeniye valisi olduğu dönemde Mugan ve Gîlân taraflarının fethiyle meşgul olduğu sırada Merâğa köyünü kurduğu bilinmektedir. Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, V, s. 93.

¹⁹⁹ Vardanyan, "The History of Iranian Adharbayjân and Armenia in the Rawwâdî Period", pp. 247, 253-254, 257; Adilov, *Revvâdîler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)*, s. 76, 110.

²⁰⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 337.

Rebibüddevle ile birleşerek Oğuzların üzerine yürüdü ve 1040 yılında onları topraklarından uzaklaştırdı. Bunun üzerine bölgeden ayrılan Oğuzlar, Hakkâri Kürtlerinin sahasına geçtiler²⁰¹.

Vehsûdân döneminde Tebriz, 1042 yılında meydana gelen depremten dolayı büyük bir tahribata uğradı. Selçukluların bu durumdan istifade etmek isteyeceğinden korkan Vehsûdân, şehirden ayrılarak kalelerinden birine sığındı. Ancak korktuğu gerçekleşmeden, çok kısa süre içerisinde şehir yeniden inşa edildi²⁰². 1043 yılında Sultan Tuğrul, Rey'de karargâhını kurup Selçuklu meliklerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi Azerbaycan üzerine sevk etti. Daha önce buraya gelmiş olan Oğuzlar²⁰³ da bölgenin ele geçirilmesinde onlarla iş birliği yaptılar. Hasan ve kumandasındaki ordunun Pasinler Savaşı'nda (1048) Anadolu'da mağlup olmasından sonra Sultan Tuğrul, İbrâhim Yinal'a Azerbaycan valiliğini tevcih ederek, onu Anadolu seferine memur etti. Daha evvel Arrân taraflarında fetihlerde bulunan Kutalmış'ın da ona katılmasını istedi²⁰⁴.

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1054 yılında Azerbaycan ve Arrân bölgesine geldi. Buraları ele geçirdikten sonra yöneticilerini rehin aldı ancak onları kendi adına hutbe okutmak şartıyla yerlerinde bıraktı. Fakat Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabul eden Vehsûdân'ın oğlu Ebu Nasr Memlân (Muhammed) 1059'da Selçuklulara başkaldırdı. Uzun süre Ebu Nasr Memlân ile mücadele eden Tuğrul Bey, 1062 yılında Revvâdîleri itaat altına aldı²⁰⁵. Böylece Erdebil şehri de Selçuklu Türklerinin eline geçmiş oldu.

²⁰¹ *Abû'l-Farac Tarihi*, I, s. 295-296; *The Cambridge History of Iran*, V, p. 32-33; Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 120; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri-I Anadolu'nun Fethi*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944, s. 37; Tomar, "Revvâdîler", s. 36.

²⁰² *The Cambridge History of Iran*, V, p. 33.

²⁰³ Selçuklular döneminde Türkmenler, Arrân ve Mugan bölgelerinde Urmıye gölünün batısında, Irak Kürdistan'ında, Tebriz, Erdebil, Halhal vilayetlerinde ve Cibal'de yaşıyorlardı. Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997, s. 88.

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, IX, (çev. Abdülkerim Özeydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 302; *The Cambridge History of Iran*, V, p. 44; Yinanç, *Anadolu'nun Fethi*, s. 44-45; Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yinal", *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/ 2, (2013), s. 130.

²⁰⁵ Minorsky, *Studies in Caucasian History*, p. 54; *The Cambridge History of Iran*, V, p. 33; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, 2. bs., s. 47. Revvâdî hanedanı, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'ndan dönen Alparslan'ın Memlân b. Vehsûdân'ı tahtından indirmesiyle sona erdi. Cem Tuysuz, *Selçuklular Döneminde Azerbaycan*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1997, s. 30.

Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hâkimiyetine giren bölgeler, onun 1063 yılında ölümünden sonra Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'a verildi. Kardeşinin hükümdarlığını kabul etmeyen Alparslan ise başkent Rey'de tahta oturarak, babasının ve amcasının topraklarını birleştirdi. Artık Erdebil ve havalisi Sultan Alparslan'ın hâkimiyetindeydi. Sultan, Emîr Savtegin'i Azerbaycan ve Arrân bölgesinde yaşanan siyasi karışıklığın giderilmesi için buraya gönderdi. Sultan Melikşah 1075-1076'da Emîr Savtegin'i, bölgenin valisi olarak atadı. Bu dönemden sonra Azerbaycan bölgesinin yönetimi İsmâil b. Yakutî'ye iktâ edildi. Melikşah'ın oğlu Berkyaruk döneminde 1093 yılında, İsfahan ve Fars eyaletleri dolayısıyla da Erdebil ve yöresi, Terken Hatun ve oğlu Mahmud'a bırakıldı. Bir yıl Terken Hatun ve oğlu Mahmud'un yönetiminde kalan bölge, her ikisinin de 1094 yılında ölmesiyle yeniden Berkyaruk idaresine geçti.²⁰⁶

1101 yılında Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk arasında yapılan anlaşma gereği Azerbaycan, Mugan, Arrân, Diyarbakır, el-Cezire gibi bölgeler, Melik Muhammed Tapar'a verildi. Dolayısıyla Erdebil şehri de Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahasında yer aldı. Öte yandan 22 Aralık 1104 tarihinde Berkyaruk'un yirmi beş yaşında iken verem hastalığından vefat etmesi üzerine 13 Şubat 1105 tarihinde Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı oldu²⁰⁷.

Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1118) Tebriz, Erdebil ve Merâğa'da Revvâdî soyundan gelen Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân'ın kendilerine bağlı kalmak şartıyla idareciliği Selçuklular tarafından tanındı. Aynı zamanda Ahmedîl bu süreçte Selçukluların önemli komutanlarından biri haline gelirken, onun gulamı Aksungur da bölgedeki Kürtlerden oluşan ordusuyla ilerleyen zamanlarda Selçuklu taht kavgalarında önemli roller oynadı²⁰⁸.

Sultan Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmesini müteakip yerine oğlu Mahmud geçti. Fakat onun hâkimiyetini tanımayan Melik Sencer, 11 Ağustos 1119 tarihinde yapılan savaşta Sultan Mahmud'u yenerek Selçuklu tahtının tek hâkimi haline geldi. Ancak Sultan Sencer yeğeni Mahmud'u affederek Irak-ı Arab'ı ve Irak-ı Acem'i de içine alan bölgeleri ona verdi ve kızını onunla evlendirdi. Melik Mahmud, zikredilen bölgelerin sultanı

²⁰⁶ Faruk Sümer, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 367-371; Buniyatov, "Azerbaycan", s. 319; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", s. 76; Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s. 23-24.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 437-438; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 355, 363; Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Devleti", s. 94-95.

²⁰⁸ Suat Parlar, *Türkler ve Kürtler –Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri-*, Bağdat Yayınları, İstanbul 2005, s. 14.

unvanını alıp, Hemedan'ı kendisine merkez edindi²⁰⁹. Böylece Erdebil bölgesi de Sultan Mahmud'un eline geçmiş oldu.

Büyük Selçuklu Devleti'nde eyaletlerin kontrolü valiler ve beyler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Irak Selçukluları dönemine ise Erdebil ve havalisinin idaresi “*Bişkin (Biştekin)*” ve “*Balak (Belak)*” adında iki Türkmen beyinin elindeydi. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un 1131 yılında ölümünden sonra bu beyler ve Sultan Tuğrul'un atabeği Karasungur, Sultan Mesud ile kardeşi Tuğrul'un saltanat mücadelesine müdahil oldular. Vezir Dergizini'nin kışkırtmaları neticesinde Tuğrul'un tarafında yer alan Karasungur²¹⁰, Bişkin ve Balak, Sultan Mesud'un kuvvetlerini kumanda eden Aksungur ile Erdebil'de savaştılar. 1132 yılında Aksungur, Erdebil'e saldırarak burada bulunan Selçuklulardan birçok kişiyi öldürdü. Neticede Aksungur muzaffer olsa da ahalisi güçlü olduğundan Erdebil'i zapt edemedi geri çekildi²¹¹. Aksungur geri dönüşte Karatekin Çayırı'nda Haşhaşîler tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Bunun üzerine Aksungur'un askerleri Hemedan'dan Azerbaycan'a geri döndüler²¹².

Sultan Sencer, kardeşleri yanına çağırarak Mesud'a Arrân bölgesini verdi, Tuğrul'u ise Irak Selçuklu tahtına oturttu. Kardeşiyle iktidar mücadelesine devam eden Sultan Tuğrul çok geçmeden rahatsızlanarak hareket edemez hale geldi ve 1134 yılında Hemedan'da öldü²¹³.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, s. 437-438; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 355, 363; Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Devleti”, s. 94-95.

²¹⁰ Atabey Karasungur, 533/1138-39 yılındaki Gence depreminde ailesini kaybettikten sonra Erdebil'e gitti ve burada yakalandığı hastalıktan dolayı 535/1140-41 yılında Erdebil'de vefat etti. Onun Azerbaycan ve Arrân'daki görevi ise yine Tuğrul'un gulamlarından Çavlı'ya tevdi edildi. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 172-173.

²¹¹ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 81; Muhammedoğlu, “Erdebil”, s. 276; Bala, “Erdebil”, s. 289-290; Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 2016, s. 152.

²¹² Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 155-156.

²¹³ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, (trc. ve not. Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2017, 2. bs., s. 88; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 1999, s. 70, 72. Sultan Tuğrul rahatsızlandığında bunun müsebbibi olarak veziri Kıvâmüddin ed-Dergüzîni'yi görmüş ve ona “*Benim bu hale düçar olmamın sebebi Tanrının kullarına yaptığın zulümdür*” diye sitemde bulunmuştur. Veziri de ona cevaben “*Sen, Alamut ahalisine adamlar gönderdin, Aksungur ve senin diğer düşmanlarını öldürmek için onlara emir verdin ve onlar da bu işi yaptılar*” dedi. Bunun üzerine Sultan da “*Senin itikadındaki fesadı meydana çıkartan Allah'a şükrolsun; artık Allah beni senin katlinde muatep etmez*” dedi ve katlini emretti. Buradan Sultan Tuğrul'un İsmâîlîler ile irtibatta olduğunu görmekteyiz. (Detaylı bilgi için bkz. el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-*

Tuğrul'un yerine kardeşi Mesud, tahta geçtiğinde Abbâsî Halifeliği ile ilişkiler gergin bir vaziyette idi. 1135 yılında Halife el-Müsterşid, kendi yanında yer alan Selçuklu emîrlarına güvenerek Sultan Mesud ile savaşa girişti. Ancak Selçuklu emîrlarının taraf değiştirmeleri neticesinde yenilgiye uğrayarak esir düştü. Çadırında bulunduğu bir sırada Batınîler tarafından öldürüldü, vücuduna zarar verildi, burnu ve kulakları kesildi²¹⁴. Onun yerine geçen Halife er-Raşid, Sultan Mesud'a karşı İmâdeddîn Zengî ile bir ittifak kurarak, Dâvûd b. Mahmud'u destekledi. Bunun üzerine Sultan Mesud, 1136 yılında elli günden fazla bir süre Bağdat'ı kuşattı. Kurduğu ittifaktan herhangi bir başarı elde edemeyen Halife er-Raşid, canının bağışlanması koşuluyla kendi kendisini hal' etti²¹⁵.

Bu süreçte Azerbaycan ve Arrân'ın idaresi Abdurrahman b. Toganyürek'e verildi. Ancak Gürcüler üzerine gazaya çıktığında savaş meydanında Emîr Hasbeg tarafından Sultan Mesud'un emriyle öldürüldü. Emîr Hasbeg ise Erdebil'i muhasara etti. Bu esnada Erdebil'de Ak Arslan bulunuyordu, aman vererek onu şehirden çıkardı. Erdebil'den sonra Merâğa'yı ele geçirmek için buradan ayrıldı²¹⁶.

Uyguladığı güçlü siyaset ile karşılaştığı zorluklardan zarara uğramadan çıkan Sultan Mesud, 18 yıllık bir saltanatın sonunda 1152 yılında akut humma hastalığından hayatını kaybetti. İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Verdî onun "son büyük Selçuklu hükümdarı olduğunu, ölümünden sonra Selçuklu hane saadatinin de yok olduğunu" nakletmektedirler²¹⁷.

Sultan Mesud'dan sonra Selçuklu tahtında emîrların söz sahibi olduğu görülmektedir. Nitekim Emîr Hasbeg b. Belengerî tarafından, hâlihazırda veliaht tayin edilmiş olan Melikşah başa geçirildi. Ancak asıl idare Emîr Hasbeg'in elindeydi. Ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Halife Muktefi, Selçuklu tâbiyetinden çıkmak için Bağdat'ta bulunan Selçuklu şahnesini ve askerlerini kovdu. Sultan Melikşah'ın halifeye karşı gönderdiği ordu başarısız olunca Selçuklu emîr ve komutanları Emîr Hasbeg'in etrafında toplandılar. Emîr

Selçukîyye, s. 72-73; Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik*, (çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarifci), Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 84-87, 152-153.)

²¹⁴ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 89; Faruk Sümer, "İrak Selçukluları", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 387; Hüseyin Kayhan, "İrak Selçuklu Devleti", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular*-, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, 2. bs., s. 152.

²¹⁵ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 89-90; Kayhan, "İrak Selçuklu Devleti", s. 152.

²¹⁶ Burslan, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 193-194.

²¹⁷ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 95; Sümer, "İrak Selçukluları", s. 387.

Hasbeg, 1153 yılında Sultan Melikşah'ı tahttan indirerek hapse attırdı ve kardeşi Muhammed b. Mahmud'u Huzistan'dan getirip tahta oturttu²¹⁸.

Sultan Muhammed, Emîr Hasbeg'in giderek güçlendiğinin ve niyetinin kendisini de tutuklayarak yönetimi devralmak olduğunun farkındaydı. Bu sebepten tahta geçer geçmez Emîr Hasbeg ve Zengî Candar'ı öldürttü, kafalarını başta Azerbaycan Atabegi İldeniz olmak üzere diğer komutanlarına göndererek onlara gözdağı verdi. Böylece bu ikisinden nefret eden emîrlerin kendisine destek vereceklerini düşündüyse de yaptığı hareket, komutanların ondan yüz çevirmelerine yol açtı. Sultan Muhammed, saltanat sürecinde özellikle meliklerin ayaklanmaları ve Halife'nin desteklemiş olduğu isyanlarla uğraştı. 1160 yılında da genç yaşta iken verem hastalığından Hemedan kapısında vefat etti²¹⁹.

Sultan Muhammed'in ölümü üzerine emîrler, Sultan Muhammed Tapar'ın hayatta kalan tek oğlu ve aynı zamanda amcası olan Süleymanşah'a elçi gönderip, onun tutuklu bulunduğu Musul'dan Hemedan'a gelip tahta oturmasını istediler. Melik Arslanşah'ı da ona veliaht tayin ettiler. Süleymanşah'ın içki ve eğlence âlemlerine dalarak devlet idaresini vezir ve bürokratlarına bırakması, ülkenin kötü bir duruma düşmesine neden oldu. Devletin gidişatından memnun olmayan Selçuklu komutanları, yaklaşık altı ay tahta kalan Sultan Süleymanşah'ı yakalayarak hapse attılar, yerine de Arslanşah'ı oturtular. Onun tahta geçmesini Atabegi Şemseddin İldeniz sağladı, bu da Irak Selçuklularının İldenizlilerin vesayeti altına girdiklerinin göstergesi oldu²²⁰.

Irak Selçuklu Devleti'nin başında gölge bir sultan olan Arslanşah, atabegî ve üvey babası olan İldeniz'e karşı direnmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. İldeniz, zayıflayan Irak Selçuklu Devleti'ni içten ve dıştan gelen saldırılara karşı korumayı başardı. İldeniz'in 1175 yılında vefat etmesiyle, üvey babasının baskılarından kurtulduğunu düşünen Arslanşah, babasının yerini alan üvey kardeşi Cihan Pehlivan tarafından beklenmedik bir şekilde 1176 yılında zehirlenerek öldürüldü²²¹.

²¹⁸ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 89-90; İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 95; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 156.

²¹⁹ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 95,100; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 156,158; Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 206-207.

²²⁰ İbnü'l-Verdî, *Selçuklular*, s. 100; Sümer, "Irak Selçukluları", s. 387; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 158-159; Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 208, 262.

²²¹ Sümer, "Irak Selçukluları", s. 387; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159-164; Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 265.

Atabeg Cihan Pehlivan, Sultan Arslanşah'ın yerine küçük yaşta olan oğlu Tuğrul'u geçirdi. Cihan Pehlivan, yaklaşık on yıl boyunca Sultan II. Tuğrul'un (1177-1194) vâsiliğini yaparak devleti tek başına yönetti. Bu süreçte çıkan isyanları etkisiz hale getirdi, Abbâsî halifesini eskiden olduğu gibi vergiye bağladı ve hatta Selahaddin Eyyûbî'nin Irak üzerindeki emellerine engel oldu. 1186 yılında da kalp yetmezliğinden dolayı vefat etti. Cihan Pehlivan'ın yerine kardeşi Kızılarslan geçti. Ancak onun yönetimine karşı isyan eden emîrlere katılan Sultan Tuğrul, yaptığı ittifaklarla güçlenerek Kızılarslan'ın Azerbaycan'a çekilmesine neden oldu. Kızılarslan'ın çekilmesinden sonra Hemedan'a girerek, bağımsız bir şekilde 17 Kasım 1187 tarihinde Irak Selçuklu tahtına oturdu. Kızılarslan ile olan mücadeleleri bir müddet daha devam etti. Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın yardımını alan Kızılarslan, 1191 yılında kısa bir süre de olsa Sultan Tuğrul'u hapse atarak tahta oturdu. Ancak karısı İnanc Hatun'un kıskançlık nedeniyle zehirlemesi sonucu hayatını kaybetti. Sultan Tuğrul ise onun ölümünden sonra hapisten kaçarak tekrar yönetimi devraldı. Fakat Sultan II. Tuğrul, Abbâsî Halifesinin de kışkırtmasıyla Irak Selçuklularına karşı mücadeleye girişen Hârizmşah hükümdarı Tekiş ile 19 Mart 1194 tarihinde yapılan savaşta, emîrlerin ihanetine uğradığı için yenilerek savaş alanında hayatını kaybetti. Bunun neticesinde de Irak Selçukluları tarih sahnesinden silinmiş oldu.²²²

a. Erdebil Bölgesinde Gürcülerin İstilas

Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü durumdan istifade eden Gürcüler, başta Erdebil olmak üzere Azerbaycan Müslümanlarına saldırarak, şehirleri harap ettiler. Halkı, vahşet ve gaddarlıkla öldürdüler. Bu istila döneminde Safeviyye Tarikatı'nın kurucusu olan Şeyh Safiyyüddin'in dedesi Kutbüddin Ebu'l-Bâki Erdebil'in Kelhoran²²³ (Gelhoran/Kelhûran) köyünde yaşıyordu. Kutbüddin'in oğlu Cebrail bir aylıkken Gürcüler, Erdebil ve çevresinin kontrolünü ele geçirdiler, buradaki binlerce Müslüman'ı katlettiler. Öte yandan bölgede anlatılan rivayetlerde Kutbüddin, ailesiyle birlikte Kelhoran'dan Erdebil'e kaçarak bir sığınağa saklandı. Ancak daha güvenli

²²² Sümer, "Irak Selçukluları", s. 387; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 159-164; Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 265.

²²³ Bu köy Erdebil'in Hîrbekrek nahiyesinde bulunmaktaydı. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 358.

başka bir yer bulmak için dışarı çıktığı sırada Gürcüler tarafından fark edilen Kutbüddin, boynuna ağır bir yara aldıysa da hayatta kalmayı başardı²²⁴.

Gürcüler binaları, camileri ve para buldukları her yeri harap ederek, şehrin bütün zenginliğini Gürcistan'a aktardılar. Hatta çok kıymetli ve güzel olan Erdebil Cuma Camii²²⁵'nin kapısını söküp Tiflis'e götürerek burada bir kiliseye yerleştirdiler. Bir buçuk asırdan daha fazla süre Tiflis'te kalan Erdebil Cuma Camii'nin kapısı ancak Safeviyye şeyhi Sadrüddin Musa tarafından Erdebil'e geri getirilebildi²²⁶.

Selçuklular yapılan Gürcü saldırılarını Azerbaycan'a vali olarak atanan beyler eliyle durdurmaya çalıştı. Gürcülerle mücadeleye başlayan Atabeg Emîr Karasungur, Gürcü saldırısında vefat eden eşinin ve çocuklarının acısına dayanamayarak 1141 yılında Erdebil'de vefat etti ve görevini Emîr Çavlı devraldı. Emîr Çavlı'nın 1146 yılında vefat etmesinden sonra ise bölgeye atabeg unvanıyla Hâcib Abdurrahman Toganyürek atandı. Sultan'ın emri üzerine Toganyürek, Emîr Hasbeg b. Belengerî tarafından savunmasız bir anında demir kamçı ile kafasına vurularak yaralandı, ardından da kılıçla öldürüldü. Emîr Hasbeg daha sonra Erdebil'i kuşatarak, burada bulunan Ak Arslan'ı şehirden çıkardı. Ardından Sultan tarafından Atabeg Şemseddin İldeniz, Gürcülerle mücadeleye memur edildi. Ancak Hârizmşah Celâleddin, Azerbaycan'ın kuzeyinde güçlü bir iktidar kuruncaya kadar Gürcüler, Erdebil'de zulümlerine devam ettiler. Hârizmşah Celâleddin, Tiflis'e kadar ilerleyerek Gürcüleri ağır yenilgiye uğrattı ve onların Azerbaycan'ı işgal etme hayallerinin önüne geçti²²⁷.

Özellikle Irak Selçukluları döneminde yönetimin ve ordunun Gürcülerle mücadele halinde olmasını fırsat bilen Batınîler de faaliyetlerini genişleterek şehirlerde rahatlıkla

²²⁴ Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn Hüseyinî Hândmîr, *Tarih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, IV, İntişârât-ı Hayyâm, Merkez-i Tahkikât-ı Rayane-yi Kaime-i İsfahan, ty., s. 411-412; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 81-82.

²²⁵ Gürcülerin saldırısına uğrayan Cuma Camii, günümüze ulaşan camiinden farklıdır. Çünkü mevcut Cuma Camii'nin yapımının atfedildiği yıl 678/1279-80'dir. Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 83.

²²⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 82-83.

²²⁷ Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, (trc. Necip Asım), (yay. haz. Mustafa Demirci), Konya 2021, s. 120-122; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 82-83; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s.154; Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", *Türkiyat Mecmuası*, XXVIII/ 1, 2018, s. 46-47 (45-65); Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 172-173, 191, 194.

hareket ederek, kendileri için inşa ettikleri kalelere yerleřtiler²²⁸. Burada belirtmek gerekir ki Erdebil şehri, Gürcülerin saldırılarıyla bir kez daha harap hale geldi ve toparlanması uzun bir zaman aldı.

Öte yandan *Safvetü's-Safâ*'da, Şeyh Safiyyüddin'in yaşamış olduğu dönemde Erdebil şehrinin Gürcü saldırısına uğradığı, bu saldırıdan dolayı şehrin viran ve ıssız kaldığı, yarısının surlarının yıkıldığı kaydedilmektedir. Hikâyenin işaret ettiğine göre bu saldırı Şeyh'in Erdebil'deki evi ve zaviyesinin yapılmasından yani 1301 yılından öncesine tarihlendirilebilir²²⁹.

²²⁸ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 129-131; Kayhan, "Irak Selçuklu Devleti", s. 161.

²²⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 642.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERDEBİL'İN COĞRAFİ VE JEOPOLİTİK KONUMU

A. İklim ve Topografi

Coğrafya ve iklim, üzerinde yaşayan halkın karakterine ve hayatına, doğrudan veya dolaylı olarak etki etmektedir. Nitekim dünyanın her yerinde kuzeydeki soğuk bölgelerde yaşayan insanlar ile güneydeki sıcak ve rutubetli bölgelerde yaşayan insanlar arasında ciddi karakter farklılıkları vardır. Aynı şekilde dağlık bölgelerde yaşayan insanlar ile münbit vadilerde ve ovalarda yaşayan insanların arasında da karakter farklılıkları mevcuttur. Genellikle kuzeyde veya dağlık arazilerde yaşayan halklar, soğuğun şiddetinden, coğrafyanın zorluğundan dolayı sürekli sert bir mücadele içinde olduklarından cesaretli, acımasız ve savaşçı olurlar. Güneyde veya münbit ovalarda yaşayanlar ise medenileşmeye yatkın olup, savaşa karşı bedensel ve ruhsal olarak meyilli değildirler²³⁰. Bu cümleden hareketle Erdebil bölgesinde hem dağ hem de ova yerleşimi bulunmakla birlikte, coğrafi olarak kuzeye yakın olmasından halkının savaşçı ve sert tabiatı ağır basmaktadır.

Erdebil şehrinin tarihini anlamak için coğrafyanın insan karakterine, sosyo-ekonomik yapısına ve tarihî olayların cereyanına etkisi bakımından öncelikli olarak coğrafyasından başlamak zarureti vardır. Erdebil şehri konum olarak, Greenwich'in 38° kuzey enlemi, 48° 2' doğu²³¹ boylamında yer alır. Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan ve iki günlük mesafede bulunan şehir, deniz seviyesinden 1505²³² m yükseklikte olup bugün İran ile Azerbaycan

²³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 266-267; Yusuf Okşar, “Din ve Coğrafya İlişkisi: Şemsü'd-Din es-Semerkandî ve İbn Haldûn'un Yedi İklim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2, (2018), s. 1039.

²³¹ Kalkaşandî, boylamını 38°, enlemini 73° ve 50' olarak kaydetmiştir. Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, s. 357; Ebü'l-Fidâ, el-Mühellebî'den naklen 40° enlemde olduğunu vermektedir. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s. 319. Mirza Bala ise şehrin konumunu 40° 20' şark tülü ile 38° 20' şimâl arzında 1520 m irtifaında olarak vermektedir. Bala, “Erdebil”, s. 288.

²³² *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*'da şehrin deniz seviyesinden yüksekliği 1570 gez, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*'te ise 1263 m olarak verilmektedir. *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, II, s. 1707; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 54. Gez, İran'da arşın için kullanılan bir tabirdir. Günümüzde İran'da 1 gez, 104 cm'ye karşılık gelmektedir. Bu durumda 1570 gez yaklaşık 1632 metreye tekabül etmektedir. Bu rakam da kabul edilen yükseklikten fazladır. Detaylı bilgi için bkz. Walther Hinz, “İslâm'da Ölçü Sistemleri”, (çev. Acar Sevim), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5, 1990, s. 76.

Cumhuriyeti sınırına 40 km mesafededir²³³. Sebelan ve Bağru (Taliş) Dağları arasında dairesel bir platoda yer alır. İran'ın kuzeyinde bulunan Erdebil, bugünkü İran'ın otuz iki eyaletinden biri olan Erdebil Eyaletinin de baş şehridir. Kaynaklardaki bilgilere göre, Balıklı Çay kenarında yaklaşık 3 mil çapında, etrafı dağlarla çevrili, dairesel platoda, pek çok ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer alan bir Türk şehridir. Erdebil'in çevresi ağaçtan mahrum ve toprak yapısı ise kireçlidir. Ancak şehrin içinde durum farklıdır. Balıklı Çay'ın kollarından birinin şehrin ortasından diğerinin de şehrin çevresinden geçmesi yöredeki yeşil alanları artırmaktadır. Dolayısıyla hemen hemen her evin yanında bir meyve bahçesi, şehrin dışında da üzüm bağları mevcut idi²³⁴.

İslâm coğrafyacılarının yedi iklim teorisine²³⁵ göre Erdebil şehri, dördüncü iklimde yer almaktadır ve dördüncü iklim umran (medeniyet) bakımından en mutedil olandır²³⁶. Kazvinî (ö. 682/1283) de dördüncü iklimde ele aldığı Erdebil ile ilgili olarak “*toprağı iyi,*

²³³ *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, II, s. 1707; Vezirof, *Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan*, s. 56; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 54; Muhammedoğlu, “Erdebil”, s. 276.

²³⁴ Bosworth vd., “Ardabil”, pp. 357; Bala, “Erdebil”, s. 288; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2010, s. 54-55; Tahirî, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyçân*, s. 94.

²³⁵ İbn-i Haldûn *Mukaddime*'sinde yedi iklim teorisi ile ilgili olarak “*filozoflar dünyanın meskûn (ekümenik) yerlerini kuzeyden güneye doğru yedi parçaya ayırmışlar ve her bir parçayı kuşak (iklim) olarak isimlendirmişlerdir. Yeryüzünün meskûn olan yerlerinin tamamı bu yedi kuşağa ayrılır. Her kuşak batıdan doğuya doğru uzanır. Güney sınırı olan ekvatorun arkasında ise çöller, kumluklar ve gelen rivayetler doğruysa biraz da yerleşim vardır. Birinci kuşağın kuzey sınırlarından itibaren ikinci kuşak başlamakta ve yedinci kuşağa kadar böyle devam etmektedir. Yedinci kuşağın kuzey sınırları, kuzeydeki meskûn bölgelerin sonu olup, bu sınırdan Okyanus'a kadar olan yerler, birinci kuşağın güneyi gibi boştur ve çöldür. Ancak kuzeydeki boş yerler güneydekine göre çok daha azdır*” demektedir. İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 2004, s. 89. Seyyid Hüseyin Nasr, İslam coğrafyacılarının yedi iklim teorisini şu şekilde açıklamaktadır: Müslümanların dünya kavramı, her zaman merkezî bir yere sahip olan kozmik dağ (Kaf) ve semavî düzenin yeryüzündeki sembolleri olan (bu yüzden göklerde de karşılığı bulunan) “yedi iklim” kavramlarıyla yönlendirilmiştir. Buna göre her iklim bir gezegene ve bir Zodyak işaretine bağlıdır. Yedi göğe karşılık gelen yedi iklim, Babilliler, Grekler ve eski İranlılar tarafından da biliniyordu. Kur'an-ı Kerim'de de geçen yedi yer, Müslüman coğrafyacılar tarafından yedi iklim olarak yorumlanmış, bunun üzerine araştırmalar yapılmıştır. Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, (çev. Nabi Avcı-Kasım Turhan-Ahmet Ünal), İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 98-99.

²³⁶ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 229b; Ebü'l-Fidâ *Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s. 318; İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 247, 259; Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, (çev. Ramazan Şeşen), Yediyepe Yay., İstanbul 2022, s. 55; Ağarî, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, s. 441; Güneş Ekmekçi Aşan, *Tercüme-i Nüzhetü'l-Kulûb (vr. 188a-308b) Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin*, (Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Diyarbakır 2020, s. 273, 323.

suyu tatlı, havası hoştur, şehrin içerisinde ve dışarısında çok sayıda akarsu vardır, suyu çok olmasına rağmen şehrin meyve veren ağacı yoktur” bilgisini vermektedir²³⁷. Yine *Nüzhetü'l-Kulûb*'de “Havası gayet serttir, Sebelân'dan gelen suları hoş ve guvarende (hazmı kolay)dir. Bu sebepten buranın halkı ekûl (obur)'dur. Halkın çoğunluğu Şâfî mezhebinden ve Şeyh Safiyyüddin'in mürididirler. Sebelan Dağı'nda bir muhkem kale vardır. Behmen ve Rûyîn (Rûîn?) denilmektedir. Padişah Keyhüsrev Feriburz'u yenerek kaleyi almıştır. Kale hâlâ haraptır. Erdebil Dağı'ndan Gîlân²³⁸ taraflarına kadar Hukuk-ı Divan'da geliri seksen bin dinar olarak kayıtlıdır” şeklinde bilgi verilmektedir. Ayrıca Erdebil tümenini ikiye ayıran Hamdullah Müstevfî, Halhal şehrini de Erdebil'e dahil etmektedir²³⁹. Onuncu asrın sonunda eserini yazan Makdisî'ye göre ise Resbe (Rezbe), Tebriz, Cabirvan, Hûnec, Meyane, Serât (Serâb), Bervi, Versan, Mugan, Mimez (Meymez) ve Berzend şehirleri Erdebil'e bağlıdır ve Erdebil'in güzellikleri, kaynakları (hayratları) boldur. Evlerinin çoğu yerin altındadır²⁴⁰. İbn Havkal'a göre şehrin yüz ölçümü 30x30 fersaktır. el-İdrisî'ye göre yaklaşık 90 mildir. Erdebil şehri, Sâsânî döneminden beri şehirlerin oluşumunda karşımıza çıkan üç temel unsurdan oluşmaktaydı. Bunlar birincisi Ahmedek veya Kohendej denilen iç kale, ikincisi Şehristan denilen şehrin pazar ve çarşısının yer aldığı dış kale ile çevrili kısım, üçüncüsü ise Rabad/Rabaz denilen kalenin dışında kalan mahallelerdi²⁴¹. Erdebil, Sâsânî döneminden itibaren bir şehir ve idarî merkez olduğundan çok müstahkem bir kalesi vardı. Bu kalenin birçok kapısının olduğunu öğreniyoruz. Kaynaklar, şehrin içindeki pazar yerinin haç şeklinde olduğuna da özellikle dikkat çekerler. Şehrin Cuma Camii, tam merkezde ve bir tepenin üzerindedir. Bu cami, şehrin zenginliğinin göstergesi olarak bir hayli lüks inşa edilmişti fakat

²³⁷ el-Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 291; Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbârü'l-İbâd*, s. 441.

²³⁸ *Nüzhetü'l-Kulûb*'de Erdebil'in bölgelerinden Dâr-ı merz'den bahsedilmektedir. Minorsky ise Dâr-ı merz'in genel anlamda Gîlân'ı ifade ettiğini, Dâr-ı merzin denilen yerin de bu bölgede yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca Dâr-ı merz *Safvetü's-Safâ*'da da yer almaktadır. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 714, 996; V. Minorsky, “A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XVI/3, 1954, p. 518.

²³⁹ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 229b-230a. Eserin Muhammed Debir Siyakî tarafından hazırlanan nüshasında Hukuk-ı Divan'a kayıtlı olan gelirini “seksen beş bin dinar” olarak vermektedir. Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nâsır Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 93.

²⁴⁰ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 48, 277.

²⁴¹ Kohendej, Şehristan ve Rabaz hakkında detaylı bilgi için bkz. Mohsen Saadatî-Javad Neyestanî-Seyed Mehdi Mousavî Kouhpar-Alireza Hejebî Nobarî, “Review Analysis of the Spatial Structure of Seljuk Cities in Iran, Case Study: City of Rey”, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 28, (2021), pp. 211-224.

Gürcülerin saldırısına uğrayarak yağmalandığı bilinmektedir²⁴². Kalenin dış taraflarında ise mamur mahalleler (rabad) vardır. Evlerinin çoğu fırınlanmış tuğla ve kerpiçten yapılmıştı. Gölekleri (küçük su birikintileri), meyve bahçeleri çoktu. Ancak şehrin çamurları ve pisliği de bir o kadar meşhurdur²⁴³.

Erdebil ili kuzeyden Germî ve Mugan Ovası, doğudan Astara ve Taliş Dağları, Halhal²⁴⁴ ve Meyane (Miyane) şehrinin bir kısmı ve batıdan Meşgin ve Serâb ile çevrilidir²⁴⁵. O dönemlerde şehrin Reîs-i Sa'd, Fukâiyan, Nevşehir, Esferîs, Mekâbir, Nûle ve Vâkid olmak üzere pek çok kapısı mevcuttu²⁴⁶. *Safvetü's-Safâ*'dan anlaşıldığı kadarıyla da Reîs-i Sa'd ve Nevşehir kapılarının hemen dışında şehrin mezarlıklarından bazıları bulunmaktadır. Kapıların yeri ile ilgili olarak mezarlıkların bulunduğu kapılar şehrin sol tarafında, Esferîs Kapısı ise sağ tarafındadır ve Esferis Kapısı'nın yakınında Erdebil Tekkesi mevcuttur. Vâkid Kapısı ise şehrin merkezinde yer aldığını bildiğimiz büyük Erdebil Camii'nin yakınındadır²⁴⁷.

Eserini X. yüzyılda kaleme alan İbn Havkal, Erdebil'in "eski konumuna nazaran gerilemiş halde olsa da hâlâ bölgenin en büyük şehri ve devlet merkezi" olduğuna vurgu yapmakta ve askerlerin, emîrlik sarayının ve divanların bu şehirde yer aldığını kaydetmektedir²⁴⁸. Yine X. yüzyılda yazılmış olan *Hudûdü'l-Âlem* ise "Erdebil'in vaktiyle sur içinde, büyük ve güzel bir şehir olmasına rağmen bu ihtişamını kaybettiğini" nakleder²⁴⁹.

²⁴² Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 55.

²⁴³ el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, II, Kahire 1422/2002, s. 680; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahşenü't-Takâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 390; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (trc. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 223; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 55; Vezirof, *Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan*, s. 55; Mirza Ahmed Tebrizî, "Tarih-i Kâdim-i Azerbaycan (Erdebil ve Tebriz)", *Peyâm-ı Baharistan*, d. 2, s. 1, ş. 4, Tabestan 1388, s. 336.

²⁴⁴ Erdebil'in güneyinde bir şehirdir. Günümüzde Erdebil Eyaleti sınırları içerisinde.

²⁴⁵ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 55.

²⁴⁶ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 180; İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 761, 1066.

²⁴⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 59, 715, 761, 774.

²⁴⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 293-294. Aynı bilgiyi, eserini XII. yüzyılda kaleme alan el-İdrisî de vermektedir. *Kitâb-ı Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk* adlı eserinde Erdebil'in büyük ve güzel bir şehir olduğunu, şehirde emîrlik sarayı ve askerî merkezin bulunduğunu belirtmektedir. el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, s. 680.

²⁴⁹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 101. Bosworth'a göre şehrin duvarlarının yıkılması gerilemeye ve Tebriz'in öne çıkmasına neden olmuştur. Bosworth vd., "Ardabil", pp. 358.

Bu ifadeler, Abbâsîler ve sonraki dönemde Erdebil'in çok parlak bir dönem yaşadığını göstermektedir. Diğer birçok şehir gibi Erdebil de bölgede hâkimiyet kuran ve kurmak isteyen hanedanların tahriplerine ve yeniden inşalarına maruz kaldı. Daha önce de zikredilmiş olduğu üzere 943 yılında Merzübân b. Muhammed b. Müsafır el-Sallar, şehir halkına kızıp surları yıktırmıştı. Bu dönemde şehir geriledi, halkı fakir kaldı ve malları ellerinden alındı. Onlar da çeşitli yerlere, dağlara ve boş arazilere dağıldılar. Merzübân'ın takınmış olduğu bu tutum, asi ve kavgacı ruha sahip olan Erdebil halkına karşı bir göz korkutmacaydı²⁵⁰.

Safvetü's-Safâ'da verilen bilgilerde Erdebil'e bağlı pek çok köyün ismi geçmektedir. Bu köylerden birçoğu hâlâ aynı isimle anılmaktadır. Köy ve nahiyeleri ile ilgili tespit edilebilen isimler şöyledir; Esferencân köyü, Hîrbehrek (Hîr) nahiyesi, Bânîzek köyü, Kelhorân köyü, Kutbâbâd köyü, Âlârük köyü, Bâruk Köyü, Kergân köyü, Berûd köyü, Dihkârî köyü, Pencmerc kazası (ilçesi), Berîndere köyü (Mugan yolunda), Viyend köyü, Erdemsîn (İrdimsîn/İrdmîsî) köyü, Enderâb köyü, Velkecân köyü, Şerefâbâd köyü, Şehrâverî köyü, Hoşkerûd köyü, Nûşnîk (Nûşenîk) köyü, Mendîşîn köyü, Sühâ köyü, Elgur (Elğor) köyü, Kencûs köyü, Serağvân köyü, Arzistân köyü (Sebelan Dağı'nda bir köydür), Herîz köyü, Erdî (Erdih/Erdihân/Urkiye) köyü, Sümerîn (Sümereyn) köyü, Sadikâ köyü, Selvet köyü, Kâzîr köyü, Kezre (Kezreh) köyü, Kelterât köyü, Belvân köyü, Vecûcîn köyü, Kornâs köyü, Nîlk (Nîlek) köyü, Gorânsaray köyü, Kûrehdûl (Kûredûl) köyü, Sıddîk köyü, Hâr köyü, Niyâr köyü, Kerkân köyü, Nûriye (Nûrye) köyü, Dîznîlek köyü, Mansurâbâd nahiyesi, Bendbilâl şehri (Mugan'da), Gerîve köyü (Mugan'da), Bünyan köyü, Cemâlâbâd köyü, İmenâbâd köyü (Mugan'da), Şârkûh köyü, ayrıca Veylek Çayırı, Hayrevânek merası, Jejkîn (Rezkîn/Zezkîn) mezarı (Sadikâ köyünde). Ayrıca Erdebil yakınlarında Tûl bölgesinden bahsedilmektedir²⁵¹. Eserden tespit edilebilen köylerin isimleri bunlar olmakla birlikte Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*'ünde "*Vilayetin yüz köyü vardır*" demektedir²⁵².

Ayrıca Germrûd bölgesinden de bahsetmek gerekir. Erdebil'e bağlı olduğu anlaşılan Germrûd bir Türk köyüdür ve ona bağlı pek çok köyün adı *Safvetü's-Safâ*'da yer almaktadır. Bunlar Pernîk, Sinân, Hâce Dîh, Türk (Terk), Mûnek, Tîrâbâd, Darver, Sungurâbâd (Songorâbâd), Kîh, Amûkîn, Verzîkân, Kelemî, Kendûvân, Şerefâbâd, Dâvend, Kâvîne,

²⁵⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294.

²⁵¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 73, 88, 90, 232, 306, 309, 314-315, 357-359, 364, 371-372, 375-376, 378, 392, 397-399, 404, 428, 620,624, 661, 677, 680, 686, 713, 750, 761, 768, 771, 852, 859, 865, 958, 965, 997, 1000,1002, 1029, 1043, 1045, 1153-1054, 1179.

²⁵² Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nâsır Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 92.

Hindûlân, Vencân köyleridir. Germrûd ile Erdebil arasında Siyahdûlân yokuşundan da bahsedilmektedir²⁵³. *Safvetü's-Safâ*'da yer alan bu köylerin yanı sıra Şeyh İbrâhim dönemine ait bir belgede Erdebil'e bağlı görünen Şemâsbî, Kürdedih, Nînikeran, Şöhreverdî, Verâzcird, Herevenâbâd (Serâb'da), Hayrâbâd, Rûyindizak, İbrahimâbâd, Dârâbâd, Esfâmerzi-i Dilmerak, Eymenâbâd (Mugan'da), Serâkîn köyleri ile Germrûd'a bağlı İsfenc, Severâk, Tavah köyleri tespit edilebilmektedir²⁵⁴.

Makdisî'nin 1200 rıtl²⁵⁵ olarak verdiği Erdebil vergisini, Hamdullah Müstevfî'nin 80.000 dinar olarak vermektedir²⁵⁶.

2. Bölgede Yer Alan Dağlar

Önemli yükseltilerin bulunduğu Erdebil ve civarında Sebelan, Bagru, Taliş, Elburz dağ silsilesi yer almaktadır ve şehrin her tarafı dağlarla çevrilidir. Yine şehir ile Kafkasya arasında Vizor, Guban, Hacin, Rub, Hendan ve Bezin dağları uzanır²⁵⁷.

Yukarıda adı geçen dağlar, bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısına etki etmektedir. Zira tarihî süreç içerisinde Erdebil ve civarının sahip olduğu coğrafi yapı, şehre doğal bir özerklik kazandırmaktadır. Dağların sarp, yüksek ve soğuk iklimine güvenen halk herhangi bir tehlike esnasında oradaki ormanlık ve bataklık alanlarda rahatlıkla saklanabilmekteydi. Ayrıca zikredilen özellikleriyle bu dağlar, eşkıya ve kaçaklar için de güvenli birer sığınak vazifesi görmektedir. Dağlardaki geçitleri, sarp kayalıkları, saklanma yerlerini iyi bilen eşkıya ve kaçaklar, coğrafyanın sağlamış olduğu hareket kabiliyetini çok iyi kullanmışlardır. Örneğin Abbâsîler döneminde Bâbek Hürremî ve taraftarları da sarp arazinin vermiş olduğu üstünlüğü kullanarak İslâm ordularını defalarca yenilgiye uğratmışlardır. Yine İlhanlılar döneminde ve sonrasında asiler, gelen geçen kabileleri soymuşlar ve onlardan bolca

²⁵³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 313, 367, 395, 402, 630, 772, 817, 819, 869, 1005, 1109, 1011, 1165, 1170, 1175.

²⁵⁴ Namiq Musalı, “Erdebil Tekkesi'ne Dair Yeni Bir Vesika: Şeyh İbrahim Safevî'nin Miras Listesi”, *DTCF Dergisi*, LXIII/2, 2023, s. 1117-1118.

²⁵⁵ Erdebil halkı menn ağırlık birimine rıtl adını vermiştir. İran'da da menn genellikle rıtl'ın yerine geçmiştir. Makdisî, büyük Şiraz rıtl'ının 1040 dirheme eşit olduğunu belirtmiştir. Hinz, “İslâm'da Ölçü Sistemleri”, s. 39; Cengiz Kallek, “Rıtl”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 54 (52-55).

²⁵⁶ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 230a; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 282.

²⁵⁷ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi-10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk-*, (trc ve not. Serdar Gündoğdu), Kronik Kitap, İstanbul 2017, s. 69-70.

ganimet elde etmişlerdir. İlhanlı dönemine dair bazı ipuçları veren *Safvetü's-Safâ*'da eşkıyaların yaptıkları bu soygunlardan sıkça söz edilmektedir²⁵⁸.

Burada Erdebil bölgesinde yer alan Sebelan ve Bağru dağlarından bahsedilecek olsa da *Safvetü's-Safâ*'da bu şehirde yer alan Germe dağından da bahsedilmektedir²⁵⁹. Bu isimle neresinin kastedildiği tarafımızca tespit edilemediği için yer verilmemiştir. Ancak günümüzde de Erdebil bölgesinin kuzeyinde yer alan Germî tarafında olması muhtemeldir.

Erdebil'de bulunan dağlar, önemli miktarda doğal maden yataklarına sahiptir. Nitekim bölgede “mahel” adıyla bilinen ayrıca “kırmızı” ve “yemeni” ismiyle de meşhur olup Yemen ve Vasıt'a ihraç edilen zac madeni mevcuttur. Bu maden yün boyamak için kullanılmaktadır ve onun cinsi Mısır'da çıkarılan zac madeninden daha kalitelidir. Ayrıca bölgedeki dağlarda Cırib (Cereb) hastalığını²⁶⁰ tedavi eden madenî sular vardır²⁶¹. Bu madenî suların çevresinde kurulan kaplıcalar ise günümüze kadar çok sayıda ziyaretçi çekmektedir²⁶².

a. Sebelan (Sâvâlân) Dağı

Erdebil'in yaklaşık 40 km²⁶³ batısında yer alan Sebelan Dağı, sönmüş bir yanardağdır. En yüksek zirvesi, deniz seviyesinden 4820²⁶⁴ metredir ve yaz kış karla kaplıdır²⁶⁵. Üzerinden rahatlıkla Hazar Denizi görülebilen bu zirve, kanatlarını açmış bir kartalı andırır. Çünkü Hürrem ve Buzkaş adı verilen iki zirve, ana zirvenin yanında kanat gibi uzanır. Ayrıca burada kalıcı bir krater gölü de yer almaktadır²⁶⁶. Dağın eteklerinde Erdebil'in

²⁵⁸ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 487.

²⁵⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 620-621.

²⁶⁰ Cereb, uyuz hastalığına verilen addır. Bkz. Mahmut Tokaç-Serra Ağırman, “Osmanlı Tıbbında Deri Hastalıkları Terminolojisi”, *Anadolu Tıbbi Dergisi*, 1, (Nisan 2022), s. 101. (93-103)

²⁶¹ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s. 69-70.

²⁶² Bosworth vd., “Ardabil”, pp. 357.

²⁶³ Evliya Çelebi, Sebelan (Sehlan) Dağı ile şehrin arasını iki fersah, yani bir fersahı on iki bin adım hesaplayarak toplam yirmi dört bin adım olarak vermektedir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s. 272; *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II/I, s. 311.

²⁶⁴ Sebelan Dağı'nın yüksekliğinin 4812 metre olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, IX, (ed. Doktor Muhammed Muîn- Seyyid Câfer Şehidi), Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1998, s. 13419; *İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*, Erkan-ı Harbiye Umumiye Matbaası, Ankara 1927, s. 4.

²⁶⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s. 272; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 54-55; Barthold, “Azerbaycan ve Ermenistan”, s. 78.

²⁶⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 54-55; M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi –En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar-*, I, s. 3; J. Panahy- A. Teymurzadeh, “An Ethnobotanical Survey in Southern of Sabalan Mountain”, *Acta Hort.*, 964, 2012, p. 13; Kazem Mousavi Bojnoordi, *Danışname-i*

yanı sıra Serâb, Meşginşehr, Âbad gibi birçok şehir yer alır²⁶⁷. Makdisî'ye göre dağın alanı yüz kırk fersaktır. Her tarafı köy ve mezradır ve bu bölgede yetmiş dil konuşulmaktadır²⁶⁸.

Volkandan alınan kaya örneklerinden dağın yaklaşık 6 milyon yıl önce oluştuğu anlaşılmaktadır. İslâm kaynaklarının bazıları, Sebelan Dağı'nın zirvesinde çok kar olduğu ve bu karların hiç erimediği konusunda mutabıktırlar. Yarı nemli soğuk bir iklime sahip olan Sebelan Dağı'ndaki meralar ve yaylaklar, konargöçerlerin besicilik faaliyetleri için önemliydi²⁶⁹. Ancak belli dönemlerde hava çok soğuk olmakta ve bu dağdaki yollardan geçmek isteyen yolculara aman vermemektedir. Bölgede yer alan köylerdeki halk, burada seyahat edenlerin donarak ölmelerine veya vücutlarında kalıcı hasarlar oluşturacak kadar ağır şartlar altında yolculuk etmelerine alışkındırlar²⁷⁰.

Birçok sıcak ve soğuk maden suyu kaynağı bulunan Sebelan yanardağının çevresindeki bu sular, daha çok banyo ve tedavi amaçlı kullanılmaktadır²⁷¹. Hatta *Safvetü's-Safâ*'da yer alan bilgilere göre Şeyh Safiyyüddin'in, Şeyh İbrâhim Zâhid Gîlânî'nin ve Şeyh'in müritlerinin de şifa için bu kaplıcalara gittikleri belirtilmektedir. Örneğin şeyhin müritlerinden biri hastalandıktan sonra Sebelân Dağı'nın eteklerindeki sıcak suya gitmiş ancak faydasını göremeden üçüncü günün sonunda orada vefat etmiştir²⁷². Buradaki kaplıcalardan birinin adı ise Serdhâb'dır ve soğuk sudur²⁷³. Yine bu dağda değerli bir taş madeni de bulunur²⁷⁴.

Kazvinî'nin XII. yüzyılın önemli coğrafyacı ve seyyahlarından olan Ebû Hâmid el-Endelüsî (el-Gırnâtî)²⁷⁵'den aktardığı bilgilere göre Sebelan dağı, dünya üzerindeki en yüksek

Ferheng-i Merdum-i İran, V, (ed. Asghar Karimi, Muhammed Caferi (Qanvati)), Merkez-i Dairetü'l-Maarif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1397, s. 139.

²⁶⁷ *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, IX, s. 13419.

²⁶⁸ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 277.

²⁶⁹ el-Mühellebî, *Kitabü'l-Azizî (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*, s. 139; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, s. 357; Panahy- Teymurzadeh, "An Ethnobotanical Survey in Southern of Sabalan Mountain", p. 14; *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, IX, s. 13419.

²⁷⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 306-308.

²⁷¹ Rahim Masoumi- Ali Asghar Calagari-Kamal Siahcheshm-Soheil Porkhial-Thomas Pichler, "Consideration of Geological Aspects and geochemical Parameters of Fluids in Bushdi Geothermal Field, South of Mount Sabalan, NW Iran", *Journal of African Earth Sciences*, 129, (2017), p. 693; *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, IX, s. 13419.

²⁷² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 148-149.

²⁷³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1017.

²⁷⁴ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II/I, s. 312.

²⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 128-130.

dağlardan bir tanesidir. Bu dağ üzerinde yer alan köylerde Azerice ve Farsçanın dışında kendilerine has özel bir dil konuşulmaktaydı²⁷⁶. Kazvinî *Nüzhetü'l-Kulûb*'de bu dağ ile ilgili olarak “*Seylan, yüce bir dağdır. Elli fersengten görmek mümkündür. Çevresi otuz fersengtir. Başı her zaman karlıdır. Orda bir çeşme vardır ki çoğunlukla buz tutar.*” Hatta Kazvinî bu dağa dair bir de hadis aktararak “*Hz. Resul ‘Her kim ‘Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah’ı teşbih edin. O ölüden diriye, diriden de ölüyü çıkarıyor ve yeryüzünü ölümünün ardından canlandırıyor. İşte siz de böyle çıkarılacaksınız’ (Rum Suresi, 17-19. Ayetler) ayetlerini okursa Allah Seylan (Sebelan) Dağı’na düşen kar taneciğinin sayısınca ona sevap yazar.*” “*Seylan nerededir*” diye sorulunca da “*Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki bir dağdır. Üzerinde cennet pınarlarından bir pınar vardır ve burada peygamberlerden birinin kabri bulunmaktadır*” demektedir” diyerek buraya bir kutsiyet atfetmektedir²⁷⁷.

Sebelan Dağı “Sâvâlân” olarak da adlandırılmaktadır ve bu kelime “şerefli yer” manasına gelmektedir²⁷⁸. Burada Zerdüştlüğe vurgu yapılarak, Erdebil halkının özellikle de Sebelan Dağı kırsalında oturanların, bu dağda bir peygamberin ve pek çok salih insanın mezarının ve türbesinin bulunduğu inandıkları bilinmektedir. Bu sebepten Sebelan Dağı’na hürmet ederek sık sık ziyarete giderlerdi. Hatta Temmuz ayı ortası haricinde kar, buz ve soğuk yüzünden dağın zirvesine tırmanmak zor olsa da kendi inanışlarındaki hac vazifesini yerine getirmek için bu zorluğa katlanırlardı²⁷⁹. Nitekim *Safvetü's-Safâ*'da Şeyh Sadrüddîn, “*Sebelan Dağı'nda Allah'ın velîleri vardır*” diye meşhurlaşmış bir söze dayanarak babasının bir mürşid bulmak için Sebelan Dağı'na çıktığını, ancak umduğunu bulamadığını anlatır²⁸⁰.

Halk nazarında dinî bir karakter kazanan Sebelan Dağı'ndan teberrük olarak su ve toprak alınırdı. Hatta Şeyh Safiyyüddîn'in de mürşid aramak için gittiğinde teberrüken su ve toprak aldığı ancak dağda gördüğü bir Türk'ün onları Şeyh'e döktürdüğü belirtilmektedir²⁸¹. Şeyh Safiyyüddîn'in bir gün hocası ile sohbeti esnasında bu durumu anlatması üzerine, Şeyh Zâhid, “*Sebelan dağında teberrük olan nedir? Orası kâfirlerin mezarıdır ve eğer orası*

²⁷⁶ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294; Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, s. 41; Köse, *Sâcoğulları*, s. 54; Barthold, “Azerbaycan ve Ermenistan”, s. 78.

²⁷⁷ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 278a; Aşan, *Tercüme-i Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 404.

²⁷⁸ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, II, s. 619.

²⁷⁹ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 63-64; Serap Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 245-246.

²⁸⁰ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 45, 245.

²⁸¹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 246, 273.

kâfirlerin mezarı olsa ve birileri orayı ziyarete giderse mezarı mı yoksa mezarın içinde olan kişiyi mi ziyaret etmiş olur?” diye sordu. Şeyh Safiyyüddin: “Hayır, mezarın içindekini ziyaret etmiş sayılır” dedi. Rivayete göre hocasının cevabı çok ilginçtir. Şeyh Zâhid: “Sebelan Dağı, kâfirleri cezalandırmak ve helâk etmek için gökten yere düştü. Sonra Sebelan kâfirlerin mezar taşları olmuştur. Orada ne bereket olsun?” demektedir. Şeyh bu olaydan sonra halkı Sebelan Dağı’na gitmekten men etmesine rağmen halk yine oraya gitmeye devam etmiştir²⁸².

b. Bağru (Talış) Dağı

Horasan’dan Kafkasya’ya uzanan Elburz²⁸³ Dağlarının bir uzantısı olan Bağru Dağı, Gîlân ve Azerbaycan’ı birbirinden doğal bir sınır ile ayırmaktadır. Erdebil’den yaklaşık 40 km uzaklıkta olan dağ, tarih boyu isyancıların barındığı bir yer olarak bilinir ve bölgenin Şiîleşme sürecinde de ön plana çıkmıştır²⁸⁴. Hazar Denizi’nin güneybatısından kuzeye doğru uzanan ve Astara Nehri’nin güneyinde yer alan bu dağ, yoğun bitki örtüsü ile kaplıdır²⁸⁵. Dolayısıyla Hazar Denizi kıyısına paralel olan bu dağ silsilesi, Erdebil’e denizden gelen sıcak rüzgârların sokulmasına engel olmaktadır²⁸⁶. Bununla birlikte *Safvetü’s-Safâ*’ya göre bölgede Serdabser Dağı’na ait veriler bulunsun da bu dağın yeri tam olarak tespit edilememiştir. Ancak Şeyh Zâhid’in burada bir yaylaya çıktığı, tatlı kavunlarının bol olduğu ve et bulunmadığı yani hayvan yetiştirilmediği belirtilmektedir²⁸⁷. Ayrıca asırlardır Erdebil coğrafyasındaki bu dağlarda yaşayan ve kendilerine sığınak yapan hâricîler ve İsmâîlîler, Erdebil’in XIII. yüzyıldaki değişiminde etkili olmuşlardır. Bu konular daha sonra İsmâîlîlerin bölgedeki faaliyetleri hususunda ele alınacaktır.

1. İklimi

Coğrafi konumu, denizden yüksekliği ve yüksek dağlarla çevrili olması nedeniyle Erdebil’de hava soğuk ılıman ama sağlıklıdır. Zirveleri sürekli karla kaplı olan Sebelan

²⁸² Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 273.

²⁸³ Elburz, coğrafyacılara tarafından Hazar Denizi’nin güney ve güneybatı kıyılarını çevreleyen, doğuda Horasan’dan başlayıp kuzeybatıda Azerbaycan’a kadar uzanan ve deniz seviyesinden yüksekliği yer yer 4000 ila 5000 metreye ulaşan dağ silsilesine verilen addır. L. S. Fortescue, “The Western Elburz and Persian Azerbaijan”, *The Geographical Journal*, 63/4, (1924), pp. 302.

²⁸⁴ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 54; Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 133.

²⁸⁵ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 228; Garnik Asatrian- Habib Borjian, “Talış and The Talishis (The State of Research)”, *Iran and Caucasus*, Brill, Leiden 2005, pp. 43.

²⁸⁶ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, II, s. 618.

²⁸⁷ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 288.

Dağı'nın etkisiyle havası soğurken, denize yakınlığı (Kazvini'ye göre iki günlük mesafededir) ve nem oranı sayesinde şehrin havası ılımandır. Yaz aylarında sıcaklık nadiren 30 derecenin üzerine geçer, hatta bazen Ağustos aylarında bile insanlar kışlık kıyafetlere ihtiyaç duyabilir. Kış aylarında soğuktur ancak soğuğu kuru ve yakıcı bir soğuk değildir²⁸⁸.

Halk arasında belli dönemlerde yoğun yağan kar nedeniyle ulaşım için avlulara ve ara sokaklara kar altında koridorlar açtıkları ve yine belli dönemlerde yağış azlığından dolayı oluşan kuraklıklar ile ilgili hikâyeler anlatılır. Elde edilen bilgilere göre yıllık ortalama sıcaklık maksimum 16.3 derece, minimum ise 3.1 derecedir. Erdebil'de özellikle yaz aylarında belli hava akımları gerçekleşmektedir ve genellikle öğleden önce doğudan batıya “Meh”, öğleden sonra batıdan doğuya “Germce veya Germic” adı verilen yerel ılıman rüzgârlar esmektedir. Bazen iki veya üç gün şiddetlenerek Erdebil'e hâkim olan bu rüzgârlardan “Meh” yağmura, güneyden esen Germce de toza sebep olmaktadır. Erdebil'e genellikle doğu, kuzeydoğu ve kuzeyden gelen “Meh” Gedûk/Gedevək? Mehi, Ali Daşı Mehi, Mugan Mehi gibi özel isimlerle adlandırılmaktadır. Bir rivayete göre 1312 hicri şemsî'de 17 gün etkili olan “Meh/Sis” aralıksız gece gündüz yağmura neden olduğu için Erdebil'de, eski ve yeni tüm ev ve camilerde hasara yol açmıştır. Ayrıca *Acaıbu 'l-Buldan* ve *Asâr el-Bilâd*'da Erdebil dışında 200 rıtlıdan (300 kg) ağır bir taşın²⁸⁹ olduğu ve yağmura ihtiyaç duyulduğunda bu taşın öküz arabalarıyla şehre taşındığı, yağmur yağdıktan sonra ise taşın şehirden

²⁸⁸ el-Kazvini, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 291; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 56-57.

²⁸⁹ Makdisî, şehirlerin acayıplikleri kısmında, Erdebil camisinde bulunan büyük bir taşın varlığından bahsetmektedir. Anlattıklarından göktaşı olduğu anlaşılan taşın balyozla vurulsa dahi etkili olmadığı, şehrin biraz uzağına düştüğü daha sonra camiye getirildiği belirtilmektedir. Müellif, göktaşının düşerkenki görgü tanığı olan Zarif el-Hâdim'in “*Bir aralık Erdebil yakınında yürüyorduk. Büyük bir kalkan gibi bir şey gökten düşüyordu. Bir de baktık ki taş, belki de bahsedilen taşı. Boyacıların cilalama aletine benziyordu, iki ucu inceydi*” dediği aktarmaktadır. el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsım*, s. 282. Evliya Çelebi de bu taşın varlığından bahsetmektedir. Erdebil şehrinden bahsederken kaydetmiş olduğu bilgilerde “*Erdebil'in dışında demirden ağır, siyah, yuvarlak bir taş vardır. Tahminen üç kantar gelir, parlak ve cilalı bir taştır. Bu taşın üzerine İbranice birçok hatlar yazılıdır. Ellerini açıp semaya kaldırmış bir de adam sureti çizilmiştir. Erdebil'e yağmur yağmadığı zaman bu taş yuvarlanarak şehre getirilir, üç gün üç gece yağmur yağar mezralar, köyler kasabalar suya doyar. Sonra bu taşı yine eski yerine götürürler. Yağmur kesilir. Acayıptır ki bu taş şehre ne kadar yakın gelirse yağmur o kadar şiddetlenir. Erdebil ahalisi yağmurdan göz açamazlar. Taş yerinden kaldırılıp şehrin dışına götürülse, dışarıda durdukça Erdebil gölü taşarak ili vilayeti su basar*” demektedir. Evliya Çelebi Mehmed Zillî b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, (Ahmed Cevdet), İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1314, s. 273-274; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II/I, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 313.

çıkarılmasıyla yağmurun dindiği belirtilir²⁹⁰. Bu taşın, Türk kültüründeki “yada taşı” ile aynı işleve sahip olduğu düşünülmektedir²⁹¹.

3. Bölgede Yer Alan Nehirler

Erdebil’de yer alan nehirlerin sayıca fazla olması, XVII yüzyılda şehrin Venedik’e benzetilmesine neden olmuştur. Safeviler döneminde Erdebil’e gelen İtalyan seyyah Pietro Della Valle, “şehirden birçok dere akar, bu dereler Sebelan Dağı’ndan çıkan küçük bir nehirden ayrılmaktadır. Bu özelliğiyle şehir Venedik şehrine benzer. Bu nehirlerde bol ve lezzetli alabalık vardır. İskenderiye’den ayrıldığımdan beri böyle lezzetlisini yememiştim” demektedir²⁹².

Bu nehirler şehre sulak bir ova özelliği kazandırmıştır. X. yüzyılda aynı sebepten oluşan sokakların pisliği de darbimesel (atasözü) haline gelmiştir²⁹³. Kazvinî’de de Erdebil’in içinde ve dışında çok sayıda akarsu olduğu, bu su bolluğuna rağmen ağacın yetişmediği belirtilmiştir²⁹⁴.

Yöredeki akarsuların üzerinde ulaşım yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen *Safvetü’s-Safâ*’da Erdebil’deki nehirlerde gemiyle seyahat edilebildiği kaydedilmiştir. Ancak hangi nehir üzerinde bu ulaşımın sağlandığı bilinmemektedir. Eserde Şeyh Safiyyüddin’in bazen Şeyh Zâhid’in yanına Gilân’a giderken gemi yolculuğunu tercih ettiği, hatta bu yolun azık olarak bir ekmeğin bile yeteceği kadar kısa sürdüğü anlatılmaktadır²⁹⁵.

Burada nehirlerin üzerine kurulu olan köprülerden de bahsetmek gerekir. İtalyan Seyyah Pietro Della Valle, Erdebil’deki dereleri geçmek için ara sokaklara, kısa mesafelerle

²⁹⁰ el-Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 291; Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü’l-Bilâd Ahbârü’l-İbâd*, s. 41, 673; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, IV, s. 653; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 57. Ayrıca Türklerde yağmur yağdırdığına inanılan taşlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebu’r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma’rifeti’l-Cevâhir)*, (Biyografi ve Arapça Orjinalinden Trc. Emine Sonnur Özcan), TTK, Ankara 2017, s. 303-305; Ahmet Öğreten, “Türk Kültüründe “Yada Taşı” ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşında Kullanılması”, *Belleten*, LXIV/241 (2000), s. 863-900.

²⁹¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 349, 413.

²⁹² Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 115.

²⁹³ Barthold, “Azerbaycan ve Ermenistan”, s. 79.

²⁹⁴ Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü’l-Bilâd Ahbârü’l-İbâd*, s. 441.

²⁹⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 137, 153.

tuğlardan köprüler inşa edildiğini, bu nehirlerdeki sular yüksek ve geçmesi zor olduğu için halkın o köprülerden işe gidip geldiğini belirtmektedir²⁹⁶. Sefîd-Rûd üzerinde Reze ve Perdeliz köprüleri yer almaktaydı ve Zencan ile Erdebil arasındaki Perdeliz (Pardalis) Köprüsü'nü de daha ziyade ticaret kervanları kullanmaktaydı²⁹⁷.

Balıkli Çay üzerinde ise altı büyük köprü mevcut olmakla birlikte bunlardan Cecin (Daşksen?), Yakubiye ve Seyidâbâd köprüleri, eski ve geniş kemerlidir. Diğer üçü de yeni kirişlerle yapılmış olup, biri Halhal yolu, diğeri Hıyaban-ı Şâh üzerindedir. Üçüncüsü de İbrahimabad olarak bilinen köprüdür²⁹⁸. Balıklı Çay'ın yeri değiştiğinde ise köprüler kuru arazi üzerinde kalmış ve taşkınların önlenmiş olduğu bölgelerde ise bağlar yapılmıştır²⁹⁹.

a. Sefîd-Rûd (Kızıl Özen)

İran'ın en büyük ırmağı olan Sefîd-Rûd veya Beyaz Nehir, Nesevî'de el-Ebyâz olarak geçmektedir³⁰⁰. Ermeniye bölgesinde Huvayris (Küçük Ağrı) Dağı'ndan çıkan nehir³⁰¹ birçok koluyla birlikte bütün Güneydoğu Azerbaycan'ın suyunu toplamaktadır. Bu nehrin ana kolunun büyük bir bölümü Azerbaycan ile Cîbâl eyaletinin sınırını oluşturmaktadır. İstahrî ve diğer Arap müellifler, nehrin ismini Sebîd-Rûd (Sebîd-Rûz) şeklinde verir. Selçuklulardan itibaren nehir Türkçe Kızıl Irmak/Kırmızı Nehir manasında Kızıl-Özen (Kızıl Uzen/Qizil Uzan), Moğollar da yine aynı manaya gelen Hûlân-Mûlân (Ulân Mören) şeklinde isimlendirilmişti. Öte yandan bu dönemde nehir, Türklerin oturduğu kısımda Kızıl Özen olarak adlandırılırken, İranlıların oturduğu nehrin aşağı kısmında ise Sefîd-Rûd adını almıştı. Böylece her millet kendi diline göre nehri isimlendirmiş ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir. Müstevfî bu nehrin, Kürdistan'ın dağlık kesiminde bulunup, “Penc Engüşt” veya Beş Parmak denilen bir dağdan kaynağını aldığını yazmaktadır. Sefîd-Rûd, sağ kıyısından Zencan Nehri ile sol kıyısından birçok akarsuyun karışımından müteşekkil Miyanic Nehri'ni bünyesine alır. Miyanic şehrinin kuzeyinden batıya ilerleyen nehir, Erdebil'in 12 fersah güneyindeki Halhal'dan aşağı akan Sencîde ve Gedîv Nehirlerini de içine alır. Ardından Halhal'ın Şâh-Rûd bölgesinden gelen Şâl Nehri, Sefîd-Rûd'a katılır. Cîbal eyaletinden akan

²⁹⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 115.

²⁹⁷ Fortescue, “The Western Elburz and Persian Azerbaijan”, pp. 313; İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1038.

²⁹⁸ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 55.

²⁹⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 761.

³⁰⁰ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşâh Biyografisi*, s. 38.

³⁰¹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrip*, (çev. Abdullah Duman- Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 101; Günaltay, *İran Tarihi*, s. 3.

Târum Nehri ve sonra da Haşhaşiler memleketinden çıkan Şâh-Rûd (Şah-rûz) sağ kıyısından ona dahil olur. Nihayet dağ silsilesini aşan Sefîd-Rûd³⁰², Elburz Dağlarının Mencil (منجیل) Geçidi'nden geçerek Gîlân eyaletindeki Kevtem'de Hazar Denizi'ne dökülür. Geniş havzalardan geçerek çok sayıda nehri toplamasına rağmen bu nehir, gemilerin geçebileceği büyüklükte değildir³⁰³. Nehrin, Hazar Denizi'ne döküldüğü yerde ise bir delta meydana gelmiştir. Bu Sefîd-Rûd deltası, ormanlarla örtülü olan dağların etekleriyle birlikte Gîlân eyaletini oluşturur³⁰⁴. IX. yüzyılda yaşamış olan İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse* adlı eserinde İsfîdrûz olarak tabir ettiği bu nehrin, Azerbaycan topraklarından geçerek Deylem bölgesine ulaştığını, oradan da Taberistan (Hazar) Denizi'ne döküldüğünü kaydetmektedir³⁰⁵.

Nehrin bahar aylarında debisi yükselmekte ve sel oluşabilmekteydi. Nehrin üzerinde Reze ve Perdeliz Köprüleri yer almasına rağmen, debisinin düşük olduğu zamanlarda halk, develerle karşıdan karşıya geçebilmekteydi³⁰⁶.

b. Balıklı (Baluhlu) Çay

Orta çağ İslâm döneminde Nehr-i Erdebil olarak adlandırılan Balıklı Çay, Sebelân Dağı'ndan doğmaktadır. Karasu ve Aher (Ahar) Nehirleri ile birleştikten sonra Hudâ-Aferîn Köprüsü'nün³⁰⁷ biraz aşağısından Aras Nehri'ne bağlanır³⁰⁸.

Erdebil'i kuzeyden güneye doğru ortasından geçen Balıklı Çay'ın kışın su seviyesi yükselir ve donar, ilkbaharda da debisi daha da yükselerek taşar. Haziran ayından sonbaharın sonlarına kadar güzergâhı üzerindeki tarım arazilerinde, kullanıldığı için nehir neredeyse kurur. Bu nehir üzerinde altı büyük köprü vardır. Cecin (Daşksen?), Yakubiye, Seyidabad ve

³⁰² Kaşânî, Sefîd-Rûd için “Zencan Nehri (Zenkan-rûd)'ne karışarak Gîlân dağlarından aşağı kıvrılıp tam Gîlân'ın ortasından geçer” demektedir. *Tarih-i Olcaytu*, s. 95.

³⁰³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 304; *Hudûdü'l-Âlem*, s. 30; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 102; el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire 1431, s. 114; Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 224; Fortescue, “The Western Elburz and Persian Azerbaijan”, pp. 303; İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse (Dünya Coğrafyası)*, (çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 108; Barthold, *İran Coğrafyası*, s. 223-224; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 254.

³⁰⁴ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 227.

³⁰⁵ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse*, s. 108.

³⁰⁶ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, II, s. 416, 426.

³⁰⁷ Bu köprü Aras Nehri üzerinde yer alır ve Azerbaycan'ın İslâm orduları tarafından fethi sırasında 645 yılında Bekir b. Abdullah tarafından kuruldu. Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018, s. 140.

³⁰⁸ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 222; Bosworth vd., “Ardabil”, pp. 357.

İbrahimabad Köprüleri ile ayrıca biri Halhal yolu üzerinde, diğeri de Hıyaban-ı Şah üzerinde bulunan köprülerdir. Nehrin kenarlarında bariyer veya koruma duvarları bulunmamaktaydı ve şehir dönem dönem sel tehdidi ile karşı karşıya kalmaktaydı. Nehirde meydana gelen taşkınlar, yüzyıllar boyunca şehirde ve yakın köylerde korkunç yıkımlara neden olmuş, şehrin kapılarının dışında bulunan mezarlıkları alıp götürmüş ve birkaç defa nehir rotasını değiştirmiştir. Daha sonra nehrin kenarlarına taş duvarların yapılmasıyla olası birçok sel baskınının önüne geçilmiştir³⁰⁹.

c. Karasu

Taliş ve Halhal Dağlarından (Tütünsüz) kaynağını alarak kuzeye Erdebil Ovası'na akan ve içilebilir özelliğine sahip Karasu Nehri, Sebelan Dağı'ndan çıkan ve şehir merkezini geçtikten iki mil sonra bu nehre dökülen Baluhlu Çay veya Mahi-rûd Irmağı ile birleşir. Nehir, Aslandûz nahiyesinden Aras Nehri'ne bağlanarak Hazar Denizi'ne dökülür³¹⁰.

Safvetü's-Safâ'da geçen Siyâhrûd Çayı'nın Karasu Nehri olduğu aşikârdır. Hatta Gâzân Han dönemindeki bazı iç çekişmelerin bu nehrin kenarında gerçekleşmiş olduğu kaydedilmektedir. Moğol orduları bu nehrin kenarında konaklıyorlardı ve bilhassa Emîr Çoban ile ordusu burada karargâh kuruyordu. Özellikle içilebilir özelliğe sahip olduğu için orduların olduğu kadar ticaret kervanlarının da uğrak yeri bu nehir idi³¹¹.

Ayrıca burada bahsetmek gerekir ki İbn Bezzâz eserinde Erdebil yakınlarında Germrûd yolu üzerinde Cemâlâbâd köyünün yanında Serâvrûd adlı bir ırmak ile yine Serâv yolu üzerinde Nîhr (Nîhrûd) Irmağı'nın varlığını kaydetmektedir ve Nîhrûd Erdebil'e yaklaşık bir ferseng yani altı km'dir³¹².

4. Bölgedeki Bataklık Alanlar

Erdebil'in kuzeydoğu tarafında yer alan bataklık alanlar şehre gidiş-gelişleri zorlaştırmaktaydı. Örneğin Azerbaycan'a gelen Timurlu hükümdarı Ebû Said Bey'in, Mahmudâbâd'dan Erdebil'e geçişi esnasında, bataklığı geçerken zorlandığı, dönüş sırasında ağır kayıplar verdiği ve pek çok hayvanın da telef olduğu bilinmektedir³¹³.

³⁰⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 761; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 55.

³¹⁰ İran Azerbaycanı Tedkik Raporu, s. 24; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 54.

³¹¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 232, 240, 755, 821, 898, 1015.

³¹² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 372, 868, 1066.

³¹³ İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001, s. 81.

Şehrin çevresindeki bataklık alanlarda tarım yapılabildiği gibi bu alanlar, tehlike anlarında bir korunma aracı ve bir sığınak olarak kullanılmıştır.

a. Mugan Ovası

Azerbaycan sahasında yer alan Mugan³¹⁴ Ovası, Erdebil'den Tebriz'e giderken yolun sağındaki köyleri ve otlakları bünyesine alan geniş bir ovadır. Aynı zamanda bu ova, Sebelan Dağı tabanından Hazar Denizi'nin batı kıyısına doğru uzanan büyük bir bataklık alanı da içine almaktadır. Bu alan, Aras Nehri'nin ağzının güneyi ile Taliş Dağları'nın kuzeyinde bulunur³¹⁵. Azerbaycan'ın diğer bölgelerine oranla burası sıcak iklime sahiptir ve irili ufaklı pek çok yerleşim yerine sahiptir. Makdisî, X. asırda “*Mugan (Muğan) iki nehir tarafından kuşatılmış, etrafında güzel bahçeler olan, ovada cennet bir yerdir. Tebrizle beraber ikisi iki bahçedir, Rihab³¹⁶'ın İslâm dünyasında iki iftihar kaynağıdır. Muğan şehri Erdebil ile Gilan arasındadır. Buradan Berdea'ya sekiz konaktır. Hoştur, ovası nezihtir, iki nehri akmaktadır. İnsanlarının yüzleri inci, mercandır. Sonra cömerttirler, ikramı severler*” demektedir³¹⁷. Kür ve Aras³¹⁸ nehirlerinin çekilmesiyle ve bu nehirlerin taşıdığı alüvyonlarla oluşan bu verimli arazinin birçok kesimi deniz seviyesinin altında yer almaktadır. Rakımının düşüklüğünden ve Hazar'a yakınlığından dolayı kış mevsimi ılıman geçmektedir, baharda ise buranın verimliliği artmaktadır. Ova'nın birkaç noktasında su kaynağı ve bu kaynaklardan dağılan sulama kanalları bulunur. Oldukça geniş olan bu ovanın, suyu, kamışı ve meraları fazladır. Toprağı verimli ve otu bol olduğu için genellikle Kürtler, Türkmenler, Hârizmliler ve Moğollar gibi

³¹⁴ Mugan, mecûslar, ateş-perestler anlamındadır ve bu isim Moğol devrinde yaygınlaşmıştır. Eski Arap kaynaklarında Mûkân, Gürcü salnamelerinde Mowakan şeklinde de kullanılmıştır. Bkz. V. Minorsky, “Mugan”, *İA*, VIII, s. 447.

³¹⁵ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 230.

³¹⁶ Makdisî Rihab (Rehab)'ı Azerbaycan, Revan ve Doğu Anadolu'yu tanımlamak için kullanmaktadır. Rihab için Rumlara karşı Müslüman hisarı demektedir. el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 276.

³¹⁷ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 280; *Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, XIV, s. 21211.

³¹⁸ İbn Havkal'da yer alan bilgilere göre “*Kür Nehri, tatlı, hafif sulu olup Kafkas dağlarının Cenze, Şemkür bölgesinden çıkar, Tiflis tarafına yönelir, Tiflis'ten önce kâfir ülkesinde bazı kalelerin yanından geçer, Berdea tarafında Hazar Gölü'ne dökülür. Aras Nehri'nin suları da tatlı, hafif, hoştur. İç Ermeniyeden çıkar, Bab-ı Versan'a varır. Sonra yoluna devam eder, bir kısmı Kür Nehri'ne (?), bir kısmı Taberistan (Hazar) denizine dökülür. Bu nehir Allah'ın Kur'an'da zikrettiği Rass kavmine adını veren nehirdir.*” İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 304. Aras Nehri'nin burada birkaç defa yer değiştirdiği bilinmektedir. Minorsky, “Mugan”, s. 446.

konargöçerler burayı kışlak olarak tercih etmişlerdir³¹⁹. On yedinci yüzyılda İran'a seyahat eden Adam Olearius da Mugan Ovası için şehir halkının yanı sıra civarındaki altmış kadar köye de gıda temin ettiğini bildirmiştir³²⁰.

Nüzhetü'l-Kulûb'de Mugan'ın Tümen-i Mişkin'den Aras Nehri kenarına kadar olan bölgeyi kapsadığı ve Sebelan Dağı'nı görmeyen taraflarında binek hayvanları için zehirli otlar bulunduğu, Sebelan'ı gören taraflarında ise bu otların bulunmadığı belirtilmektedir³²¹. Yaz aylarında burası aşırı sıcak olduğu için yılanlar ve zehirli örümceklerin sayısı artmaktadır. Bölgenin bir özelliği de sonbahar mevsimi geldiğinde otlarının büyük baş hayvanları dahi öldürebilecek kadar zehirli olmasıdır. İlkbaharda ise zehir oranı düşmektedir³²². Hayvan sahibi olanlar sürülerini otlatmak maksadıyla kış mevsiminde Mugan taraflarına götürmüşlerdir. Bu konargöçerlik esnasında Erdebil şehrine de uğramışlardır³²³.

Gilân'dan Derbend'e giden yol üzerinde bulunan Mugan bölgesinin Moğol devrindeki idari sınırlarını Salavat sıradağlarının kuzeyi, Karasu Nehri'nin aşağı mecrasının doğu tarafı ve Aras'ın güney kesimleri oluşturmaktaydı³²⁴.

Mugan dağlarının bir dereceye kadar müstakil olması asilerin iltica edebilecekleri bir yer olmasına neden olmuştur. Bu özelliğiyle Mugan ovası, konumuz açısından da öneme sahiptir. Burada hem asiler kendilerini koruma altına almışlar, hem de burayı hazineleri için korunaklı bir yer olarak görmüşlerdir³²⁵. Moğol komutanlarından Cebe ve Sübetay, Azerbaycan'a ilk geldikleri 617 (1220-1221) yılında Türkmenleri bölgeden kovarak Mugan'ı ele geçirmiş ve burayı kışlak olarak kullanmışlardır. Moğolların hemen sonrasında Hârizmşah Celâleddin askerlerini Mugan Ovası'nda toplayarak, ganimetlerini ve ağırlıklarını emniyete almıştı³²⁶.

³¹⁹ Minorsky, "Mugan", s. 446-447; Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin Erdebili'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 284-285; *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s. 320; *Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, II, (haz. Rübabə Əliyeva-Qara Məşədidiev-vd.), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı 2007, s. 118-119.

³²⁰ *The Travels of Adam Olearius*, trans. John Davies, ed. Lance Jenott, 2000, p. 320; Tahiri, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyçân*, s. 92.

³²¹ Hamdullah Müstevfi Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 234a-234b.

³²² Minorsky, "Mugan", s. 446; Keleş, "Moğollarda Kışlak Geleneği", s. 50.

³²³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 670.

³²⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 338; Minorsky, "Mugan", s. 448.

³²⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 532.

³²⁶ Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 564; Minorsky, "Mugan", s. 447.

Mugan bataklığının ekilebilir araziye dönüştürülmesi büyük oranda Celâleddin Hârizmşah döneminde gerçekleşmiştir. Beylekan ve Erdebil şehirlerinin idarecisi olan Vezir Şerefü'l-Mülk, yapmış olduğu bazı faaliyetler neticesinde Sultan'ın kendisine karşı olumsuz tavır takınmasının önüne geçmek için Mugan'da birtakım imar faaliyetlerinde bulunmuş ve burada su kanalları³²⁷ açtırmış ve bataklık alanlar üzerinde kestirmiş olduğu kavak ağaçlarını yakıtılarak yerin üstünü külle kaplatmış ve buraları ekilebilir arazilere dönüştürmüştür³²⁸.

Türkmenlerin hem hayvanları için mera hem de seyahat menzilleri üzerindeki güzel alanlarıyla önemli bir yere sahip ve Erdebil'e dört fersah mesafede olan³²⁹ Mugan bölgesi, XIII ve XIV. yüzyıllarda Moğollar tarafından da kışlak ve askerî üs olarak kullanarak, batıya yaptıkları seferlerde ilk hareket noktası olarak ön plana çıkmaktadır. İlhanlılardan önce askerî üs vazifesi gören Mugan ve Arran bölgeleri, Hülâgû ile birlikte artık daimî kışlak haline getirilmişti. Bunun yanında Mugan ve çevresinde, petrolün yeryüzüne çıktığı ve bölge insanı tarafından kullanıldığı seyyahların raporlarına yansımıştır³³⁰.

Hamdullah Kazvinî, Bacervan, Barzand, Belasuvâr, Hamaşahra, Mahmudabad şehirleri olmak üzere Mugan'da bulunan beş yerleşim yerinden bahsetmektedir³³¹. Timur ise bölgeye geldiğinde Mugan'da iki büyük kanal inşa etmiş, bunların etrafına da şehir, köy ve kasabalar kurduştur³³².

Bataklık alanlar haricinde bölge halkının sığınağı olarak kullanılan *Safvetü's-Safâ*'da sıklıkla bahsedilen şehrin hemen dışındaki çölün varlığına da değinmek gerekir. Erdebil şehrinin dışındaki çöl, Reis-i Sa'd Kapısının dışında yer alan mezarlığın hemen yanında

³²⁷ Su kanalları, Sâsâniler döneminden beri bölgede kullanılmaktadır. Qanat olarak da adlandırılan kanallar, kilometrelerce uzunlukta yapılmış ve bazı bölgelerde bunlar ticaret için de kullanılmıştır. Bkz. Touraj Daryace, "Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran", *Comparative Studies of South Asya, Africa and the Middle East*, XXX/3, Duke University Press 2011, pp. 402.

³²⁸ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 168-169.

³²⁹ Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 564; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dar-ı Sadr-ı Ofset Leiden, Beyrut 1889, s. 213.

³³⁰ Erol Keleş, "Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/ 1, (2020), s. 52, 59. Buradaki petrol kuyularından birinin Geyhatu Han'ın kızı Kutluğ Melik'e ait olduğu ve Erdebil Tekkesi'ne bu kuyunun gelirlerinden hediyeler gönderdiği bilinmektedir. Bkz. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 899.

³³¹ Minorsky, "Mugan", s. 449.

³³² Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 130.

bulunmaktadır. Burada bulunan çöl şartları da şehre tıpkı bataklık alanın vermiş olduğu sığınma ve korunma özelliği vermiştir³³³.

B. İktisadî Coğrafya

1. Ticaret Yolları

Kurulduğu dönemde seyrek nüfuslu bir kasaba görünümünde olan Erdebil zaman içerisinde ticaret yollarının kesiştiği bir noktada yer almasından dolayı en önemli ticaret merkezlerinden birine dönüşmüştür. İlk andan itibaren stratejik öneme sahip olduğundan, yönetim merkezi olmadığı dönemlerde dahi bu ticaret yolları sayesinde sürekli yönetimle ve diğer şehirler ve ülkelerle olan bağlantısını devam ettirmiş, iletişim ağını hiç koparmamıştır. Erdebil şehrinin üzerinde yer aldığı Transkafkasya yol ağı, Bizans engelinden dolayı Sâsânî döneminden itibaren, doğudan ve güneyden gelen kervanların Avrupa'ya açılan bir kapısı olmuştur. Bu da Azerbaycan topraklarındaki ticaretin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Çin, Hindistan, Orta Asya ve Zagros dağlarından geçen “Güney yolu” üzerinden gelen ticaret kervanları kuzeye yönelerek Rey³³⁴, Zencan ve Tebriz'den Azerbaycan'a, buradan da Karadeniz sahillerine ulaşmaktaydı. Bu güzergâh üzerinde çoğunlukla ipek, kıymetli taşlar, çeşitli mücevherat gibi emtiaların ticareti yapılmaktaydı³³⁵. İpek Yolu'nu, Derbend üzerinden Kafkaslara bağlayan ve eski dönemlerden beri hem askerî hem ticarî maksatla kullanılan Hazar Yolu üzerindeki Erdebil şehri, stratejik bir konuma sahiptir³³⁶.

Güney Kafkasya'da yer alan geniş ticaret ağları, bölgenin ekonomisini daima canlı tutmaktaydı. İslâm fetihlerinden sonra bölgede ticaret gelişirken, Erdebil, Tebriz, Miyanic (Miyane), Merâga, Berdaa, Debîl, Gence ve Derbend³³⁷ gibi şehirler başlıca birer ticaret

³³³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 622, 634, 686, 758, 774, vd.

³³⁴ Rey şehri bulunduğu konum itibarıyla büyük İpek Yolu'nun kavşak noktasıydı. Dünyanın dört bir yanından kervanlar burada toplanırlardı. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Aylar- Ataollah Hassani, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Mimari Yapısı”, *Türkiyat Mecmuası*, 31/1, (2021), s. 71.

³³⁵ Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 315-316; Tahiri, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyân*, s. 91.

³³⁶ Egon von Eickstedt, *İlkçağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, (çev. Haydar Işık), Pêri Yayınları, İstanbul 2010, s. 105.

³³⁷ Bu şehir, önemli bir ticaret merkezidir ancak sınır şehri olması ve Hazarların saldırılarına maruz kalması nedeniyle sıkı ticarî denetime tabi olurdu. Gurbanov, “Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)”, s. 170.

merkezi haline geldi ve özellikle Erdebil şehri ulaşım yollarının merkeziydi. Erdebil, bu konumundan dolayı Erdebil-Merâğa, Erdebil-Zencan, Erdebil-Berda'a Yolu gibi üç önemli ticaret yoluna sahipti³³⁸. Ayrıca Âstârâ-Tebriz kervan yolu güzergâhı da Erdebil üzerinden geçmekteydi³³⁹.

İlhanlı döneminde İran'da belli başlı ana yollar mevcuttu. Bunlar; Hemedan'a, oradan Bağdat ve Mekke'ye giden Şâhrâh-ı Cenûbî (Güney anayolu); Kazvin, Verâmîn ve Horasan'a giden Şâhrâh-ı Şarkî (Doğu anayolu); Zencân üzerinden Erdebil ve Güney Kafkasya'ya giden Şâhrâh-ı Şimâlî (kuzey anayolu); Zencân'dan Tebriz ve Anadolu'ya giden Şâhrâh-ı Garbî (Batı anayolu); Sâve üzerinden Kum ve oradan İsfahan, Şiraz ve Basra Körfezi'ne giden Şâhrâh-ı Beyn-i Şark ve cenup (Doğu ve güneye giden anayol) idi³⁴⁰. Bu ticaret yolları sayesinde tüccarlar pek çok pazara ulaşabilmekteydi. Erdebil şehrinin güzergâhında yer aldığı Kuzey anayolu, Bağdat'tan başlayıp, Zencan ve Erdebil'i geçip Kafkasya aracılığıyla Hazarlara, Bulgarlara ve Burtaslara³⁴¹ ulaşmaktaydı. Bağdat'tan Berdea'ya gelen yol, Erdebil'de ikiye ayrılırdı. Bunlardan Tiflis'e, diğeri de Bâb'ül-Ebvâb'a giderdi³⁴².

Moğol istilas ve İlhanlılardan sonra bu güzergâhların yönü büyük ölçüde değişerek Merâğa, Tebriz, daha sonra da Sultaniye³⁴³ye yöneldi. Bahsedilen dönemde Erdebil-Tiflis

³³⁸ Togan, "Azerbaycan", s. 96; Buniyatov, "Azerbaycan", s. 319; Bala, "Erdebil", s. 290; Köse, *Sâcoğulları*, s. 53.

³³⁹ Doktor Fahreddîn Şevket, *Îrân*, (haz. Derya Örs), TTK, Ankara 2017, s. 48; Fortescue, "The Western Elburz and Persian Azerbaijan", pp. 303.

³⁴⁰ Barthold, *İran Coğrafyası*, s. 221-222.

³⁴¹ Burtaslar, Kuzey Kafkasya'da yaşayan bir halktır. Mesudî, Burtasların Türk kavmi olduğunu yazmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 72-73; Meltem Akıncı, "Burtasların Etnik Kökeni Hakkında", *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVII/251, (2021), s. 351-366.

³⁴² Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 208; Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s. 35.

³⁴³ Şehir İlhan Olcaytu tarafından bir ova üzerine kurulmuş ve başkent olarak seçilmiştir. Dördüncü iklimde yer alan Sultaniye şehri, yeşilliği ve doğası nedeniyle Argun Han'ın yazlık başkent olarak seçtiği ve ilk temelini attığı şehir asıl şeklini Olcaytu döneminde almıştır. Etrafında sur olmamasına rağmen müstahkem bir kalesi vardır. Şehir, Tebriz kadar büyük olmasa da kalabalıktır ve önemli bir ticaret merkezidir. Özellikle her yıl Haziran ve Ağustos aylarında birçok bölgeden gelen büyük ticaret kervanları gelerek buradaki ticareti canlandırmaktaydı. Sultaniye'ye Hindistan'dan baharat, Gilan'dan ve Şamahi'den ipek, Şiraz ve çevresinden pamuklu ve ipekli kumaşlar, tenteler, krepler, Hürmüz'den inci ve değerli taşlar, Horasan'dan da yine kumaş getirilmiştir. Şehirde tüccarların konaklamaları ve mallarının korunması için çok sayıda han inşa edilmiştir.

yolu ise güzergâhı canlılığını korudu³⁴⁴. Aynı zamanda bu yollar ticarî özelliklerinin yanı sıra askerî amaçlı olarak orduların takip ettiği bir güzergâha dönüştü.

Erdebil ile Çin, Hindistan, Gürcistan ve Kirman bölgeleri arasında ticaret yapılmaktaydı. Ayrıca Erdebil civarındaki şehirler de ticarete etkiliydi. Örneğin Merâğa sanayi yönünden gelişmişti. Serab çevre bölgelerdeki tuz ihtiyacını karşılamaktaydı, Arrân'ın toprağı kaliteli olduğu için kap kakak yapılmaktaydı ve burada satışı yapılmaktaydı³⁴⁵.

Bu yollarda yapılan ticaret her zaman güvenle gerçekleşmiyordu. Dağlık bölgelerde veya bazı köylerde ticaret kervanlarına haydutlar tarafından saldırılar yapılmıyordu. Bu haydutlar Türklerden, Kürtlerden ve Talişlerden oluşan gruplardı³⁴⁶. Ayrıca bu yollarla ilgili olarak sadece ticaret kervanları değil, hac kabileleri ve devletlerin orduları tarafından kullanıldıklarını da belirtmek gerekir.

a. Erdebil – Berdea Yolu

X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarına göre Erdebil-Berdea ticaret yolunun güzergâhı şu şekilde ifade edilmiştir. Arrân'ın (Kuzey Azerbaycan) merkezi olan Berdea'dan Mûyan (Yunân) köyüne, oradan da Beylekan'a 7'şer fersah (yaklaşık 40 km) mesafe vardır. Beylekan hoş, suları, bahçeleri, ağaçları, değirmenleri çok olan bir şehirdir. Buradan daha büyük, geniş, kalabalık, çarşıları, ticarethaneleri, amillikleri ve kervansarayları bulunan Versan'a ise 7 fersahtır. Versan'ın etrafında suru, rabazında (varoşunda) çarşıları mevcuttur. Buradan Belhak'a 7 fersahtır. Belhak yolcular için ribatları, kervansarayları bulunan kalabalık bir köydür. Belhak'tan Berzend'e 7 fersahtır. Berzend'den Bezz, Eher ve Hûda Aferîn köprüsünden³⁴⁷ Erdebil'e ulaşan yol da 15 fersahtır (yaklaşık 86 km). İkisi arasındaki yol kesintisiz sağlı-sollu köyler, evler arasından geçer. Bu yol üzerinden Berdea'dan ipek, havyar,

Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhethü'l-Kulûb*, (t.y.), v. 218a; Ruy Gonzâlez de Clavijo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s. 118-119; Sheila S. Blair, "The Mongol Capital of Sultaniyya, "the Imperial"", *Iran*, 24, (1986), pp. 139-151; Mahdiyeh Sadeghnezhad, *İran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*, (Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 15-16.

³⁴⁴ Köse, *Sâcoğulları*, s. 53.

³⁴⁵ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 180.

³⁴⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1012.

³⁴⁷ *Tarih-i Güzîde*'de yer alan bilgilere göre bu köprü Hz. Ömer zamanında Azerbaycan fethi için gönderilen Bekir b. Abdullah (Huzeyfe b. el-Yaman) tarafından Güney Azerbaycan'ın fethinden sonra 25/645 yılında Arrân bölgesinin fethi için kuzeye yöneldiği sırada Aras Nehri üzerine yapılmıştır ve Hoda Aferid şeklinde kaydedilmiştir. Müstevfî, *Târih-i Güzîde*, s. 140.

çömlek, gümüş ve metal eşyalar ile Aras Nehri'nden tutulan bursan(?) ve pek çok balık çeşidi ithal edilirdi³⁴⁸.

İbn Hurdazbih'e göre Erdebil'den Azerbaycan topraklarının sonu olan Versan'a kadar 11 konaklama yeri bulunmaktadır³⁴⁹. Yakubî bu güzergâhı “*Erdebil'den Berzend'e 3 günlük mesafe vardır. Ayrıca Berzend'den Versan'a, Versan'dan Bilkan (Belhak)'a ve Bilkan'dan Merâğa'ya varılır*” şeklinde kaydetmektedir³⁵⁰.

Safvetü's-Safâ'da Pîre Şirvanşah adında bir tâcirin kardeşi ile birlikte izlemiş olduğu güzergâh bize bu ticaret yolunun menzilleri hakkında bilgiler vermektedir. Hikâye kısaca şu şekildedir. Bu iki kardeş, Erdebil şehrine giderek ticari anlaşmalar yapmış, oradan da Berdea ve Curtik'e geçerek koyun satın almak istemişlerdi. Erdebil'den çıkıp Bünyan köyüne vardıklarında ise paralarını kaybetmiş olduklarını anlamışlardı³⁵¹. O dönemde yazılmış olan eser bu ticaret yolunun aktif kullanıldığına dair bir örnek sunmaktadır.

b. Erdebil- Zencan Yolu:

Dört günlük bir mesafede olan bu yol, Erdebil'den Sepid-rûd (Sefid-Rûd) Köprüsü'ne bir konak, buradan Sarah'a bir konak, buradan Toy'a bir gün, buradan Zencan'a iki konaktır³⁵². Öte yandan Zencan-Erdebil arası dört merhalelik bir yürüyüş mesafesindedir³⁵³. Bu güzergâh Arapları, Erdebil ve Aras boyundaki yerleşmelere ulaştıran bir anayol hüviyetindedir. Ayrıca Erdebil-Zencan yolu, Anadolu, Horasan, Şam ve Irak topraklarına geçiş noktasını teşkil etmektedir³⁵⁴. Zencan'dan Erdebil'e ulaşmak isteyenler Kızıl Özen Nehri'ni geçmek için Kajal yakınlarında bulunan Perdeliz (Pardalis) Köprüsü'nü kullanmaktaydılar³⁵⁵. Burada köprüyü kullanmayanlar, nehri sandal (feribot) vasıtasıyla geçerek Şahrûd vadisinden Hirabad'a varmaktaydılar³⁵⁶.

³⁴⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 297-298, 308; el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 113; Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 293; Mustafayev, “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu”, s. 35.

³⁴⁹ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dar-ı Sadr-ı Ofset Leiden, Beyrut 1889, s. 119, 227; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 103.

³⁵⁰ el-Yakubî, *Kitâbu'l-Buldân*, s. 79.

³⁵¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 855.

³⁵² el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 114; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 309-310; Köse, *Sâcoğulları*, s. 386.

³⁵³ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002, s. 53.

³⁵⁴ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 35; Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, s. 448.

³⁵⁵ Fortescue, “The Western Elburz and Persian Azerbaijan”, pp. 313.

³⁵⁶ Fortescue, “The Western Elburz and Persian Azerbaijan”, pp. 313-314.

Güzergâh üzerinde ayrıca Hûnec (Hûnâ) isimli bir ticaret kasabası vardı. Adı geçen kasaba Zencan'ın 14 fersah (yaklaşık 80 km) kuzeyinde yer alır. O dönemde iyi atların, koyunların ve öküzlerin yetiştirildiği kasaba, ayrıca kâğıt üretimi sayesinde öne çıkan yerlerden biriydi. Günümüzde tam olarak yeri tespit edilemeyen Hûnec kasabası, Moğolların ordugâhı manasında Muğuliya adını da almıştır³⁵⁷. Miyanic'den Zencan'a iki, Erdebil'den Mugan'a ise nehir yoluyla iki günlük merhale bulunmaktaydı³⁵⁸.

Müstevfî'ye göre Moğolların kullanmış olduğu yol ağı, yeni başkent Sultaniye'den başlayıp, Zencan'da çatallanarak, sağdaki kol Hûnec (Kağed Kunân) boyunca ilerleyerek Sefid-Rûd'u ve Halhâl şehrini aşır Erdebil'e ulaşırdı. Erdebil'den de Mugan'ın başşehri Bâcervân'a, buradan da bir tâli yol ile Mahmûdâbâd'a geçilmekteydi. Müstevfî eserinde “*Sultaniyeden Zencan'a 5 fersah, bu yoldan Tebriz, Merâga, Ermen, Rum'a gidilir, Erdebil yoluyla da Hûnec'e 14 fersah, Hûnec'den Halhal'a 6 fersah, oradan da Erdebil'e 6 fersah, Sultaniye'den Erdebil'e toplam 37 fersaktır*” demektedir³⁵⁹.

Kazvinî'ye göre Zencan ve civarında haydutlar (haramîler) kol gezdiğinden bu yolun güvenliği yer yer sorun teşkil etmekteydi³⁶⁰. Bundan dolayı İpek Yolu'nun kavşak noktasında olan Zencan civarındaki bölgenin güvenliğinin sağlanması devletler için önemli bir husus idi.

c. Erdebil – Merâga Yolu

Erdebil-Merâga ticaret yolu toplamda 40 fersaktır (yaklaşık 230 km). Erdebil'den Kursara³⁶¹ (Kûlsere)'ya 12 fersaktır (yaklaşık 69 km). Genişçe bir alan üzerinde yer alan Kursara şehrinin, büyük bir kalesi, rustakı³⁶², her ay ve senenin belli zamanlarında kurulan bir pazarı vardır. Burada her ay pazarın düzenlenmesi ticaretin düzenli ve gelişmiş olduğunu, senenin belli dönemlerinde muhtemelen daha büyük fuar gibi organizasyonların

³⁵⁷Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 287.

³⁵⁸el-İdrisî, *Nüzhetü'l-Müşâk fî İhtirâkı'l-Âfâk*, II, s. 681.

³⁵⁹Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*; v. 271b-272a; Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 294.

³⁶⁰Ağarı, *Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbâru'l-İbâd*, s. 448.

³⁶¹Her ayın başında Kursara'da tüccarlar toplanırlardı. Buradaki pazar, sergi özelliği taşıyan bir pazar kompleksiydi. İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 351.

³⁶²Sâsânî döneminde eyaletlere satrap deniliyordu. Bu satraplar kendi arasında idarî bölümlere ayrılıyordu. Bunlar *astan* adı verilen küçük sancaklara ayrılır, astan da birkaç kazadan oluşan *şehristan*lardan oluşurdu. Bu kazalara *kurak* adı verilirdi. Kuraklar *dih* adı verilen büyük köylerden oluşmaktaydı. Dihlere bağlı olan daha küçük yerleşim yerleri ve mezralara da “*rustak*” adı verilirdi. Sulak arazilerden oluşan bu rustakların merkezinde genellikle soylulardan birine ait olan bir malikâne bulunurdu. Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 175-177.

düzenlendiğine işaret eder. Bu pazarın kapladığı alan ise 3 fersah (yaklaşık 17 km) uzunluğundaydı. Yemen, Mısır, Irak, Mağrib, Şam ve Horasan gibi farklı coğrafyalardan gelen tüccarlar, adı geçen pazara bez, değerli eşya, baharat, ıtır, çeşitli meşrubat, eğer, kılıç, kolan, örtü, gâşiye, Merâga silah kemerleri, altın ve gümüş aletler ile at, katır, eşek, sığır ve koyun gibi hayvanlar getirip satarlardı³⁶³.

Bu ticaret yolu üzerinde önemli bir ticaret şehri olan Kursara'dan Merâga'ya ise 12³⁶⁴ fersahtır. Merâga, İlhanlı döneminin sonlarında hâlâ gelişmiş bir sanayi şehri idi³⁶⁵. Ebü'l-Fidâ, bu sanayi şehrinde Erdebil'e giden kervanların izlediği yolu şu şekilde vermiştir: *Merâga'dan Urmiye'ye 30(yaklaşık 172 km), Urmiye'den Selmas'a 14, Hoy'dan Neşevâ'ya 60 (yaklaşık 345 km), Hûnec'den Merâga'ya (ikisi de Azerbaycan'da) 13 fersah, Merâga'dan Urmiye'ye 4 konak, Hoy'dan Erciş'e 6 gün, Merâga'dan Dinaver'e 60 fersahtır*³⁶⁶.

Ayrıca belirtmek gerekir ki Kursara ile Erdebil arasında Serat şehri bulunur³⁶⁷. Kursara ile Serat arası 10 fersah (yaklaşık 57 km), oradan Nîr'e 5 fersah (yaklaşık 28 km), Nîr'den Erdebil'e de 5 fersah mesafe vardır³⁶⁸. Aralarında onbir konaklama yeri bulunan Erdebil ile Miyâne (Miyanic)'nin uzaklığı 20 fersahtır (yaklaşık 115 km). Miyâne, Erdebil ile Merâga'nın tam ortasında bulunur ve iki şehre uzaklığı ise 20'şer fersahtır. Bu sebepten "Miyane" (Orta) adını almıştır. Buradan 7 fersah mesafede bulunan Hûnec şehrinde, bir gümrük mevcut olup, Azerbaycan'dan Rey tarafına giden tüccarların, köle ve hayvan gibi bütün ticaret mallarından vergi alınırdı. Bu gümrüğün yıllık sabit geliri bazen 100.000 dinarın, bazı dönemlerde de 1.000.000 dirhemine üzerine çıkmakta idi. Bu özelliğiyle Hûnec, o dönemde dünyada en çok vergi alınan gümrüğe sahipti³⁶⁹. Ayrıca İstahrî'ye göre Hûnec şehrinde Kursara'ya 3 fersah mesafe bulunmaktadır ve bu mesafe boyunca hiç camiye rastlanmamaktaydı³⁷⁰.

³⁶³ el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 114; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 310.

³⁶⁴ İstahrî ve İbn Hurdazbih, 10 fersah olduğunu kaydeder. el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 114; İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 213; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 104.

³⁶⁵ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 180.

³⁶⁶ Ebü'l-Fidâ *Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s. 311.

³⁶⁷ el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 114; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 310.

³⁶⁸ İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 213; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 104.

³⁶⁹ el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 114; İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 311; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 103; Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 78.

³⁷⁰ el-İstahrî, *el Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 114.

d. Erdebil-Tiflis Yolu

Erdebil'den Beylekan sınırları içerisinde yer alan Karabağ'a oradan Gence yolu ile Tiflis'e gidilirdi³⁷¹. Bu güzergâh Erdebil'den Berzend³⁷², Belhabe, Versan, Beylekan ve Yunan (Muyan)'ı takiple Berdea'ya 50 fersahtı. Berdea'dan Tiflis'e on konaklama yeri olan 62 fersahlık (yaklaşık 357 km) bir yol vardı. Bu yolda Berdea'dan Gence'ye 9(yaklaşık 51 km), oradan Şemkür'e 10(yaklaşık 57 km), oradan Hunan'a 21(yaklaşık 120 km), oradan da Tiflis'e 22 fersahlık (yaklaşık 126 km) mesafe bulunmaktaydı³⁷³.

İbn Hurdazbih'e göre Versan'dan Berdea'ya sekiz, Berdea'dan Tiflis'e kadar olan yolda ise on konaklama yeri mevcuttu. Versan'dan Beylekan'a 12, oradan Berdea'ya ise 14 fersahtı³⁷⁴. Ebü'l-Fidâ ise *el-Azizî*'den naklen; *Berzend'den Versan'a 15 fersahtır. Versan'da yol ikiye ayrılır. Sağa giden yol Bâbü'l-ebvâb'a, sola giden ise Berdea'ya varır. Berzend'den Erdebil'e 25 fersahtır (yaklaşık 144 km)*" demektedir³⁷⁵.

e. Erdebil-Tebriz Yolu

Erdebil'den Tebriz'e giden bu yol üzerinde tuzlalarıyla ünlü Serâb şehri yer alır. Burada sayısız han ve mükemmel çarşılar vardır. Serâb'a Tebriz'den üç, Erdebil'den iki merhale mesafe bulunur³⁷⁶. Erdebil'den Tebriz'e 25 fersah, Erdebil ile Berzend arasında da 14 fersah mesafe vardır³⁷⁷. Bu yol aynı zamanda Tebriz'i Astara'ya yani Hazar Denizi kıyısına bağlayan yoldur³⁷⁸.

Tebriz-Kirman-Sultaniye ticaret yolu, Hindistan ticaret yollarının kesiştiği güzergâhlarda yer alır. Tebriz'den Kirman'a giden yol, Fars körfezi üzerinden Hindistan'a ulaşırdı. Ayrıca bu güzergâh Erdebil'i de Anadolu'ya bağlardı. Tebriz'den Merend, Urmiye,

³⁷¹ Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 87.

³⁷² Erdebil ile Berzend arasındaki mesafe 14 fersahtır. Abbâsîler döneminde harap halde olan şehri, Bâbek Hürremî ile savaşmak için bölgeye gelen komutan Afşin burayı yeniden inşa ederek kendisine merkez yapmıştır. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 104.

³⁷³ Makdîsî, *Ahsenü't-Tekâsim fî Mârifetü'l-Ekâlim*, Leiden 1431, s. 382; Köse, *Sâcoğulları*, s. 387; Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s. 35.

³⁷⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 105.

³⁷⁵ el-Mühellebî, *Kitabü'l-Azizî (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*, s. 140; Ebü'l-Fidâ *Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, s. 320.

³⁷⁶ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 216-217.

³⁷⁷ el-Mühellebî, *Kitabü'l-Azizî (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*, s. 139.

³⁷⁸ *İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*, s. 36.

Hoy, Erciş, Malazgirt, Erzurum ve Sivas'tan İskenderun Limanına bağlanmaktaydı. Bu yol Tebriz'den doğuya gidildiğinde ise Orta Asya'ya kadar uzanmakta idi³⁷⁹.

f. Erdebil-Amid Yolu

Erdebil'den Amid ve el-Cezire tarafına giden yol güzergâhı ise Erdebil'den Merâğa'ya 40 fersah (yaklaşık 230 km), Merâğa'dan Urmiye'ye 30 fersah, buradan Selmas'a bir konak, Selmas'tan Hoy'a 9 fersah, buradan Bergeri'ye 30 fersah, Bergeri'den Erciş'e iki gün buradan Ahlat'a üç gün, Ahlat'tan Bidlis'e üç gündür. Bidlis'ten Meyyâfârîkin'e dört gün, oradan Amid'e iki gün mesafe vardır³⁸⁰.

Erdebil'in iktisadî olarak canlanmasında büyük pay sahibi olan çok sayıda tüccarın isimlerinden bazıları *Safvetü's-Safâ*'da geçmektedir. Bu isimler Tâcir Hâtâyî, Hâce Erdebilî, Hâce Şemsüddîn Tâcir Serâvî, Muhammedşâh Behrâm, İbrahim Reşidân, Hâce İsmâil Hemedânî, Hâce İbrâhim Hemedânî, Hâce Mustafa Tâcir Kelhorânî, sûfî tacirlerden Şeyh Ebû Zûr'a Abdü'l-vehhâb b. Muhammed b. Eyyûb Erdebilî'dir³⁸¹. Ayrıca İbn Bezzâz'ın babasının da bir kumaş tüccarı olduğu bilinmektedir.

Yine bu dönemdeki tüccarlarla ilgili olarak *Mürûc ez-Zeheb*'de, Türklerin (Burtasların) ülkesine gitmekte olan Erdebilli bir tüccara yapılan haksızlık yüzünden Becnî, Backırd (Başkurd), Becnâk (Peçenek) ve Nukerde gibi Türk kavimlerinden oluşan bir ordu ile Rumlar (Bizans) arasında 932 yılında Vanandar şehrinde bir savaş vuku bulduğu kaydedilmiştir³⁸². Bu durum bize Erdebilli tüccarların ticaret için gidebildikleri en uç noktaları göstermesi açısından önemlidir.

2. Ticarî Ürünler

Bölgede nehirlerin sağladığı imkânlarla yapılan tarım neticesinde bol meyve, sebze, pamuk, ceviz ve kuru üzüm yetiştirilmiş, tüccarların ikametgâhı diye de belirtilen Erdebil'de zac, şalvar ipi, pamuklu kumaş ve dokumalar, balık, bal ve bal mumu, yağ üretimi yapılarak bunların ticareti yapılmıştır. Ayrıca yetiştirilen pamuk sayesinde Erdebil'de özellikle çizgili

³⁷⁹ Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s. 36-37.

³⁸⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 311.

³⁸¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 304, 318, 333, 636, 750, 1016; Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, II, s. 616.

³⁸² Türkler ile Bizans arasında yapılan bu savaş ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mesudî, *Mürûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 93-95.

ve çeşitli renklerde kumaşlar üretilmiştir³⁸³. Erdebil'in yüksek potansiyele sahip üretimi, halkının önemli bir kısmının tüccar olmasını da sağlamıştır.

İbn Havkal'a göre geniş ve verimli arazilere sahip, ucuz bir şehir olan Erdebil'de çoğu zaman elli adet ekmek 1,5 menn³⁸⁴ olup, bir kilo et de 1 dirhemden satılmaktaydı. En meşhur ürünü bal olan ve yiyecek bolluğu ile ünlenen Erdebil'de yağ, ceviz, kuru üzüm de bulunur ve bütün yiyeceklerin hemen hemen hepsi bedava denilebilecek kadar ucuzdu. Yine bu dönemde ucuz olduğu bilinen birçok yer, halkın rahatlığı ve ihtiyaçların temini bakımından Erdebil'le boy ölçüşebilecek seviyede değildi. Bu durum, şehirdeki enflasyonun ne kadar düşük olduğunu gösterirken halkın alım gücünü ortaya koyması açısından çok önemlidir³⁸⁵.

Hudûdü'l-Âlem'de Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân bölgelerinden bahsederken bu bölgelerin kırsal kesimlerinin birbirinin içinde yer aldığı, mâmur ve akarsularının çok olmasından dolayı verimli topraklarında bol nimetlerin bulunduğu belirtilmektedir³⁸⁶. Bölgede genellikle tarım ve hayvancılıkla meşgul olunmakla birlikte ticaret de buradaki halk için son derece mühimdi. Ticaretin öneminin artması ve gelişmesiyle birlikte bazı şehirlerde çarşı, pazar, han, hamam ve kervansarayların inşası zorunluluk haline gelince yeniden yapılanmaya gidilmiştir³⁸⁷. Bu şehirlerden biri de Erdebil olmuştur.

İslâm toplumunun ekonomik ve kültürel gelişmesine paralel olarak pazarları da ihtisaslaşmış, aynı zamanda şehir halkının refah durumunu, zevklerini, ekonomik ve estetik ilgi alanlarını gösteren “Sûk” yani çarşı pazarlar oluşturulmuştur. Müslüman yönetici ve tâcirler bunu, Sâsânî Devleti'nin oluşturduğu sistemin üzerine geliştirmişlerdir. Daha X. yüzyılda Erdebil'deki sınaî ve ticarî hayat da sistemli bir şekilde ihtisas alanlarına ayrılmıştı. Nitekim zanaatlar, Sâsânîlerdeki gibi arastalara bölünmüş, çarşının her bir kısmına da orada satılan ürünlerin adı verilmişti. Bakırcılar Çarşısı, Demirciler Çarşısı, Kunduracılar gibi³⁸⁸...

³⁸³ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101; *Kazvinî ve Asâru'l-Bilâd*, s. 290.

³⁸⁴ Bu dönemde Erdebil'de 1 menn, 3,328 gramdır, dolayısıyla 1,5 menn 4,992 gr'a yani yaklaşık 5 kg'a tekabül etmektedir. Hinz, “İslâm'da Ölçü Sistemleri”, s. 21.

³⁸⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294-295; Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 223; Köse, *Sâcoğulları*, s. 381.

³⁸⁶ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 101.

³⁸⁷ Koyuncu, “İslâm Coğrafyacılarına Göre İrminiye”, s. 231.

³⁸⁸ Darius Borbor, “Iran”, *Encyclopedia of Urban Planning*, ed. Arnold Whittick, McGraw-Hill Book Company, USA 1974, pp. 561. İslâm Medeniyetinde şehirleşme ve şehircilik, şehrin fiziki unsurları gibi hususlarda detaylı bilgi için bkz. Sarıçam-Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 215-222; Mustafa Demirci, “İslâm'da Şehir ve

Mucemû'l-Bûldân'da bölgedeki ormanlarda bol miktarda bulunan kayın ağacından kâse, dolap ve sandıklar yapıldığı, çok sayıda zanaatkâr olduğu belirtilse de ustalar tarafından yapılan ürünlerin işçilik bakımından Rey'dekiler kadar iyi olmadığı, bunlarda belirgin şekilde imalat hataları bulunduğu da kaydedilmektedir³⁸⁹. Yine Arrân'dan getirilen topraktan kâse imâl edildiği de bilinmektedir. *Safvetü's-Safâ*'da “Şeme” diye meşhur olan Şemsüddin Kâseger Erdebilî isimli birinin Arrân'ın Karabağ taraflarında bir kâse imalathanesi olduğu bilgisi de yer almaktadır³⁹⁰. Ticareti yapılan ürünler arasında yukarıda da bahsedildiği üzere, “Mahel” adıyla anılan “kırmızı” ve “yemeni” ismiyle de meşhur, yün boyamakta kullanılan zac³⁹¹ madeninin bulunduğu, bu madenin Yemen ve Vasıt'a gönderildiği bilinmektedir³⁹².

Azerbaycan şehirlerinde ve özellikle Erdebil'de üretime yönelik çeşitli zanaat kolları yaygın ve örgütlü bir şekilde faaliyetlerini yürütmektedirler. Bunlardan ağaçtan yapılma kap kacaklar, kumaş, ipek, silah, deri, mensucat (dokuma) ve ıtır ile altın, gümüş ve değerli taşların işlenerek süs ve takı haline getirildiği sektörler önde gelmekteydi³⁹³. Bu örgütlü birlikler Ahî teşkilatına bağlı idiler. Erdebil Tekkesi'ne mensup olup “Ahî” unvanına sahip olan müritlerin sayısının fazla olmasından XIII ve XIV yüzyıllarda bu teşkilatın şehirde yaygın olduğu kanaatine ulaşılmaktadır.

Safvetü's-Safâ'da geçen bilgilere göre Erdebil'de pek çok meslek erbabı bulunmaktaydı. Bunlar bakkal, dokumacı, çizmecî, fırıncı, marangoz, aşçı, demirci, sabun satan, sarraf ve zerger, derici, kumaşçı, bahçıvan, semerci, duvarcı, eşekçi yani binek hayvanı kiralayan, ayakkabıcı, çamaşırcı (yıkayan), terzi, tâcir, kasap ve kaseger gibi mesleklerdir³⁹⁴. Yine bu dönemde İsfahan halıları kadar olmasa da Erdebil'in halıları çok meşhurdu³⁹⁵.

Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İSTEM*, I/2, (2003), s. 129-146. Sâsânî dönemindeki çarşı yerleşimi için bkz. Daryae, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, pp. 403-404.

³⁸⁹ Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, I, s. 145; Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, *Belleten*, LXV/242, (2001), s. 107.

³⁹⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 409, 411-412.

³⁹¹ Zac madeni, kara boya taşı olarak da bilinir. Horasan, Cibâl, İsfahan, Fergana gibi yerlerde çıkar. Detaylı bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*, LXI/232, (1997), s. 519-596.

³⁹² Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s. 69.

³⁹³ Muhammedoğlu, “Erdebil”, s. 276; Kayhan, “Selçuklular, İldenizliler ve İlhanlılar Devrinde Azerbaycan”, s. 34.

³⁹⁴ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 6.

³⁹⁵ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten*, LXIV/241, (2000), s. 803.

Ayrıca ticarî ürün bağlamında alınıp satılabilen ve belli bir pazara sahip olan kedilerden bahsetmek de gerekmektedir. Ebu Hamid Endülüsi'nin aktardığına göre bu şehirde çok fazla fare bulunmaktaydı ve bu nedenle kediler bölge sakinleri için çok değerli idi. Hatta alınıp satılırdı, özel pazarı, simsar ve komisyoncuları vardı. İsteyene belli bir fiyata satılan bu kediler, avcı ve evcil özelliklere sahiptiler ve hırsız değillerdi³⁹⁶.

İthal edilen ticarî mallara bakıldığında Rey'den pamuklu eşyalar, kumaşlar, pamuk, seramik, yağ ve şarap, Aras Nehri'nden de farklı türden balıklar getirilirdi³⁹⁷. Gâzân Han, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han dönemlerinde yaşamış olan Şeyh Safiyyüddin'in hayatını anlatan *Safvetü's-Safâ*'da Erdebil şehrinin o dönemki ticareti ile ilgili bilgilere rastlanılmaktadır. Buna göre eserde geçen hikâyelerden de şehrin bu dönemde bir sanayi şehri olduğu, pek çok sanatçının yetiştiği, Serâb'daki tuzlalarından tuz ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır³⁹⁸. Yine Erdebil ve civarındaki bölgelerde bulunan pazarlarda köle ticareti yapıldığı, Grek, Peçenek, Hazar ve Saklablı (Slav) kölelerin bu bölgelere getirildiği, gemilerle de nehir üzerinden tuz ve petrol taşındığı, Tebriz'e kına ağacı satıldığı da bilinmektedir³⁹⁹.

Ticarî bir şehir olan Erdebil, aynı zamanda bir tarım⁴⁰⁰ şehri idi. Buna göre şehirde buğday, arpa, pirinç⁴⁰¹, pamuk, ceviz, üzüm vs. tarım ürünleri yetiştirilmiştir. Yine bölgedeki

³⁹⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 111. Zekeriyâ el-Kazvinî'nin meşhur âlim Sindî b. Şâhik'ten naklettiğine göre Erdebil halkı, kedilerin satışlarında hile de yaparlardı. Cıvciv, keklik, güvercin gibi evcil hayvanların kafeslerine saldıran kedileri yakalayıp, bir kafese koyup başlarını döndürecek kadar sallayarak, cıvcivlerin olduğu kafese bırakırlar, bu şekilde başı dönen kedi aynı kafesin içinde onlara saldırmazdı. Bunu gören alıcılar, evcil ve ihtiyaç duydukları sadece fare avlayan bir kedi olduğunu düşünerek iyi de bir fiyata satın alırlardı. Ancak eve götürüldüğünde baş dönmesi geçen kedi ne kendi evlerinde ne de komşularda kuş bırakmazdı. *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 291. Evliya Çelebi de “özellikle Divriği kedisinin burada makbul olduğunu ve onları yüz kuruşa sattıklarını gördüm, ama yine ömürlü olmaz” demektedir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s. 274; *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, II/I, s. 314.

³⁹⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 298; Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Bıldân*, I, s. 145; Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”, s. 107; Aydın Çelik-Akif Rençber, “İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, (2012), s. 37.

³⁹⁸ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 180.

³⁹⁹ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, s. 101; İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 193, 750, 871.

⁴⁰⁰ Makdisî, Erdebil'deki tarım ile ilgili olarak “*Erdebil'in rustâklarında sekiz öküzle, dört çiftiyle çift sürerler. Her iki öküzün bir idare edenî vardır. Onlara “Bu, yerin sert olmsından mı?” diye sordum. Onlar “Hayır, kardan dolayı böyle yapıyoruz” dediler*” demektedir. el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 282.

sulama ağının gelişmesi, bağ ve bahçeciliği ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla bu bağ ve bahçelerde çeşitli meyve ve sebzeler bolca üretilmiştir. Ayrıca yöredeki ziraî faaliyetlerle uğraşan insanların varlığına dair örneklerle *Safvetü's-Safâ*'da rastlanmaktadır. Buna göre Şeyh Safiyyüddin'in babası Eminüddin Cebrâil, Erdebil'in 3 km kuzey batısında bulunan Kelhoran Köyü'nde tarımla uğraşmış, bu yolla da zengin olmuştu. Hatta Şeyh'in kendisinin de ziraatle meşgul olduğu iki tarlası vardı. Bu tarlalardan elde ettiği mahsullerden İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin tekkesine ve halvetine de götürdüğü rivayet edilmektedir. Erdebil Tekkesi'ne ait olan tarlalarda da buğday ve arpanın yanı sıra çeşitli meyveler ekiliydi⁴⁰². Yöre halkının ve tekke müritlerinin ekseriyeti çiftçilikle uğraşmaktaydı.

Safvetü's-Safâ'da Pernik Köyü'nden Pîre Yusuf'un pamuk yetiştirdiği, aynı köyden bir müridin pirinç yetiştirerek sığıryla Gîlân'a götürdüğü, Mugan'ın Berzend Köyü'nde bir tâlibin arpa yetiştirdiği, Kelhoran Köyü'nde arpa anbarının bulunduğu, yine zaviyeye ait tarlalarda buğday, pirinç, bostan yetiştirildiği bilinmektedir⁴⁰³. Bununla birlikte Gîlân bölgesinde üretilen ipeğin Erdebil ticaretine de etkisi bulunmaktaydı. Özellikle Çin ve Hindistan ile kervan ticaretinde karşılaşılan sarp dağlar, İpek Yolu üzerindeki Türk kavimlerinin saldırıları gibi bazı zorluklar, Gîlân bölgesindeki ipeği deniz yolundan ziyade kara ticareti yapan tâcirler için bir alternatif haline getirdi⁴⁰⁴.

Öte yandan XVII. yüzyıla gelindiğinde ise şehrin ticaretiyle ilgili Fransız tüccar Jean-Baptiste Tavernier, “Söylediğim gibi, Erdebil yalnızca surları içindeki şah ailesinin türbeleriyle ve İran'ın her ilinden akın eden ziyaretçilerin buraları ziyaret etmeleriyle ünlü değildir. İpek taşıyan ve kimi zaman sekiz yüz- dokuz yüz deveyi bulan kervanların büyük katkısı, kentin ününe ün katmaktadır. Bol ipek üreten Gîlân'a, gene bol miktarda ipek gelen Şemahi'ye yakın olduğu ve İstanbul'a, İzmir'e giden anayol buranın yakınından geçtiği için kente sürekli tüccar akını olmakta – tıpkı Tebriz'de olduğu gibi- her türlü mal burada da

⁴⁰¹ Kazvinî, “Erdebil pirinci, pişirildiğinde üç kat artmaktadır” demektedir. Kazvinî, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, s. 292. Ancak bölgenin pirinç ihtiyacının esasen Gîlân'dan sağlandığı bilinmektedir. Çoğunlukla çeltik üretimi Gîlân ve köylerinde yapılmakta ve diğer bölgelere satılmaktaydı. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 158, 187.

⁴⁰² Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 163, 281.

⁴⁰³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 369, 395, 615, 619, 840-841, 933.

⁴⁰⁴ J. H. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (çev. Ömer Rıza), Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1352 h. /1934 m., s. 32.

bulunmaktadır” demektedir⁴⁰⁵. Onun bu cümlelerinden bölgedeki ipek ticaretinin aradan geçen onca asra rağmen hâlâ aktif bir şekilde devam ettiği sonucuna varılmaktadır.

3. İlhanlıların Erdebil Ticareti Üzerindeki Etkileri

İslâm fetihlerinden sonra Azerbaycan bölgesinde tâcirlerin büyük kısmını Arap tüccarlar oluşturmaktaydı. Ancak Araplar⁴⁰⁶, yukarıda da bahsedilen sebeplerden ötürü ticarî faaliyetlerini kendileri için önem taşıyan bazı şehirlerde yoğunlaştırmışlardı. Bu şehirler arasında Erdebil, Berdea ve Derbend de yer almaktaydı. Dolayısıyla bahsedilen şehirlerdeki ticarî faaliyetler, oradaki halkın maddî refahının artmasını sağladığı gibi hayat tarzlarına da yansımıştır⁴⁰⁷. Fakat İlhanlılardan hemen önce İran ve Azerbaycan coğrafyasında birçok siyasi teşekkülün ve yollarda güvensizliğe yol açan İsmâîlîlerin varlığı, buradaki ticareti olumsuz yönde etkilemişti. Çünkü bu siyasi teşekküllerin her birinde ayrı ayrı gümrük işlemlerinin uygulanması, Bağdad’dan Buhara’ya varıncaya kadar yirmi sekiz yerde gümrük vergisi alınması, bu vergiler yüzünden mallarının fiyatlarının fahiş miktarda artması, ticaret yollarının emniyetsiz olması, tüccarları ve mallarını koruyucu tedbirlerin bulunmaması ticarî hayatı önemli ölçüde azaltmıştı⁴⁰⁸. Bu nedenlerden dolayı Müslüman ve Avrupalı tüccarların İpek yoluna olan ilgileri deniz ticaretine kaymış, doğu ile batı arasındaki Kervan ticareti önemli ölçüde kan kaybetmişti⁴⁰⁹. Bu güvensiz ortam Moğol istilalarının da yıkıcı etkilerinden sonra ayakta kalmayı başaran veya yeniden inşa edilen şehirlerin ne birbirleriyle ne de çevrelerindeki köylerle irtibatları kalmamıştı. Ticaret yok denecek ölçüde azaldı çünkü bir anda ellerindeki her şeyi kaybetme tehlikesiyle yüz yüze olan tüccarlar, ticarî bir faaliyet planlamaya cesaret edemiyordu⁴¹⁰. İlhanlılar ise bölgeye geldiklerinde bu olumsuz durumu

⁴⁰⁵ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, (çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 99. XVII. yüzyılda Şah Abbas döneminde (1587-1629) en önemli üretim ve gelir kaynağı ipek idi. İran’da ipek yoğun olarak Gilân, Mazenderan, Esterâbâd, Erdebil, Şirvan, Şamahı, Karabağ ve Horasan eyaletleriydi. Cihat Aydoğmuşoğlu, “Şah Abbas (1587-1629) Devri’nde İran’da Sosyal ve Kültürel Hayat”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2, (2011), s. 267.

⁴⁰⁶ Müslüman tüccarlar, bu dönemde deniz ticaretinden çok kervan ticaretine ağırlık vermişler ve yönlerini İran’ın kuzeyine çevirmişlerdir. “Ticaret Yolları” başlığı altında aktardığımız güzergâhlar üzerinden Rusya’ya ve Baltık ülkelerine ulaşmışlardır. Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, s. 32-33.

⁴⁰⁷ Gurbanov, “Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)”, s. 170.

⁴⁰⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 13.

⁴⁰⁹ Kramers, *Coğrafya ve Ticaret*, s. 32.

⁴¹⁰ Hamidreza Mohammednejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *TAD*, XXXIV/57, (2015), s. 106.

gidermek için pek çok gayret sarfetmişlerdir. İlhan Hülâgû'nun İsmâîlî kalelerini ele geçirerek bunların dağılmalarına neden olması, bölgede siyasi bütünlüğü sağlaması, yolcuların hiç çekinmeden yollarda güvenle hareket edebilmesini kolaylaştırmıştır⁴¹¹. Özellikle Gâzân Han döneminde alınan tedbirlerle bölgede ticaret yeniden canlanmaya başlamıştır. Onun zamanında tüccarlardan ve zanaatkârlardan daha düşük vergi alınması, kervanların güvenle geçebilmeleri için anayolları koruyacak on bin adam görevlendirilmesi ticarî hayata yönelik atılan önemli adımlardan birkaçıdır⁴¹². Bu durum ticaret yolları üzerinde yer alan Erdebil ticareti için de geçerli olmuştur.

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Çin'e seyahat eden Marco Polo'nun İran halkı ile ilgili vermiş olduğu bilgiler o dönemdeki bölge halkı ve ticaret yollarının durumu ve Moğolların bunlara yönelik uygulamaları ile ilgili deliller sunmaktadır. 1270'li yıllarda İran'da bulunan ünlü seyyah *“İran'da yaşayan insanların çoğu vahşi: bizim anladığımız manada medeni ve şehirli değil. Hiç yoktan birbirlerini vurup öldürüyorlar. Bir de gelip geçen tacirlere ve kervancılara düşman bura halkı; eğer bağlı oldukları derebeylerden ve büyük Moğol İmparatorundan korkmasalar yoldan geçen bütün kervanları yağmalayacaklar, tek bir kişi sağ bırakmayacaklar.*

Hükümet çok sert ceza tatbik ediyor bu haydutlara. Hele yol kesip kervancıları öldürenleri, mallarını yağma edenleri, hemen hiç müsamaha etmiyor, en şedid cezaları onlara veriyor. Sonra kesin emirleri var valilerin. Bir yolcu veya mal taşıyan tacir, bir yerden başka bir yere kervanıyla giderken belli konaklama yerlerinde istedikleri at veya ihtiyacı olan şeyleri serbestçe alabilirlerdi.

Valilerin sert kanunlarına, şakilere tatbik ettikleri cezalara rağmen, şakiler İran'ın belirli bölgelerinde cirit atıyorlar. Kervancılar bunun için özel muhafızlar tutuyor. “Pür silah muhafızlar” tacirleri, yolcuları muhafızlara karşı korumaya çalışıyor” demektedir⁴¹³. Bu

⁴¹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013, s. 592.

⁴¹² Donald N. Wilber, *Iran, Past and Present*, Princeton University Press, 1981, p. 51.

⁴¹³ Marco Polo Seyahatnamesi, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık A.Ş., s. 31. Marco Polo'nun Stéphane Yerasimos tarafından hazırlanmış ve Işık Ergüden ve Z. Zühre İlkelen'in tercüme ettiği çevirisinde ise *“Bu krallıklarda çok acımasız ve kötü insanlar vardır ve bunlar insan öldürürler, birbirlerini sürekli geberirler ve tebaası oldukları Doğu Tatarlarının efendilerinden korkmasalar, burada yolculuk yapan tacirlere büyük kötülük ederler. Aslında Doğunun Efendisi onları şiddetle cezalandırmış ve tacirler talep ettikleri takdirde korunmaları ve güvenlikleri için bir memleketten diğerine giderken tüm tehlikeli geçitlerde yöre sakinlerinin onlara iyi yürekli ve özenli muhafızlar sağlamakla görevli olduklarını buyrukla belirtmiştir ve muhafızlara ücret*

bilgilerden hareketle Moğolların ticareti geliştirmek için almış oldukları sert tedbirlere rağmen özellikle dağları mesken tutmuş olan halkın bazı saldırgan tavırlarını devam ettirmiş oldukları anlaşılmaktadır.

İlhanlıların bölgeye gelişine kadar zayıflamış olan ticaret, XIII. yüzyılın sonlarında batıda Hülâgû Han'ın, doğuda Kubilay Han'ın Moğol Devleti'nin sınırlarını Hint Denizine doğru genişletmeleri yeniden canlanmış, Çin ile İran arasındaki deniz ticareti de gelişmiştir. Eskiden beri devam eden bu ticaret ağı, Moğollar döneminde daha da genişlemiştir. Gemilerin yönlerini daha kolay bulmaları için kullanılan pusulanın icadı da deniz ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmuştur⁴¹⁴.

İlhanlı ticaretinin canlanmasında, Olcaytu zamanında alınmaya başlanan cizyeden muaf olan Hristiyanlarla Yahudilerin, etkisi olmuştur. Yine bu dönemde ticareti geliştiren en önemli unsur, devlet sermayesine dayanan yani devletten kredi alan “Ortaklar”⁴¹⁵ ve bunların İlhanlı Devleti'nin her yerinde aynı esas ve kanunlara tâbi olmalarıdır. Ortaklar, hükümet müesseselerinin yardımına dayanmış, resmi postadan (yam) istifade edip, İlhanlı Devleti'nde ayrıcalıklı bir tabakayı oluşturmuşlardır. Bu grup, küçük işlerden ziyade büyük ve uluslararası ticaretle ilgilenmişlerdir, Yahudiler de bu işe dahil olmuşlardır. İlhanlılar Müslüman olup faizli krediyi ortadan kaldırıncaya kadar Ortaklar, Uzakdoğu, Ön Asya ve Doğu Avrupa'nın ticaret merkezlerini birleştiren ve bunlar arasında kredi ve çek kullanımını sağlayan müessese olmuştur. Ortakların bu başarısını sağlayan da Moğol devletlerinin herhangi birinden alınan bir vesikanın, diğerlerinde de geçerli olmasıdır. Hatta Ortaklar, Moğol ülkeleri dışında kalan Mısır ve Kuzey Hindistan gibi yerlerde de ticaret hukukunun değişimine neden olmuştur. Ebû

olarak, her görev için yolun uzunluğuna göre iki ya da üç grossi verilecektir. Ama Efendi'nin buyruğuna rağmen her ellerinden geldiğinde kötülük yaparlar, tacirler eğer yeterince silah ve okla donanmış değillerse onları öldürürler ve onlara kötü davranırlar ve her şeylerini soyup soğana çevirirler. Kimi zaman-eğer iyi korunmuyorlarsa- hepsini yok ederler. Bu nedenle tacirler, canlarını kurtarmak istiyorlarsa gayet silahlı ve kalabalık olarak gitmelidirler. Ve size hiç yanlışsız söylüyorum ki bunların hepsi Sarrazendir, çünkü hepsi de peygamberleri Muhammed'in yasasını izlerler” denilmektedir. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 89-90.

⁴¹⁴ Kramers, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, s. 32; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 129, 309.

⁴¹⁵ “At üzerinde dünyaya hâkim olunabilir ama at üzerinde dünya yönetilmez” sözünden hareketle Moğollar, “ortak” adı altında tüccarları, yatırım ve kredi niteliğinde gümüş vererek desteklemişler ve böylece Moğol hanları ve hanedan üyeleri kendileri aktif olarak ticaret yapmadan büyük kâr elde etmişlerdir. Ortaklar ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şirinay Aziz, “Moğol İmparatorluğu'nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Dönemine Sona Erişi”, *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni, İMÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, (2022), s. 54-73.

Said Bahadır Han döneminde Mısır'a giden İranlı tüccarlar, davalarının şeriat kadıları tarafından değil, siyasi müesseseler (kadılar) tarafından yapılmasını talep edebilmektedirler⁴¹⁶. Erdebil'de faaliyet gösteren ortaklara dair doğrudan bilgiler bulunmamakla birlikte İlhanlılar zamanında ticaretin aktif olarak döndüğü şehirde, ortaklar da etkin olmalıdırlar.

İlhanlılar, devletin siyasi ve askerî ulaşımı için posta menzilleri (yam⁴¹⁷), büyük kara yolları, kervansaraylar ve köprüler inşa etmişlerdir. Kurulan bu tesisler aynı zamanda kara ticaretinin gelişimine de destek olmuştur. Bu bağlamda Erdebil yakınlarına ulaşımın kolaylaşması ve yolun kısalması için Vezir Alishah tarafından bir köprü yaptırılmıştır⁴¹⁸. Ayrıca kurmuş oldukları “yam” sistemi ile ülke sınırları içerisinde haberleşmeyi kolaylaştırmayı, yollardan geçen kervanları korumayı amaçlamışlardır. Her yam'ın insan, hayvan, su, gıda ve diğer gereçler konusundaki yük ve masrafları, tümenler arasında taksim edilmiş, her iki tümene bir yam düşmüştür. Ayrıca bu menzillerin ihtiyaçlarını karşılamak için halktan kopçur⁴¹⁹ adı altında vergi alınmıştır. Bununla birlikte elçilerin ve tüccarların, yolda halka yük olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır⁴²⁰.

Vaktiyle Azerbaycan bölgesine sadece öküzleriyle birlikte iki milyonluk bir kütle halinde gelen Moğolların, XIII ve XIV. yüzyılda büyük bir servete, güzel elbiselere, silahlara ve atlara sahip oldukları görülmektedir. Onların elde etmiş oldukları bu kazanç, İlhanlı ekonomisinin ve dolayısıyla ticaretin gelişimini ortaya koymaktadır⁴²¹. Ticaretin gelişimini etkileyen diğer bir durum ise tarım konusunda izlenen politikalar. İlhanlılar, mevad arazileri işler hale getirmek maksadıyla köylülere tohum ve avâmil (öküz) vermişler, su

⁴¹⁶ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 309-311.

⁴¹⁷ Yam, İlhanlıların resmî posta teşkilatıdır ve Cengiz Han tarafından kurulmuştur. İslam dünyasındaki “Berid” teşkilatı ile benzerdir. Aslında İlhanlı topraklarında bu posta sistemi Sâsânîler döneminden beri mevcuttur. Sâsânî döneminde ise bu sistemin adı “Parvanak”tır. İlhanlılar ayrıca yam teşkilatında görevli postacı elçilerin kalmaları için İlçi Haneler inşa etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Altungök, *İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi*, s. 253; Kaan Akar, “İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar”, *İRTAD*, 1, (2018), s. 85, 93; Sinan Meriç, *13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2019.

⁴¹⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 311.

⁴¹⁹ Moğollarda pek çok isim altında alınan vergiler, tek bir isim altında birleştirilmiş ve adına kopçur denmiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 420.

⁴²⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 90-91, 415.

⁴²¹ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 312.

kanalları açtırmışlardır. Erdebil’de de Gülistan⁴²² sarayı ve civarındaki kanallar bunlara örnektir⁴²³. İlhanlıların bölgedeki yapmış oldukları iktisadî ve sosyal hayatı düzenleyen imar faaliyetlerine ise daha sonra değinilecektir.

İlhanlılar döneminde başkentini önce Merâğa’ya ardından da Tebriz’e kaydırılması Erdebil şehrinin önemini kaybetmesine neden olmuştur⁴²⁴. Ancak İlhanlıların son dönemlerinde başkentini Sultaniye’ye taşınması, yol güzergâhında yer alan Erdebil’in ticarî hayatı yeniden canlandırmıştır.

Burada “Erdebil darphanesi”⁴²⁵’nin varlığından da bahsetmek yerinde olacaktır. İlhanlı dönemine ait günümüze ulaşan sikkelerden bazılarının darp yeri Erdebil’dir. Burada Olcaytu döneminde 712/1312-1313 tarihli gümüş bir sikke darpedilmiştir⁴²⁶. Ayrıca İlhanlıların yıkılmasından sonra Çobanoğullarının tahta çıkardığı Anuşirvan dönemine ait 1.39 gram ağırlığında 745/1344-1345 tarihli, 1.35 gram ağırlığında 747/1346/1347 tarihli ve 1.19 gram ağırlığında 748/1347/1348 tarihli üç gümüş sikke darbedilmiştir. Bu sikkeler günümüzde Tahran, İstanbul ve New York’ta bulunmaktadır⁴²⁷.

⁴²² Kaşânî, 1306 yılındaki olayları anlatırken Haziran ayında bir tarihte Gülistan sarayı ile Erdebil arasında birçok şimşekler çakıp, yıldırım düştüğünü, Sultan Olcaytu’nun kuburcularından ve adamlarından yakıcı yıldırımların etkisiyle öldüğünü aktarmaktadır. Bunun ardından Sultan Olcaytu, 16 Zilhicce 705 (30 Haziran 1306) tarihinde Ucan otlağına inmiştir. *Tarih-i Olcaytu*, s. 91.

⁴²³ Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, s. 306.

⁴²⁴ Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 212-213; Köse, “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre...”, s. 434. Gâzân Han döneminde Tebriz’de Sûk-i Gâzân adıyla devrin en büyük ve en zengin çarşısı kurulmuş ve bu çarşıda her meslek dalına ayrı bir yer ayrılmıştır. Akar, “İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar”, s. 92.

⁴²⁵ Erdebil darphanesi, karşımıza Sâcoğulları döneminde karşımıza çıkmaktadır. Yusuf b. Ebî’s-Sâc kurmuş olduğu devletin başkentinde kendi adına altın paralar darb ettirmiştir. Yine 320 /932 yılında Hakan el-Müflih’in ve 343/954/955 yılında sikke darp ettirdikleri de bilinmektedir. Mehmet Emin Şen, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/5 (Yaqub Mahmudov 80. Yıl Armağan Sayısı), (2019), s. 157; S. M. Stern, “The Early Ismâ’îlî Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XXIII/1, (1960), pp. 67-72.

⁴²⁶ John Masson Smith, Jr., “The Silver Currency of Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 12/1, (1969), pp. 35.

⁴²⁷ John Masson Smith, Jr.- Frances Plunkett, “Gold Money in Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 11/ 3, (1968), pp. 293-294.

C. Topografya'nın Ortaya Çıkardığı Bölgenin Özerk Durumu

Dünya tarihinde en eski dönemlerden beri dağlar, askerlere veya korsanlara/eşkıyalara karşı bir sığınak olmuştur. Bazen bu sığınaklar kalıcı yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Dağlık alanlar, genellikle düzlük ve alçak yerlerde meydana getirilen uygarlıkların dışında kalmışlardır. Uygarlıkların etkilerinden ve uygarlaştırmasından uzak olmuştur. Yüzeysel ve doğrusal olarak yayılan uygarlıklar, dağların zirvelerine doğru dikey ilerleme konusunda yetersiz kalarak, birkaç yüz metrenin ötesine geçememiştir⁴²⁸. Alçak alanlardaki ülkelerin ve kentlerin ulaştığı medeniyet seviyesi, yüksek alanlara çok az nüfuz edebilmiş, yönetimler de bu bölgeleri kendi yönetim halkalarının dışında tutmuştur. Bu dağlık bölgelere ulaşılar dahi çok yetersiz bir şekilde olmuştur. Braudel'e göre bunun nedeni ise insanî unsurların yetersizliği, yerleşimin dağınıklığı, nüfus yoğunluğunun düşüklüğüdür⁴²⁹. Braudel *"Dağ dağdır. Yani bir engeldir. Ve aynı zamanda bir sığınak, bir özgür insanlar ülkesidir. Çünkü uygarlığın zorlamaları ve bağımlılıklarıyla dayattıklarının hiçbirisi buralarda insana ağır gelmemektedir... Dağ özgürlüklerin, demokrasilerin, köylü cumhuriyetlerinin sığınağıdır"* demektedir. Dağlar sürekli olarak alınması, fethedilmesi ve yeniden fethedilmesi gereken yerlerdir⁴³⁰. Dolayısıyla bu bölgeleri ele geçirmek veya elde tutmak oldukça zor ve çaba gerektiren bir durumdur. Baron de Tott, *"En engebeli yerler daima özgürlüğün sığınağı veya tiranlığın yuvasıdır. Kayalıklar hem ezenleri hem de ezilenleri saran endişeleri dağıtan en elverişli yerler olmuşlardır"* demektedir⁴³¹. Her iki tarihçinin bu cümleleri esasında Erdebil şehrinin özerk durumunu tanımlayan bir ifadedir. Tarih boyunca gördüğümüz üzere en tehlikeli durumlarda ve saldırıya uğradıklarında bir şehrin halkı, içerisinde kendisini koruyacak olan bir ordunun bulunduğu kalelere sığınmışlardır. Ancak kalelerin olmadığı veya saldırının kendisini korumasını umduğu devletinden geldiğinde ise çaresizce çöl, bataklık ve dağlık alanlar gibi doğal korunaklı mekânları tercih etmişlerdir. Erdebil şehrinde de halk tehlike anında güçlü surlarının olduğu dönemlerde surların ardında bulunmuşlar, surlar yıkıldığında ise coğrafyanın kendilerine sağlamış olduğu imkânları kullanarak dağlara sığınmışlardır. O yüzden bu bölgedeki dağlar, bölgenin tarihinde kaderini belirlemişlerdir. Erdebil halkının güçlü surlar ardında, gelen tehlikelere karşı koyabilmeleri ve onların karakterleri, düşmanlarına karşı bağımsız hareket edebilme özelliğini kazandırmıştır. İslâm

⁴²⁸ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021, s. 58, 62-63.

⁴²⁹ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, s. 69-70.

⁴³⁰ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, s. 65, 71.

⁴³¹ Baron de Tott, *Memoires (Sur Les Turcs Et Les Tartares)*, II, Amsterdam 1784, p. 147.

fetihlerinden başlayarak Leşkerî, Merzübân ve Deysem örneklerinde gördüğümüz gibi boyunduruğu altına girmek istemedikleri idarecileri kabul etmemişlerdir⁴³².

R. Savory'nin de bahsettiği üzere “*Erdebil, sırtını Gılân'ın aşılmaz dağlarına, ormanlarına ve bataklıklarına yaslamıştı. XV. yüzyılın sonunda hareketi yok olmaktan kurtaran tam da böylesi bir sığınma alanının yanı başında olmasıydı*”. Özellikle yüksek dağ silsilelerinin yanı sıra yer yer ormanlık ve bataklıklar ile çevrili olan Erdebil'in topografyasının vermiş olduğu doğal bir özerkliği vardı. Dağlardaki sarp araziler ve sık ormanlık alanlar, halkın kalesi gibiydi. Dışarıdan gelen saldırılar karşısında bu alanlara sığınır, böylelikle onlardan kendilerini korurlardı⁴³³. Örneğin İslâm fetihleri döneminde bu dağlık bölgeler Arapların fetih için yönelmediği yerler olmuştur. Çünkü İbn Haldun'un savına göre Araplar ve bedevîler daha çok düz arazilere meyletmişler ve aşılması güç yerlere ilişmemişler, başka cihetlere yönelmişlerdir. Dağlardaki ulaşılması zor sarp kayalıklarda yaşayan kabilelere dokunmamışlar, onların bulundukları yerlere tırmanmanın tehlikesini göze alamamışlardır. Dolayısıyla buralar uzun zaman müstakil siyasi hayatlarına devam etmişlerdir⁴³⁴. Dağlık arazinin bölgeye kazandırdığı hareket kabiliyetini ve özerkliği en somut haliyle anlatan Kaşânî'dir. Kaşânî, daha sonra değinecek olduğumuz Olcaytu'nun Gılân Seferi esnasında bölgeye ilk olarak Deylem'den girdiğini, İlhanlı ordusunun Talişlerin üzerine saldırmasıyla dağlık alanda yaşayan Taliş halkının bulundukları yerlerden ve pusularından fırlayarak, kendilerini pervâne gibi ölüm ve helak olma ateşine attıklarından, ağaçların yeşillikleri ve kayaların arasında hareket eden bir grubu yenilgiye uğrattıklarından bahsetmektedir. Ormanın çevresini tutarak etrafı gözetleyebilen Talişler, bütün yolları ve bozkırların üzerini suyla doldurarak düşmanlarını daha kendilerine ulaşmadan yormuşlardır. Kaşânî “Gılânlılar bütün yolları tutmuşlar, yol üzerlerini çamur ve balçıkla sıvamışlardı” demektedir⁴³⁵. Bu da Gılânlıların dağlık arazinin avantajının yanı sıra düzlük kısımları da bataklık haline getirerek bölgenin avantajını sonuna kadar değerlendirdiklerinin kanıtıdır.

Şehrin etrafında Moğol döneminde ve sonrasında pek çok eşkıyalık olayına rast gelinmektedir. Bu eşkıya gruplar, milliyet fark etmeksizin dağlardan geçmek zorunda olan yolculara saldırıp, onları soymaktaydılar. Kafilelere saldıran eşkıyalar, coğrafyanın avantajını

⁴³² Keleş, “Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da...”, s. 131.

⁴³³ Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Büldân*, I, s. 145; Vezirof, *Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan*, s. 56; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, (çev. Özgür Koçak), Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2021, s. 1.

⁴³⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 364; Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 111, 114.

⁴³⁵ *Tarih-i Olcaytu*, s. 101, 105.

kullanarak kolaylıkla geri çekilebilmekteydiler. Pek fazla kişiden oluşmayan bu gruplar, genellikle iki, altı, on veya daha fazla sayıda idiler⁴³⁶. Coğrafyanın yanı sıra Şeyh Safiyyüddin'in tekkesi de suç işleyenlerin veya can güvenliği tehlikede olanların sığınağı durumundaydı⁴³⁷. Dolayısıyla şehir bu gruplar için tam bir cazibe merkeziydi.

Bu coğrafyanın özerkliğini kendi lehlerine en iyi kullanan kesim İsmâîlîler olmuştur. Elburz dağlarının en yüksek noktası Alamut'a yerleşen Hasan Sabbâh'ın Deylem bölgesinde yaymaya başladığı Batınî hareket, Kuzey İran'da yani Hazar Denizi kıyılarında Gîlân ve Mazenderan bölgelerinde⁴³⁸ etkili olmuştur. Hasan Sabbâh bu bölgelere sık sık dâîler göndermiştir. Onun hitap ettiği kitleye bakıldığında, genellikle tebaası bulundukları devletlerin yönetimlerinden rahatsızlık duyanlardır⁴³⁹. Öte yandan tarih boyunca devletlerin yönetiminden memnun olmayanlar ya suçlular ya da göçebe kavimler idi. Durum bu iken suçluların, yol kesen haydutların, boyunduruk altına girmek istemeyen kabilelerin ve İsmâîlî dâîlerinin sığınağı, bölgedeki yüksek dağlar olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nin uzunca bir müddet uğraşmak zorunda kaldığı İsmâîlîler, bu dağların imkânlarını kullanarak giderek güçlenmişlerdir. Hatta Sultan Muhammed Tapar döneminde kendilerini gizleyen dâîler, birçok hücre evi kurmuşlardır. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Erdebil'in de içinde yer aldığı Azerbaycan, Gîlân, Mazenderan gibi bölgeleri ele geçirmişler, buralarda yayılmışlardır⁴⁴⁰. Selçuklular ara ara Bâtınîleri alt etmeyi başarsalar da bu durum uzun süreli olmamıştır. Geri plana çekilen dâîler, Selçukluların yaşadıkları herhangi bir çalkantıda hemen ortaya çıkıp faaliyetlerine hızla devam

⁴³⁶ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 486-487.

⁴³⁷ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, II, s. 618.

⁴³⁸ İslam fetihleri sırasında Sâsânîlerin ileri gelenlerinden bazıları Taberistan, Rûyan ve Gîlân'da bağımsız emîrlükler kurdular. Coğrafyanın avantajını kullanarak Halife'ye biat etmeyip, kendi dinlerini (Mecusilik) de devam ettirdiler. Bu bölgelerdeki yerel hanedanların izlemiş oldukları muhalif politikalar, bu coğrafyayı mevcut otoriteye karşı olan ideolojilerin sığınağı haline getiriyordu. Bu sığınmacı ideolojilerin ilki Şia mensupları idi. Bununla birlikte asi şehzadelerin de sığınağı Mâzenderân, Deylem ve Gîlân'daki sarp dağlar olmuştur. Rençber, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, s. 23, 26, 31.

⁴³⁹ Marshall G. S. Hodgson, *The Secret Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2005, p. 75; Laurence Lockhart, "Hasan-ı Sabbâh and Assassins", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, V, London 1928-30, p. 676.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 527; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 213; Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi*, s. 94.

etmişlerdir⁴⁴¹. Sâcoğulları döneminde Ebû Hatem adlı dâî'nin Hakan el-Müflih'in yanına kaçtığı ve onun sarayında iken öldüğü de bilinmektedir⁴⁴².

Ayrıca burada değinilmesi gereken hususlardan bir diğeri de İslâmiyet'in bölgeye VII. yüzyılda gelmiş olmasına karşın hâlâ X. yüzyılda kendi dinlerinde kalanların olmasıdır. Mesûdî'nin aktardığı bilgilere göre Deylem ve Gîlân bölgelerinde Zerdüştiler ve paganlar hâlâ mevcuttu. Bu durum akıllara Braudel'in şu veciz sözlerini getirir: “*Geçmişin en iyi korunduğu yer dağdır. Geçmişten kalma alışkanlıklara, şivelere, giysilere ve boş inançlara daha çok tepelerde, yüksek bölgelerde rastlanır*”. Yazarın belirttiği gibi Pers-Zerdüş medeniyeti, son demlerini bu dağlık bölgelerde geçirmiştir. Hatta topografyanın özerkliğinin daha iyi anlaşılması açısından önemli olan şu bilgiyi verir: “*Sadece Cebel (Cibâl) ve Deylem'de dağ tepelerinde, kalelerde, vadilerde ve ulaşılması zor yerlerde yaşayan (halkın) az bir kısmı putperestliğini sürdürdü. Bunlar hâlâ (X. yy) da öyledir*”. Yakın bölgelerinde durum böyle iken Erdebil'in dağlık ve ulaşılması zor yerleri için de aynı kanaate sahip olunması mümkündür. Ayrıca Mesûdî, Zeydî İmam Hasan b. Ali el-Utruş'un 301/913-914 yılında buradaki halkı İslâm'a davet ettiğini buralarda pek çok cami yaptırdığını bildirir. Ancak buna rağmen Zerdüştlere varlığı devam etmiştir⁴⁴³.

Erdebil bölgesine özerklik kazandıran alanlardan biri olan Deylem ve Gîlân bölgesi Sâsânîler dönemi de dahil olmak üzere İlhanlılar dönemine kadar tam manasıyla ele geçirilememiştir. Bölgenin vermiş olduğu özerklik sayesinde düşmanlarına asla boyun eğmemişlerdir. Deylem bölgesinin dahil olduğu Taberistan ele geçirilebildiği halde Deylem bölgesi ne sulh ne de savaş yolu ile Müslümanların eline geçmiştir. İslâm fetihleri sırasında da ele geçirilemeyen bölge, Emevîler ve Abbasîler döneminde bir sığınma bölgesi olmuş, Abbâsîlerden kaçan ehl-i beyt mensupları da bu bölgenin özerkliğinden istifade için Cüstânîlere sığınmışlardır. Din, diyanet tanımayan, heybetli ve savaşçı bir karaktere sahip olan Deylemliler, İslâmiyet'i kendi istekleri üzere kabul ettikleri için bölgede İslâmiyet yayılabilmektedir. İslâmiyet'i kabul etmekle kalmayıp ehl-i beyt'e değer ve destek vererek onların düşmanlarına karşı galip gelmelerini sağladıkları bilinmektedir⁴⁴⁴.

⁴⁴¹ Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi*, s. 218.

⁴⁴² Stern, “The Early Ismâ'îlî Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania”, pp. 67.

⁴⁴³ Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 253; Fernand Braudel, *Akdeniz; Mekân ve Tarih*, (çev. Necati Erkurt), Metis Yayınları, İstanbul 1990, s. 21.

⁴⁴⁴ Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2012, s. 32-33.

F. Braudel'in “Dağ, büyük tarihi, bu tarihin getirdiğı yükleri reddeder⁴⁴⁵” tabirinden hareketle sarp bölgelerin meskûnlarına sağlamış olduğı özerklik, özellikle tarihçiler açısından engel oluşturmaktadır. Çünkü gerek Erdebil çevresindeki dağlar bağlamında, gerekse genel anlamıyla bu dağlarda sürdürülen siyasi ya da sosyokültürel oluşumlara yeteri kadar nüfuz etmek mümkün olmamaktadır.

⁴⁴⁵ Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. 73.

İKİNCİ BÖLÜM

XIII – XIV. YÜZYILDA ERDEBİL'İN SİYASİ VE ASKERÎ TARİHİ

A. İldenizliler Dönemi (1148-1225)

Selçuklular en geniş sınırlarına Sultan Melikşah döneminde ulaştılar ancak onun ölümünden kısa süre sonra devlet, bölgesel hâkimiyet alanlarına bölündü. Bu bölünmede Selçuklu şehzadelerinin atabeylerinin bir vilayetin idaresiyle görevlendirilmesi geleneği etkili oldu. Zamanla atabeylerin tamamı, bağımsız şekilde hüküm süren, emanet edilen şehzadeleri güçsüzleştiren, iktidarı halefleri için güvence altına alan Türk askerî liderler konumuna yükseldiler. XII. ve XIII. yüzyılda faaliyetlerini sürdüren bu bağımsız atabeyliklerden biri de Tebriz'deki İldenizliler idi⁴⁴⁶.

Aslen Kıpçak Türklerinden olan Şemseddin İldeniz, küçük yaşta köle olarak Karadeniz'in kuzeyinden Selçukluların hâkim oldukları topraklara getirildi ve Vezir Kemâleddin Sumeyremî⁴⁴⁷'nin hizmetine verildi. Vezir Sumeyremî'nin Batınîler marifetiyle öldürülmesinden ve mallarının Sultan Mahmud⁴⁴⁸ tarafından müsadere edilmesinden sonra Şemseddin İldeniz de Irak Selçuklularının hizmetine girmiş oldu. Sultan Mes'ud'un bir gulamı olan Şemseddin İldeniz, zekâsı ve kabiliyeti sayesinde kademe kademe yükselerek Sultan'ın en güvendiği adamları arasında yer aldı. Sultan Mes'ud, onu ölen kardeşi Tuğrul (Melikşah'ın torunu)'un dul kalan eşi Mümine Hatun ile evlendirdi. Daha sonra atabeylik görevi verilerek Nahçıvan şehri kendisine ikta⁴⁴⁹ edildi. Hâcib Abdurrahman b.

⁴⁴⁶ Gronke, *İran Tarihi*, s. 44.

⁴⁴⁷ Kemalülmülk Ali b. Ahmed, İsfahan yakınlarında Sümeirem kasabasıdır. Sultan Mahmûd'un eşi Gevher Hatun'un veziri Emîr Âmid Muhammedül Cûzekanî'nin naibi olarak devlet işlerinde rol almaya başladı. Vezir Âmid, imar vazifesi için Bağdad'a gitmesi gerektiğinde Sümeiremî'yi Gevher Hatun'a vezir tayin etti. Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyeye coğrafyası Gevher Hatun'a tayin edilmiş olduğundan Vezir Sümeiremî bu bölgelerde nüfuzunu artırmıştı. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 99, 107-108.

⁴⁴⁸ Irak Selçukluları Devleti'nin ilk hükümdarıdır. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğludur ve babasının ölümünden sonra on dört yaşında Büyük Selçuklu tahtına oturmuştur. Yalnızca birkaç ay tahtta kalan Sultan Mahmûd amcası Sencer ile yaptığı taht mücadelesini kaybedince tahtı ona bırakmak zorunda kaldı. Sultan Sencer, yeğeni Mahmûd'u affederek onu kızı Gevher Neseb ile evlendirmiş, kendisine vâli tayin etmiş ve Irak Selçuklu hükümdarı ilan etmiştir. Sultan Mahmûd 1118'den 1131 yılına kadar Irak Selçuklularının hâkimi olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 371-372.

⁴⁴⁹ İktâ sisteminin merkezî otoritenin güçlü olduğu zamanlarda dengeleyici etkisi olsa da bu sistem kendi birliklerine sahip daha fazla yerel ve bölgesel güç merkezleri yaratmıştır. Merkezî otoritenin zayıflamaya başlamasıyla birlikte atabey hanedanlarının ortaya çıkması, başlangıçta geçici olan iktâların fiilen ve daha sonra

Toganyürek'in öldürülmesini müteakiben Azerbaycan umumî valisi konumuna yükseldi. Azerbaycan valiliği görevindeyken buraları, Gürcü ve Abhaza saldırılarına karşı koruduğu gibi aynı zamanda Arrân ve Şirvan havalisini Selçuklulara bağladı. 1146 yılından itibaren de bu bölgeyi müstakilen idareye başladı ve Tebriz'de bir hanedan kurdu. Bu devletin diğer adı da Azerbaycan Atabegleri idi⁴⁵⁰.

Mümine Hatun ile evlenerek Selçuklu ailesine girmiş olan Şemseddin İldeniz, hanedanın iç işlerine de müdahil oldu. Sultan Mesud'un ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinde Sultan Muhammed'e karşı, Mesud'un oğlu Melikşah ile Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah'ı destekledi. 1160 yılında üvey oğlu Arslanşah b. Tuğrul'un atabeyliğine "*Atabek-i â'zam*" unvanıyla atanınca bölgede önemli bir güç haline geldi. Arslanşah'ın saltanatı süresince onu hep geri planda tutan Atabeg İldeniz, devletle ilgili bütün kararları kendisi verdi, hatta atama ve iktâ tevcihlerini kendisi yaptı. Mümine Hatun'dan olan iki oğlundan Cihân Pehlivan'ı "*Emîrû'l-Hüccâb*", Kızılarıslan Osman'ı da "*Emîrû's-Silâh*" olarak atadı. İldeniz 1162 yılında Azerbaycan topraklarına saldırıda bulunan Gürcülerin önüne geçebilmek için Erdebil'in yönetimini komutanlarından Muhammed b. Akkuş'tan alarak oğlu Cihân Pehlivan'a verdi. Kendi adlarına sikke kestirip hutbe okutan atabeyler, şeklen Irak Selçuklularına bağlılıklarını sürdürseler de aslında onlar üzerinde tam bir hâkimiyet kurdular⁴⁵¹.

İldeniz'in 1175⁴⁵² yılında ölümünden sonra Cihân Pehlivan, yalnız Azerbaycan'ı değil, bütün Irak Selçuklu sultanlığının en kudretli adamı hâline gelmişti. "*Hâkan-ı Acem*" unvanını taşıyan Cihân Pehlivan, Sultan Arslanşah'ı zehirleterek öldürmüştü yerine de onun

hukukî devredilebilmeleriyle sonuçlandı. Yani artık iktalar vali ve komutanların elinde kalıcı mülkler haline geldi. Gronke, *İran Tarihi*, s. 47. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 43-47; Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 47-49.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XI, s.108-109; el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 94; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 365; Abdülatif Kazvinî, *Lübbü't-Tevârih*, s. 123; *Silsileha-yı Tarih-i İran-Türkan-ı der İran*, tercüme ve tedvin Dr. Yakub Ajend, İntişarat-ı Mevla, Tahran 1314, s. 69-70; Erdoğan Merçil, "İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 81; Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *DİA*, XXII, s. 82; Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 46-47.

⁴⁵¹ el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 101; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 369; Abdülatif Kazvinî, *Lübbü't-Tevârih*, s. 123; *Silsileha-yı Tarih-i İran*, s. 71; Merçil, "İldenizliler", s. 82-83; Bezer, "İldenizliler", s. 82; Gülay Ögün Bezer, "İldeniz, Şemseddin", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 81 (81-82); Kayhan, "Azerbaycan Atabeyliği'nin Kuruluşu ve Atabey İldeniz", s. 58, 62.

⁴⁵² el-Ömerî'ye göre İldeniz 568/1173 yılında Hemedan'da vefat etmiştir. el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 296.

küçük yaştaki oğlu Tuğrul’u geçirmiş, kendisi de vâsiliğini üstlenmişti. Yaklaşık yetmiş kadar bendesi ile bütün memleketi kendi kontrolleri altında tutmuşlardı. Yönetim işlerine fazla müdahil olmayan Sultan II. Tuğrul ise devletin bütün dizginlerini ve yönetimini amcası Cihan Pehlivan’a, ordunun işini de diğer amcası Kızılarslan’a bırakmıştır. 582/1186-1187 yılında Cihan Pehlivan vefat ettiğinde yerine kardeşi Kızılarslan Osman geçmişti. Ancak II. Tuğrul, Kızılarslan’ın tahakkümünden çıkarak taraftarlarını çoğaltmış, bu sayede ülkenin bazı yerlerini ele geçirmiştir. Sultan Tuğrul ile Atabeg Kızılarslan arasında Sefîd-Rûd Nehri kenarında savaş yapılmıştır. Halifenin de donanımlı bir ordu ile desteklediği Kızılarslan, uzun mücadeleler neticesinde kendisini “*Irak Sultanı*” ilân etmiştir (1191). Bu durum Irak Selçukluları aleyhine görünse de sultanlar, halifenin muhalefetine rağmen atabeglerin vermiş olduğu büyük mücadeleler sayesinde Irak, Cîbâl, Kirman, Azerbaycan, Musul, el-Cezire, Ahlat ve Erzurum gibi yerlerde kolayca hüküm sürebilmişlerdir. Büyük Selçukluların yıkılmasının ardından saldırılarının şiddetini artıran Gürcüler de yine İldenizliler tarafından durdurabilmişlerdir⁴⁵³.

Emîrlerle anlaşılan İnânc Hatun eşi Kızılarslan Osman’ı, çadırında zehirleyerek öldürdü. İşlediği bu suçu da mülhid fedâîlerin⁴⁵⁴ (Haşîşîler) üzerine attı. Kızılarslan’ın öldürülmesinden sonra ise oğlu olmadığı için yerine yeğeni Nusretüddin Ebu Bekir b. Pehlivan geçti. Amcasının vefat haberini alan Ebu Bekir, hemen o gece hâkimiyet alâmetlerini ve yüzüğünü alarak Azerbaycan’a gitti. Bölgenin kale, şehir ve hazinelerini ele geçirerek devletin hâkimi oldu. Ebu Bekir, kardeşleri Kutlug İnânc ve Emîr-i Emîran Ömer ile mücadele ederek onları mağlup etti. Ebû Bekir 1200’e doğru Hemedan’a, hatta İsfahan’a kadar nüfuzunu genişletti. Genişletmiş olduğu ülkesini de kardeşi Özbek ve Emîr Gökçe arasında paylaştırdı. Özbek’e Hemedan’ı, Gökçe’ye Rey’i bırakırken kendisi de İsfahan’ı aldı. Bir müddet sonra Ebu Bekir’in vurdumduymaz tavırları karşısında Emîr-i Emîran Ömer’in kendilerini yardıma çağırmasıyla Gürcüler cesaretlendiler. 1203 yılında Kraliçe Thamara yönetimindeki Gürcüler, Azerbaycan’ın büyük kısmını ele geçirerek birçok şehir ve kasabayı zapt ve yağma ettiler. İldenizliler, Kraliçe Thamara karşısında direnemediler. Gürcüler, Ebû Bekir’in zevk ve sefaya daldığını görünce saldırılarının şiddetini artırdılar. Kılıçla hâkimiyetini kurtaramayacağını anlayan Ebû Bekir, Gürcü prenseslerden biriyle evlenme

⁴⁵³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 309; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 371, 373-374; Merçil, “İldenizliler”, s. 82-83; Bezer, “İldenizliler”, s. 82; Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 265-266.

⁴⁵⁴ Mülhid fedâîlerden kasıt Haşhaşilerdir ve bu durumda İldenizli ve Irak Selçuklu topraklarında etkin olduklarını ve buralarda suikastler düzenlediklerini söylemek mümkündür.

yoluna başvurdu. Gürcüler, bu akrabalık vesilesiyle saldırılarından bir süreliğine vazgeçseler de⁴⁵⁵ Ebû Bekir'in ölümünden hemen önce İldenizli topraklarına saldırarak 1210⁴⁵⁶ yılında Erdebil'i ele geçirdiler ve yağmaladılar⁴⁵⁷.

Gürcü Kraliçesi'nin ordusunda bulunan Kürt prens Zakare, 1210 yılında Nahçıvan kilisesi içerisinde öldürülen prenslerin intikamını almak için İran'ı Erdebil'e kadar talan etti. Ele geçirdiği yerlerdeki erkekleri, camilere doldurarak yakan Zakare, Bakuan'da kesilen papazlara karşılık olarak hoca ve mollaları öldürüp, Erdebil'de yaklaşık 12.000 kişiyi katletti⁴⁵⁸.

Erdebil şehri, bu Gürcü istilası ile uğraşırken, doğuda ise bölgenin kaderini değiştirecek olan Moğollar, siyasi bir oluşum içine girmişlerdi. 1206 yılında Moğol boyları, Cengiz unvanını alan Temuçin'in etrafında bir birlik oluşturmuşlardı.

Ebû Bekir'in ölümünden sonra yerine kardeşi Muzafferüddin Özbek geçti. 1210-1225 yılları arasında tahtta kalan Özbek, saltanatı boyunca Hârizmşahlar, Moğollar ve Gürcülerin saldırılarıyla meşgul oldu⁴⁵⁹. İldenizlilerin Hârizmşahlar ile mücadelelerinden istifade etmek isteyen Selçuklu gulamlarından Nureddin Mengli, başka bir gulam olan Aydoğmuş'un elindeki toprakları ele geçirip, Atabeg Cihan Pehlivan'ın adamlarını da yanına alarak Özbek için tehlike oluşturdu. Ayrıca Mengli, Abbâsî Devleti'nin çıkarları doğrultusunda hareket etmemesi, dik başlı ve kaba oluşu nedeniyle Halife Nâsır Lidînillah⁴⁶⁰'ın da tepkisini çekti. Halife Nâsır Lidînillah'ın niyeti, Irak ve İran'da kendi

⁴⁵⁵ Merçil, "İldenizliler", s. 101- 103; Halil İbrahim Gök, "Azerbaycan Atabegliği / İldenizliler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, s. 478; Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 266.

⁴⁵⁶ Kraliçe Thamara'nın ordusunun bu tarihte Gelakun bölgesinden Sevan Gölü üzerinden Erdebil'e saldırdıkları bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge 1953, p. 27.

⁴⁵⁷ Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârîh*, s. 124; *Silsileha-yı Tarih-i İran*, s. 76.

⁴⁵⁸ Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", (çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1-2, İstanbul 1937, s. 219; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, p. 103.

⁴⁵⁹ Gök, "Azerbaycan Atabegliği", s. 481.

⁴⁶⁰ Halife Nâsır Lidînillah, Abbâsî hâkimiyetinin yeniden tesis edilmesi için siyasi, askerî, içtimaî, idarî ve fikrî alanlarda çalışmalar yaptı. Selçuklulara karşı Hârizmşahlar ile ittifak kuran halife, Irak Selçuklularının sona ermesi ile rahat nefes aldıysa da bu defa da Selçuklu Devleti'nin topraklarının paylaşımı hususunda Hârizmşahlar ile anlaşmazlığa düşmüştür. Öte yandan Halife 1182 yılında girmiş olduğu fütüvvet teşkilatı vasıtasıyla bütün İslâm dünyasını tek çatı altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Bunun için Şîlik ile Sünnîliği ortak bir paydada buluşturma yolunu izlemeye çalışmıştır. Şeyh Şehabeddin Sühreverdî'nin şahsında fütüvvet teşkilatının siyasi temellere oturtulmasını sağlayacak güçlü bir propagandacı bulan Halife Nâsır Lidînillah, şeyhi kendi amacına götüren bir araç olarak değerlendirmiştir. Şeyh Sühreverdî, hem Sünnilikle mutedil şîliğine, hem

yönetiminde bağımsız bir dinî devlet kurmak ve İslâm dünyasını Abbâsî Halifeliğinin manevî otoritesi altında birleştirmekti. Halife, hedeflerinden ilkinin gerçekleştirmek için Sünnîlerin yanı sıra Şîî-Caferî ve Şîî-İsmâîlî gruplar ile yakınlaşma çabasına girdi. Bunun için de Atabeg Özbek ve İsmâîlî lideri Celâleddin III. Hasan (Nev Müselman)⁴⁶¹ ile ittifak kurdu. Halife Nâsır Lidînillah, İsmâîlî liderine mektup yazarak onu, Nureddin Mengli'ye karşı Atabeg Özbek'e yardıma davet etti. Böylece Celâleddin III. Hasan ile Özbek arasında dostluk kuruldu. Bölgeye gelen İsmâîlîler, Azerbaycan, Arrân ve Irak'ta yaklaşık bir buçuk yıl kaldılar. Hatta Atabeg Özbek, onlara maaş bağladı ve İldenizli askerlerinin aldıkları ulûfeden dağıttı, “zerri perpere” adıyla bin dinar verdi. Bir müddet Atabeg Özbek ve Celâleddin, Erdebil yakınlarında bulunan Beylekan şehrinde ikamet ettiler. Bu üçlü ittifakın orduları, Nureddin Mengli'yi yenilgiye uğrattı⁴⁶². Geliştirilen bu dostluk ilişkileri çerçevesinde İsmâîlîlerin zikredilen bölgelerdeki ve doğal olarak Erdebil'deki etkinlikleri arttı.

Atabeg Özbek, 1220 yılında başlayan ve ilk olarak Azerbaycan'a yönelen Moğol akınlarını, mal, giyecek ve binek hayvanı vermek suretiyle uzaklaştırabildi. Ayrıca Moğollara karşı Gürcülerle ve Ahlat Eyyûbî Meliki Eşref ile ittifak yaptı. Özbek, Moğolların 1221 yılında üçüncü defa Tebriz'e yönelmesi üzerine Nahçıvan'a kaçtı. Moğolların çekilmesinden

de fütüvvetle sufiliğin birbiriyle içiçe olması fikrini desteklemiştir. Şeyh Sühreverdî halifeyi, Allah ile halk arasında Allah tarafından tayin edilen vasıta ve Allah'ın yeryüzündeki temsilcisidir. Buradan hareketle Şeyh, halifeyi imamet makamına oturtmaktadır. Halife Nâsır Lidînillah, seleflerinin ve çağdaşlarının izlediği politikayı izlemeyerek Şîîlere karşı Sünnîleri birleştirmeyi değil, İslâm dünyasını birleştirici bir tavırla bütün mezheplere eşit davranmıştır. Ayrıca siyasi otoritelerin tasavvufî hareketlere karşı yüzyıllarca süren güvensiz tavrından sonra Halife Nâsır Lidînillah'ın uygulamış olduğu politikalarla halk resmen tasavvufa yönlendirildiği görülmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 399-402; Osman Gürbüz, “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, *İSTEM*, IX/18, (2011), s. 181-196.

⁴⁶¹ İsmâîlî lideri Celâleddin III. Hasan Nev Müselman, Sünnîliği benimseyip Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillah'a sadakat yemini eden tek İsmâîlî lideridir. İsmâîlî inancına aykırı olarak varlıklarını korumanın Sünnîliği benimsemekten geçtiğini söyleyerek, Alamut kütüphanesindeki Şîî muhteviyatlı kitapları yaktırmış, dede ve babasına lanet okumuştur. Ayrıca Celâleddin, Mengli ile girişilen bu mücadele esnasında Azerbaycan'a hareket edince ordusuyla birlikte Alamut'tan uzaklaşan ilk İsmâîlî şeyhi oldu. Fatih Güzel, “Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, V/6, (2016), s. 1688-1689, 1691.

⁴⁶² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 574-575; İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi –El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi-*, XII, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 262-263; Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, III/1, (2017), s. 241-242; Coşkun Erdoğan, “Hârezmşah Devleti ve İsmâîlîler Arasındaki İlişkiler”, *Türkiyat Mecmuası*, XXX/1, (2020), s. 107-113; Güzel, “Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman”, s. 1690.

sonra yeniden Tebriz'e dönen Atabeg Özbek, Hârizmşahların aralarındaki anlaşmazlıklardan istifade ederek topraklarını genişletmek üzere harekete geçti. Ancak 1223 yılında Hârizmşah Gıyâseddin'in güçleri karşısında mağlup olunca geri çekilmek zorunda kaldı. Kız kardeşini Gıyaseddin ile evlendirerek topraklarının bir bölümünü de ona bıraktı⁴⁶³.

Moğollar 1224 yılında bir grup Hârizmli'nin peşine düşerek İldenizli topraklarına dayandılar. Bu Moğol tehlikesini atlatmak isteyen Özbek, onların isteği doğrultusunda Hârizmli grubun içindeki askerlerin başlarını kesti, diğerlerini de esir ederek Moğollara teslim etti⁴⁶⁴. Hârizmşahların kendi aleyhine genişlemesine mani olmak için Gürcüler ile ittifak kuran Atabeg Özbek, Celâleddin Hârizmşah'ın 1225 yılında Tebriz'e doğru harekete geçmesinin ardından, ailesini geride bırakarak Gence'ye kaçtı. Kendi başlarının çaresine bakmak zorunda kalan halk ise eman dileyerek şehri Celâleddin Hârizmşah'a teslim etti. O da Tebriz'i kendisine başkent yaparak, Özbek'in nikâhından düştüğünü varsaydığı karısı Melike Hatun⁴⁶⁵ ile evlendi. Bu durumu haber alan ve Alıncak Kalesi'ne sığınmış olan Atabeg Özbek aynı yıl içerisinde kahrından hummaya tutuldu ve öldü. Özbek'in yerine sağır ve dilsiz olduğundan "hâmûş" olarak adlandırılan oğlu Kızıllarlan geçirildi. 1224 yılında Azerbaycan bölgesinde bulunan Moğol komutanı Cebe, Erdebil'e ilerledi, şehri yağma ve talan etti. Daha sonra Mugan'da kışı geçiren Cebe, baharda Irak topraklarına geçti. Atabeg Hâmûş, Cebe'nin yanına giderek itaatini bildirdi⁴⁶⁶. 1225 yılında Alamut Kalesi'ne hareket ettiğinde ise Celâleddin Hârizmşah'ın yanında yer aldı. Ancak hareketten yaklaşık bir ay sonra

⁴⁶³ *Tarih-i Benâkitî*, s. 368; Gök, "Azerbaycan Atabegliği", s. 481.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 220; Minorsky, "Özbek", *IA*, IX, s. 489; Gök, "Azerbaycan Atabegliği", s. 481.

⁴⁶⁵ Sultan Tuğrul b. Arslan'ın kızı olan Melike Hatun, adamlarının Tebriz önlerinde Celâleddin Hârizmşah ile savaşp onu yenemeyeceklerini anladığından bir yandan da kendisini bırakıp kaçan Atabeg'e kırgın olduğundan Hârizmşah'a kadınlardan oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Kocasıyla bağlarının koptuğunu, onunla olan nikâhının düştüğünü ve bunu da şahitlerle ispat edebileceğini, Bağdat ve Şam İmamlarından aldığı fetvayla beraber savaş durduğu zaman çeyizini alıp Nahçıvan'da onunla evlenebileceğini bildirdi. Bu haberi alan Celâleddin Hârizmşah, şer'an ispat olmak şartıyla, aynı elçiyle bir nişan yüzüğü yolladı. Melike Hatun, İldenizli yönetiminde söz sahibi idi. Onun sözünün yanında ne kocası Özbek'in ne de bir başkasının sözü geçerli değildi. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 357-358; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi –El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi-*, XII, s. 433; Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 117.

⁴⁶⁶ *Tarih-i Benâkitî*, s. 380. Cüveynî, Cebe'nin Atabeg Hamuş'a bir kâğıt ve altamga verdiğinden bahsetmektedir. Moğolların teslim olan her şehre bir şahne atayıp altamga yazdıkları bilindiğinden Atabeg Hamuş'un Moğol şahnesi görevi gördüğü söylenebilir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 163.

Kızıarslan'ın vefat etmesiyle İldenizliler Devleti sona erdi, toprakları da Hârizmşah Devleti'ne dahil oldu⁴⁶⁷.

İldenizliler Devleti'nin başkentliğini Nahçıvan, Hemedan, Tebriz, İsfahan ve Merâğa şehirleri yapmıştır ancak devletin önemli bir ticaret şehri olan Erdebil başkent olmasa da önemini korumuştur⁴⁶⁸. Erdebil'de sosyal ve ekonomik hayata dair zengin bir tüccar kesimin, mensucat ve ıtır ticareti yaparak şehrin ticarî hayatına katkıda bulundukları bilinmektedir⁴⁶⁹. Yine bu dönemde şehirde ve civarında büyük ölçüde ziraî faaliyetler yapılmakta, meyve ve sebzeler bol miktarda yetiştirilmekteydi⁴⁷⁰.

B. Hârizmşahlar Dönemi (1220-1231)'nde Erdebil

Hârizmşahlar Devleti⁴⁷¹, Büyük Selçuklu Sultanı Berkıaruk döneminde Anuştegin⁴⁷²'in oğlu Kutbeddin Muhammed'i Hârizm valisi olarak atamasıyla 1097 yılında kuruldu. Selçuklular adına bölgeyi fiilen idare eden ilk Hârizmşah, Selçuklu sarayında yetişmiş olan Kutbeddin Muhammed'dir⁴⁷³. Selçuklu sultanlarına sıkı sıkıya bağlı olan Muhammed, kendi gidemediği durumlarda oğlu Alaeddin Atsız'ı gönderir ama muhakkak her

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 222; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013, s. 162-163, 358-359; el-Ömerî, *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, s. 355-356; Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 117; Minorsky, "Özbek", s. 489; Gök, "Azerbaycan Atabegliği", s. 481-482.

⁴⁶⁸ Piriye, *Azərbaycan Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, s. 57.

⁴⁶⁹ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular, İldenizliler ve İlhanlılar Devrinde Azerbaycan'da Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Bunların Mukayeseleri", *"Ortaçağ Azerbaycan Tarihi'nin Güncel Problemleri" Cumhuriyetçi Bilimsel-Pratik Konferans Materyalleri*, Bakü 2021, s. 34.

⁴⁷⁰ Ağarî, *Kazvinî ve Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad*, s. 290.

⁴⁷¹ Hârizmşahlar, Selçuklu Devleti'nin bir parçası olarak ortaya çıktılar. Erdebil'de olduğu gibi Hârizm bölgesinin coğrafi yapısı da bu hanedana yarı özerklik kazandırmıştır. Burayı yöneten valiler, diğer Selçuklu valilerinden farklı olarak ve Selçuklu öncesi eski uygulamalara uygun olarak "Hârizmşâh" unvanı kullanmışlardır. Hârizm valilerinin "şâh" unvanı almaları bölgenin özel konumuna bir vurgu olmuştur. Anuşteginogulları da bu unvanı kendi devletlerinin ve imparatorluklarının adı yapmışlardır. Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar –Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür-*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014, s. 46.

⁴⁷² Anuştegin Garceî, Sultan Melikşah'ın kölesi Bilge Tekin'in kölesidir. Türk asıllı olan Anuştegin, Büyük Selçuklu sarayında taştârlik vazifesinde bulunan ve aynı zamanda Hârizm valiliği yapan birisiydi. O bölgede doğrudan valilik yapmak yerine bir vekili vasıtasıyla görevini ifa etmiş, kendisi Selçuklu sarayından hiç ayrılmamıştır. (Bkz. Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 384; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 34; a.mlf., "Hârizmşahlar", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, s. 398.

⁴⁷³ Aydın Taneri, "Harizmşahlar", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 228; Gürbüz, "Hârizmşahlar", s. 398.

yıl Sultan Sencer'e bağılıklarını bildirip, vergi ve hediyelerini takdim eder, en zor seferlerinde yardımcı olurlardı. Onun bu şekilde itaatte kusur etmemesi ve görevlerini layıkıyla yerine getirmesi neticesinde Hârizm'de kendi nüfuz ve otoritesini sağlamlaştırdı. Bu da sülalesinin gelecekteki faaliyetlerine zemin hazırladı⁴⁷⁴. Kutbeddin Muhammed'in ölümünden sonra Atsız, Hârizmşah oldu. Hârizmşah Atsız başlangıçta Sultan Sencer'e bağılı idi ancak giderek güçlenmesi Sencer'in tepkisine yol açtı. Sultan Sencer'den gördüğü sert tavır neticesinde her fırsatta isyan etti. Atsız, nihayetinde 1156 yılında 61 yaşında iken öldü, yerine de oğlu İlarıslan geçti⁴⁷⁵. 1157 yılında Sultan Sencer'in ölümünden istifade eden İlarıslan, Selçuklu hâkimiyetinden kurtuldu ancak bu defa da Karahıtaylara yenilerek vergi vermek zorunda kaldı. Selçuklu hâkimiyetinden kurtulduğu anda Karahıtayların boyunduruğuna giren Hârizmşahlar, bu duruma rağmen Doğu Müslüman dünyasının en önemli güçlerinden biri haline geldi. Daha sonra 1172 yılında İlarıslan'ın vefatının ardından küçük oğlu Sultanşah Mahmud geçtiyse de onun hâkimiyetini kabul etmeyen büyük oğul Alaeddin Tekiş, Karahıtayların desteğıyle 1173 yılında tahta oturdu.

Hârizmşah Tekiş ise doğu ve batı İran'da nüfuzunu genişletti. Sultan II. Tuğrul'u yenerek Irak Selçuklu Devleti'ne son verdi ve sultan unvanını kullanmaya başladı. Sultan Alaeddin Tekiş, 1200 yılında hayatını kaybedince⁴⁷⁶ tahta oğul Alaeddin Muhammed geçti. Hârizmşah Alaeddin Muhammed saltanatı süresince (1200-1220) Gurlulara, Batı Karahanlılara son verdi, Bavendîlerin Mazenderan'daki hâkimiyetlerini sonlandırdı. Sır-derya boylarından Irak-ı Arab'a kadar topraklarını genişleten Sultan Alaeddin Muhammed, Selçukluların ortadan kalkmasından sonra Hindistan'dan Anadolu'ya uzanan bölgenin hâkimi oldu. Hârizmşah Muhammed, Büyük Selçuklular gibi İslâm dünyasının önderi olmak için çabalarken, 1218 yılında Otrar hadisesi hem kendisine hem de İslâm dünyasına felaket getirdi⁴⁷⁷. Moğollar karşısında mağlup olan Hârizmşah Muhammed kaçarak Hazar

⁴⁷⁴ Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 114; Taneri, "Harizmşahlar", s. 229; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 34; Jean-Paul Roux, *Orta Asya-Tarih ve Uygarlık-*, (çev. Lale Arslan), Kabalcı, İstanbul 200, s. 263.

⁴⁷⁵ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 385-388; Taneri, "Harizmşahlar", s. 229; İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1992, s. 59-65.

⁴⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 264-266, 271, 282; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*; s. 130-131; Roux, *Orta Asya*, s. 263; Gürbüz, "Hârizmşahlar", s. 403-406.

⁴⁷⁷ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (trc ve not. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, s. 135-136; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 282, 290-295, 307-312; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 395; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, (çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2004, s. 528; Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 52-53; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 482; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*; s.

Denizi'ndeki Abeskûn adasına saklandı. Başkentte ise Terken (Türkan) Hatun⁴⁷⁸ ve onun akrabası olan Humar Tegin (Ömer Han) idareyi üstlenmişlerdi. Cengiz Han, hızlıca Hârizmşah topraklarını ele geçirerek Terken Hatun'u esir aldı⁴⁷⁹. Sultan Alâeddin Muhammed ise 1220 yılında Abeskûn'da vefat etti⁴⁸⁰.

İslâm dünyasını alt üst edecek olan bu süreç, konumuz olan Erdebil'in defalarca Moğollar tarafından tahrip edilmesine, şehrin etnik kimliğinin değişmesine sebep olacak olayların ilk adımı oldu. Sultan Muhammed'in yerine geçen oğlu Celâleddin'in Moğollara karşı bazı başarılar elde etmesi ve onların elinden kaçarak batıya Azerbaycan ve İran taraflarına gelmesi bu süreci tetikledi.

Moğolların önünden kaçarak batıya doğru çekilen Celâleddin Hârizmşah, tarihte benzerine az rastlanır on bir büyük meydan savaşı yaptı. 1221 yılındaki Pervan

229, 231-240; Taneri, "Harizmşahlar", s. 229; Gürbüz, "Hârizmşahlar", s. 407-412; Donald N. Wilber, *Iran, Past and Present*, Princeton University Press, 1981, p. 48.

⁴⁷⁸ Terken Hatun'un Kanglı-Kıpçak Türk boylarından olduğu bilinmektedir. Sultan Alâeddin Tekiş bu boy federasyonunu devletin bünyesine katmak için siyasi bir evlilik yapmıştır. Bu evlilikle birlikte Kanglı-Kıpçak Türk boyları devlet idaresinde göz ardı edilmeyecek kadar etkili bir unsur haline gelmişlerdir. Kendine ait saray ve divânı bulunan Terken Hatun, özellikle oğlu Alâeddin Muhammed döneminde devleti resmen onunla birlikte yönetmiş, kendi boyundan olanları devlet kadrolarına tayin ettirmiştir. Terken Hatun, Türk hâkimiyet anlayışında görüldüğü gibi devleti sultan üzerinden yönetmeye çalışmamış, bizzat ve resmen yönetici olmuştur. Hatta Sultan Alâeddin Muhammed'in azletmiş olduğu vezir Nâsîrüddin Muhammed'i himaye etmiş, bununla da kalmayarak vezirlerin alametlerinden sayılan harbî (altın kaplamalı mızrak) sayısını dörtten sekize çıkartmıştır. Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 38-39, 47, 50, 102.

⁴⁷⁹ Cüveynî'nin vermiş olduğu bilgilere göre Terken Hatun esir alındığında yanında oğulları, kızları, torunları ve Vezir Nasîrüddin vardı. Cengiz Han'ın yanına Talekan'a götürüldüklerinde Vezir Nasîrüddin işkence ile öldürüldü. Sultan'ın erkek çocuklarını da sağ bırakmadılar. Daha sonra esirler Karakurum'a götürüldü, birkaç yıl daha burada yaşayan Terken Hatun, 630/1232-3 yılında vefat etti. Terken Hatun ile birlikte esir alınanlar arasında Sultan Celâleddin'in iki yaşındaki kızı Terken de vardı. Bu kız Curmagun Noyan'ın payına düşmüştü. Fakat Curmagun Noyan onu saraya gönderdi ve orada yetiştirildi. Daha sonra Hülâgû Han, batıya hareket ettiğinde Terken, ona layık biriyle evlendirilmesi için Hülâgû'nun maiyyetine verildi. Hülâgû Han da 655/1257-8 yılında çok değerli bir çeyizle, hizmetlerinden ötürü Musul yöneticisinin oğlu Melik Salih'e şeriat hükümlerine göre nikâhladı. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 389-390.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 325; el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, s. 137-138; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, s. 118-122, 148; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 395-396; İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, s. 544; Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 54-55, 58-59, 65; Kafesoğlu, *Hârizmşahlar*, s. 243; Taneri, "Harizmşahlar", s. 229-230; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 18-21; Osman Gazi Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s. 43; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 42; H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgu Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 158-159.

mağlubiyetinden sonra üç yıl Hindistan'da kalan Hârizmşah, Cengiz Han'ın Ceyhun Nehri kenarına dönmesini fırsat bilerek 1224 yılında İran'a yöneldi. Bu esnada Azerbaycan, Arrân ve Irak-ı Acem'de Hârizmşah Gıyaseddin Pirşah, Kirman'da Barak Hâcib, Fars'ta Sa'd b. Zengi, Alamut'ta Batınîler, Nahcivan taraflarında Özbek, Hemedan'ın kuzeyinde de Berçemoğlu Süleymanşah bulunuyordu. Celâleddin Hârizmşah, Hindistan'dan bölgeye gelirken ordusunun büyük bir kısmını iklim şartlarının sertliği nedeniyle yolda kaybetti. Bu güç kaybına rağmen yine de bölgedeki hükümdarlar onun hâkimiyetini tanıdı. Ancak ilk başta hâkimiyetini tanıyan Barak Hâcib, onun Kirman'dan ayrılmasından sonra isyan etti. Fakat elinde askerî gücü olmayan Hârizmşah, Hâcib ile mücadeleye devam etmeyerek Irak-ı Acem'e ilerledi. Fars eyaletine geldiğinde ise Atabeg Sa'd b. Zengî'ye hükümdarlığını kabul ettirdi. Kardeşi Gıyaseddin Pirşah (Biz Şah)'ın yerine Hârizmşah tahtına oturdu ve ardından Azerbaycan'ı ele geçirdi. Böylece beş yıl boş kalan Hârizmşah tahtına geçerek devleti Azerbaycan topraklarında yeniden canlandıran Celâleddin Hârizmşah, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı önlem için Halife Nâsır Lidînillah'tan destek istedi. Çünkü Sultan Celâleddin'in ordusunun azaldığını öğrenen Cengiz Han, Cebe ve Sübetay'ı onun peşinden göndermişti. Ancak halife onun da babası gibi Irak-ı Arab'ı istila edeceğini düşündüğünden bu talebi kabul etmediği gibi bir de Hârizmşahlar üzerine bir ordu gönderdi. Bu kuvvetleri yenen Celâleddin, Bağdat civarına ilerledi, bu bölgeleri yağmaladıktan sonra kuzeye yönelerek 1225 yılında Tebriz'i kuşattı⁴⁸¹.

Azerbaycan Atabegi Özbek, Tebriz'e doğru ilerleyen Sultan Celâleddin Hârizmşah'a elçi göndererek metbûluğunu tanıyacağını bildirdiyse de Sultan bunu reddederek yoluna devam etti. Bu esnada Özbek'in idaresinden memnun olmayan bir grup Tebrizli, Sultan'ı şehri almaya teşvik ettiler. Hayatını tehlikede gören Arrân ve Azerbaycan Emîri Atabeg Özbek ise çareyi Tebriz'den uzaklaşmakta buldu. Özbek şehri terk ettiğinde yedi gün süren kuşatma sonrasında karısı ve aynı zamanda Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un kızı olan Melike Hatun, Kadı İzzeddin Kazvinî'yi Sultan'a elçi olarak gönderdi. Kendisinin ve maiyetinin zarar görmemesi şartıyla şehri teslim edeceklerini bildirdi. Ayrıca inzivaya çekilmek için kendisinin Hoy'a gönderilmesini şart koştu. Celâleddin Hârizmşah bu şartlara razı oldu, böylelikle 1225

⁴⁸¹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 397-398; Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 71-76, 92; *Tarih-i Benâkitî*, s. 378-379; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 513-516; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 116-117; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 52-53; a.mlf., "Harizmşahlar", s. 230; Gürbüz, "Hârizmşahlar", s. 414-415; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 190; Mustafa Demirci, "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, 7, (2022), s. 19.

yılında İldenizlilerin toprakları Hârizmşahların kontrolüne geçti. Celâleddin Hârizmşah, Tebriz'i başkent edindi ve İldenizlilerin Tebriz reisi Nizameddin'i de eski vazifesinde bıraktı. Ardından Gürcistan seferine çıktı ancak o Gürcistan'da iken Tebriz Reisi Nizameddin ile kardeşi Şemseddin Tuğrâi isyan edince geri dönmek zorunda kaldı. Sultan, isyan ile meşgul iken Horasan Veziri Orhan'ı, hazırlattığı bir ordunun başına geçirerek Gence üzerine gönderdi⁴⁸².

Horasan Veziri Orhan, Gence başta olmak üzere Beylekan, Berdaa, Şemkûr, Şîz ve Arrân'ı Hârizmşah topraklarına kattı. Dolayısıyla Erdebil de Hârizmşah idaresine girmiş oldu⁴⁸³. Celâleddin Hârizmşah, Beylekan ve Erdebil şehirlerini harap ve iktisaden geri kalmış bir halde gördü. Buraya levazım tedarikine giden bir atlı müfrezesi eli boş dönünce 1226 yılında bu şehirleri re'sen⁴⁸⁴ Veziri Şerefülmülk'e verdi. Ahalinin gelip barınabilmesi ve rağbetinin artması için Vezir, bu iki şehrin etrafına surlar ördürdü. Böylece Erdebil şehri yaklaşık üç yüz yıl aradan sonra, Sallariler döneminde yıkılmış olan müstahkem surlarına yeniden kavuşmuş oldu. Bu aynı zamanda Moğol istilasına karşı bir tedbirdi. Sultan Celâleddin Erdebil'e 1227-1228 yıllarında ikinci defa geldiğinde, eski halinden daha mamur, Gence ve Tebriz'i gıpta ettirebilecek kadar gelişmiş halde buldu⁴⁸⁵. Bu özelliğinden dolayı Moğollara karşı karargâh edindi.

Celâleddin Hârizmşah, hem Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillah ile hem de Gürcülerle mücadeleye girerek onları mağlup etti. Ancak saltanatı boyunca yönünü başka bölgelere her çevirdiğinde Azerbaycan'da ve Arrân'da isyanlar vuku buldu. Azerbaycan bölgesinde karışıklığa neden olanlardan biri de Erdebil civarındaki bazı şehir ve kalelerin hâkimi İzzeddin Balaban'dır. Celâleddin Hârizmşah 1228 yılında Hemedan taraflarında iken, onun yokluğunu fırsat bilen İzzeddin Balaban, Azerbaycan'dan Irak'a giden yolcuları soyarak halka zulmetti. Gelen şikâyetler üzerine bölgeye yönelen Celâleddin Hârizmşah, İzzeddin'in bulunduğu Firûzâbad Kalesi'ni muhasara etti. Birkaç gün süren muhasara neticesinde İzzeddin Balaban, bir kılıç ve kefen ile gelerek aman diledi. Belek ve Firûzâbad kalelerini alarak onu affeden Sultan, Belek'i bir Emîrine, Firûzâbad'ı da Şiraz Atabegi Sa'd b. Zengî'nin gulamlarından Hüsâmeddin Tekin-Taş'a verdi. Celâleddin Hârizmşah, bölgede

⁴⁸² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 357-358; Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 112; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 60-61, 66; Gürbüz, "Hârizmşahlar", s. 415-416; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK, Ankara 2011, s. 42.

⁴⁸³ Taneri, *Harezmşahlar*, s. 60-61; Spuler, *İran Moğolları*, s. 42.

⁴⁸⁴ Re'sen, bağımsız şekilde anlamına gelmektedir

⁴⁸⁵ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 127; Taneri, *Harezmşahlar*, s. 61.

düzeni sağladıktan sonra Mugan'a giderek, haremını ve hazinesini burada bıraktı ve ardından yönünü batıya çevirerek Anadolu üzerine harekete geçti⁴⁸⁶.

Celâleddin Hârizmşah'ın batıda Hârizmşahlar Devleti'ni yeniden kurması üzerine doğuda Cengiz Han onun üzerine göndermek maksadıyla bir ordu hazırladı. Fakat Cengiz'in 1227'de vefatından sonra iki yıl Moğol tahtına kimsenin oturmaması nedeniyle bir müddet ötelenen sefer hazırlığı, Ögedey'in büyük han seçilmesi ile yeniden faaliyete geçirildi. Cengiz Han'ın ölümünü ve arkasından iki yıl büyük hanın seçilmemesini fırsart bilen, sanki Moğollardan kurtulduğu zehabına kapılan Celâleddin, yönünü Batıya; Suriye'de Eyyubiler ve Anadolu'da Selçuklular üzerine çevirmişti. Ögedey Han, Curmagun Noyan'ı Celâleddin Hârizmşah'ın üzerine gönderdi. 1229'da bölgeye ilerleyen yeni Moğol ordusu karşısında fazla tutunamayan Sultan Celâleddin, üst üste hatalar yapmış ve nihayetinde Selçuklu Sultanı Alâeddin ile karşı karşıya gelmiştir⁴⁸⁷.

Celâleddin Hârizmşah, babasının da hayatına mâlolan Moğollara karşı önlemler almak yerine İslâm dünyasıyla yani Abbâsî Halifesi, Türkiye Selçukluları ve Eyyübîlerle mücadeleye girişti. Hatta Celâleddin'in Moğollara karşı direnemeyeceğini anlayan Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın, onlarla anlaşma yoluna gitmesini tavsiye vermesine rağmen onu dikkate almayarak Anadolu'yu istila etmeye kalkıştı. Bu onun parlak ve cesaretli bir kumandan olmasına rağmen iyi bir politik zekâyâ sahip olmadığını gösterir⁴⁸⁸. Celâleddin Hârizmşah'ın bu ilişkiler bağlamında buradaki dengeleri gözetmek yerine dedesi ve babası döneminde gergin devam eden Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerini düzeltme yoluna gitmedi. Halifeliğin Moğollarla iş birliği yaptığını kanıtlamak maksadıyla atmış olduğu adım bölgede durumun iyice kızışmasına yol açtı. İsfahan'da bulunduğu sırada Sultan, Azerbaycan'da bulunan veziri Şerefü'l-Mülk'e Suriye'ye giden İsmâîlî tacirlerinin kervanında bir Moğol elçisinin bulunduğunu, bu sebepten Suriye'ye giden veya Rum'dan gelip İsmâîlî tarafına giden kervanları durdurmasını, Moğollar tarafından gönderilmiş kişileri tespit ettiğinde ise kendisine haber vermesini emretti. Onun amacı halifelik makamını veya herhangi bir hükümdarı Moğollarla iş birliği konusunda suçlayacak delil ele geçirmektir. Bütün yollara gözcü koyan Şerefü'l-Mülk, 1227 yılında Sultan'ın emri üzerine Suriye'den gelen yetmiş kişilik bir İsmâîlî kervanını hapsedti. O kervandakilerin hepsini öldürerek mallarına da el koydu ve adamları arasında bölüştürdü. Ancak bu katliama rağmen Sultan'ın istediği delillere

⁴⁸⁶ Taneri, *Harezmsahlar*, s. 62-63.

⁴⁸⁷ Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. Yüzyıl)", s. 70.

⁴⁸⁸ Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 190-191; Demirci, "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", s. 28-29.

ulaşamadı. Sultan amacına ulaşamadığı gibi bu olay neticesinde Alamut İsmâîlîleri⁴⁸⁹ ile de arası bozuldu. Alamut Hâkimi Alaeddin Muhammed, Esedüddin Mevdud'u elçi olarak gönderdi ve Vezir Şerefü'l-Mülk ile ilgili şikâyetle bulundu, mallarının iadesini istedi. Ancak Sultan, vezirini takdirle ve dökülen kanlar için ise özür dilemekle yetindi. El konulup paylaşılan mallar için de Hâcib-i Hass Bedreddin Tutak'a emir veriyse de elçiye sadece otuz bin dinar para ve on Arap atı verildi. Bu arada Horasan veziri Orhan'ın bir kumandanı İsmâîlîlere tâbi olan Kûhistan bölgesindeki Kum ve Kâyin şehirlerini yağmalayınca Orhan, İsmâîlî fedâîleri tarafından öldürüldü. Böylece İsmâîlîler ile olan ilişkiler iyice gerginleşmiş oldu. İki taraf arasında ilişkiler böyle gerginleşmiş iken İsmâîlî elçisi Bedreddin Oktayî, Beylekan'a geldi ve burada iken Orhan'ın başına gelenleri öğrendi. Durum böyle iken Sultan ile görüşmek için devam edip etmemesi konusunda Şerefü'l-Mülk'e danıştı. Şerefü'l-Mülk, Orhan gibi kendisinin de İsmâîlî kafilisine yaptıklarından dolayı fedâîlerin onu da öldüreceklerinden korktuğu için, elçiyi yanında alıkoymak istedi ve taleplerini yerine getireceğini vaad etti. Elçi Bedreddin Oktayî, İsmâîlî topraklarına hücumların durmasını, buna mukabil Sultan da Moğol istilası sırasında savunmasız bularak ele geçirdikleri Damgan'ın geri verilmesini talep etti. Sonuçta Damgan şehrinin yıllık otuz bin dinar karşılığında İsmâîlîlerin elinde kalmasına karar verildi⁴⁹⁰.

Bütün bu yoğun geçen ve çok bileşenli karmaşık siyasi olaylardan sonra Azerbaycan'a doğru yola çıktılar. Bedreddin, hususi ve resmî hallerde sürekli Şerefü'l-Mülk'ün yanında idi. Erdebil yakınlarındaki Serav (Serâb) Çayı'na vardıklarında bir işret meclisi esnasında sarhoşken Elçi Bedreddin “*Şurada bulunan orduda İsmâîlîler var, bunlar içinize öyle yerleşmişler ki kendi hassa hademenizden farkolunmazdı. Ahırlarınızda hatta Sultanın Emîrberliklerinde kullanılanlar bile var*” diye bağırdı. Şerefü'l-Mülk bunlardan beş tanesini çağırmasını istedi, beş İsmâîlî de hemen geldi. İçlerinden bir Hintli “*seni filan gün filan yerde öldürebilirdim. Öldürmediğime sebep emir almadığımdır*” dedi. Bunun üzerine durumun vehametini iyice anlayan vezir “*Bunlar neden oluyor; Alaüddin ne istiyor, kanımı dökmek için kendisine ne yaptım. Sultanın kulu olduğum kadar onun kuluyum. İşte elinizdeyim, ne istersen işte hazırım, yap, hulasa iş haysiyet derecesini pek aştı...*” dedi. Bu olanları işiten Sultan Celâleddin, sinirlenerek Şerefü'l-Mülk'e o beş İsmâîlî'yi çadırının

⁴⁸⁹ Hârizmşahların İsmâîlîler ile ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdoğan, “Hârezmşah Devleti ve İsmâîlîler Arasındaki İlişkiler”, s. 97-128.

⁴⁹⁰ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 129-130; Taneri, *Harezmsahlar*, s. 71-72; Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 255.

önünde yaktırmasını emretti. Şerefü'l-Mülk af dilediyse de kabul edilmedi ve o beş İsmâîlî yakıldı. Hatta onları işe almış olan Muhzirbaşı Kemalüddin de idam edildi⁴⁹¹.

Ayrıca yine 1227 yılında Vezir Şerefü'l-Mülk, Hacib Ali el-Eşrefî'nin Melike Hatun'u Ahlat'a götürmesine kızarak Türkmenlere ait sürülerin bol olduğu Mugan'a gitti⁴⁹². Haksız talepleri karşısında halkın isyan etmesi üzerine Aras'ı geçerek Türkmen obalarını yıktı, sürüleri de önüne katarak Beylekan'a kadar getirdi. Türkmen kadınlarını da esir alarak ordunun arkasına kattı. Mugan'a döndüğünde askerlerin buraya vermiş olduğu zayıatı tamire çalıştı⁴⁹³.

Şerefü'l-Mülk Sultan'ın kendisi hakkında oluşan olumsuz düşüncelerini değiştirmek maksadıyla Hârizmşah ordusunun karargâhı olan Mugan'da bir takım imar faaliyetlerinde bulundu. Masrafını kendi hazinesinden karşılamak suretiyle Aras Nehri kenarında Şarkî, Fahrî ve Nizamî adı verilen üç kanal açtırdı ve bu sayede burada üç nahiye teşekkül ettirdi. Buralarda bol meyve yetiştirilmeye başlandı. Yeniden açılması planlanan kanal güzergâhında kestirdiği kavak ağaçlarını ateşe verdirerek yerin üstünü külle kaplattı. Böylece geçit vermeyecek derinlikte kanallar açabildi. Bütün bunlar için seksen bin dinar sarfetti ve bu kanallara bir şey ekilemese de bataklık alanlardan elde edilen hasılat masrafını karşılamaya yetmiş oldu⁴⁹⁴.

Bölgede hâkimiyetini pekiştirmek ve İsmâîlîleri kendisine tâbi kılmak için mücadele veren Sultan Celâleddin Hârizmşah, Alamut şeyhi Alâüddin'in şehzade Gıyaseddin'e destek vermesi ve 1230 yılında gelen elçinin ödenmesi gereken otuz bin dinarı yirmi bin dinar olarak getirmesinin üzerine Nesevî'yi Alamut'a elçi olarak gönderdi. Nesevî, Alamut hâkimi Alâeddin'den hutbeyi Sultan adına okutmasını talep etti, daha önce Sultan Alâeddin Muhammed döneminde hutbenin zaten onun adına okunduğunu hatırlattı. Borçlarının geri kalanını vermezlerse topraklarının yağma ve tahrip edileceğini bildirdi. Hutbe konusunu kesin bir şekilde reddeden İsmâîlîler, borçlara gelince vezir Şerefü'l-Mülk'ün borcu zaten yirmi bin dinara düşürdüğünü belirtip bu hususta yazılan kararnâmeyi gösterdiler. Gerçekten de beş İsmâîlî'nin yakılmasından sonra vezire gelen İsmâîlî elçisi, beş İsmâîliye karşılık on bin dinar istedi. Canını kurtarmak isteyen Şerefü'l-Mülk, yanında bulunan Nesevî'ye İsmâîlîlerin yıllık vermeleri gereken otuz bin dinarın, yirmi bin dinara düşürülmesi hususunda bir kararname

⁴⁹¹ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 130-131.

⁴⁹² Demirci, "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", s. 26-27.

⁴⁹³ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 153-156.

⁴⁹⁴ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 164, 167.

yazdırmıştı. Sultan ile yapılan müzakereler neticesinde yirmi bin dinarın hemen, on bin dinarın da bir müddet sonra verilmesi kararlaştırıldı⁴⁹⁵. Görüldüğü üzere ilişkilerin gerilmesinde vezir Şerefü'l-Mülk etkili olmuştur. Muhtemelen hem canını kurtarmak hem de isyan ettiği dönemlerde kendisini garanti altına almak maksadıyla Alamut İsmâîlîlerine tavizlerde bulunmuştur.

Sultan'ın asıl korktuğu ise İsmâîlîlerin, Moğolları Hârizmşahlar aleyhine tahrik etmeleri idi ki korktuğu başına gelmişti. Bir müddet sonra Şerefü'l-Mülk, İsmâîlîlerin Moğolları tahrik ve davet eden mektubunu ele geçirmişti⁴⁹⁶

Cengiz Han'ın vefatından sonra orduların gönderilmesine ara verilmesi, büyük ihtimalle Moğolların bir daha bu bölgeye gelemeyeceğini düşünmeleri, Hârizmşahların rahatlamasına neden oldu. Bu rahatlama bölgedeki devletlerin rekabet ve kavgalarının şiddetini artırmıştı. Moğolların buraya tekrar ordu sevk etmesiyle birlikte Celâleddin Hârizmşah, dönemin en büyük iki gücü olan Moğollar ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin arasında zor durumda kalmıştı⁴⁹⁷. Celâleddin Hârizmşah, Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad ve Eyyûbîler ile 1230 yılında giriştiği Yassı Çimen savaşında ordusu ağır kayıplar verdi ve hazinesini kaybetti. Yassı Çimen Savaşı'nda yenilgiye uğrayan ve kaçarak hayatını zor kurtaran Celâleddin Hârizmşah, bozgun ve yorgun şekilde Tebriz'e ulaştığı esnada Moğol öncülerinin geldiği haberini aldı. Moğol takibinden kurtulmak için maiyetini ve Şerefü'l-Mülk'ü Tebriz'de bırakarak Mugan'a gitmek üzere yola çıktı. Niyeti dağılmış olan ordusunu yeniden bir araya toplamaktı. Mugan'a doğru ilerlerken Moğolların Zencan çayırına konduğu ve yüz atlıdan ibaret olduğu haberi geldi ve bunları o bölgeye yerleşmek için gelmiş Moğollar olduğunu zannetti. Buna çok sevinen Sultan, Mugan'a varır varmaz, ordusunu toplamak için emirler gönderdi. Fakat ordu toplanmaya fırsat bulamadan Moğol akınları başladı. Sultan Mugan'da ava çıktı ve Nesevî'yi Erdebil'deki Şerefü'l-Mülk'ün kaymakamına ve Firuzâbâd'daki Hüsameddin Tekintaş'a mektup yazmakla görevlendirdi. Bu mektuplarda iki şehirde birer ordu oluşturulmasını ve bu orduların ihtiyaçlarının temin edilmesini, ayrıca Horasan ve Mazenderan'daki askerleri Moğolları gözetlemeyle görevlendirdiğini ve bu haberin onlara iletilmesini emretti. Ancak Nesevî'nin aktardığına göre bu iki emîr, Moğolların Mugan'da Sultan'a hücum etmelerine kadar yerlerinden kımıldamamışlardır. Sultan, Mugan'da av ile meşgul olurken Moğollar Sultan'ın peşine düştüler. Yassı Çimen yenilgisi ve

⁴⁹⁵ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 131, 204-205; Taneri, *Harezmsahlar*, s. 73.

⁴⁹⁶ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 208; Taneri, *Harezmsahlar*, s. 73-74.

⁴⁹⁷ Demirci, "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar", s. 23.

Moğollara karşı başarısızlığı ile güç kaybına uğrayan Sultan, bir darbe de veziri Şerefü'l-Mülk'ten yemişti. Daha önce Erdebil ve Beylekan şehirlerinin idaresini elinde bulunduran Şerefü'l-Mülk, Azerbaycan ve Arrân bölgelerini kendi hâkimiyeti altında birleştirmek niyetiyle Sultan Alâeddin Keykubad'a ve Melik Eşref'e mektuplar yazdı. Mektuplarda Azerbaycan'ın kendisine verilmesi karşılığında onların metbûluğunu tanıyacağını bildirdi. Şerefü'l-Mülk'ün Sultan'ın naiblerine yazdığı mektupları ele geçiren Sultan ise Şirvan civarındaki Hâyzân Kalesi yakınlarında vezirini çağırarak, kendisine bir şey belli etmeden, sadece kendisini karşılamakta ağır davrandığı için sitemde bulundu. Ancak onu bir ay sonra Cârîberd Kalesi'ne hapsedtirdi ve orada öldürdü. Şerefü'l-Mülk'ün kötü idaresinden, kanunsuz vergi alımlarından, soygun hareketlerinden veya otorite boşluğundan dolayı Azerbaycan'da sık sık çıkan isyanlar, vezirin ölümüyle sükûnete erecekken, Moğolların takibinden kaçarak sığındığı Amid'in dağ köylerinden birinde bir Kürt tarafından 1231 yılında öldürüldü. Onun ölümünden sonra Hârizmşahlar Devleti de sona ermiş oldu⁴⁹⁸.

Hârizmşahların yapı ve karakter itibariyle Selçukluların devamı olmaları⁴⁹⁹, Selçuklu kültürünü Moğollara aktaran bir aracı olmalarına sebep olmuştur. Bölgeye gelen Moğollar yönetim şekli olarak farklı özellikler taşıyor gibi görünseler de zamanla onların yerleşik kültürlerinden etkilenmişlerdir⁵⁰⁰.

C. Moğolların Bölgeye Gelişi ve İstila Dönemi (1220-1256)

Erdebil şehri Gürcü saldırılarının izini üzerinden henüz atamamışken çok geçmeden İslâm dünyasında kasırga gibi esecek olan Moğolların saldırılarına maruz kaldı. Cengiz Han'ın orduları, 1218 yılında gerçekleşen Otrar faciasının akabinde bir kısmı Cuci idaresinde güneye, bir kısmı da Ögedey ve Çağatay idaresinde batıya⁵⁰¹ yöneldiler. Yaşanan Otrar

⁴⁹⁸ Nesevî, *Celâleddin Hârizmşah Biyografisi*, s. 211-218; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 357-358; *Tarih-i Benâkitî*, s. 384; Taneri, *Harezşahlar*, s. 60-61, 63-64; Spuler, *İran Moğolları*, s. 42.

⁴⁹⁹ Hârizmşahlar, askerî karakter bakımından Selçuklulardan ayrılmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti, gûlâm-Memlûk sistemiyle güçlü bir askerî sisteme hâkim iken, Hârizmşahlar daha çok bozkır özellikleri taşıyan konargöçer boyları hâkimiyetleri altına alarak onları kumanda etmeleri, askerî yapılanmada ayrışmalarına neden olmuştur. Bununla birlikte bu ayrışma devletin çok kısa sürede genişlemesine katkı sağlamışsa da ani yıkılışında da etkili olmuştur. Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 47.

⁵⁰⁰ Gürbüz, *Hârizmşahlar*, s. 50.

⁵⁰¹ Cengiz Han döneminde batıda Hârizmşah topraklarından Abbâsî Halifeliği sınırına kadar uzanan geniş sahada Musul, Halep, Sincar ve Şam Atabegleri, Diyarbakır'da Artukoğulları, Ahlat'ta Ermeni Krallığı, Azerbaycan ve Arrân taraflarında Şeddâdoğulları ve kuzeyde Şirvanşahlar bulunmaktaydı. İran Azerbaycan'ı taraflarında İldenizoğulları, Güney İran ve Fars bölgelerinde Salgurlular vardı. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 13.

faciası, Cengiz Han'ın batı seferini hızlandırarak, muhtemel olarak daha geç bir tarihte olacak olan bu seferin erken tarihe alınmasına neden oldu. Cengiz Han, başarılı komutanlarından olan Cebe ve Sübetay'ı otuz bin askerle birlikte öncü birlik olarak bölgeye sevk etti. Daha sonra da Tohaçar'ı öncü olarak gönderdi. Asıl ordusunu harekete geçirmeden önce Ç'ang Ç'un başkanlığında sayıları 5 bini bulan Çinli mühendisleri, Moğol ordusunun rahat geçişini ve teçhizatlarının taşınmasını sağlamak maksadıyla yolları düzenlemek, nehirlerle köprüler kurmak ve geçit noktalarını belirleyip uygun hale getirmek üzere önden gönderdi. Cengiz Han'ın takip ettiği yol tüccarların kullandığı ticaret yolu olup, araştırmacıların tespitlerine göre bugün kullanılan demiryolu ile aynı güzergâhtır⁵⁰². Moğol ordusu o kadar hızlı ilerledi ki kent ve kaleler, halkının hazırlık yapmasına fırsat kalmadan ele geçirildi⁵⁰³. Hârizmşah topraklarının hızlıca teker teker Moğolların eline geçmesi üzerine kaçan Hârizmşah Alaeddin Muhammed'i takip için Cebe, Sübetay ve Tohaçar görevlendirildiler. Hârizmşahların şehirlerini hızla ele geçirdiler ve önlerinden kaçan Sultan Muhammed Hârizmşah'ı takip ederek İran'a saldırdılar. Hiçbir levazım kuvveti ve donanımları olmadan ele geçirdikleri bölgeler ve halkları hakkında bilgi sahibi olmayan Cebe ve Sübetay, yaklaşık dört yıl gibi bir sürede 20 bin kilometre yol katettiler. Moğollar, Hemedan taraflarında Müslümanların kökünü kazırcasına yaptıkları katliamları bitirdikten sonra Azerbaycan'a ilerlediler⁵⁰⁴.

Genelde Azerbaycan, özelde ise Erdebil bölgesinin İlhanlılardan önceki Moğol dönemini Hârizmşahlar ile iç içe düşünmek gerekir. Celâleddin Hârizmşah'ın bölgeye geldiği 1220 yılı Moğolların da istilaya başladıkları tarihtir. Sultan'ı yakalamakla görevli olan Cebe ve Sübetay, 1220 yılı Mayıs ayında Nişabur'u kuşattıktan sonra ikiye ayrılarak Cebe Cüveyn'den Mazenderan'a, Sübetay ise Elburz dağlarının doğu ucunda bulunan Kumiş tarafına hareket ettiler. Cebe, 1220 yılının kış aylarında Erdebil'e ulaşarak yağma ve katliamda bulundu. Mevsim şartlarından dolayı kışı Mugan'da geçirdi. Çok sert geçen kış dolayısıyla yollar uzun süre kapalı kaldı. Bu esnada ele geçirilen yerlerde özellikle de Hemedan'da isyanlar çıktı. Bahar aylarında Cebe bu isyanları bastırıp halkı kılıçtan geçirdi. Oradan Tebriz, Merâğa ve Nahçıvan'ı alarak halkını katletti. Ardından Arrân'a ilerleyip

⁵⁰² Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, (tashih Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müesses-e-İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1363, s. 237-238; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 143, 154.

⁵⁰³ Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 84.

⁵⁰⁴ Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Bûldân*, I, Beyrut 1977 (H. 1397), s. 145; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 160; *Moğolların Gizli Tarihi*, (trc. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1986, s. 185; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 241; *Tarih-i Benâkitî*, s. 367; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 83; Spuler, *İran Moğolları*, s. 36, 38; Roux, *Orta Asya*, s. 300.

Beylekan'ı aldı, Derbend'i geçerek Deşt-i Kıpçak'ta Cuci ile birleşti ve oradan da Cengiz Han'ın huzuruna vardı⁵⁰⁵.

Moğolların Erdebil'e ikinci gelişleri 1224 yılında oldu. Ancak X. yüzyılda Sallariler döneminde yıkılmasının ardından hangi dönemde tamir edildiği bilinmeyen Erdebil surlarının ve kalesinin güçlü olması ve halkının direnç göstermesi sebebiyle Moğolların buradaki hâkimiyeti kolay olmadı. İki defa Moğolları püskürten şehir halkı üçüncü saldırılarında güç kaybetmiş oldukları için yenildiler. 1224 yılında Moğollar büyük bir güçle saldırınca şehir düştü ve yerle bir edildi. Birçok Müslüman öldürüldü, daha önce şehirden kaçanlar dışında kimse hayatta kalamadı⁵⁰⁶. İbnü'l-Esîr, Moğolların Erdebil şehrini ele geçirmelerini anlatırken halkın direnç gösterdiğinden ve birden fazla defa burayı kuşattıklarından bahsetmeksizin, şehrin Moğol idaresine geçişini vermektedir. Muasır tarihçi İbnü'l-Esîr "*Hemedan'dan Erdebil'e ilerleyen Moğollar, şehri ele geçirerek halkını kılıçtan geçirip büyük bir kısmını katlettiler. Şehri ise harabeye çevirdiler. Buradan da yollarına devam ederek Tebriz şehri üzerine yürüdüler*" demektedir⁵⁰⁷. Bu şekilde Erdebil'in tarihinde Moğol/İlhanlı tarihi başlamış oldu.

Bu sıralarda neredeyse bütün Azerbaycan'ın ve Arrân'ın hâkimi olan Atabeg Özbek b. Pehlivan, gece gündüz içki âlemlerinde eğlence ile vaktini harcamaya başlamıştı. Tam bu esnada Moğolların Hemedan'dan kendi üzerine geldiğini öğrenen Özbek, Tebriz'den ayrılıp, Nahçıvan taraflarına kaçmıştı. Bunun üzerine sahipsiz kalan şehrin yönetimini eline geçiren Şemseddin et-Tuğraî, halkı bir araya getirerek birlik sağlamış, şehri müstahkem hale getirmişti. Tebriz'e yaklaşan Moğollar, halkın almış olduğu önlemleri gördüklerinde haber göndererek para ve elbise talep etmişlerdir. İstedikleri eşyaları alan Moğollar buradan ayrılarak Serav, Beylekan ve Gence'ye ilerlemişlerdir⁵⁰⁸. Tebriz ve Gence şehirleri sulh yoluyla, yıkıma uğramadan Moğolların eline geçerken, Erdebil ve Beylekan şehirlerinin böyle bir şansı olmadığı gibi halkı perişan, yapıları ise virane olmuştur.

Moğollar, 1228 yılında İsfahan önlerinde Celâleddin Hârizmşah'ın son direnişini de kırarak, daha önce hâkimiyetlerini tanımış olan Fars atabegliğinin idaresi altındaki Güney İran dışında kalan bütün İran topraklarını yağmalayıp, yakıp yıktılar, halkının önemli bir kısmını katlettiler. Onlar sadece kendilerine faydalı olabilecek bakırcı, duvarcı, marangoz, ressam ve

⁵⁰⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 160-163; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 33.

⁵⁰⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 83; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 160; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 185; Spuler, *İran Moğolları*, s. 38; Roux, *Orta Asya*, s. 300.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi –El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi-*, XII, s. 341.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi –El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi-*, XII, s. 341-342.

diğer zanaat erbabı insanları bağışladılar. Bu bölgeyi perişan bir hale getirdikten sonra kendi kaderine terk ettiler. Moğollar buralardan çekildiklerinde geride neredeyse tamamen boşalmış, hiçbir muntazam idareye sahip olmayan harabe ve halksız bir bölge bıraktılar⁵⁰⁹. Öte yandan Hazar Denizi ile Erdebil arasında bulunan ormanlık ve bataklık alanlar, düşman saldırıları sırasında doğal bir korunak oluşturmaktaydı. Dolayısıyla buralara sığınan az sayıdaki şehir halkı, Moğolların saldırılarından kurtulabilmekteydi⁵¹⁰.

Cengiz Han döneminde yaklaşık yedi yıl süren batı seferiyle Batı Türkistan, İran ve Kafkasya, yapılan geniş çaplı yağma ve katliamlar neticesinde Moğolların eline geçti. Ancak Cengiz Han'ın Karakurum'a dönmesi ve 1227'de ölmesiyle ele geçirilen yerler, tekrar Moğol idaresinden çıktı. Özellikle Celâleddin Hârizmşah Devleti'ni yeniden inşa etti ve Tebriz'i kendisine merkez edindi⁵¹¹.

Cengiz Han'ın 1227 yılında ölümünden sonra 1229 yılında başa geçen Ögedey Han, ilk olarak daha önce Cengiz Han tarafından gönderilmesi planlanmış hatta hazırlıkları tamamlanmış olan sefer için Curmagun Noyan'ı bir orduyla (*teme çerigi*) İran ve Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdi. Ona yardım için Ohotur ve Munggetu'yu ardından yolladı. Curmagun Noyan ise ilk iş olarak Celâleddin Hârizmşah tehlikesini ve Hârizmşah Devleti'ni ortadan kaldırarak, İran ve Azerbaycan'da Moğol hâkimiyetini daha da güçlendirince onu bu bölgelere vali olarak atadı. Azerbaycan'a vali olarak atanan Curmagun Noyan, Erdebil yakınlarındaki Mugan Ovası'na yerleşti ve burayı kışlak olarak kullandı. Dolayısıyla Moğolların Erdebil ve bölgesinin tarihinde belirleyici olmaları ve Mugan Ovası'nı orduları için kışlık merkez olarak seçmeleri fiilen bu tarihten itibaren başladı. Moğolların Mugan'ı merkez seçmelerinde ve yerleşmelerinde, emperyal düzeyde yayılmacı bir devlet olarak kuzey stepleri ile Güney İran'ı batıda Anadolu'ya yapılacak seferler ile Orta Asya'yı kontrol edebilecekleri bir konumda olmasının etkili olduğu görülmektedir. Nitekim W. Rubruk da bu bölgeyi merkez seçmelerinin büyük hanın emri olduğunu haber vermektedir⁵¹². Ögedey Han, daha önceden gönderilmiş olan Sübetay'a yardım için Batu, Buri, Güyük, Mengü gibi prensleri onun peşinden gönderdi. Bu ordunun başına da Batu'yu atadı ve yönetimde söz sahibi olan-olmayan bütün prenslerin tümen komutanlarının,

⁵⁰⁹ Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 183; Karénina Kollmar-Paulenz, *Moğollar Cengiz Han'dan Günümüze*, (çev. Hakan Aydın), Runik Kitap, İstanbul 2020, s. 27; Wilber, *Iran, Past and Present*, p. 48.

⁵¹⁰ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 83.

⁵¹¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 51.

⁵¹² Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 135.

binbaşılardan, yüzbaşı ve onbaşılardan ve hatta prensesler ve damatların büyük oğullarını bu orduya dâhil etmelerini istedi. Ögedey Han (1229-1241) zamanında İran ve Azerbaycan'daki Moğol idaresi Cin-temür, Nosal, Körgöz ve onun katlinden sonra Argun Akâ⁵¹³'ya bırakıldı⁵¹⁴. Cüveynî, Argun Akâ ile aynı dönemde Arrân ve Azerbaycan'da melik olarak yönetimde söz sahibi olan ve kurultayda Mengü Han tarafından görevine tekrar atanan Melik Sadreddin'den de bahsetmektedir⁵¹⁵.

Bu Moğol Emîrleri İlhanlıların kurulmasından önce bölgede faaliyet gösterdiklerinden doğrudan Batu Han'a yani Cuci ulusuna bağlıydılar. Hatta Ögedey'den sonra atanan Argun Akâ ve Elcigidey de onlara bağlıydı⁵¹⁶. Ögedey Han 1241 yılında "şaraba yenik düşüp" öldüğünde Moğol idaresini bir süre eşi Töregene Hatun ele aldı⁵¹⁷. Töregene Hatun'un vefatından sonra Fatıma adında Meşhedli bir Hatun yönetimde ilk sıraya yerleşti. Ancak çok geçmeden Güyük Han başa geçti⁵¹⁸.

1246 ilkbaharındaki Kurultay'da başa geçen Güyük Han batıya Elcigidey'i gönderdi. Elcigidey'in kumandasındaki ordunun da "teme çerigi" gibi hazırlanış ve geliş misyonları aynı idi. Bu ordu bölgedeki İsmâîlîlerin işini bitirmek üzere batıya ulaştı. Ancak Güyük Han'ın beklenmedik şekilde ölümü üzerine Elcigidey'in görevi sona erdi. Mengü Han 1251 yılında Moğol tahtına oturduğunda İran'ın topraklarını korumak için Baycu Noyan'ı batıya gönderdi. Baycu Noyan bölgeye geldiğinde İsmâîlîler ve Bağdat Halifesi hakkında şikâyetleri arz etmek için Mengü Han'a elçiler gönderdi. Abbâsî halifesinin Moğollara karşı Müslüman emîr ve hâkimleri kendi yanına çekebilmek için faaliyetlerde bulunması ve İsmâîlîlerin de

⁵¹³ Argun Aka, bölgedeki mali sistemin eksikliklerini tespit ederek, alınacak vergiler için nüfus sayımı yaptırdı. Bu sayıma sadece genç erkekler değil kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da dahil edildi. Sayımdan sonra vergiler nüfus başına olarak alınmaya başladı. Bu nüfus sayımı 1254 yılında yapıldı. Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, (çev. Hrant Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012, s. 45; George Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, Routledge Curzon Press, London-New York 2003, p. 63; A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 42.

⁵¹⁴ Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 249-250, 252; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 184, 191-192, 195; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, s. 29; Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, XXX, s. 226; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 44; Spuler, *İran Moğolları*, s. 47-48, 50; Stefan Kamola, "Ilkhanids", *EI3*, pp. 82-83; George Lane, "Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat", *Iranian Studies*, 32/4, (1999), pp. 459-482.

⁵¹⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 426.

⁵¹⁶ Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 64. Ancak bu konuda özellikle Elcigidey'in Batu'ya bağlılığı ile ilgili bazı şüpheler mevcuttur. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 32.

⁵¹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 228; Kollmar-Paulenz, *Moğollar*, s. 39-40.

⁵¹⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 231; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 253-254.

yardım istemek maksadıyla Avrupa'ya elçiler göndermeleri Karakurum'a bildirildi. Öte yandan İsmâîlîlerin hareketleri o derece taşkınlaşmıştı ki Mengü Han'a tehlikenin boyutunu anlatmak isteyen Kādîlkudât Şemsüddin Kazvinî, bir gün zırh giyerek Han'ın huzuruna çıktı ve İsmâîlîlerden korunmak maksadıyla bu şekilde dolaşmak zorunda kaldığını söyledi. Aslında Güyük Han da daha önce bölgede rahatsızlık unsuru olan İsmâîlîler üzerine yürütmesi için Elcigidey'i batıya göndermişti⁵¹⁹. Böylece Hülâgû, kardeşi Mengü Han'ın fermanı, Kadı Şemsüddin Kazvinî'nin ricasıyla İran'a yönelmiştir⁵²⁰.

XIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Moğolların toprakları tek bir merkez üzerinden idare edilemeyecek kadar genişlemişti. Moğol valileri tarafından yönetilen bu bölgelere Altın-Orda Hanı Batu Han'ın, Cengiz Han'dan itibaren kendilerine bağlı olarak faaliyet gösteren Azerbaycan valilerinin işlerine müdahale etmesi bölgedeki işleri zorlaştırdı. İsmâîlîler ve Abbâsî halifeliği hakkında şikâyetlerin de gelmesi üzerine, buradaki Moğol valilerinin (Curmagun, Baycu, Elcigidey) elde ettikleri başarılarla rağmen kesin sonuç için yetersiz olduklarını düşünen Mengü Han, kardeşi Hülâgû'yu "İlhan" olarak Batı İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'ya atadı. Baycu, Curmagun ve Tayir Bahadır'ın ellerinde bulunan orduların hepsini Hülâgû'nun emrine verdi⁵²¹. Geniş yetkilerle donattığı Hülâgû'nun Moğol idaresinin temsilcisi olması nedeniyle tâbi devletlerin temsilcilerinin Karakurum'a giderek maruzatta bulunma haklarının önüne geçildi. Tâbi devletleri doğrudan İlhan Hülâgû'ya bağladı⁵²².

Mancınık kullanan, petrol atan ve çarh kullanabilen Hıtaylılardan bin aileyi, Karakurum'dan Ceyhun kıyısına kadar Hülâgû'nun geçebileceği otlakların ve yaylaların korunması, geçilmesi zor nehir ve suların üzerine köprüler kurulması için görevlendirdi.

⁵¹⁹ Aslında Celâleddin Hârizmşah'ın hem Moğolların hem de İsmâîlîlerin ortak düşmanı olmasından dolayı dostluk çerçevesinde seyreden Moğol-İsmâîlî ilişkileri, Celâleddin Hârizmşah'ın ölümünden sonra bozulmaya başladı. Hatta bu ilişkiler daha da düşmanca bir hal aldığını ve İsmâîlîlerin Mengü Han'a suikast girişiminde bulunduklarını da görüyoruz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 105; Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 24; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejeni), TTK, Ankara 2013, s. 12; *Tarih-i Benâkîti*, s. 413-414; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 257; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 201; Yuvalı, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", s. 526.

⁵²⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 477.

⁵²¹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 12-13; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 259-260; Spuler, *İran Moğolları*, s. 52; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 51, 53-54; Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 80; Özgüdenli, "Moğollar", s. 226; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 44.

⁵²² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 54.

Hülâgû'nun gönderdiği elçiler ve adamlar, yol boyunca askerlerin geçecekleri yerlerde otlak ve meraları tuttular, otların ve çayırın otlatılmaması ve çiğnenmemesi için tedbirler aldılar. Türkistan'dan Horasan'a kadar olan yerlerde ot yasaklı bir madde haline geldi. Halk kendi hayvanlarının beslenmesi konusunda sıkıntıya düştü ancak bulundukları bölgelerdeki meralar yemyeşil hale geldi. Halkın ve kervanların bu güzergâh dışında bir güzergâh kullanmaları emredildi. Baycu ve Curmagun Noyanlardan Hülâgû'nun ve askerlerinin ihtiyaçlarının temin edilerek hazır bulundurulması, Hülâgû bölgeye geldiğinde ise kışlağınan çıkarak yerlerini ona bırakmaları emrini gönderdi⁵²³. Ayrıca oğullarına, kardeşlerine ve yeğenlerine düşen her on askerden ikisinin özel muhafız olmaları ve İran seferinde Hülâgû'ya eşlik etmeleri için haber gönderdi. Bu ordu büyük hanlık ordusunun küçük bir kopyası gibiydi çünkü Cengiz Han'ın ordusundaki kumandanların oğul veya yakınlarının yanı sıra kendi oğulları, akrabaları ve köleleri Hülâgû'ya eşlik ediyordu.⁵²⁴ Yanında kardeşlerinden şehzade Sübetay (Sintay) da vardı. Moğol Hanı Mengü, Hülâgû'ya bir hassa ordusu ve hanedan üyelerinden oluşturulmuş görüşlerine başvurabileceği bir danışma meclisi ile bir de kendi kardeşlerinden özel sohbet arkadaşı verdi⁵²⁵.

İlk olarak 1252 yılında yola Hülâgû'nun en sadık ve tecrübeli kumandanı olan Nayman asıllı Nesturî inançlı Kitbuka Noyan'ın önderliğindeki Naymanlardan oluşan on iki bin kişilik ordu çıktı. Daha sonra yapılan toylarla Hülâgû hareket etti. Mengü Han, Hülâgû'ya İran'daki vaziyetleri yoluna koyduktan ve Bağdat'taki İslâm halifesini itaat altına aldıktan sonra geri dönmesini tembihledi. Ona, eşlerine, çocuklarına ve yanında gidecek olan emîrlere hediyeler vererek ikramlarda bulundu. Kardeşi Sübetay'ı onun maiyetine verdi ancak bu şehzade yolculuk esnasında Semerkant yakınlarında Kân-i Gul (Kankel) otlağında öldü. Bu esnada öncü birlik olarak İran'a giden Kitbuka Noyan, vakit kaybetmeden İsmâîlîler üzerine harekete geçti. 1253 yılı Haziran ayında İsmâîlî kalelerinin en yoğun olduğu bölge olan Kuhistan'ın en sağlam kalesi Gird-Kûh'u kuşattı. Aynı yıl Ağustos ayında Şah-Diz kalesine geldi, ahalisinin bir kısmını öldürdükten sonra geri döndü. Mirgitay kumandasındaki

⁵²³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 498-499; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 14; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 261; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 57.

⁵²⁴ Korykoslu Hayton'a göre Hülâgû'nun yanında Karakurum'a gelmiş olan Ermeni Kralı Hetum da bulunuyordu. I. Hetum, Hülâgû'ya Talas'ta iken yetişmiş, Ceyhun Nehri'ni birlikte geçmişlerdi. Detaylı bilgi için bkz. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 104-105; Yuvalı, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", s. 528.

⁵²⁵ Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 261; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 104; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 231-232.

bir birlik de Tarum ve Rûdbar vilayetine gitti. Ardından Mansuriye ve Aluh-Nişin'e geldiler. Ancak Gird-Kûh Kalesi'nde kuşatmaya devam eden Moğol birliklerinin kumandanı Emîr Bôri ve yüz kadar Moğol askeri kaledeki birliklerin geceleyin kaleden çıkarak aniden saldırımları neticesinde öldüler. Bunun üzerine yeniden Kuhistan'a yönelen Kitbuka Noyan bölgedeki bazı yerleri ele geçirdi. Gird-Kûh Kalesi'nde bulunan İsmâîlîler'de kuşatmanın neticesinde kıtlık ve hastalık baş göstermeye başladı. Öyle ki su kıtlığından evlenecek olan bir Emîr kızının eline ayağına yakılan kınanın yıkandığı kınalı suyu dahi içtiler. Ancak içtikleri bu su onların hastalıklarını tedavi edince, dışarıdan kına ve depolarda tükenmek üzere olan tuz yardımı istediler. Beklenen yardımın gelmesiyle kale halkı gücünü ve direncini artırdı. Dolayısıyla kaleyi zapt edemediler⁵²⁶. Bu kaleyi ele geçiremeseler de diğer İsmâîlî kalelerini ele geçirip, ağır hasarlar verdiler. İsmâîlî kalelerinin Moğol tarafından alınması ve buradaki İsmâîlîlerin Erdebil bölgesine dağılmaları orta ve uzun vadede Erdebil tarihini derinden etkilemiştir. Bu konu ileride dördüncü bölümde “Alamut'un Moğollar Tarafından Dağıtılışı ve Bâtınî Dâîlerin Bölgeye Yayılışı” başlığı altında ayrıca inceleyeceğiz.

Batıya doğru ilerlemesine devam eden Hülâgû, yerleşmek için Mugan Ovası'nı tercih etti ve Baycu'nun kumandasında bulunan birliklerin buradan çekilmesini emretti. Bunun üzerine Mugan Ovası'nı boşaltan Baycu, buradan hareketle Anadolu'ya ilerledi⁵²⁷. O dönemde bu toprakları ziyaret eden Wilhelm Von Rubruk, Mengü Han'ın Baycu'yu ve vergi tahsili için göndermiş olduğu Emîr Argun'u geri çağırarak Mugan ve Tebriz civarında Hülâgû'ya ordusunu yerleştirip kendisi için merkez edinebileceği bir mekân hazırladığını bildirmektedir⁵²⁸. Her ne kadar doğrudan Erdebil'e vurgu yapılmasa da bahsedilen yerler ve Mugan Ovası ve Tebriz şehri Erdebil bölgesinde ve çevresinde yoğunlaşmaktadır.

Argun Aka, Hülâgû Han'ı karşıladı, onun için toylar düzenledi, hatta Hülâgû Han için bin kazıklı, altın kaplı, taşıması ve kurması kolay büyük bir çadır hazırlattı. Daha sonra aldığı ferman üzerine Mengü Han'ın hizmetine geri dönerken kendi oğlu Giray Melik'i,

⁵²⁶ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 18-19; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 240, 244-247; Kollmar-Paulenz, *Moğollar*, s. 51; Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 23; Yuvalı, “Moğollar'ın Yakınoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, s. 529, 533; Murtaza Çevik, “Hülâgû'nun Batı'ya Gönderilme Meselesi ve Batı Seferi'nin Anadolu'ya Etkileri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 5, (2015), s. 148.

⁵²⁷ Galstyan, *Moğollar*, s. 43; Akar, “İlhanlı Devleti'nde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar”, s. 73.

⁵²⁸ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, s. 135.

Ahmed Bitikçi'yi ve Sahib Alâeddin Atâ Melik Cüveynî'yi İran memleketinin mali işlerini yoluna koymaları için atayıp Hülâgû'nun hizmetine bıraktı⁵²⁹.

1254 yılında harekete geçen Hülâgû Han'ın 1255 yılında Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a, Rey (Rhages) yolu üzerinden de Merâğa'ya gelmesiyle İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetinin ikinci devresi yani "tâbiyet dönemi" başlamış oldu⁵³⁰.

D. Hülâgû Han'dan Baydu Han'a Kadar Olan Dönem'de Erdebil ve Bölgesi (1256-1295)

Menziller arasında konaklayarak gelen Hülâgû Han, Zâve⁵³¹ taraflarına geldiğinde biraz rahatsızlandı. Kuka İlğay ve Kitbuka Noyan (Buka Timur)'ı İsmâîlilerin bölgelerini ele geçirmekle görevlendirdi. 1255 yılı Temmuz ayında Tûs'a kadar olan bölgelerin hepsini ele geçirip, hisarlarını yıktılar. Yağma ve talanda bulunup, halkı öldürüp, esir ettiler. Ancak sadece zanaatkârlara dokunmadılar⁵³². Tûs yakınlarında, Argun Aka'nın Cihn el-Fukara'da hazırlatmış olduğu üzerinde altın simler bulunan çadırdaki ziyaretleri kabul eden Hülâgû Han, burada çeşitli mesleklerden ustaları hizmetine aldı. Ardından Moğolların buraya gelmesinden sonra harap ve bakımsız bir halde olan Habûşân (günümüzde Kûçân)'a geldiler. Hülâgû Han, buradaki binaların tamir edilmesini emretti. Bunun parasını da ahaliye yük olmaması için hazineden ayırdı. Su arklarını tamir ettirip, işyerleri bina ettirdi. Caminin yanında bağlar yaptırdı⁵³³.

Hülâgû Han, 1256 yılında İsmâîliler üzerine tekrar harekete geçti. Uzun müddet Meymundiz kalesini kuşattı. Moğol ordusu mancınıklarını kurdu. Orada binbir güçlkle yetiştirilen meyve vermeyen ağaçları kesip mancınıklara gülle yaptı. Nihayetinde İsmâîlî reisi Rükneddin Hürşah'ın teslim olmasından sonra yüze yakın İsmâîlî kalesini ele geçirmiş oldu. Hülâgû, Girdkuh ve Lemser (Lammasar)⁵³⁴ hariç diğer bütün İsmâîlî kalelerini yıktırdı⁵³⁵. Hürşah'ın ailesinin ve yakınlarının Kazvin şehrinde Moğol gözetiminde yaşamalarına izin

⁵²⁹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 17-18; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 261.

⁵³⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 15; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 44; Eickstedt, *İlkçağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, s. 105.

⁵³¹ İran'ın Horasan Eyaleti'nde bir şehir.

⁵³² Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 20; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 61; Wilber, *Iran, Past and Present*, p. 48.

⁵³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 504; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 21; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 61.

⁵³⁴ İsmâîlilere ait olan bu iki kaleden Lemser 1257 yılında ele geçirildi. Girdkuh Kalesi ise ancak 20 yıl sonra Abaka Han zamanında fethedilebildi. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 25.

⁵³⁵ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 22-25.

verdi. Ancak daha sonra Büyük Han Mengü'den aldığı emir doğrultusunda onları ortadan kaldırdı⁵³⁶. Hülâgû'nun İsmâîlilerin gücünü kırması aslında Alamut kalesini ele geçirmesiyle gerçekleşmiştir. Cüveynî, Alamut'un fethiyle ilgili olarak "*Hayber fethiyle eşdeğerde olan böyle bir fethin önemi, anlatılmaya lüzum görülmeyecek kadar açık ve kesindir*" demektedir. Hülâgû bu fethi gerçekleştikten sonra 15 Ocak 1257 tarihinde Erdebil yakınlarındaki Mugan Ovası'na vardı⁵³⁷.

Hülâgû Han (1256-1265), İsmâîlileri ortadan kaldırdıktan sonra adına para bastırarak İlhanlı Devleti'ni kurduğunu duyurdu. Ardından kendisine verilen ikinci görevi yerine getirmek için yönünü Bağdad'a çevirdi. Hülâgû daha İsmâîlî kaleleri üzerine yürüdüğü sırada Halife el-Müstasım (1242-1258)'dan İslâm dünyasını tehdit eden bu bozgunculara karşı kendisine destek vermesini istedi. Aslında Hülâgû'nun halifenin yardımına ihtiyacı yoktu, onun niyeti Bağdad'ı savunacak olan şehirdeki asker sayısını azaltmaya çalışmaktı. Hülâgû bu niyetini gerçekleştiremese de halifenin asker göndermemesini bahane ederek Bağdad üzerine yürüdü⁵³⁸. 1258 yılı Ocak ayında Bağdad önlerine geldi. Halife elçiler gönderdiyse de nihayetinde Hülâgû'nun şehri ele geçirmesine engel olamadı. 11 Şubat 1258 günü 3 bin kişilik bir heyetle oğulları ile birlikte Hülâgû'nun karargâhına gitti. Hülâgû'nun isteği doğrultusunda şehre haber göndererek teslim olmalarını bildirdi. Böylece 13 Şubat günü şehir teslim edildi⁵³⁹.

Hülâgû artık hem Alamut'tan hem de Bağdad'dan elde ettiği ganimetlerle kolayca büyük bir hazineye sahip oldu. Bağdad'da pek çok Müslüman'ı öldüren Hülâgû, Halife'nin 700 kişilik hareminden yalnızca 100 tanesini ona bıraktı. Hülâgû Han, ardından Irak taraflarından çekilerek Azerbaycan'a geçti ve kendisine merkez olarak seçtiği Tebriz'e ulaştı. O, yaz aylarını Van Gölü yakınlarındaki Aladağ'da, kış aylarını da ılıman olan Erdebil bölgesindeki Mugan Ovası'nda geçirdi⁵⁴⁰. El-Ömerî, Ebû Said'in kâtibi Nizameddin Ebu'l-Fadail Yahya b. Hakim Nureddin Abdurrahman et-Tayyarî'den naklen, Mengü Han'ın kardeşi Hülâgû'yu İsmâîlileri ve Kürtleri kovmak için İran'a gönderdiğini ancak Hülâgû'nun

⁵³⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 521; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 65.

⁵³⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 521.

⁵³⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 592-596; Şebânîkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 262; *Tarih-i Benâkittî*, s. 416; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 68-71; Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 103; Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s. 248-249; Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 30.

⁵³⁹ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 45; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 78; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 72-76.

⁵⁴⁰ *Tarih-i Benâkittî*, s. 419; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 78; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, s. 81.

Bağdad'ı da fethetmesiyle birlikte buraya yerleşerek isyan bayrağını açtığını belirtmektedir⁵⁴¹. Ancak İlhanlı Devleti'nin daha Abbâsîlerin ortadan kaldırılmasından önce ilan edildiği düşünülecek olursa bu bilginin doğruluğu tartışmaya açık hale gelmektedir.

Kafkasya'yı kontrolüne alan ve Güney Azerbaycan'ı merkez edinen Hülâgû, buradan hem Anadolu'daki Selçuklu Devleti'nin iç işlerine müdahale ederek, buraya bir Moğol valisi atadı hem de 1259 yılında Halep ve Şam'ı ele geçirdi. Bu esnada Mengü Han Çin'de vefat etti, yerine Kubilay, Büyük Han seçildi⁵⁴².

Hülâgû doğuya seyahatinden önce Kitbuka'yı ordunun başına getirdi⁵⁴³. Ona Kudüs ve diğer toprakları fethederek buraları Hristiyanlara vermesini emretti. Kitbuka da Memlûklere mektup göndererek teslim olmalarını istedi. Ancak onun bu isteğine Memlûk Sultanı Hârizmşah ailesinden olan Seyfeddin Kutuz olumsuz cevap verdiği gibi 4 kişilik elçilik heyetini katlederek kılıçla ikiye böldürdü. Bunun üzerine Kitbuka, 10 bin kişilik⁵⁴⁴ bir ordu ile Filistin'e hareket etti. 3 Eylül 1260 tarihinde Aynicâlût mevkiinde Memlûkler tarafından tam bir bozguna uğratıldı. Moğollar da ilk defa yenilgiye uğramış oldu. Kollmar-Paulenz'e göre bu başarısızlığın sebebi Suriye'nin güneyindeki otlakların yetersizliği idi. Ayrıca Memlûklerin Altın Orda Hanı ile müttefik olmalarıydı. Neticede Moğol ilerleyişi durdu ve İlhanlı Devleti'nin sınırları belirlendi⁵⁴⁵.

İlhanlıların kurulması, İsmâîlîlere ve Abbâsîlere karşı elde ettikleri başarılar, daha önceden bölgeyi kendi tahakkümü altında bulunduran Altın Orda Hanı Berke ile Hülâgû'yu karşı karşıya getirdi. İki hanın karşı karşıya gelmeleri özellikle Erdebil bölgesini yakından ilgilendiriyordu. Berke Han'ın Müslüman olup Abbâsîlere destek vermesi ve Kubilay Han ile Arık Boğa'nın taht kavgasında müttefik olarak bulunmaları da eklendi. Mengü Han'ın

⁵⁴¹ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim Duyduklarım*, s. 58.

⁵⁴² Spuler, *İran Moğolları*, s. 64, 67.

⁵⁴³ Mengü Han'ın ölümünden sonra bazı devlet adamlarının taht için Hülâgû'ya haber gönderdikleri bilinmektedir. Hülâgû Han da abisinin ölüm haberini aldıktan ve taht için çağrıldığını öğrendikten sonra doğuya gitme kararı aldı. Komutanı Kitbuka'yı ordusunun başına geçirdi, oğlu Abaka'yı da Tebriz'de bıraktı. Doğuya doğru ilerledi. Ancak Tebriz'den çok uzaklaşmadan gelen elçilerden Moğol tahtına Kubilay'ın geçtiği haberini aldı. Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 113-114.

⁵⁴⁴ Aynicâlût Savaşı ve Moğol ordusunun sayısı hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Ali, "Moğolları Durduran Savaş: Aynicâlût Savaşı", *APJIR*, VI/2, (2022), s. 292-308.

⁵⁴⁵ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 57-58; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 478; Muhibbeddin Ebu Hamid Makdisî, *Türk Memlûklerin Faziletleri*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 33-35; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, s. 63-64; Spuler, *İran Moğolları*, s. 67-68; Kollmar-Paulenz, *Moğollar*, s. 52; Kamola, "Ilkhanids", s. 84.

1259'da ölümünden sonra Kubilay ile Arık Boğa arasındaki taht kavgasına Hülâgû ile Berke Han da dâhil oldu. Aslında bu iki taraf Moğolların iki çehresini temsil ediyordu. Bunlardan Kubilay ve Hülâgû, Çin ve İran gibi güçlü kültürlerin etkisiyle yerleşik ve medenî kültüre uyum sağlayanlar, Arık Boğa ve Berke ise Moğol kimliğini korumaya çalışarak göçebe yaşam tarzını devam ettirenlerdir. Bununla birlikte Müslüman olan Berke Han halifeye yapılan harekâtta da memnun değildi. Ayrıca ona göre Hülâgû, “Yasa”yı ihlal ederek Cengiz Han tarafından babası Cuci'ye verilmiş olan toprakları gasp etmişti. Berke ganimet payı olarak Şirvan ve Arrân'ı yani Kuzey Azerbaycan'ı istedi. Hülâgû Han ise Mugan Ovasını elinden çıkarmak niyetinde değildi. 1261 yılından itibaren Derbend yakınlarında Kür ve Terek kıyılarında yıllarca süren savaşlar yapıldı. Bu savaşlar o kadar uzun sürdü ki neticelerini ne Berke Han ne de Hülâgû görebildi⁵⁴⁶. Hülâgû, 8 Şubat 1265 tarihinde 48 yaşında iken öldü⁵⁴⁷. Onun ölümünden sonra en büyük oğlu ve daha önce babası tarafından Horasan'a⁵⁴⁸ vali tayin edilmiş olan Abaka, Emîrlar tarafından başa geçirildi⁵⁴⁹.

Abaka Han (1265-1282) tahta geçtiğinde ilk olarak babasının döneminde başlayan Altın Orda Hanı Berke Han ile savaşa devam etti. Berke Han, Şehzade Nogay'ı İlhanlılar üzerine gönderince Abaka Han da kardeşi Yoşmut'u Derbend, Şirvan ve Mugan taraflarından Aladağ'a kadar olan yerleri koruması için gönderdi. Bölge göz önüne alındığında bu topraklara Erdebil şehri de dahil edilmiş olmalıdır. Altın Orda hanına karşı harekete geçtiğinde Mugan'daki Kür Irmağı üzerinde bulunan köprüleri yıktırdı. Ancak Berke Han'ın 1266'da ölümüyle sona erdi. Daha sonra Kür Irmağı sahiline bir set kurdurdu, Dalan Navur'dan Deşt-i Kürdeman'a kadar olan bölgede siper kazdırarak derin hendekler açtırdı. Moğol ve Müslümanlardan oluşan bir topluluğu orayı korumakla görevlendirdi⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 69-70; *Tarih-i Benâkitî*, s. 424; Spuler, *İran Moğolları*, s. 72-73; Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 59; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 43; Faruk Sümer, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, *Belleten*, LIII/206, (1989), s. 178.

⁵⁴⁷ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 73; *Tarih-i Benâkitî*, s. 425; Spuler, *İran Moğolları*, s. 77.

⁵⁴⁸ Hülâgû, oğlu Abaka'yı Horasan'a vali tayin etti. Böylece İlhanlı Devleti'nde veliaht olanların Horasan'a vali tayin edilmesi gelenek haline geldi. Sümer, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, s. 177.

⁵⁴⁹ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 67; *Tarih-i Benâkitî*, s. 426-427; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 142; Spuler, *İran Moğolları*, s. 78.

⁵⁵⁰ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 79-80; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 479; *Tarih-i Benâkitî*, s. 427-428; Faruk Sümer, “Abaka”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 8; W. Barthold, “Abaka”, *İA*, I, s. 4.

Kendisi bir Budist olan Abaka Han, Selçuklular ve Memlûklerle mücadele konusunda, siyasi çıkarlarını ön planda tutarak Hristiyanlarla anlaşma yoluna gitti. Avrupa ile olan ilişkilerini geliştirdi. 1267, 1274 ve 1276 yıllarında Hristiyan dünyasının temsilcisi olan Papa'ya mektuplar gönderdi. 1278 yılında da Papa III. Nikolaus'dan ona elçiler geldi. Ancak bir netice alamayarak Memlûklerle kendisi mücadele etti. Türkiye Selçuklu Sultanının yardım istediği Sultan Baybars, 1277 yılında Moğol ordusunu bozguna uğrattı. Ancak Selçuklu Sultanının verdiği sözleri yerine getirmemesi üzerine geri çekildi. Abaka Han, 1281 yılında Gürcü ve Ermeni birliklerinin de bulunduğu bir orduyu kardeşi Mengü Timur ile birlikte Memlûkler üzerine gönderdi. Henüz çocuk yaşta olan Mengü Timur, tecrübesizdi. Onun bu durumundan endişeye kapılan büyük Emîrlerden Tigna ve Duladay yüz çevirdiler ve kaçtılar. Suriye'de Humus yakınlarında geride kalan Moğol ordusu, Memlûkler tarafından mağlup edildi. Bu mağlubiyeti kabullenemeyen Abaka Han, üzüntüsünden kendisini içki ve eğlenceye verdi. Çok geçmeden de 1 Nisan 1282 tarihinde vefat etti⁵⁵¹.

Abaka Han'ın saltanatı boyunca istila edilen yerlerdeki halkın zor durumda kalmasına karşı İlhanlı tebaası üzerindeki vergiler hafifletilmiş, halkın refahı sağlanmıştı⁵⁵². Abaka Han, Tebriz'i başkent yapmış, Sultaniye kuruluncaya kadar da yönetim merkezi burası olmuştur, Moğol ordusunun büyük çoğunluğu da yine Mugan taraflarında bulunmuştur⁵⁵³. Ama bu dönemde Erdebil kısmen gerilemeye, eski canlılığını yitirmeye başlamıştır.

Abaka Han'dan sonra yerine kardeşi Ahmed Teküder (1282-1284) geçmiştir. Müslüman olan ve Ahmed ismini alan Teküder, devlet işleriyle çok az ilgilenmiş, sık sık Kalenderî şeyhi Baba Yakub'un müridi olan ve otağının arkasında evi bulunan karındaşı dediği Hasan Mengli'nin yanına giderek sema ile meşgul olmuştur. Devlet işleriyle de annesi Kutuy Hatun ve onun Emîri Asık ilgilenmiştir⁵⁵⁴. Ahmed Teküder döneminin bölge tarihine katkısı ise İlhanlı yönetiminde Moğol yasasının yanında İslâm kaidelerini de geçerli kılması ve İslâm dünyası ile aralarında bir huzur ortamı sağlamaya çalışmasıdır. Bu niyetle girişmiş olduğu bir takım faaliyetler neticesinde başta Güney Azerbaycan olmak üzere Anadolu'da ve

⁵⁵¹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 112-113, 124-125; Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 481; *Tarih-i Benâkitî*, s. 436; Sümer, "Abaka", s. 8; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, s. 131; Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 38-39, 42.

⁵⁵² Sümer, "Abaka", s. 8; Lane, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, p. 42.

⁵⁵³ Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 184.

⁵⁵⁴ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 130, 133; Hamid Algar, "Ahmed Teküder", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 139; Bruno De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, 2017, p. 195; Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri", s. 18.

İlhanlıların hâkimiyet alanında bulunan bölgelerde emniyet ve asayiş sağlanmış, ticaret de son derece canlanmıştı. Ancak ne var ki bu ortam fazla uzun sürmemiş ve Ahmed Teküder döneminde bu defa İlhanlıların kendi aralarında taht mücadeleleri ortaya çıkmıştı⁵⁵⁵.

Onun dönemindeki siyasi olaylar çoğunlukla mutasavvıfların gölgesindedir. Ahmed Teküder döneminin konumuz açısından önemi, bölgede bulunan tarikatların ilk olarak bu dönemden itibaren İlhanlı siyasi olaylarına müdahil olmaya başlamalarıdır ve bu tarikatlara Erdebil coğrafyasında yaygın olan Zâhidîyye Tarikatı ve daha sonra kendi tekkesini ve tarikatını kuracak olan Şeyh Safiyyüddin de dahildir. Burada dikkat çekici olan ise Şeyh İbrâhim Zâhid'in Müslüman dahi olmayan bir şehzadeye (Argun) askerî destek vermesidir.

1284 yılında Ahmed Teküder, kendisine karşı isyan eden ve suikast hazırlığı yapan kardeşi Kongurtay'ı, Argun⁵⁵⁶'a karşı dostluk besleyen diğer ileri gelen Moğollardan bazılarını ve Gürcü prenslerini öldürttü. Bunun üzerine Argun, amcası Ahmed Teküder'e karşı isyan etti. Ordunun da desteğini alan Argun, Teküder'i yenerek tahtı ele geçirdi. Ahmed Teküder, 10 Ağustos 1284 tarihinde Kongurtay'ın oğulları tarafından Moğol geleneklerine göre sırtı kırılarak idam edildi⁵⁵⁷. Erdebil ve çevresi, Argun-Ahmed Teküder mücadelesinde sık sık görülmektedir. *Safvetü's-Safâ*'da yer alan bilgilere göre Hasan Mengli'nin etkisiyle bazı sufilere karşı düşmanca bir tutum sergileyen Ahmed Teküder, Mengli'nin iftiralarına inanarak, bu dönemde Gılân ve Erdebil bölgelerinde irşadda bulunan Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gılânî'nin tutuklanmasını istedi. Bu esnada şehzade Argun ayaklanması çıktı ve Şeyh Zâhid, Argun'a destek verdi. Argun'un isyanını bastırmak üzere harekete geçen Ahmed Teküder, 1284'te Baba Yakub ve müritlerinden yardım istedi. Bu arada Mengli, şeyhzâde Cemâleddin Ali'nin Kalenderîlerden kırk kişi öldürdüğünü söyleyerek İlhan'ı, Zâhidîlere karşı kışkırttı ve onlardan kısas talep etmesini tavsiye etti. İlhan Ahmed Teküder, isyancıların bulunduğu Erdebil bölgesine⁵⁵⁸ yöneldi. Şehre yaklaştığında Erdebil ahalisi, şehrin ileri gelenleri ve Hâce

⁵⁵⁵ Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", s. 17.

⁵⁵⁶ Argun, Abaka'nın Kayıtmış İkeci adlı kadınından Beylekan'da doğmuştur. Azerbaycan'da doğan ilk ilhandır. Reşidüddin'e göre otuz üç, Hamdullah Müstevfi'ye göre de otuz yıl yaşamıştır. Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 185.

⁵⁵⁷ Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 482; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 265; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 142-143; Galstyan, *Moğollar*, s. 52-53; Spuler, *İran Moğolları*, s. 90-92; Algar, "Ahmed Teküder", s. 139.

⁵⁵⁸ *Abû'l-Farac Tarihi*'nde Ahmed Teküder'in Argun'u Emîr Alyanah vasıtasıyla sürekli gözetim altında tuttuğu, ancak Argun'un kendisine bir fenalık yapacağından korkarak Azerbaycan'da bulunan annesi Kutuy'u ziyaret etmek niyetiyle bölgeye geldiği, bu esnada Argun'u başa geçirmek isteyen emîrlerin bir gece Alyanah (Alinâk)'ı ve adamlarını öldürdükleri kaydedilmektedir. Bu emîrler isimleri "Karaunalar" (Karâvnas;

Kemâleddîn, İlhan Ahmed'i karşılamaya gittiler. O dönemde Şeyh Zâhid'e mürit olan Şeyh Safiyyüddin bu cemaatle aynı fikirde değildi ve Ahmed Teküder'i karşılamaya gitmedi. Onlar İlhanın yanına vardıklarında vezir-i âzâm Hâce Şemseddin Sahib-i dîvan, Hâce Kemaleddin ile görüştü. Bu duruma sinirlenen Hasan Mengli ise hâlâ Şeyh Zâhid ve oğlu Cemâleddin Ali aleyhine propagandaya devam ediyordu. Önceliği Argun ile savaşmak olan Ahmed Teküder, onların elçi göndermek ve kısas talep etmek fikrine karşı çıkarak "Ben bu ordu ile Argun savaşından dönene kadar bekleyin. Sonra kendim gider (Şeyh Zâhid'in) evini ve onun taifesini öldürüp, Zâhidîlerin kökünü kuruturum" dedi. Bu olayı duyan Şeyh Safiyyüddin, durumu bildirmek için Siyâvrûd'a şeyhinin yanına gitti. Safiyyüddin Erdebilî şeyhine ulaşana kadar Sultan Ahmed, Serâv'a ulaşmış, iki taraf arasında Serâv civarında savaş olmuştu. Nihayetinde Serâv ahalisi yenilgiye uğrayan Ahmed Teküder'i yakalayıp, keçeye sardılar ve tekmeleyerek öldürdüler. Kongurtay'ın akrabaları tarafından sırtı kırılarak idam edildiği de rivayet edilmektedir. Hasan Mengli'yi de daha sonra imtihan bahanesiyle ateşe atarak kazanda haşladılar⁵⁵⁹.

Argun Han (1284-1291), tahtı silah gücüyle kazansa da geleneğe uydurmak maksadıyla şeklen bir kurultay düzenlendi ve Argun, han seçildi. Argun Han, 1284 yılında tahta oturduktan bir yıl sonra Erdebil ile Serâv arasındaki Sayın-Yaylak'ta büyük bir kurultay düzenledi. Selefini Moğol yasalarına ihanet etmekle suçlayarak onun vermiş olduğu bütün yarlıgıları geçersiz saydı. Müslümanlara karşı ise düşmanca tavır içerisine girerek Mısır'daki Memlûklere karşı savaş açtı ve Avrupa ile elçi ve mektup alışverişine yeniden başladı. Mektupları İran'a özgü bir Moğol lehçesi ve Uygur harfleri ile yazdırdı. Onun dönemi de iç sorunların halledilemediği bir dönem oldu çünkü o da devlet işleriyle fazla ilgilenmedi. İdareyi vezirlerinin eline bıraktı. Ancak vezirler, komplolara hedef olduklarından hiçbir zaman Argun'un güvenini kazanamadılar. Vezirlerinden Şemseddin Cüveynî'yi Abaka Han'ı zehirlediği gerekçesiyle öldürmesinden sonra da iç politikada hızlı bir düşüş yaşandı. Veziri

Horasan/Serahs bölgesinde savaşçı özelliği yüksek bir göçebe boyu) olan ve Ahmed'i istemeyen kimseleri getirdiler ve Ahmed Teküder'i annesinin ikametgâhında iken yakaladılar. Onu kısas için Kongurtay'ın anası ile çocuklarına bıraktılar. Birkaç gün hapsedtikten sonra Kongurtay'ın oğulları Ahmed Teküder'i öldürdüler. *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 613-616. Karaunaların daha sonra Emîr Nevruz ve Şehzade Gâzân tarafından tâbiyete alınarak Serahs taraflarına yerleştirildiğine dair bir bilgi de mevcuttur. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 78.

⁵⁵⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 217-219; Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri", s. 19.

Emîr Buka da kendisine karşı isyan etti. Yedi yıl tahtta kalan Argun Han, 9 Mart 1291'de öldü⁵⁶⁰.

Argun amcasıyla mücadeleye girip tahtı ele geçirirken devlet işleriyle yakından ilgileneceği öngörülüyordu fakat durum böyle olmadı. Argun başa geçtikten sonra devlet işlerini tamamen önce Emîr Buka'ya, sonra da Yahudi Veziri Sa'dü'd-devle'ye bıraktı. Kendisi ise basit bir Moğol Noyanı gibi hareket etmeye başladı. Bu durum Moğol beyleri arasında mevki ve ihtiras mücadelelerine sebebiyet verdi. Ardından isyan hareketleri, Argun Han'ın hastalığını fırsat bilen beylerin muhaliflerini bertaraf etme çabaları, askerlerin yağmalara girişmesi, ülkede çıkan karışıklıklar bütün bunlar İlhanlı tarihinde ilk kez yaşanan durumları⁵⁶¹.

Argun Han'dan sonra yerine Anadolu'da vali olarak bulunan kardeşi Geyhatu, ilhan olarak seçildi. Geyhatu Han (1291-1295), israfa kaçan cömertliği sayesinde devlet ricalinden çoğunu kendi tarafına çekmişti. O da devlet idaresini vezirine bıraktı. Geyhatu Han'ın ve veziri Hâce Sadreddin Ahmed-i Halidî'nin aşırıya kaçan cömertlikleri ülkeyi ekonomik olarak sıkıntıya soktu. Bunu telafi için 1293 yılında tedavüle soktukları Çav⁵⁶² korkunç neticeler verince, ülkede büyük bir fitne çıktı. Madeni paranın kullanılması yasaklandı. Ticaret ve sanayi âtıl kaldı. Halk gıdasını temin için kırsal bölgelere akın etti ve şehirler neredeyse boşaldı. Madeni para yasağı iki ay sonra kaldırılmış olsa da devletin hazinesi çoktan yok olma seviyesine düşmüştü⁵⁶³.

Geyhatu'nun kötü yönetimi karşısında tahtı ele geçirmek için Şehzade Baydu ve Şehzade Gâzân emîrlerin de desteğiyle Geyhatu Han'ın üzerine yürüdüler. Hemedan civarında yapılan savaşta Emîr Toğaçar'ın Baydu'nun tarafına geçmesiyle yenilgiye uğrayan Geyhatu, Mugan taraflarına kaçtı. Niyeti buradan Anadolu'ya kaçmaktı ancak çok geçmeden yakalanarak Baydu'nun fermanıyla 6 Cemâziyelevvel 694/ 24 Mart 1295 tarihinde idam edildi. Üç yıl yedi ay gibi kısa sürede tahtta kalan Geyhatu'nun Erdebil açısından önemi ise;

⁵⁶⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 485-486; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 156; Şebânkârê, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 265; *Tarih-i Benâkitî*, s. 447; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 143; Spuler, *İran Moğolları*, s. 94, 97; Wilber, *Iran, Past and Present*, p. 50; Erdem, "Olçaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", s. 18.

⁵⁶¹ Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 190.

⁵⁶² Çav, Misk derisi yerine ağaçların kullanıldığı bir tür banknottur. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 144.

⁵⁶³ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 486-487; *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 644; *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, III, s. 165; Spuler, *İran Moğolları*, s. 100-101.

İlhanlı tarihinde yazılan ilk Farsça fermanın⁵⁶⁴ bu şehrin Mendişîn köyü ile ilgili olması ve onun döneminde kaleme alınmasıdır. İlhanlıların büyük Emîrlerinden Bay-itmiş Akâ'ya ait olan Mendişîn köyü, Emîr tarafından Nusret-i Fakîre zaviyesine vakfedilmiş İlhan Geyhatu'da buna dair 692/1292-3 yılında bir ferman kaleme almıştır⁵⁶⁵.

Geyhatu'dan sonra Moğol idaresini devralan Baydu Han'a karşı Gâzân Han isyan etti. Baydu'nun kendisiyle istişarede bulunmadan oldubittiyle tahta oturmasını hazmedemeyen Şehzade Gâzân, hareketine devam ederek Baydu'nun üzerine yürüdü. Bir yıldan az bir süre tahtta kalan Baydu Han, tahta oturması için Baydu'yu destekleyen çoğu Müslüman olan emîrlerin, bu defa Emîr Nevruz⁵⁶⁶,un da etkisiyle Gâzân'ın tarafına geçtiler.

⁵⁶⁴ Moğol dönemindeki ilk Farsça ferman ise Güyük Han tarafından 644/1246 yılında kaleme aldırılmıştır. Abol'ala Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", (çev. Osman G. Özgüdenli), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, (2002), s. 181.

⁵⁶⁵ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 487; *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, III, s. 169; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 252; a.mlf., "Geyhatu Han", *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 45; Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", s. 182-184.

⁵⁶⁶ Moğol emîrlerinden Argun Aka'nın oğlu olan Emîr Nevruz, Argun Han tarafından veliaht tayin edilen Gâzân ile birlikte onu yetiştirmek ve oradaki işlerinde yardımcı olmakla görevlendirilerek yanında Şehzade Kînşû ile Horasan bölgesine gönderildi. 1289 yılında merkeze karşı isyan eden Emîr Nevruz yanında bulunan Şehzade Kînşû ile bu esnada Fergânâ yakınlarındaki Keşfrûd Nehri kenarında bulunan Şehzade Gâzân'ın üzerine saldırdı. Gâzân'ın onunla yaptığı mücadeleler esnasında Azerbaycan ve Irak'tan Horasan'a gelen destek kuvvetler arasında Şehzade Baydu da yer aldı. Merkezden gelen kuvvetlerle güçlenen Şehzade Gâzân'ın karşısında mücadele edemeyeceğini anlayan Emîr Nevruz, Ögedey Han'ın torunu Şehzade Kaydu'ya sığındı. Kaydu'nun desteğini alan emîr, harekete geçtiyse de Gâzân karşısında alınan yenilgi Çağatay şehzadeleri ile Emîr Nevruz'un arasının açılmasına neden oldu. Argun Han'ın 1291'de vefatı esnasında Gâzân ile Nevruz hâlâ savaşıyorlardı. Babasının ölümünün ardından tahta amcası Geyhatu geçince, o veliaht olmasına rağmen birlikte büyüdüğü amcasının hükümdarlığına karşı herhangi bir teşebbüste bulunmadı. Şüphesiz bunda Emîr Nevruz ve Çağatay orduları ile yaptığı savaşta yorulmuş olan ordusuna yüklenmek istemeyişinin de etkisi vardır. Yaklaşık yedi yıl devam eden Gâzân-Nevruz savaşı, Emîr Nevruz'un herhangi bir netice elde edememesinin verdiği bıkkınlık ve yorgunlukla Gâzân'a elçi göndererek onun tâbiyetine girmek istemesi ile son buldu. Emîr Nevruz, hanımı Togan Hatun ile birlikte Gâzân'ın huzuruna gelerek itaatlerini bildirdiler. Bundan sonra Gâzân'ın taht yolundaki en büyük destekçisi Emîr Nevruz oldu. Şehzade Gâzân, Baydu ile güçlerini birleştirerek Geyhatu üzerine harekete geçmek için Azerbaycan'a doğru ilerlemesinden önce yazdığı yarlığda "Nevruz'un babası Argun Aka'nın önceki dönemlerdeki üstün hizmetlerinden ve bu tarihten sonra da Amüderya'dan Irak'taki Memlük sınırına kadar her yerde bütün askerî işlerin, halk ve ülkeyle ilgili karar ve uygulamaların onun dirayetli ve kabiliyetli ellerine bırakıldığını" bildirdi. Bun yarlığ ile Nevruz'u gönülleyen Gâzân, Azerbaycan'a hareket etti. Bu yarlığ, emîrin Gâzân üzerindeki nüfuzunun başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 60-82.

Gāzân'ın kuvvetleri Nevruz ve Kutluğ Şah⁵⁶⁷'ın idaresinde Baydu üzerine yürüdüler. Emîr Nevruz, dört bin atlı ile öncü birliği olarak ilerledi ve Sefîd-Rûd kıyısına ulaştı. Şehzade Gāzân on iki tümenle yani yüz yirmi bin askerle harekete geçtiğinde bunların iki tümenini Serâv, Erdebil ve Mugan taraflarına da gönderdi. Canını kurtarmak için kaçımaya çalışan Baydu Han, Nahçıvan taraflarında yakalanarak Eylül 1295'te Tebriz'de öldürüldü, İlhanlı tahtına da Gazan Han getirildi⁵⁶⁸.

E. Gāzân Han Dönemi (1295-1304)

Gāzân Han, 1296 yılı 17 Şaban (20 Haziran) Çarşamba günü Sayın-Yaylak'ta bütün hatun, şehzade, emîr, devlet erkânı ve seçkin kişilerin katılımıyla üç gün süren bir kurultay topladı⁵⁶⁹. Bu kurultayın hemen öncesinde Emîr Nevruz, hem hatunlarından birinin (Togan Hatun⁵⁷⁰) hasta olması hem de Gāzân Han'ın huzuruna çıkmak için geleceği gerekçesiyle Azerbaycan'a yöneldi. Gāzân Han'ın daha önce savaş zamanı askerin öncü birliği olması için Nevruz ile Horasan'a göndermiş olduğu suçluların hepsi onun ardından hareket ettiler. Emîr Nevruz geldikten sonra Horasan ordusu dağıldı. Burada konumuz açısından da önem arz eden Ol Sum'un ordudan kaçmasıdır. Bu esnada Binlik (hezare) Emîri olan Ol Sum'un asıl yurdu Erdebil'di ve Horasan ordusundan dört yüz adamıyla kaçarak memleketine geldi. Onun kaçtığıнын haberini alan Emîr Nevruz, Gāzân Han'a haber vermeden Serâv taraflarına giderek onların evlerine baskın yapıp yağmalamadı, yakaladıklarına işkence etti. Bu duruma sinirlenen Gāzân Han, onun Horasan'a geri gitmesi için elçi gönderdiyse de Emîr Nevruz, eşi Togan Hatun'un rahatsızlığını ileri sürerek gitmekten imtina etti. Kurultaydan iki gün sonra 21 Şaban (24 Haziran) günü Sayın-Yaylak'ta Han'ın huzuruna çıktığında Gāzân Han tarafından affedildi, saygı ve izzetle karşılandı⁵⁷¹.

Emîr Nevruz'un nüfuzunun artması ona karşı bir cephe oluşmasına ve diğer bazı emîrlerin kıskançlıklarının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu emîrlerin, Nevruz'a karşı aldıkları tavır ve izledikleri politika neticesinde 696/1297 yılında Emîr Nevruz öldürüldü.

⁵⁶⁷ Şeyh Mahmud Dineverî'nin nökeri idi. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 246.

⁵⁶⁸ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 488; *Tarih-i Benâkütî*, s. 452-453; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 144; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 252; Özgüdenli, *Gāzân Han ve Reformları*, s. 104.

⁵⁶⁹ Toplanan bu kurultayın 23 Zî'l-hicce 694/ 3 Kasım 1295 tarihinde Arrân'da Ebûbekrâbâd yakınlarındaki Pol-i Husrev mevkiinde yapıldığına dair görüşler mevcuttur. Özgüdenli, *Gāzân Han ve Reformları*, s. 108.

⁵⁷⁰ Togan Hatun, Abaka Han'ın kızı, Gāzân Han'ın da halası idi. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 76.

⁵⁷¹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 259-260.

Emîr Nevruz'un nüfuzundan kurtulmuş olan Gâzân Han, bu defa da valilerin isyanlarıyla meşgul olmuştu. Emîr Nevruz'un himaye ederek göreve aldırıldığı Sâhib-dîvan Cemâlî'd-dîn-i Destgerdânî ortadan kaldırıldı. Gâzân Han, ardından Emîr Nevruz'un katlinden sonra devlet işlerini bir yere kadar nizâma kavuştuğu için bir toy yaptı, emîrlere ihsanlarda bulundu ve Arrân kışlağına hareket etti. Daha sonra Veziri Sadrüddin Zencânî ile ilgili şikâyetler artmaya başlayınca vezir ve kardeşi Kutbüddin kısa bir yargılamanın ardından 697/1298 Mayıs'ında Mugan kışlağı yakınlarında bulunan Cândâr Suyu (Cûy-i Cândâr) kenarında Emîr Kutluğşah tarafından kılıçla ortadan ikiye ayrılmak suretiyle idam edildiler. İç karışıklıkları bastıran Gâzân Han, 1299 yılında Memlûklerin içinde bulundukları taht kavgalarından istifade ederek hem atalarının onlar karşısında aldıkları yenilgilerin intikamını almak hem de kendisine karşı isyan eden Moğol kumandanlarını desteklemelerinin hesabını sormak için Suriye ve Mısır üzerine harekete geçti. Ancak Gâzân Han, Bağdad yakınlarında Anadolu valisi Sülemiş'in isyanını haber alarak, bu orduyu onun üzerine sevk ettiyse de şiddetli soğuklardan dolayı bir sonuç alamadı⁵⁷².

Ardından 1301 yılında Altın Orda Hanı Toktaga (Tokta), Derbend'den geçerek bir istila teşebbüsünde bulundu. Gâzân Han'ın Arrân'da daha önceden yaptırmış olduğu askerî istihkâmlar sayesinde kolaylıkla bertaraf edilebilen bu teşebbüs, bir takım Lezgi⁵⁷³ emîrlerinin Gâzân Han'a tâbi olmaları ile neticelendi. Bu tâbiyetin Altın Orda Hanı'na karşı Derbend'de cephe oluşması ve Altın Orda ordularının geçişinin zorlaşması manasına geldiğini söylemek mümkündür. Toktaga Han, 1303 yılında üç yüz yirmi beş kişilik bir heyet gönderdi ve bütün Kafkas ülkesinin terk ve teslimini istedi. Gâzân Han, onların bu talebini “*Moğol-Tacik, göçebe-yerleşik herkes bilsin ki, biz bu ülkeyi kılıçla aldık. Teslimimiz de yine kılıçla olacaktır*” diyerek sert bir dille reddetti⁵⁷⁴. Toktaga Han'ın bu isteği Olcaytu döneminde de yenilenmiştir. Altın Orda Hanlarının daha Hülâgû döneminden itibaren yaptıkları Kafkasya ve Azerbaycan saldırılarının gerekçelerine “Devletler Arası Siyasi Rekabette Erdebil” başlığı altında değinilecektir.

⁵⁷² Abdülkadir Yuvalı, “Gâzân Han”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 429; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 132.

⁵⁷³ Kafkasya'da Derbend yakınlarında yaşayan bir halktır. Davut Dursun, “Lezgiler”, *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 169-170.

⁵⁷⁴ *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, s. 222; Spuler, *İran Moğolları*, s. 113; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 218-219.

Altın Orda istilasından kurtulan Gâzân Han, buradaki Lezgileri tâbiyetine alıp, hırsız ve eşkıya grupları temizleyerek Mugan ve Derbend taraflarını güvence altına aldı. Böylece Erdebil'in de üzerinde yer aldığı Kafkas ticaret yolunu yineden faaliyete geçirdi ve ardından kışı geçirmek için Irak tarafına hareket etti⁵⁷⁵. 1303 yılı kış aylarını Irak taraflarında geçiren Gâzân Han, burada rahatsızlanarak, Rey taraflarına geldi. Hastalığının ilerlemesi neticesinde 11 Şevvâl 703/17 Mayıs 1304 tarihinde otuz yaşında iken vefat etti. O vefat ettiğinde İlhanlı Devleti, iç ve dış politika açısından altın çağlarını yaşamaktaydı⁵⁷⁶.

F. Olcaytu Han Dönemi (1304-1316)'nde Erdebil ve Çevresindeki Olaylar

Erdebil bölgesinin tarihinde hem siyasi olaylar hem de bundan sonraki gelişmeler bakımından Olcaytu Han dönemi özel bir önem arz eder. Babası Argun Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan taht mücadeleleri esnasında büyük ihtimalle annesi tarafından korumaya alınan şehzade Olcaytu, o sırada 11 yaşında küçük bir çocuk olması ve abisi Gâzân'ın ondan yaşça büyük olması nedeniyle gözler Gâzân Han'a çevrilmiş, bu sebepten o da hayatta kalmayı başarmıştı. Vezir Reşidüddin'in aktardığına göre onun en büyük koruyucuları Hristiyan Kerait kabilesinden olan annesi Uruk (Âruk) Hatun ile ağabeyi Gâzân Han olmuştur⁵⁷⁷. Gâzân Han'ın tahta geçmesiyle birlikte ağabeyinin ordasında bulunan Olcaytu, Gâzân Han'ın erkek çocuğu⁵⁷⁸ olmadığı için büyük ihtimalle burada devlet yönetimi hususunda eğitimler almıştır. Gâzân Han tahta geçtikten bir yıl sonra Olcaytu'yu Horasan bölgesine şehzade olarak göndermiştir. Horasan⁵⁷⁹'a gönderildiğinde onbeş yaşında olan Olcaytu, bu bölgeyi başarılı bir şekilde yönetmiştir⁵⁸⁰.

⁵⁷⁵ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 287; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 155.

⁵⁷⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 304; *Tarih-i Benâkitî*, s. 470; Spuler, *İran Moğolları*, s. 117.

⁵⁷⁷ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 87; Ercan Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, İksad Publishing House, Ankara 2021, s. 48.

⁵⁷⁸ Gâzân Han'ın çocukları hakkında detaylı bilgi için bkz. *Tarih-i Benâkitî*, s. 472-474.

⁵⁷⁹ Horasan eyaleti, Çağataylılar ile İlhanlıların sınırını oluştuyordu, bu sebepten bu eyalet önem arz ediyordu. Çağataylıların sürekli olarak zengin otlakları ve doğal kaynakları olan bu eyaleti ele geçirme çabaları, İlhanlıların Horasan'a şehzade sancağı gözüyle bakmalarını sağladı. İlhanlı hükümdarları özellikle Argun Han'dan itibaren kendilerine varis olarak gördükleri şehzadelerini buraya gönderir, burada devlet işlerinde tecrübe kazanmalarını sağlarlardı. Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 49-50.

⁵⁸⁰ Hâfız Ebru, *Zubdetü't-Tevârih*, s. 2; Abdülcélil Işık, *Hafız Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt-Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan olcâyitü ve Ebû Sa'id Dönemlerine Dair Kayıtlar*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2012, s. 25; Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 49-52.

Gāzân Han rahatsızlandığında kardeşi Olcaytu'yu veliaht ilan etmiş, çok geçmeden de vefat etmiştir. Daha onun vefat haberi duyulmadan emîrlar, Şehzade Alâfîrenk ve Şehzade Horkudak'ı öldürdüler. Böylece Olcaytu Han, taht üzerinde hak edebilecek olan iki şehzadeden kurtulmuş oldu⁵⁸¹. Tebriz'de 1304 yılında merasimle ilhanlı tahtına geçirilen Olcaytu, merasimlerden sonra vezirliğe abisinin dönemindeki gibi Reşîdüddin Fazlullah'ı ve Sadeddin Sâvecî'yi, ordunun başına da Kutluğşah Noyan ve Çoban Noyan'ı getirdi. Kendilerine güvendiği iyi huy ve dindarlıkları ile tanınan birkaç din adamını da kendisine dost ve nedim olarak seçti⁵⁸².

Olcaytu Han, Gāzân Han'ın reformlarını devam ettirdi ve onun dönemindeki devlet erkânını eski görevlerinde bıraktı. Devlet işlerini bu şekilde düzene sokan Olcaytu, Moğolların İran'da hâkim olamadıkları tek bölge olan Gîlân'a yöneldi. Erdebil bölgesinin hemen yakınında bulunan ve bu bölgelerdeki gelişmelerden doğrudan etkilenen Gîlân bölgesi, Olcaytu dönemine kadar müstakil kalmış ele geçirilememiş tek eyalet idi. Moğollar, yaylak ve kışlaklarına çok yakın olmasına rağmen coğrafi konumundan dolayı bölgenin fazlasıyla sıcak ve nemli havasına alışık olmadıklarından bu bölgeye pek rağbet etmemişlerdir. Kâşânî Gîlân ve Gîlân halkı⁵⁸³ için *“Gîlânlılar uzun süredir ve eskiden beri muhalefet, zıtlık ve anlaşmazlık yolunda diretiyorlardı. Ülkelerinin yüksek dağları, zorlu geçitleri, dar yolları, konaklarının sağlamlığı, tepelerinin bol otlakları, balta girmemiş ormanlarının karışıklığı, bulutlarının yoğunluğu, yağmurlarının bereketi ve birikimi ile mağrur olup sevinç içinde idiler. Günlerin yakıcı olaylarından, ayların ve yılların şiddetli yıldırımları ve günlük belalardan yana emniyettediler... İsyankârlık ve azgınlıkları eteklerine dolandığı için, kulluğu reddedip baş eğmekten yüz çeviriyorlardı... Bir kartalın bile kıvrımları arasında güçlükçe uçtuğu bulutların derecesine erişmekte geri kaldığı tepelerinde Gîlân'ın yüksek kemerlere benzeyen zirvelerinde, karınca yolundan daha dar ve kör gözden daha karanlık çetin yolları, sık ağaçlı ormanları ve doğal korunaklı coğrafi yapısı sayesinde İlhanlılara tâbi olmamış, şimdiye kadar her türlü vergiden kurtulmuş bulunuyordu. Gîlân halkı ve yöneticileri de kendilerini*

⁵⁸¹ Hâfız Ebru, *Zubdetü't-Tevârih*, s. 5; Spuler, *İran Moğolları*, s. 119.

⁵⁸² Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 270; Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani*, s. 77.

⁵⁸³ Kaşânî, Gîlân halkı ile ilgili bilgi verirken bahsetmiş olduğu isimlerden bölgede hâlâ Sallari, Ziyarî ve Zeydilerin bakıyelerinin bulunduğunu ve Gîlân bölgesinde hâkim olduklarını bildirir. *Tarih-i Olcaytu*, s. 96-97, 107.

vergi vermekten ve İlhanlılara tâbi olmaktan uzak görüyorlardı” demektedir⁵⁸⁴. Gîlân’ın sahip olduğu sarp dağlar ve dağlık bölgenin halkına sağlamış olduğu isyancı ve sert karakter hem kendine hem de Erdebil bölgesine, İlhanlılar döneminde kısmî bir özerlik kazandırmıştır.

İran’ın birçok yerini ele geçirmiş olan İlhanlılar açısından, devletin merkezine böylesine yakın bir yerin ele geçirilememesi hem büyük önem hem de tehlike arz ediyordu. İlhanlılar için böyle stratejik bir noktada bulunan Gîlân’ın hâlâ ele geçirilememiş olması Çağatay Hanı Duva’nın etrafındakiler tarafından alay konusu olmuştu. Çağatay Hanı Duva’nın ölümünü bildirmek üzere gelen Uygurtay Gâzân, Duva ve adamlarının “*İran ülkesinin hanı, şevketi, cesareti ve heybeti âlemin uzak yakın her yerine ulaşmış olan Sultan Gıyasüddin Muhammed nasıl olur da eni boyu uzunluğu genişliği otuz fersah (yaklaşık iki yüz km) tutan ve ülkesinin tam ortasında bulunan Gîlân ormanlarını kendisine muti kılıp fethedemez? Nasıl olur da bu işe bir tedbir çaresi bulmaktan aciz kalır? Hal böyle iken nasıl olacak da Şam ve Mısır diyarlarını fethedip, kendisine itaat ettirecek?*” diye konuştuklarını bildirmişti. Bu durum Olcaytu’nun kulağına gidince devletin diğer işlerini bir kenara bırakıp Gîlân fethine odaklanmıştı. Ayrıca bu bölgenin ele geçirilmesi Olcaytu’nun savaş ününü artıracığı gibi onun Horasan ile irtibatını da kolaylaştıracaktı. Bu nedenlerden ötürü Olcaytu Han, Mısır üzerine göndermek niyetinde olduğu orduyu Gîlân üzerine sevketmeye hazırlandı. “Sarayımızın kapısında hükmümüzü dinlemeyen bir topluluk varken başka bir memlekete ordu götürmek münasip değildir” diyerek emîrlerini topladı ve Gîlân bölgesine elçi gönderip, itaatlerini arz etmelerini isteme kararı aldı. Kabul etmemeleri halinde üzerlerine asker göndereceklerini bildirdiler. Bu esnada Gîlân bölgesinde on iki mahallî bey hüküm sürüyordu. Halhal bölgesine Şerefeddin Halhalî, Kesker, Fumen ve Biyapiş ve çevresine Emîr Dibac (Debbac)’a (Taliş) bağlı bir kadın, Sitâre ve İspehbed bölgesinde Rükneddin Ahmed, yine Kesker taraflarında Emîr Şerefüddevle Şârâm Âbâ, Lahican’da Şahtu, Temican’da Emîr Muhammed hâkimdi⁵⁸⁵.

Gîlân beylerinden sadece Emîr Dibac bu teklife sıcak baktı ancak o da tam Olcaytu’nun yanına hareket edeceği sırada vazgeçti. Bu duruma kızan Olcaytu Han, Emîr Çoban, Kutluğşah, Togan ve Mumen adlı Emîrleriyle birlikte Gîlân üzerine sefere çıktı.

⁵⁸⁴ Şihâbüddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid el-Havâfi el-Med’û Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Camiü’t-Tevârih-i Reşidî*, Nşr. Hanbaba Beyani, Danişyar-ı Tarih Danişgah-ı Tahrân, Tahrân 1317, s. 10; *Tarih-i Olcaytu*, s. 72, 94, 101; Işık, *Hafız Ebru*, s. 27; Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 79.

⁵⁸⁵ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Camiü’t-Tevârih-i Reşidî*, s. 10-11; *Tarih-i Olcaytu*, s. 94-95. Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 81-82.

Yapılan plana göre Emîr Çoban⁵⁸⁶’ın liderliğini yaptığı ordu Erdebil ve Taliş yolundan, Kutluğşah ve ordusu Halhal yolundan, Togan ve Mumen’in ordusu da Kazvin yolundan, Olcaytu Han’ın kendisi de Lahican tarafından Gîlân’a saldıracaklardı. Hazırlıklar yapıldıktan sonra ilerleyen Emîr Çoban, kendi hissesine düşen yerleri ele geçirerek Lahican’a varmadan Olcaytu Han’ın ordusuna yetişti. Emîr Kutluğşah da Halhal emîri Şerefeddin’i itaat altına aldı ve Emîr Polad Kiyâ (Fûlad Kabâ) öncülüğünde bir orduyu Gîlân’a gönderdi. Emîr Polad Kiyâ karşısında üç defa mağlup olan Gîlân Emîrleri, ona haber göndererek itaat edeceklerini bildirdiler. Polad Kiyâ bu durumu Kutluğşah’a bildirdi. Ancak oğlu Emîr Siyavcı (Şabavcı) anlaşma yapmak yerine buraya kadar gelmişken işi kökten halletmenin doğru olacağını söylemesi üzerine ona inanan Kutluğşah, Polad Kiyâ’yı görevinden azlederek Emîr Siyavcı’ya öncü kuvvetlerini teslim etmesini istedi. Emîr Siyavcı, Fûmen yakınına ulaşınca kadar hiç kimseye acımayarak Gîlân halkından birçok kişiyi öldürdü. Emîr Siyavcı’nın bu tavrı karşısında anlaşmadan ümitlerini kesen Gîlânlılar tekrar birleşerek Tulim ve Reşt taraflarındaki İlhanlı ordusu ile savaşa giriştiler. Emîr Siyavcı’nın ordusunda ise çözümler başladı, Moğol atlıları bataklık alanlarda telef oldu, kısa bir süre içerisinde Gîlân ordusu Siyavcı’ya karşı zafer kazandı. Ardından ilerleyen Gîlânlılar, Emîr Kutluğşah’ın ordusuna ulaştılar. Kutluğşah Haziran 1307’de yanında kalan az sayıdaki askeriyle direndi fakat nihayetinde Gîlânlıların ok darbeleriyle öldü, bütün ağırlıkları da Gîlânlıların eline geçmiş oldu⁵⁸⁷.

Emîrlerden Togan ve Mumen, Kazvin tarafından Gîlân’a girdiler, bölgedeki hâkim Hinduşah, itaatini bildirdi. Olcaytu Han da Emîr Polad Çing-Seng⁵⁸⁸’i komutan tayin ettiği bir ordu ile Tarum taraflarına vardı. Burada üç gün kaldıktan sonra Lahican tarafına yöneldi.

⁵⁸⁶ Kaşani’de yer alan bilgilere göre Emîr Çoban, Olcaytu Han’ın damadıdır. Eşleri, Olcaytu Han’ın ikinci hatunu Lekezî Gürkan’ın kızı Bucgan Hatun’dan olma Dolandı Hatun ile üçüncü hatunu Kutluğ Timur Gürkan’ın kızı İldurmuş Hatun’dan olan Satı Hatun’dur. Ayrıca müellif Emîr Çoban’dan bahsederken Acem ve Türk’ün öncüsü, adil Hüsrev, Suldus boyundan Melik Tozan oğlu Çoban Noyan, görüşte, yeterlilikte, tedbirde, siyasette, cesarette, mertlikte bahadırılıkta diğer Noyanlardan hepsinden üstündür diyerek onu övmektedir. *Tarih-i Olcaytu*, s. 52-53, 83, 111.

⁵⁸⁷ Hândmîr, *Habibü’s-Siyer*, III, s. 193-194; Işık, *Hafız Ebru*, s. 31; Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 82-84.

⁵⁸⁸ Çing-Seng/Çing Sang bir unvandır. Çince bir kelime olan “tch’eng-siang”, bakan, müsteşar ve vezir anlamlarındadır. İran kaynaklarında Emîr Pûlâd Çing-Sâng olarak geçen emîr, Uzakdoğu kaynaklarında Bolad Ch’eng-Hsiang şeklinde geçmektedir. Zikredilen emîr ise Karahitaylılara mensuptu. Gazan Han’ın muhafız birliği olan “Kebte’ül-binliği/ kebtâvulân” onun komutasındaydı. Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 88, 310, 321.

Lahican hâkimi Şahtu, Olcaytu'ya bağlılığını bildirdi. Böylelikle Gîlân'a dört cepheden saldıran İlhanlılar, Halhal cephesi hariç diğer bütün mevkillerde başarılı oldular⁵⁸⁹.

Olcaytu Han, Lahican'da bulunduğu sırada Emîr Sutay, Emîr Ali Kurci, Emîr Tugay Gurgan ve Emîr Toktimur'u Temican vilayetinin üzerine gönderdi. Temican hâkimi Emîr Muhammed de onlara karşı koyamayacağını düşünerek İlhanlı emîrlere itaat etmeye ve vergi vermeye hazır olduğunu bildirdi. Ancak tam da bu esnada İlhanlı emîrlere eline Temican bölgesinden bir kişi esir düştü. Ondan Temican bölgesinin zenginlikleri hakkında bilgi alınca burayı yağmalamak için harekete geçtiler. Ancak İlhanlı emîrleri bir kez daha tamahkârlıklarının kurbanı oldular ve Emîr Muhammed'in ordusu tarafından mağlup edildiler. İki taraf da kazanmak için çok çaba sarfettiysen de mücadele esnasında Emîr Toktimur'a bir ok isabet ederek öldürmesi üzerine İlhanlı ordusu dağıldı⁵⁹⁰.

Emîr Kutluğşah önce Fumen bölgesine gelmiş, Emîr Dibac'ın vilayetini tarumar edip Emîr Dibac'ın karılarını ve çocuklarını esir etmişti. Kutluğşah, Rikabzen'in vilayetine geldiğinde yapılan savaş esnasında yüzüne gelen bir okla yaralanarak Gîlânlıların eline esir düşmüştü. Kâşânî'nin bildirdiğine göre Emîr Rikâbzen, onu Olcaytu'ya gönderme niyetindeyken bir anda vazgeçmiş ve ilginç bir şekilde Kutluğşah'ı Emîr Nevruz'a ihanetle ve öldürmekle suçlayarak kendisini Nevruz'un öc alıcısı olarak tanımlamış ve onu öldürmüştür. Emîr Kutluğşah'ın ölüm haberi Olcaytu Han'a ulaştığında o da intikam için Emîr Sendâve, Şeyh Behlül ve Emîr Ebubekir'i üç bin kişilik süvari birliği ile birlikte görevlendirmişti. Bu esnada Fumen, Reşt ve Tulim halkı birbirleriyle ittifak halindelerdi. Daha önce Moğol ordusunu yenmiş olmanın verdiği cesaretle tekrar savaşa giriştiler. Her iki taraf da ağır kayıplar verince İlhanlı emîrleri Olcaytu Han'dan yardım istediler. Gîlân'ın ele geçirilişinin bu kadar uzamasına canı sıkılan İlhanlı hükümdarı, Emîr Hüseyin ile Emîr Sevinç'i onlara yardım için gönderdi. Yine Emîr Hây Timur ve daha önce Fumen, Reşt ve Tulim tarafına gitmiş olan ordunun da o tarafa yönelmesini emretti. Nihayetinde Haziran 1307 tarihinde bütün Gîlân bölgesi İlhanlıların eline geçmiş oldu. Gîlân'ın zaptından sonra Olcaytu Han, halkın her yıl bir miktar ipeği devlet hazinesine göndermeleri karşılığında canlarını bağışladı. Ardından 29 Haziran 1307 tarihinde Sultaniye'ye döndü. Böylece basit olarak gördükleri Gîlân fethinde başarılı olursa da bölgenin doğal korunaklı yapısı ve yer yer ittifak kurarak karşı koymaları neticesinde ordusunun bir kısmını ve Kutluğşah gibi önemli bazı komutanlarını kaybetti. Ayrıca onca mücadele neticesinde İlhanlı Devleti Gîlânlıların bir

⁵⁸⁹ Işık, *Hafız Ebru*, s. 33; Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani*, s. 84-85.

⁵⁹⁰ Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani*, s. 85.

kısmını sulh yoluyla bir kısmını savaşarak ele geçirdiyse de o bölgelerin hâkimlerini oldukları yerlerinde bırakarak, onları eski yerlerine yeniden atayarak elde etmiş olduğu başarının etkisini azaltmıştır⁵⁹¹.

Gılân seferine genel olarak bakıldığında esasen her iki taraf da temkinli davranmayı tercih etmiş, her iki taraf da sahip olduğu imkânları doğru kullanamamıştır. Olcaytu Han belki de ordusunu bölerek gücünün etkisini azaltmış, Gılânlılar da İlhanlılara karşı topyekûn bir ittifak kurmayarak bölgenin vermiş olduğu özerkliği değerlendirememişlerdir. Görüldüğü üzere kendi aralarında birleşen çok az bir kuvvet bile İlhanlılara oldukça büyük kayıplar verdirmiş ve bölgenin fethini zorlaştırmışlardır.

Erdebil ismine dönemin kaynaklarından Kaşânî’de siyasi olaylar esnasında sadece 1316 yılında Olcaytu Han’ın kış için Gavbari’den Sultaniye’ye giderken rastlamaktayız. Sultaniye’ye gitmek için yola çıkan sultan, Erdebil’de konaklamıştır⁵⁹². Bunun haricinde Olcaytu dönemine ait Erdebil darphanesinde basılmış bir adet gümüş sikke de günümüze ulaşmıştır⁵⁹³.

G. Ebû Said Bahadır Han Dönemi (1317-1335)

İlhanlıların dokuzuncu hükümdarı olan Ebû Said Bahadır Han, aynı zamanda son hükümdarı da sayılır çünkü onun ölümünden sonra İlhanlılar dağılma dönemine girdi. Babası Olcaytu Han öldüğünde Ebû Said daha on iki yaşlarında bir çocuktı ve Olcaytu Han tarafından 715/1315-1316 yılında Horasan ve Mazenderan bölgesini muhafaza etmek için atanmış bulunuyordu. Yukarıda da bahsedildiği üzere Horasan bölgesi şehzade sancağı idi ve veliaht gözüyle bakılan şehzadeler buraya tayin edilirdi⁵⁹⁴. Şebânkâreî’ye göre Ebû Said’in Bayezid ve Bestam adında iki kardeşi vardı. Ancak onlar babalarından önce vefat ettiler⁵⁹⁵. Olcaytu Han’ın vefat etmesinden önce Sultaniye’ye çağrılan Ebû Said, onun vefatının ardından kendisine rakip olabilecek kimse bulunmadığından kolaylıkla tahta geçebildi. Ancak onun yaşının küçüklüğünden faydalanan birçok devlet adamı oldu. Başta Horasan bölgesine vali tayin edildiğinde korumasına verildiği atabegi Emîr Sevinç Aka olmak üzere Emîr Çoban ve Vezir Reşîdüddin Fazlullah, Ebû Said Bahadır Han döneminin en etkili kişileri

⁵⁹¹ *Tarih-i Olcaytu*, s. 105-107,110; Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 87-88.

⁵⁹² *Tarih-i Olcaytu*, s. 227.

⁵⁹³ John Masson Smith, Jr., “The Silver Currency of Mongol Iran”, *Journal of the Economic and social History of the Orient*, 12/ 1, (1969), p. 35.

⁵⁹⁴ *Tarih-i Olcaytu*, s. 209; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu’-t-Tevârih*, s. 146.

⁵⁹⁵ Şebânkâreî, *Mecma’u’l-ensâb*, s. 273.

olmuşlardır⁵⁹⁶. Ancak Emîr Sevinç Aka, 1318 yılında vefat etmiş, onun ölümüyle birlikte en büyük rakibinden kurtulmuş olan Emîrül-ümerâ Çoban ise askerî meselelerin yanı sıra artık devlet işlerinde de sözü geçen tek kişi haline gelmişti. Aynı yıl Emîr Çoban, yirmi bin kişilik bir orduyla Derbend'i geçerek Kur Nehri'ne gelen Altın Orda Hanı Özbek ile savaşa girişmiş ve onu geri çekilmek zorunda bırakmıştı. Savaş sonrasında, daha önce Derbend'e gönderilip de düşmanın yaklaşmasıyla mücadele etmeden kaçan emîrlere, Emîr Çoban tarafından azledilmişlerdi. Bunlardan bazıları öldürülmüş bazıları da "Yasa" gereği değnek ile dövülmüştür⁵⁹⁷.

Bu esnada Vezir Taceddin Ali Şah, önce Olcaytu Han'ı zehirlemekle suçlayarak idam ettirdiği Reşîdüddin Fazlullah'tan kurtulmuş, ardından da Emîr Çoban aleyhine entrikalar çevirmişti. Emîr Çoban'ın yönetimdeki sert ve tavizsiz tutumu yüzünden kendisinden memnun olmayan beylerin bir araya gelerek ona karşı tavır almalarına sebep olmuştur. Ona karşı tavır takınan beyler ise Kereit kabilesinden Kurmişi'nin yanı sıra İrincin (Erencen), Tokmak, Örs, Tarımtaz, Suniktaz, Mama Hoca, Satı, Harezmî Tarhan, Karauna Çoban, Abuşka gibi noyanlardı. Ebû Said Bahadır Han'ın genç ve tecrübesiz oluşundan istifade eden bu beyler Emîr Çoban'a karşı suikast planlayarak 1319'da onun Azerbaycan karargâhına baskın yapmışlardır. Ancak Emîr Çoban kaçmayı başarmıştır. Hatta bu olayla ilgili *Safvetü's-Safâ*'da Emîr Çoban'ın Kurmişi ve İrincin Noyan'ın saldırısı sonucu kaçarak bir gece vakti Erdebil Tekkesi'ne sığındığı bildirilmektedir. Şeyh Sadrüddin'in ağzından aktarılan bu rivayete göre, Emîr Kurmişi ve Emîr İrincin ile Emîr Çoban Gürcistan'da savaştılar, Emîr Çoban on bin, düşmanları ise kırk bin kişilik bir orduya sahiptiler. Sabahtan akşama kadar yapılan savaşta, Harezmî Tarhan, Çoban'ın iki oğlunu yaraladı. Menakıba göre ordusu dağılan ve yanında yalnızca yüz kişi kalan Emîr Çoban yenik düştü fakat bir hizmetçisi ile birlikte şeyhin manevî desteği sayesinde kaçmayı başardı. Gece saatlerinde Erdebil Tekkesi'ne gelen Emîr Çoban, şeyhin vermiş olduğu cübbe ve gömleği giyerek Tebriz'e sağ salim varabilmişti⁵⁹⁸. Bu rivayete göre Emîr Çoban'ın Şeyh Safiyyüddin'e sığınması sorgulanmaya açık olsa da tarihî ve siyasi bir olayın aktarılması *Safvetü's-Safâ*'nın tarihî değerini göstermesi bakımından önemlidir. Öte yandan hem Emîr Çoban'ın Şeyh

⁵⁹⁶ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 72; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 279-280.

⁵⁹⁷ Spuler, *İran Moğolları*, s. 133; Firdevs Özen, Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci", *GTTAD*, V/10, (2023), s. 525.

⁵⁹⁸ Hâfiz Ebrû, *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 80; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 274; İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 402-405; Spuler, *İran Moğolları*, s. 135-136; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 281-282; Özen, Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci", s. 525.

Safiyüddin ile olan samimiyeti hem de Erdebil şehrinin kaçaklara sığınak olma özelliği göz önünde bulundurulduğunda bu durumun mantık dışı olması söz konusu değildir.

Emîr Çoban'a karşı suikast düzenleyen emîrlerden bazıları onun idam edilmesi için Ebû Said Bahadır Han'dan yarlıg da almışlardı. Bu yarlıgdan dolayı sultanın da kendi yanlarında olduğunu düşünen Kurmişi ve İrincin, tekrar Emîr Çoban'ın üzerine yürümüşlerdir. Tebriz yakınlarında Zencan Çayı kıyısında yapılan savaş çok şiddetli geçmiş, İrincin Noyan öldürülmüştür. Ebû Said Bahadır Han ise vermiş olduğu yarlığa rağmen Emîr Çoban'ın yanında savaşa girmiş, hatta Bahadır unvanını, göstermiş olduğu başarılarından dolayı bu savaştan sonra almıştır⁵⁹⁹. Zencan bölgesindeki savaş için İbn Bezzâz şöyle söylemektedir: *“Her iki ordu Zencan bölgesine ulaştılar, yine savaş denizi kızıştı ve birbirlerinin canına kastettiler. Savaş hüsrana uğrayacakken birisi Emîr Çoban'ın yanına gelip “Üzülme, Şeyh'in yardım için geldiğini gördüm” dedi. Kezâvene hezaresinden Muhammed isimli birisi “Tam o savaşın şiddetli anında, Şeyhi gördüm ki geldi ve bir avuç toprak alıp Kurmişi ve İrincin'in ordularının yüzüne serpti...Kurmişi ile tüm emîrlar ve cesur grup öldürüldü.”*⁶⁰⁰ Buradan da yapılan savaşın her iki taraf için de zor olduğunu, muzaffer olan Emîr Çoban'ın da hüsrana uğramaktan son anda kurtulduğunu, bu savaşta Şeyh Safiyyüddin'in de sürekli temas halinde bulunduğu Emîr Çoban'ı desteklediğini, madden olmasa bile mânen onun tarafını tuttuğunu anlamaktayız.

Rakiplerine karşı galip gelen Emîr Çoban ve onun hanedanı bu olaydan daha da güçlenerek çıktı. Özellikle ülkenin farklı bölgelerine atadığı oğulları aracılığı ile gücünü ve nüfuzunu artırdı. Emîr Çoban, oğlu Hasan'ı Horâsân'a atadı, Timutaş'ı eski görevinde yani Anadolu valiliğinde bıraktı. Dımaşk Hâce'yi de Sultaniye'ye atadı ve bütün devlet işlerini onun yetkisine verdi. Böylece devletin kilit noktalarına atadığı oğulları vasıtasıyla yönetimi fiilen kontrolüne aldı⁶⁰¹. Görüldüğü üzere İlhanlı Devleti daha Ebû Said Bahadır Han vefat etmeden Çobanîlerin hâkimiyetine girmişti.

⁵⁹⁹ Işık, *Hafız Ebru*, s. 87; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 282.

⁶⁰⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 404.

⁶⁰¹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşidî*, s. 123-124; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 278; Özen, “Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci”, s. 526-531. Öte yandan Abdüllatif Kazvinî, Emîr Çoban'ın atamaları hususunda bilgi verirken “*Horasan'a oğlu Hüseyin'i, Gürcistan'a Şah Mahmud'u, Anadolu'ya Timurtaş'ı atadı. Emîr Dımaşk'ı da sarayda bıraktı ve onun kızı Dilşad Hatun'u sultan ile evlendirdi*” demektedir. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 146-147.

İlhanlı Devleti bu iç çalkantılardan birini daha atlatmıştı fakat bu defa yine Altın Orda Hanı Özbek Han, 1325 yılında İlhanlı Devleti'ndeki dahili meselelerin artmasından istifade etmek niyetiyle Kuzey Azerbaycan'a geçmişti. Ancak Emîr Çoban'ın karşı harekâtı neticesinde yine geri çekilmek zorunda kalmış, hatta İlhanlı orduları Derbend'i de geçerek Terek Irmağı'na kadar onu kovalamıştır. Ebû Said Bahadır Han, onun elde ettiği başarılardan memnun olsa da artık bir yetişkin olduğu için Çoban'ın gölgesinde kalmaktan rahatsızlık duymaya başlamıştı. Göstermelik hükümdar pozisyonundan kurtularak bağımsız hareket etmek niyetindeydi. Bahane olarak da Bağdad Hatun'a olan ilgisini kullandı. Emîr Çoban'ın kızı olan Bağdad Hatun, Ebû Said Bahadır Han'ın halasının oğlu olan Şeyh Hasan Celâyirî ile evlendirilmişti. Ebû Said, yirmi yaşına geldiğinde Bağdad Hatun'a âşık olmuş ve “Yasa”da bulunan Han'ın beğendiği bir hatunu kocasının boşaması gerektiği hükmüne dayanarak, Emîr Çoban'dan kızını istemiştir. Emîr Çoban'ın bunu kızının evli olmasından dolayı kabul edemeyeceğini bildirerek reddetmesi Ebû Said'e aradığı fırsatı vermişti. Ayrıca Emîr Çoban'ın oğlu Dimaşk Hâce'nin sultana karşı kibirli ve saygısız davranışları iyice artmıştı. Bunun üzerine Ebû Said Bahadır Han, Dimaşk Hâce'yi öldürmenin yollarını aramaya başlamıştır. Bu esnada Dimaşk Hâce'nin Olcaytu Han'ın hatunlarından olan Kankanay Hatun ile gizlice görüştüğü haberi duyulmuştu. Yine bir gün Kankanay Hatun'un Sultaniye kalesinin harem dairesindeki evinde iken askerler tarafından kuşatıldığında buradan kaçmayı başaran Dimaşk Hâce, kalenin dışında yakalanarak 1327 yılında idam edilmiştir. Çok geçmeden de Emîr Çoban oğlunun uğradığı akıbeti uğramış ve öldürülmüştür. Dimaşk Hâce'den boşalan vezirlik makamına da Reşîdüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed getirilmiştir.⁶⁰². Bu bilgilerden hareketle Ebû Said Bahadır Han'ın etrafındaki emîrlerin etkisinden kurtulmaya çalıştığını, Bağdad Hatun ile olan durumdan hareketle aslında samimi bir Müslüman olarak görünse de hâlâ Moğol kültürüne bağlılığının devam ettiğini söylemek mümkündür. Döneminin en güçlü emîrinden kurtulmuş olan Sultan, yalnızca sekiz yıl bağımsız hareket edebilmiştir.

Ebû Said Bahadır Han'ın 1335'te ölümünün hemen sonrasında ortaya çıkan taht meselesi yüzünden İlhanlıların yaşadıkları büyük kaosu fırsata çevirmek isteyen Özbek Han, tekrar saldırmış ancak bundan da yine başarı elde edememiştir.⁶⁰³.

⁶⁰² Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşîdî*, s. 124-125; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 279, 281, 295; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbü't-Tevârih*, s. 147; Özen, “Emîr Çoban'ın Ebû Sa'îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci”, s. 525-526.

⁶⁰³ Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 283.

Ebû Said Bahadır Han döneminde gerçekleşen Özbek Han'ın üç saldırısı da *Safvetü's-Safâ*'da şöyle yer almaktadır: “O yıl âdil padişah Özbek, harekete geçip Kur suyunun (âb-ı kur) kenarına kadar geldi. İran'ın tüm halkı korkmuş ve ızdırap içindelerdi. Padişah çok muhteşem ve büyük bir ordu getirmişti, eğer muzaffer olurlarsa bu kâfir ordusu her yeri istilâ edecek ve Müslüman kadınları yok edecekti. Bir gece Şeyh'i (Safıyyüddin Erdebilî) Özbek padişahın karargâhına girerken gördüm. Padişah'a şeyhin geldiğini haber verdiler. O dışarı çıktı ve şeyhi ziyaret etmek istedi. Şeyh silahı onun kafasına vurdu, onun şapkasından toz çıktı. O bu diyardan yüz çevirip gitti... Henüz beş gün geçmemişti ki Özbek padişah kaçtığı ve geri döndüğü, bu ülkenin de kâfir askerinin şerrinden kurtulduğu haberi geldi.”⁶⁰⁴

Diğer bir rivayette “Bir kere Padişah Özbek, Ebû Said Bahadır Han'ın ülkesine kastetti ve cerrar (yavaş yavaş giden büyük ve çok sayıdaki asker alayı) ordusunu kurmakla meşgul oldu. Sultan Ebû Said birini, Şeyh Safıyyüddin'in yanına yardım istemek için gönderdi. Şeyh Safıyyüddin gelen elçi ile haber göndererek “Padişaha söyle ki ben bu dünyada yaşarken korkun olmasın. Onların zaferi veya senin zararın olmayacak, hiç endişe etme... Ancak senin ülken yabancı eliyle harab olmayacak, belki bu ülke halkının eli ile harab olacak” demiştir. İbn Bezzâz ilaveten “Şeyhin önceden haber verdiği gibi de oldu. Hiçbir padişah ve ordu bu ülkeyi yenemedi ve mecali de olmadı. Bu kitabı yazarken, ancak bu ülke halkının eli ile harab oldu” diye o günlerde devletin yıkılış sürecinde olduğunu vurgulamıştır⁶⁰⁵. Ebû Said Bahadır Han'ın Özbek'e karşı gittiği sefer 1325 seferidir. Bu sebepten bu rivayet bu seferi konu edinmiş olmalıdır.

1335'te gerçekleştirdiği saldırı eserde yer alan rivayetlerin birinde “O zamanki padişah Özbek, cerrar ordusunu İran'ı almak için getirdi. Kur suyunun kenarına gelip öncü birlik gönderdi. Seyyidu'l-ubbâd Pîre İzzüddin Şeyhi rüyasında gördü ki mızrak çekip, Özbek'i önünde götürüyor. Pîre İzzüddin: “Şeyh, bu kavim adil midir?” diye sordu. Şeyh: “Evet, Özbek kendi nefsince âdildir, ancak ordusu kâfirdir. Bunları sürmek gerek” diye buyurdu. (Özbek Han) O sırada âniden düşünmeden ve ordunun emîrllerine danışmadan atına bindi ve sürdü. Sırtını çevirdi ve bozguna uğramış gibi gidiyordu. Emîrlere ve yakınları “Han, nereye gidiyorsun?” dediler. “Siz görmüyor musunuz? Beni süren bu yeşil atlıyı görmüyor musunuz? Mızrağın ucu benim sırtımda dayalı, onun korkusundan dayanmaya gücüm yok. Ben istemeden, önüne koyup sürüyor. Diyor ki senin bu ülkede kalmaya mecalin yok. Ben bu

⁶⁰⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 339.

⁶⁰⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s.743-744.

ülkenin çevresine öyle surlar inşâ etmişim ki sen burayı yenemezsin. Oradan döndü ve hayatta olana kadar o vilayeti görmedi”⁶⁰⁶ şeklinde aktarılmaktadır. Buradaki son cümle bizi bahsedilen bu saldırının Ebû Said Bahadır Han’ın ölümünden sonra yaptığı son seferi olduğu kanaatine ulaştırmaktadır.

Bir başka hikâyede müritlerden Pîre Zekerîyya “*Padişah Ebû Said’in devri sona erdi. Benim (Erdebil yakınlarında) Mahmûdâbâd köyünde birkaç kişi ile beraber ayakkabıcı atölyemiz vardı. Bin dinâr borç olarak sermayem vardı. Ortaklarım da beşyüz dinar verdiler ve beni Mahmûdâbâd’dan Erdebil’e ayakkabıcı malzemeleri almak için gönderdiler. On gün içinde geri dönecektim. Erdebil’e varınca Özbek ordusu saldırdı ve yollar kapandı. Yollarda yağmacılık vardı ve kırk gün Erdebil’de kalmak zorunda kaldım ve gitme imkânım yoktu. Bir gün şeyhin mukaddes mezarına gittim ve dua ettim... Gece şeyhi rüyada gördüm. “Evlât, kalk ve git, hiç düşünme” diye buyurdu ve mübarek eliyle Özbek’in ordusunu engelledi. Sabahleyin aletleri satın aldım, araba kiraladım ve yola koyuldum... Sonunda güven içinde Mahmûdâbâd’a gittim ve kârlı bir iş yaptım... Özbek’in ordusu bozguna uğradı, halk sükûnet ve emniyete kavuştu*”⁶⁰⁷ şeklinde anlatımıyla hem tarih bidirmiş hem de Özbek Han’ın son saldırısının halka etkilerini dile getirmiştir.

Ebû Said Bahadır Han’ın Erdebil ile temasına dair başka bilgiler de bulunmaktadır. İlhanlı hükümdarının Erdebil’i pek çok kez ziyaret ettiği *Safvetü’s-Safâ*’da geçmektedir⁶⁰⁸. Esasen kaynakta yer alan bilgilere göre Emîr Çoban ile Noyanlar arasındaki Zencan’daki savaştan sonra da Ebû Said Bahadır Han, Erdebil’e yönelerek Veylek Çayırında konaklamıştır⁶⁰⁹. Onun burada iken Şeyh Safiyyüddin ile temasları Erdebil Tekkesi’nin İlhanlı yöneticileri ile olan ilişkileri kısmında değinilecektir. Bununla birlikte Ebû Said Bahadır Han dönemine ait 18 Rebiülahir 731 (29 Ocak 1331) tarihli bir fermanını Erdebil’de bulunduğu bir esnada kaleme aldığı bilinmektedir⁶¹⁰. Ayrıca onun döneminden günümüze ulaşmış olan ve Erdebil Darphanesi’nde kestirilmiş gümüş dirhem ve bakır fels mevcuttur⁶¹¹.

⁶⁰⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 816-817.

⁶⁰⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 1014-1015.

⁶⁰⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 348, 385, 792, 912.

⁶⁰⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 357, 385, 406.

⁶¹⁰ Osman G. Özgüdenli, “İlhânî Hükümdarı Ebû Sa’îd Hân’a Ait Dört Yarlîg”, *Belleten*, LXIX/254, (2005), s. 72, 75, 90.

⁶¹¹ *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Koleksiyonları, İstanbul 1992, s. 185, 207.

H. İlhanlılar Dönemindeki İmar Faaliyetleri

Moğollar ve İlhanlıların, Erdebil bölgesinin çevresinde bir düzine yeni şehir ve imar faaliyetleri yaptıkları dikkat çeker. Çünkü ilk olarak bu bölge doğu-batı ipek yolu ile kuzey-güney Kafkas ticaret yolunun merkezinde yer almaktaydı. İkincisi de İlhanlılar bu bölgeyi merkez edinmişti. Bundan dolayı da eskiden beri gelişmiş bir şehir hayatına sahipti. Buna ilaveten İlhanlılar da burada başta Şenb-i Gazân, Reb-i Reşîdî ve Sultaniye olmak üzere yeni şehirler kurarak XIII. asrın ikinci yarısında belki de dünyanın en gelişmiş en hareketli bölgesi haline getirmişlerdi. Bu bölge aynı zamanda gelişmiş şehir hayatı ve ileri medeniyeti sayesinde Moğolların hem Müslümanlaşmasına hem de yerleşik hayata geçerek medeni bir toplum haline gelmesine sahne olmuştur. Moğollar, Azerbaycan ve İran coğrafyasına geldiklerinde gelişmiş bir medeniyet ve şehir hayatına sahip olan Müslümanların hayat tarzları, sahip oldukları saraylar, evler, hamamlar, külliyele, medreseler ve şehirlere adapte olmak zorunda kalmışlardır. İran'a yerleştiklerinde kendi kabilevî yaşam tarzlarının yerine yabancı bir kültüre, giyim tarzına ve dinî bir inanca tâbi olmuşlardır. İran'da kökleşmiş İslâmî medeniyetin gücü ve sürekliliği zaman içinde Moğolların yerleşik kültüre geçmesine, şehirleşmesine ve buna bağlı olarak karakterlerini değiştirmeye başlamıştır. Artık bir asır önceki istilacı ve yağmacı Moğol olmaktan çıkıp, fethettiği bölgelerde devlet kuran Moğollar, o ana kadar yakıp yıktıkları, içini boşalttıkları köy ve şehirlerin yeniden imarı zarureti ile karşı karşıya kalarak şehirlerin yeniden imarına girişmişlerdir. Bunun için deneyimli yerel bürokrasiden, tüccarlardan ve Müslüman din adamlarından hatta feodal beyler ve göçebe reislerinden de destek almışlardır⁶¹². Burada bütün bu imar faaliyetlerinin gerçekleştiği dönemde Erdebil'in bu süreçten nasıl etkilendiği konusu üzerinde kaynaklar el verdiği ölçüde durmaya çalışacağız. Çünkü daha önce de zikrettiğimiz üzere Moğol istilasının yıkıcı etkisini en ağır şekilde hisseden şehirlerden biri de Erdebil olmuştur.

İlhanlılar döneminde yukarıda bahsedilen şehirleşme imar faaliyetlerinin yanında artık yerleşik dünya ile istikrarlı bir düzen kurma ihtiyacı hisseden Moğol yönetimin bu bölgede dikkat çekici şekilde idarî ve malî reformlara da giriştiler. İlhanlı öncesinde imar faaliyetlerine baktığımız zaman burada Ögedey'in tayin etmiş olduğu Körgüz⁶¹³ ve Emîr

⁶¹² Wilber, *Iran, Past and Present*, p. 49; Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *Bilig*, 73, (2015), s. 214.

⁶¹³ Bölgede imar faaliyetlerini başlatan ve bunda başarılı da olan Uygur asıllı Körgüz, Budizm'i terk ederek Müslüman olmuştur. Bildiğimiz kadarıyla İran coğrafyasında İlhanlılardan önce Müslüman olan ilk Moğol yöneticidir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 418. Ayrıca Körgüz'ün faaliyetleri hakkında Bkz. Kurban Durmuşoğlu, "Moğol Sivil Valileri Döneminde Horasan (1233-1256)", *GTTAD*, V/10, (2023), s. 475-492.

Argun Akâ⁶¹⁴, önemli bir dönüm noktası olmuşlardır. Horasan ve Mazenderan bölgesine tam yetki ile görevlendirilen Körgüz, daha sonra oğlunu, Irak, Arrân ve Azerbaycan’a göndermiştir. Onunla birlikte divanlardaki tertipleri ile kâtipleri de görevlendirmiştir. Bu heyet zikredilen bölgelere varınca önce Curmagun Noyan’ın emîrleriyle mücadele ederek buraları onların ellerinden almışlar ardından da vergiler konusunda yeni düzenlemeler⁶¹⁵ getirmişlerdir. Körgüz ise kendine Tûs’u seçip oranın imarıyla uğraşmıştır. Onun yapmış olduğu imar faaliyetleri, İlhanlı öncesi Moğolların yaptıkları yeniliklerin en iyi örnekleridir. O, şehirde ev ve bahçe yapımına hız verirken, devlet erkânı ve melikler, evler satın almış, satın alamayanlar da yaptırmışlardır. Her biri çarşı pazar (suk) kurarak, suyuolları açmışlar, yıkılmış malikâneleri tamir ettirmişlerdir. Körgüz, yam sistemini kurarak, öncesinde istedikleri gibi hareket eden emîr, tüccar ve ordunun, artık sahibinin rızası olmadan bir şey alamaz, bir tavuk bile kesemez, kendileri veya atları için yiyecek ya da yem isteyemez, tarla ve bahçelere giremez duruma gelmelerini sağlamıştır⁶¹⁶. Körgüz’den sonra onun yönetiminde olan bütün yerler, Emîr Argun’a bırakılmış, Tebriz’e gelen Emîr Argun ise burada Curmagun, Baycu ve diğer Noyanlar gibi yöneticilerin keyfî idareleriyle bozulmuş olan işleri hızlıca düzeltmiştir. Halkın malını mülkünü güvenceye alarak baskı ve zulüm yapan devlet memurlarının ellerini halkın üzerinden çekirmiştir. Emîr Argun bu düzenlemeleri yaparken Batu Han’ın Emîri Şerefeddin’in bu bölgeye gelerek halka tekrar baskı kurması, vergileri zorla tahsil etmeye kalkması, halkın Emîr Argun’u daha çok desteklemesine ve ona bağlanmasına yol açmıştır⁶¹⁷.

İlhanlı Devleti’nin kurulmasından sonra ise Hülâgû tarafından Hâce Nasîrüddin Tûsî⁶¹⁸, ye (ö. 1274) Erdebil’in güneybatısında yer alan Merâğa’da bir rasathane kurdurulmuş,

⁶¹⁴ Uyrat kabilesinden hezare kumandanı Taycu’nun oğludur. Cengiz Han’ın anne tarafından akrabasıdır. Emîr Nevruz’un babasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 418; Samet Alıç, “Cankurbanlılardan (Canîkurbanîler) Emîr Argun Aka ve Emîr Nevruz’un Siyasi Faaliyetleri”, *Turcology Research*, 74, (2022), s. 348-359.

⁶¹⁵ Emîr Argun Akâ’nın yapmış olduğu vergi düzenlemeleri ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Alıç, “Cankurbanlılardan (Canîkurbanîler) Emîr Argun Aka ve Emîr Nevruz’un Siyasi Faaliyetleri”, s. 350-353.

⁶¹⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 409-410, 415-416.

⁶¹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 419-420; Lane, “Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat”, p. 471-472.

⁶¹⁸ Nasîrüddin Tûsî’nin ünü Moğol Hanı Mengü’ye kadar ulaşmıştı. Mengü Han, dünyanın en büyük rasathanesini kurmak niyetiyle kardeşi Hülâgû’yu batıya uğurlarken İsmâîlî belasından kurtulmasını ve Alâeddin Muhammed zamanında Curmagun Noyan’ın Kuhistan’ı istilas sırasında cebren Alamut Kalesi’ne götürülmüş bulunan Nasîrüddin Tûsî’yi kendi hizmetine göndermesini istedi. Hülâgû, bölgeye geldiğinde Tûsî ve ailesini kurtarması ve yanına getirmesi için Şemseddin Kert’i görevlendirdi. Nasîrüddin Tûsî yanına geldiğinde ise ona

Müeyyidüddin Urzî, Fahrüddin Meragî, Fahrüddin Ahlatî ve Necmüddin Debirân Kazvinî gibi önemli bilim adamlarının da aralarında bulunduğu yüz kadar bilim adamının katılımıyla 1260 yılında inşa edilmeye başlanmış ve ilk İlhanlı rasathanesi olan bu yapının açılışı 1271 yılında Abaka döneminde yapılmıştır. Rasathanede çalışan herkesin maaşları Hülâgû Han tarafından kurulmuş olan vakıf gelirlerinden karşılanmıştır. Bu rasathane sadece bir gözlemevi vazifesi görmemiş aynı zamanda bir medrese ve eğitim merkezi haline gelmiştir⁶¹⁹. Öte yandan ilk bina yapma ve imar faaliyetlerinde bulunma temayülleri Argun Han zamanında başlamıştır. Argun Han, 1290 yılında Tebriz'in batısında Şem (Şenb/Moğolca mezarlık) adı verilen bölgesinde kendi adına nisbeten Arguniyye şehrini kurmak için teşebbüslere girişti, fakat bu şehir onun ölümünün ardından gelişemedi ve adı unutuldu gittiye de oğlu Gâzân döneminde bu şehir karşımıza Şenb-i Gâzân veya Gâzâniyye⁶²⁰ adıyla çıkmaktadır. Argun Han ayrıca içerisine kendi tasvirini çizdirdiği bir putperest tapınağı da inşa ettirmiştir⁶²¹.

Gâzân Han dönemi hem imar hareketleri hem de dinî hayat açısından bir dönüm noktasını teşkil eder. Fetihler durağanlaşmış, İran'ın büyük çoğunluğu ele geçirilmiş, taht kavgalarının ise sonuna gelinmiş, artık İran ve Azerbaycan coğrafyası ele geçirilecek

payza ve yarlıg ile mükâfatlandırdı. Kendisine yeni bir devlet kurmuş olan Hülâgû, Mengü Han'ın isteğine uymayarak Nasîrüddin Tûsî'yi göndermeye yanaşmadı, onu kendi himayesine aldı, daha sonra alınan Tûn (Firdevs) Kalesi'ni ona bıraktı ve 1259 yılında Merâğa'da bir rasathane kurdurttu. Detaylı bilgi için bkz. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, s. 52; Şebânkârî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 262; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 132; Bilal Dedeyev, "Ortaçağ İslam Uygarlığının En Büyük Bilim Ocağı Olan Merağa Rasathanesi", *1. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (ed. F. Başar- M. Kaçar- C. Kaya-A. Z. Furat), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 202; Agil Şirinov, "Tûsî, Nasîrüddin", *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 437. Yuvalı, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâilîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", s. 534.

⁶¹⁹ *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, I, Ber Kalem Abdul Muhammed Âyetî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, 1346 hş., s. 51-52; *Tarih-i Benâkitî*, s. 420; Şirinov, "Tûsî, Nasîrüddin", 437; Kemal Ramazan Haykıran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015, s. 227, 232-233; Dedeyev, "Ortaçağ İslam Uygarlığının En Büyük Bilim Ocağı Olan Merağa Rasathanesi", s. 202-204.

⁶²⁰ Gâzân Han, 1295 yılında Baydu'ya karşı galip geldiğinde babasının yapımına başlamış olduğu bu şehre gelmiş ve İslâmî olmayan bütün ibadet yerlerinin tahrip edilmesi emrini burada vermişti. Karl Jahn, "Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (çev. İsmail Aka), *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, 1980, s. 63(59-77)

⁶²¹ Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 80-81; Sümer, "İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir", s. 187; Barthold, *İran Coğrafyası*, s. 230-231.

toprakta çok, üzerinde yaşanacak yurt olarak görülmeye başlanmıştı. Bu dönem artık mücadelelerden çok ülkenin yeniden inşa edildiği, ilme ve dine yönelindiği bir dönem olmuştur. Onun döneminde alınmış olan bazı tedbirler ticareti olduğu kadar imar faaliyetlerine de katkı sağlamıştır. Kasaba faaliyetleri, tüccarlar ve zanaatkârlara uygulanan düşük vergilerle desteklenmiştir. Ayrıca İlhanlıların imar faaliyetlerinde en büyük ve en önemli adımı Gâzân Han atmıştır. Tarım alanında getirmiş olduğu reformlar şehirlerdeki ve köylerdeki imarın temelini oluşturmuştur⁶²². Onun yapmış olduğu reformlar bir bakıma artık Moğol dünya görüşünün değiştiğini, yakıp yıkan Moğol'dan imar eden Moğol'a evrildiğini göstermektedir⁶²³. Özellikle İlhanlıların ilk dönemlerinde yapılan imar faaliyetleri, bilim adamlarına ve astronomik-astrolojik faaliyetlere verilen destekler sayesinde, Moğol akınlının bilimsel ortam üzerindeki olumsuz etkisi ortadan kaldırılmaya çalışılmış, bu dönemde pek çok eser de telif edilmiştir⁶²⁴. Bu açıdan bakıldığında Erdebil şehri de bu bilimsel faaliyetlerin canlandırılmasından nasibini almıştır. Bölgede Erdebil'e ve çevresindeki köylere nisbet edilen isimlere sahip birçok âlimin varlığı bunu kanıtlar niteliktedir. Bu âlimlerin de kendi talebelerini yetiştirerek şehrin ilmî hayatına katkıda bulunduklarını söylemek mümkündür.

Gâzân Han, bazı köylerde hâlâ cami ve hamamların olmadığını farkederek camisiz ve hamamsız yerlerin kalmaması için fermanlar yayınlamış, iki yıl içerisinde bu eksikliği gidermeye çalışmıştır. Hamamlardan elde edilen gelirlerin de bölgenin dinî müesseselerin tamirine, aydınlatmasına, çalışanların maaşlarına harcanmasını emretmiştir. Birçok bölgede su kanalları (kariz⁶²⁵) kazdırarak içme suyu ve arazi sulaması temin edilmiştir. Gâzân Mahmud Han'ın emri ile başta Tebriz olmak üzere birçok yerde hankah inşa ve tamir edilmiş,

⁶²² Wilber, *Iran, Past and Present*, p. 51.

⁶²³ Akar, "İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar", s. 74.

⁶²⁴ Haykıran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, s. 236.

⁶²⁵ Kariz, Farsça yer altı su kanalı demektir. Bu sulama sistemi esasen İran'da Pers döneminden itibaren kullanılmaktadır ve İran'daki adı kanat/ qanat'tır. Kariz, Uygurların geleneksel su yönetim sistemlerindendir. Özellikle yüksek sıcaklıkların olduğu bölgelerde tarımda ve evlerde kullanmak maksadıyla yeraltı sularını dağıtma ve kullanma yöntemidir. Moğollar döneminde Uygur ustalar tarafından inşa edildiği veya tahrip olanların tamir edildiği muhakkaktır. Günümüzde ses değişimine uğramış olsa da kariz/karız/kehriz/geriz şeklinde Türk kültüründe kullanılmaktadır. Ayrıca İran'da Kariz isminde bir antik yer altı şehri bulunmaktadır ve içerisinde su kemerleri yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Thomas F. Glick, *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton University Press, 1979, s. 226-238; Ebru Kılıç, "Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Kariz) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, XI/35, (2023), s. 661-677.

mescitler, Hanefî ve Şâfiî itikadının öğretildiği medreseler inşa edilmiş, bu hankah ve hayır kurumlarında görev yapan birçok görevli atanmıştır⁶²⁶.

Aynı zamanda sufiler gibi yaşamaya gayret eden Gâzân Han zamanında İlhanlı ülkesinde mutasavvıfların ve hankahların parlak bir dönem yaşadığını söyleyebiliriz. Gâzân Mahmud Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi ile Hülâgû döneminden itibaren Müslümanların üzerinde bir baskı unsuru olan Budist ve Hristiyan devlet adamlarının bu durumu artık tamamen son bulmuştu. Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Kirman ve Azerbaycan vilayetlerinde hankahlar yapılmıştır. Bu dönemde hankah, medrese ve mescitlere büyük vakıf gelirleri ayrılmış ve bu mekânlar her anlamda ihya edilmiştir. Evkâf işleri Hâce Reşîdüddin Fazlullah'a bırakılmış ve İslâmî kaideler kanunî olarak uygulanmaya başlamıştır⁶²⁷.

Gâzân Han, Tebriz'in batısında büyük bir şehir ve imaret merkezi olan Şenb-i Gâzân'ı yaptırmıştır. Bu şehri kurarken ticaretin canlanmasını, ihtiyaç sahiplerinin faydalanmasını, öğrencilere eğitim verilmesini, halkın da ibadetlerini rahatça yapabilmesini amaçlamıştır. Ayrıca Müslümanlığı kabul etmiş olan Gâzân Han, Moğol hanlarının dağlara veya ulaşılması zor yerlere gömülmelerini gereksiz görerek İslâmî gelenekteki gibi türbe geleneğine geçmek maksadıyla kendisinin türbesinin de içinde bulunduğu bu şehri kurdurmuştur. 1297 yılında yapımına başlanıp, 1304 yılında tamamlanan ve Moğol hanlarının imar ettirmiş olduğu en büyük hayır kurumu olan Şenb-i Gâzân, ihtişam ve canlılığını bir süre devam ettirdiyse de İlhanlıların yaşamış oldukları fetret dönemlerinde zarar görmüş ve yıkılmıştır⁶²⁸. Şenb-i Gâzân'ın içerisinde bir rasathane, biri Hanefî, biri Şâfiî olmak üzere iki mezhebe de hitap eden iki de medrese bulunuyordu. Gâzân Han tarafından buraya bağışlanan vakıflardan yıllık yüz bin tümenden daha fazla altın gelir elde edilirdi. Yine bu dönemde Şehr-i İslâm adıyla Ucan şehri yeniden imar edildi⁶²⁹. Gâzân Han'ın imar faaliyetlerinden bir diğeri de ülkenin farklı bölgelerinde dâru's-siyâdel inşa ettirmesiydi. 702/1302 yılında yayınladığı bir fermanla pek çok farklı yerleşim merkezinde "dâru's-siyâde" adı verilen konaklama yerleri inşa edildi ve yolculuk eden seyyidlerin konaklama ve ağırlamaları buralarda gerçekleştirildi. Bu kurumların masrafları ise bağışlanan vakıf gelirlerinden temin

⁶²⁶ Akar, "İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar", s. 94; Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğolları'nda Hângâhlar ve Sûfîler)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021, s. 79.

⁶²⁷ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 79-80.

⁶²⁸ Akar, "İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar", s. 94.

⁶²⁹ Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 81, 83.

edildi⁶³⁰. Erdebil’de bir dâru’s-siyâde’nin kurulup kurulmadığına dair kaynaklarda bilgi mevcut değildir ancak bu şehirde seyyidlerin mevcut olduğu malum olduğundan dolayı kurulmuş olma ihtimalinin bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Seyyidlere verilen bu değer Gâzân Han’ın veziri Reşîdüddin Fazlullah’da da görülmektedir. Tebriz’in kuzey doğusunda Veliyânkûh (Kûh-i Veylân) mahallesinde Reşîdiyye veya Reb-i Reşîdî olarak bilinen bir yapı inşâ ettiren Reşîdüddin Fazlullah, kendisi de Şafîî olduğu için ehl-i beyte ve seyyidlere hürmet gösteriyordu. Reb-i Reşîdî külliyesinin yapımı, 1318 yılında ölümünden üç yıl önce yani 1315 yılında tamamlandı. Reb-i Reşîdî’de dâru’s-siyâdenin yanı sıra ayrıca hastanesi, camisi, iş hanı, kütüphanesi, tekstil ve kâğıt fabrikası, darphanesi⁶³¹ ve Reşîdüddin’in mezarı da bulunmaktaydı. Ayrıca içerisinde medrese ve hankah bulunur, dervişler eğitim alır ve sema ederlerdi. Selçuklular için Nizamü’l-mülk ne konumdaysa İlhanlılar için de Reşîdüddin Fazlullah o konumdaydı, yaptırdığı bu Reb-i Reşîdî külliyesi de Bağdat’ın Nizamiyye Medreseleri ile eş değerdirdi. Reşîdüddin Fazlullah, bu binaların etrafına evler inşâ ettirerek burasının zamanla bir şehir olmasını sağlamıştır. “Reşîdiyye”ve “Reşîdâbâd” olarak da isimlendirilen Reb’-i Reşîdî bir eğitim şehri statüsündedir. Burada otuz bin ev, bin beş yüz dükkân, yirmi dört büyük kervânsaray, iki yüz hâfız için dârülhuffâz, sûfiler için hankah, altı bin talebe için ayrı bir talebe mahallesi, devlet adamlarını karşılamak için saray, bahçeler, hamamlar, emtia ambarları, değirmenler, kumaş-kâğıt imâlâthâneleri, darbhâneler, eczâhâneler bulunmaktadır. “Kûçe-i ulemâ” adında yalnız âlimlerin evlerinin bulunduğu bir câdde mevcuttur. Bu caddedeki kütüphânede altmış bin cilt kitap olduğu rivayet edilmektedir. Bu da bu kütüphaneyi zamânının en önemli kütüphânelerinden birisi haline getirir. Kendisi de bir tabib olan ve tabib ailesinden gelen Reşîdüddin, gelişmiş tıbbıyla ünlü Hindistan, Çin ve Mısır gibi bölgelerden gelen beş yüz tabib ile büyük bir hastane⁶³² kurdurdu. Reb-i Reşîdî, akademisyen değiş tokuşu, kitap yazımı, kütüphane, kâğıt fabrikası ve benzeri unsurlarla günümüz üniversitelerini aratmayan bir müessese/kampüs haline gelmişti. Şeyh Safiyyüddin Erdebilî’nin buraya giderek meclislere katıldığı, bir müddet burada kaldığı bilinmektedir. Reşîdüddin Fazlullah’ın sağlığında Reb-i

⁶³⁰ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 335.

⁶³¹ Bu darphanede Ebû Said Bahadır Han adına darbedilen gümüş dirhem günümüze ulaşabilmiştir. *Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, s. 201.

⁶³² Bu hastane yalnızca Tebriz değil, bölgedeki diğer şehirlere de hizmet verdi. *Safvetü’s-Safâ*’da, Şeyh Safiyyüddin’in müritlerinden Pîre Necib’in kına ağacı ticareti için gittiği Tebriz’de buradaki bir tabib tedavi olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Şeyh Safiyyüddin’in hayatının sonlarında yakalandığı bir hastalığı tedavi için Tebriz’den bir tabib getirilmiş ve bir süre onun tedavisi ile ilgilenmişti. İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 871-972.

Reşîdî'nin yönetimini üstlenen Vezir Gıyaseddin Muhâmmmed, kendi vezirliği döneminde de bu külliye'nin işlerini yürütmüş, Abdürrezzak Kâşânî, Dâvûd-i Kayserî, Evhadüddin-i Kirmânî, Sadrüddin Hammûye, Hamdullah Kazvînî, Alâuddevle Simnânî, Safiyyüddin Erdebilî gibi devrin din ve ilim adamları ile sıkı ilişkiler kurmuştur. Onları burada ağırlamıştır. Yine Gâzân Han'ın vezirlerinden Taceddin Ali Şah Tebrizî de şehrin güneybatısında bir camii yaptırmıştır⁶³³. Vezir Reşîdüddin Fazlullah, Reb-i Reşîdî dışında Tebriz, Sultaniye, Hemedan, Yezd, Erdebil, Merâğa ve Malatya'da birçok hayır eseri yaptırmıştır⁶³⁴. Ancak onun Erdebil'de yaptırmış olduğu eserlerle ilgili elimizde somut bilgiler mevcut olmamakla birlikte İlhanlı döneminde doğrudan Erdebil merkezde olmasa da Tebriz, Merâğa ve diğer şehirlerde İlhanlılar döneminde çok ciddi imar ve ilmi faaliyetler ve çalışmalar yapıldığı, İlhanlı döneminin nabzının bu bölgede attığı bir gerçektir.

İlhanlılar devrinde bölgedeki imar çalışmalarından elbette Erdebil de nasibini almıştır. Argun Han ve Olcaytu dönemlerinde Erdebil'e su kanalları yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Erdebil yakınında Argun Han ve Olcaytu Han tarafından yaptırılan Gülistan Sarayı ve çevresi, bu kanallar sayesinde yapılmıştır⁶³⁵. Öte yandan hangi tarihte yapıldığı net olmamakla birlikte *Safvetü's-Safâ*'da geçen hikâyelerde Şeyhin ve müritlerden birinin su kanallarından abdest alıp namaz kıldıkları anlaşılmaktadır. Buna göre Şeyh Safiyyüddin zamanında, Erdebil şehrinin hemen dışında, Mugan'ın İmenâbad Köyü'nün yakınında ve Renan Köyü'nde hâlâ aktif olan su kanalları bulunmaktaydı⁶³⁶. Görüldüğü üzere halkın kullanımı ve tarım arazilerinin sulanması için kullanılan bu su kanalları bir bölgeyi imar etmenin en önemli yapı taşlarından biridir. Safeviyye Tarikatı'nın müritleri ve halkının hatırı sayılır bir kısmının tarımla uğraştığı bilinen Erdebil için bu su kanalları oldukça kıymetlidir. Dolayısıyla bu su kanallarının şehrin ekonomisine katkı sağladığı aşîkârdır. Böylelikle göçebe kabilelerden dolayı büyük zarar görmüş olan tarım da canlandırılmaya çalışılmıştır.

Olcaytu Han'ın İlhanlı tahtına mücadelesiz ve sancısız bir şekilde oturması ve Gâzân Han'dan dolu bir hazinenin kalması, devlet içerisinde abisi Gâzân Han'ın yolundan giderek

⁶³³ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhethü'l-Kulûb*, v. 227b; Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 81; Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 447; II, s. 47, 646; Abdürrahim Alkış, "Reb-i Reşîdî Hankâhında İki Ârif: Kâşânî ve Dâvûd-i Kayserî", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, XII/4(29), (2020), s. 1063.

⁶³⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 20.

⁶³⁵ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 309.

⁶³⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 889; Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 309.

reformlara öncelik vermesini sağlamıştır. Olcaytu Han, adaletli davranarak daha önceden kararlaştırılmamış imar ve vergileri kaldırarak halkın ekonomik olarak rahatlamasını sağlamıştır⁶³⁷.

İlhanlıların kurulduğu ilk yıllarda hem yöneticiler hem de halk yaylak ve kışlaklar arasında gelip gidiyor, kalıcı bir barınak veya şehir kurma ihtiyacı hissetmiyorlardı. Bu sebepten İran ve Azerbaycan coğrafyasında ilk kalıcı eserler daha çok ilmî hayata yönelik eserler olmuştur. Moğollar Orta Doğu'da yayıldıkça ve yerleşik kültürle temas ettikçe kalıcı eserler bırakmaya meyletmişlerdir⁶³⁸. Gâzân Han ve Olcaytu dönemlerinde devlet ricâli kıldan ve yünden yapılma çadırları bırakarak saray inşâ etmişlerdir. Argun Han döneminde temelleri atılmaya başlanan şehir 1313 yılında tamamlandı. Olcaytu döneminde, Sultaniye hem bir başkent hem ticaret şehri olarak ortaya çıkmıştır. Sultaniye'nin dışında bu dönemde Irak-ı Acem sınırında Çemçimal (Sultanâbâd), Mugan bölgesinde deniz kenarında Olcaytuâbâd ve Akkale adında üç şehir daha kurulmuştur. Olcaytu Han, eskiden beri sahip olduğu kervansaraylar ile Moğol hanlarına ve askerlerine dinlenme ve konaklama yeri olan Sultaniye'de kendisi için bir kümbet de inşâ ettirerek bu şehrin imarına başladı. Bu kümbetin yanına darü'l-ziyâfe, darü's-şifâ, darü'l-hüffâz, darü'l-hadis, medrese ve cami gibi yapılar eklenerek buralara Olcaytu Han tarafından vakıflar bağışlandı. Kalenin içine gösterişli bir saray, dışına da şehristan, pazar vs. yapılar yaptırdı. Bu şehrin mimarı Vezir Tacüddin Alişah Tebrizî'dir⁶³⁹. Moğolların kendi boylarını üstün görüp, yerli halkı Moğolların köleleri olarak baktıkları dönemin çok geride kaldığı Kaşânî'nin Sultaniye şehrinin güzelliklerini anlatırken *“Türk Tacik (Tazik) karışmış, Çin ve Hitay'ın yüz suyu dökülmüştür buraya... Türk ve Tacik'in birbirine eş olan yüz binlerce çeşit avazesi ve narası göklere ulaşmıştır”*⁶⁴⁰ cümlelerinden anlaşılmaktadır.

Olcaytu Han, Gâzân Han'ın kurmuş olduğu Şenb-i Gâzân tipi vakıf şehir modelini benimsemedi. O eğitim faaliyetlerini bir külliye toplamak yerine ülke geneline yaymayı daha uygun buldu. Ülkenin farklı yerlerine pek çok eğitim kurumları kurmuş ve devlet adamlarını da buna teşvik etmiştir. Böylece ülke genelinde bir eğitim ve imar faaliyeti başlamıştır. O hem yeni binalar inşâ etmiş hem de Selçuklulardan kalma medrese ve mescit

⁶³⁷ Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani*, s. 225-

⁶³⁸ Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani*, s. 246.

⁶³⁹ Sadeghnezhad, *İran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*, s. 21; Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamani*, s. 250-251.

⁶⁴⁰ *Tarih-i Olcaytu*, s. 88.

gibi yapıları tamir işine girişmiştir. Olcaytu han, Gâzân Han'ın aksine büyük gösterişli ancak tek olan külliye yerine küçük mütevazî fakat ülkenin her yerine dağılmış mescit ve medreseler sayesinde bilgiyi daha yaygın ve ulaşılabilir hale getirmiştir. Bu dönemde Olcaytu, Medrese-i Sitâre adıyla anılan Gezici Sultanlık Medresesi de denilen bu medrese seyyar bir medrese idi. Bu medrese normal zamanda saray içinde savaş zamanı ordu içinde eğitim verirdi. Altı müderris görev yapar, her biri onar öğrenci yetiştirirdi. Bu medresede görevli olanlar kitaplarını beraberlerinde kitap sandıklarında taşırlardı⁶⁴¹.

Olcaytu Han döneminin diğer bir imar faaliyeti ise Gavbarî'dir. Gavbarî verimsizliği yüzünden hiçbir İlhanlı hükümdarının meskeni ve sığınağı olmamıştı. Ancak Sultan Olcaytu, Güştasfî (Geştasbî) arazisine derin bir kanal kazdırıp, Aras Nehri'nin suyunu oraya çevirerek üzerinde tarım faaliyetlerine başlandı. Olcaytu Han buradaki bütün harabeleri de mamur hale getirdi. 1310 yılında burada ordu bulunmaktaydı ve kışlak olarak kullanılmaktaydı⁶⁴².

Bütün bu imar faaliyetleri dikkate alındığında İlhanlı döneminde yerleşikliğe geçmeye başlandığı gibi özellikle şehrin ekonomik, kültürel ve sosyal hayatına katkı sağlayacak olan yapılar inşa edilmiş, bu kurumlar sayesinde pek çok bilim adamı yetişmiştir. Bu bilim adamları arasında şüphesiz Erdebil halkından kişiler de mevcuttu. Bu durum şehrin ilim hayatına katkı olduğu gibi ilhanlı yöneticilerinin kurmuş olduğu binaların bulunduğu şehirler pek çok alanda ön plana çıkmış ve bunun neticesinde Erdebil şehri bunların gölgesinde kalmaya başlamıştır. Bununla birlikte *Safvetü's-Safâ*'daki hikâyeler incelendiğinde Şeyh Safiyyüddin'in yaşadığı Gazan Han, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han dönemlerinde dahi Erdebil'in çevresinde hâlâ viran halde köylerin olduğu görülmektedir.

İ. İlhanlılar Döneminde Erdebil Yöneticileri ve Valileri

Yerleşik güçlü bir kültüre sahip olan bu topraklarda yetişmiş birçok tecrübeli devlet adamı vardı. İslâm fetihlerinden sonra İran ve Azerbaycan'da kurulan bütün devletler, yerli yönetici tabakanın bu tecrübesinden faydalanmayı bilmişlerdir. Hülâgû Han da İlhanlı devletini kurup ele geçirilen toprakları yönetme işini kendi valilerinin yanı sıra Sâsânîlerin ve Arapların mirası olan tecrübeli devlet adamlarına vermiştir. Daha İlhanlı Devleti'nin kurulduğu ilk andan itibaren Moğollar ve onlarla birlikte bu coğrafyaya gelmiş olan Türk konargöçer kabileler devletin askeri gücünü oluştururken, yerleşik Fars kültürü içerisinde yetişmiş olan İranlılar ise devletin bürokrasisini temsil eder hale gelmiştir. İlhanlılarda

⁶⁴¹ Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 257-260.

⁶⁴² *Tarih-i Olcaytu*, s. 120, 132, 263.

Şemseddin Cüveynî, Sadedüddeve Ebherî, Sadreddin Zencanî, Cemaleddin Zencanî, Şerefeddin Simnanî, Cemaleddin Destercanî, Sadeddin Savecî, Reşîdüddin Fazlullah ve Tacüddin Ali Şah Gîlânî gibi isimler devlet adamlığı yapmışlardır ve bu şahsiyetler devlet idaresinde önemli ölçüde söz sahibi olmuşlardır. Hatta sultanları kendi etkilerine almışlar, birbirleri ile amansız mücadeleler dahi yapmışlardır⁶⁴³.

Moğolların nazarında halk, Moğolların hizmetçisi idi. Bu tutum yüzünden Gâzân Han'a kadar İlhanlı yönetimi ile İran halkı arasında iyi bir ilişki kurulamamıştı. Dinî inanış yönünden aynı olmayışları da iktidar ile reaya arasında oluşan kopuklukları artırmış, halkın yöneticilere karşı mesafeli olmasına yol açmıştı. Ancak Gâzân Han'ın İslâmiyet'i kabulü aradaki bu kopukluğun kapanmasına yönelik bir adım olmuştur⁶⁴⁴. Bu İslâmlaşma süreci doğal olarak yöneticiler ile mahalli liderler arasında da yakınlaşmaya yol açmıştır. Gâzân Han'ın Şeyh İbrâhim Zahid Gilani'yi ziyaret etmesi ve aynı zamanda Şeyh Safiyyüddin ile de görüşmeleri bu babda değerlendirilebilir.

Bölge yöneticilerine dair ilk olarak kaynaklarda Abaka Han döneminde kardeşi Yoşmut'u Derbend, Şirvan ve Mugan'dan Aladağ'a kadar olan toprakların korunması için kalabalık bir ordu ile göndermiş olduğu bilgisi yer almaktadır. Spuler ise Arrân ve Azerbaycan'dan Aras ağzına kadar olan bölgenin korumasının 1263 yılından itibaren Yoşmut'un elinde olduğunu bildirmektedir. 1265 yılında Yoşmut'un yanına Yahudi Vezir Sadü'd-devle tarafından Yahudi Emîr Mühezzibü'd-devle Ebû Mansur atanmıştır. Vezir Sadü'd-devle tarafından atanan diğer bir isim de Lâbîd b. Ebû Rabi'a'dır. Ayrıca bu bölgede Gâzân Han'ın mutemedlerinden Emîr Nûrîn Akâ⁶⁴⁵ (1298), Emîr Kutluğşah (1303), Emîr Hüseyin (1313), Fahrüddin Ahmed Tebrizî (1313?), Emîr Civanbaht (1314) gibi emirlerin yönetici olarak isimlerine rastlanmaktadır⁶⁴⁶. Gâzân Han, 1299 yılındaki Memlük seferine başlamadan önce hareket ettiğinde herhangi bir istilâ hareketine karşı uç bölgelerin güvenliğini sağlamak maksadıyla buralara emîrlerini görevlendirdi. Kıyat boyuna mensup

⁶⁴³ Gördegi, *Olçaytu Han ve Zamani*, s. 95.

⁶⁴⁴ Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", s. 213-214.

⁶⁴⁵ Gâzân Han, 1295 yılında tahta oturduğunda Mâzenderân ve Horasan'ın idaresini Emîr Nûrîn Akâ'ya vermiştir. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 258; Rençber, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, s. 42.

⁶⁴⁶ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 79; Spuler, *İran Moğolları*, s. 108, 386; Mustafa Uyar, "İlhanlı Devletinde Bir Yahudi Vezir: Sa'düddeve", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/33, (2003), s. 134; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 220.

olan Nûrîn Akâ ise Mugan ve Derbend'in muhafazasından sorumlu olarak Arrân'da bırakıldı⁶⁴⁷. Gâzân Han, yine 1302 yılında Ûcan'da düzenlediği kurultay esnasında da Nûrîn Akâ'yı önceden olduğu gibi bir grup askerle birlikte Arrân'da kalmaya devam etmesine karar verdi. O da 1303'te vefat edene kadar bu görevine devam etti⁶⁴⁸. Emîr Nûrîn Akâ Arrân'da vefat ettiğinde yerine Mangkût boyundan Emîr Kutluğşah tayin edildi. Bu emîrin Altın Orda sınırının muhafazası için bölgeye gönderilmesinin sebebinin O. G. Özgüdenli şu şekilde açıklamaktadır. “*Emîr Kutluğşah gibi önemli bir komutanın bu ikinci dereceden pasif vazifeye tayini, Altın Orda-İlhanlı münasebetlerindeki yeni bir gelişmeyle değil, bilâkis bu emîrin Memlûk yenilgisinden sonra gözden düşmesiyle ilgili olmalıdır*”⁶⁴⁹. Bu aynı zamanda idarî siyasetinin bir sonucuydu.

İlhanlı döneminde Erdebil'in yönetim mekanizmasına dair bazı bilgilere İlhan Geyhatu döneminde yazılan ilk Farsça fermanndan ulaşmaktayız. Bu fermana göre Erdebil'de toprak sahibi görünen ve bölgenin yöneticisi konumundaki Bay-itmiş Aka⁶⁵⁰, dan bahsedilmekle birlikte fermannda geçen “*Erdebil'in baskâk⁶⁵¹, nâ'ib ve mutasarrıfları bilsinler ki*” ibaresinden burada İlhanlı memurlarının varlığı ve unvanları anlaşılmaktadır⁶⁵². Ancak bu kadrolara sahip olan isimler hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir.

İlhanlı döneminde yöneticiler, daha önceki Moğollar dönemindeki gibi serbest hareket etme imkânını bulamadılar. Gâzân Han özellikle Müslüman olduktan sonra, yöneticilerin adalatle hükmetmelerini emretmiştir. Kur'an'ın adalet anlayışını kabul ettikten sonra, devletin adaletle hükmetme yönünü ortaya çıkarmak için yöneticileri kontrol altına almıştır. Atalarının Müslümanlara yapmış oldukları zulümleri asla devam etmeyeceğini

⁶⁴⁷ *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, s. 373; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 138, 310.

⁶⁴⁸ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 156, 220.

⁶⁴⁹ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 220-221, 310.

⁶⁵⁰ Emîr Bay-İtmiş, Argun Han ve Geyhatu Han'ın emîrlerinden birisidir. Bay-itmiş Kuşci (Şahinci Bay-İtmiş) ismiyle de bilinir ve Şu'ab-ı Pençgâne'de Argun Han zamanında bir tümen komutanı olarak kaydedilmiştir. Müslüman olup olmadığı ve bahsetmiş olduğu bu muafiyetin ne anlama geldiği sorularının net bir cevabı yoktur. Judith Pfeiffer, “‘Karşılıklı Yakınlaşma’: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”, (çev. Kâzım Uzun), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, 2018, s. 646.

⁶⁵¹ Baskâk, vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılmasını sağlayan tahsildardır. Baskaklar, fethedilen bölgelere idarî ve malî sorumlu olarak atanmışlardır. Baskâk'ın Moğolca karşılığı daruğaçin'dir. Detaylı bilgi için bkz. Spuler, *İran Moğolları*, s. 304; Özkan Dayı, *İran Moğollarında İdarî Bürokrasi (1231-1295)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017, s. 253-254.

⁶⁵² Soudavar, “İlk Farsça İlhanlı Fermanı”, s. 182.

bildirmiştir. Kendi söylemlerinin dışına çıkan, halka eziyet edip sıkıntı veren bir yöneticiyi herkese ibret olması için halkın gözü önünde ağır şekilde cezalandırmıştır⁶⁵³.

Gâzân Han, sert mizaçlı, konargöçer Moğol toplumunun yaşam tarzlarını şekillendirmeye ve onları bir arada tutmaya yarayan “*Cengiz Yasaları*”nın, İran coğrafyasında oturmuş bir devlet geleneği ile yönetilegelen yerleşik İran halklarının üzerinde etkili olmayacağını gördü. Bu sebeple İran toplumunda kabul görmek maksadıyla hem ideolojik hem de kurumsal düzlemde reformlara ihtiyaç duyarak *Yasa* yerine Şeriat’ı getirmiştir. Şeriat sistemini ülke bütününe yaymak için de kadılar tayin etmiştir. Uzun süre Cengiz Yasaları ile yönetilen insanların birden şeriat kanunlarına tâbi olması, sosyolojik olarak mümkün olmadığından kadılar, hem kadim Moğol kültürünü hem de şeriatı birlikte uygulamışlardır. Ancak sosyal ve iktisadî hayata dair meseleler şeriate göre düzenlenirken idarî ve askerî sahada ise Moğol ceza hukuku ve gelenekleri uygulanmaya devam etmiştir. Böylece Gâzân Han’dan itibaren İlhanlı topraklarının yönetiminde *Yasa* ve *Şeriat* paralel olarak birlikte uygulanmıştır⁶⁵⁴.

Erdebil her ne kadar büyük Moğollar ve ilk İlhanlı hanları döneminde yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı, ikinci derece bir şehir haline gelmişse de Gâzân Han’ın İslâm siyaseti sayesinde eski itibarını kazanmış görünmektedir. İlhanlı Gâzân Han’ın en yakın adamlarından biri olan Vezir Reşîdüddin’in oğullarından Emîr Ahmed’in valiliği döneminde 697’de (1298), Erdebil Azerbaycan’ın en gelişmiş bölgelerinden biriydi⁶⁵⁵. Reşîdüddin Fazlullah’ın oğlu Emîr Ahmed’e Erdebil valiliği esnasında gönderdiği mektupta, Şeyh’e hürmet etmesini, onun hayır duasını almasını öğütlediği malumdur.

Ebû Said Bahadır Han döneminde, Şeyh Safiyyüddin’in dostu ve müridi Emîr Çoban’ın devlet yönetimini fiilen elinde bulundurduğu dönemde Emir Çoban’ın oğlu Dımaşk Hâce, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap bölgelerinde fiilen egemenlik kurmuştu. *Safvetü’s-Safâ*’da Dımaşk Hâce’den birçok kere bahsedilmiştir. Eserde Şeyh Safiyyüddin’in Hâce’nin huzurunda bir hususta Şeyh Zâhid’in torunu Şemseddin Cemâlân’ı savunmuştur⁶⁵⁶. Şeyh Safiyyüddin’in Dımaşk Hâce’ye bir hususun izahında bulunması onun bölgedeki yönetici konumuna işaret etmektedir.

⁶⁵³ Şahin, “Câmiu’t-Tevârîh’e Göre Gâzân Han’ın Müslümanlığı”, s. 213-214.

⁶⁵⁴ Şahin, “Câmiu’t-Tevârîh’e Göre Gâzân Han’ın Müslümanlığı”, s. 215.

⁶⁵⁵ Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Erdebil”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 276.

⁶⁵⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 14; Özen, “Emîr Çoban’ın Ebû Sa’îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci”, s. 526.

Bununla birlikte *Safvetü's-Safâ*'da adı geçen Ahi Bale-i Tebrizî, Şeyh Safiyyüddin döneminde Erdebil'in valisiydi ve Erdebil'in yönetimi onun elindeydi. Ahi Bâle'nin nökerlerinden birisi olan Zeki'den de bahsedilmektedir. Şeyh Safiyyüddin'in Zeki ile arasının kötü olduğu, Zeki'nin vergi konusunda Şeyh Safiyyüddin'e baskı yaptığı, ancak daha sonra durumun düzeldiği ve onun şeyhe mürit olduğu belirtilmektedir⁶⁵⁷. Bu bilgiden Nöker Zeki'nin vergi tahsildarlığı yaptığı ve tekkenin o dönem vergiyle mesul olduğu anlaşılmaktadır.

Yine Ahi Bâle'nin valiliği döneminde İlhanlıların hanlık otağının olduğu Ordu'dan Erdebil'e Mevlânâ isimli bir şahıs gelmiştir. Bu kişi zabıta ve evkâf mutasarrıfı olarak görevlendirilmiş ve şehre geldiğinde de Erdebil'in meşhur simalarından biri olan Hacı Ahmed Sarrâf'ın evine gitmiştir. Daha sonra halkın yönlendirmesiyle Şeyh Safiyyüddin'i ziyaret etmek isteyen Mevlânâ, Şeyh huzuruna kabul etmeyince küskün bir şekilde geri dönmüştür⁶⁵⁸. Doğası gereği menakıb, Şeyhi yüceltmek maksatlardır fakat bu hikâyeden ezcümle Ahi Bâle'nin valiliğini, İlhanlı hükümetinin bir görevlisi olarak da Mevlânâ isimli bir şahsın şehre geldiğini öğrenmekteyiz.

Safvetü's-Safâ'da Erdebil emîrlerinden Yûsuf Bûkâ'nın ismi zikredilmektedir. Eserin bir yerinde taş yürekli emîrlerden olan Emîr Yûsuf Bûkâ'nın Şeyh Safiyyüddin'e pek iltifat etmediği aktarılmaktadır. Menakıbnameye göre Şeyh Safiyyüddin, bu Emîrin Hoşkerûd köyünde kendisi için yaptırmış olduğu sarayına iki müridini göndermiş ve birkaç kişi için şefaât dilemişti. Emîr, şeyhin bu isteğini kabul etmediği gibi onu tehdit etmişti. Fakat Emîr Yûsuf Bûkâ çok geçmeden Sultaniye'de öldürülmüştü. Ancak eserin başka bir kısmında da Yûsuf Bûkâ ve kardeşlerinin Sultaniye'de siyaset yaptıklarından ve Yûsuf Bûkânın eşlerinin ve çocuklarının Şeyh Safiyyüddin'e mürit olup, ona iltica ettiklerinden, Emîr Çoban'ın da Şeyh'in isteğiyle ona mektup gönderdiğinden bahsetmektedir⁶⁵⁹. Zikredilen eserde geçen bir başka emîr ise Pûlâd Kiyâ (Polatkiya)⁶⁶⁰ isimli, şevket ve ihtişam sahibi birisiydi. Erdebil'de

⁶⁵⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 819-820; Alireza Moghaddam, 13.-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017, s. 95.

⁶⁵⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 820.

⁶⁵⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 337-338, 398-399, 799.

⁶⁶⁰ Kiya, Gılân ve Mazenderan hâkimlerinin hâkimiyet unvanı idi. Câmiu't-Tevârih'te Gâzân Han döneminde Kiya Selahaddin'den söz edilmektedir. Kiya Selahaddin, Gâzân Han Esterâbâd'dan Azerbaycan'a giderken Mazenderan yakınlarından geçmiş, fakat Kiya onu karşılamaya gelmemişti. Gâzân Han, Rey'de iken huzuruna çıkan Selahaddin'i affettiyse de o Gılân'a döndüğünde tekrar isyan etmişti. Kiya Selahaddin'den sonra Polatkiya

bulunan bu emîrin Şeyh ile pek iyi ilişki içerisinde olduğu söylenemezdi⁶⁶¹. Yine Şeyh Safiyyüddin Erdebilî döneminde Erdebil’de Kadı İmadeddin Kâşî’nin varlığını ve Şeyhle iyi ilişkilerinin bulunduğunu görmekteyiz⁶⁶².

Yine bu dönemde nisbesinden Erdebil’in Alaruk köyünden olduğu anlaşılan Kethüda Mahmûd Alarkî’nin varlığı bilinmektedir. Tevliyân taifesi (Tûl şehri ahalisi) ile Alarkîyân cemaati arasında eskiden beri devam eden bir düşmanlık sebebiyle Tevliyânlar, Alaruk köyünü yağmalamak maksadıyla harekete geçtiklerinde halk, Şeyh’ten yardım talep etmiş, Şeyh de Erdebil’in ileri gelenlerinden Tevekkülî Asilî, Nasîr Hekimî, Abdullah Necibî ve Muhammed Rûknüddîn’in çocuklarıyla birlikte Alaruk’a gitmiştir. Mahmûd Alarkî önderliğinde bir birliği Tevliyânların üzerine göndermişlerdi. Bu birlik kendilerinden sayıca üstün olan düşman birliklerini geri püskürtmeyi başarmıştı. Bu iki köyün ahalisi arasında farklı dönemlerde pek çok defa savaşlar yapılmıştır⁶⁶³. Başka bir hikâyede daha Mahmud Alarkî’nin adına rastlamaktayız. O da Şeyh Hasan Celâyirî’nin Emîr adlı Hıristiyan bir nökerinin Erdebil’in Velkecan köyüne saldırıp, Rüstem Velkeci’yi yakalaması ve Rüstem Velkeci’nin karısı kaçarak şeyhten yardım istemesi üzerine Şerefâbad köyünde görüşmeler yapılması ve Mahmûd Alarkî’nin Hıristiyan Emîr’e iki bin dinar tazminat ödemesi karşılığında Rüstem Velkeci’nin salıverilmesi kararlaştırılmasıdır⁶⁶⁴. Burada Tevekkülî Asilî isimli zatın varlığından bahsetmek gerekir ki *Safvetü’s-Safâ*’ya göre bu kişi Erdebil’in meşhur simaları arasındaydı ve soygunculuk ettiği de bilinirdi. Tevekkülî’nin rütbesi tam olarak bilinmese de eserde komutan (general) gibi olduğu ve şeyhin huzuruna gelirken de sancak ve davul eşliğinde geldiği kaydedilmektedir⁶⁶⁵.

Erdebil yöneticileri arasında Şeyh Hasan Celâyirî tarafından atanmış olan Emîre Külâhdûz Erdebilî’nin ismine de rastlamaktayız. Emîr Şeyh Hasan Celâyirî, 1338 yılında Emîr Şeyh Hasan Çoban’ın Anadolu’dan İran’a gelmesinden hemen önce Erdebil’e hâkim

bu görevi üstlenmiş olmalıdır. Polatkiya ise Emîr Çoban ile birlikte Emîr Nevruz’un yakalanmasında etkili olmuştur. Emîr Kutluğ Şah’ın öldürdüğü Emîr Nevruz’un kafası Polatkiya tarafından Gâzân Han’a götürülmüştü. Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 217, 266, 269-270.

⁶⁶¹ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 360.

⁶⁶² İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 588.

⁶⁶³ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 325-326, 1054.

⁶⁶⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 378.

⁶⁶⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 426.

olarak Emîre Külâhdûz'u atamıştır ancak Şeyh Hasan Celâyirî'nin bozguna uğraması⁶⁶⁶ neticesinde Külâhdûz'un hâkimiyeti kısa sürmüş, Bağdat'a kaçmış ve orada da ölmüştür⁶⁶⁷. Yine Erdebil'in zabıta ve güvenlik işlerinden sorumlu Hüseyin ve Emîr Ekrinc isimli kişilerden bahsedilmektedir⁶⁶⁸. Şeyh Safiyyüddin döneminde Emîr Şeyh Hasan Celâyirî'nin torunu Emîr Ali Hazançî'yi de Germrûd'un yöneticisi olarak görmekteyiz⁶⁶⁹. Melik Eşref Çobanî döneminin itibarlı devlet adamlarından olan Mevlânâ Ebûbekir'in de bir yıl Erdebil valiliği yaptığı ve bu süreçte halktan haksız mal topladığı bilinmektedir. Erdebil Tekkesi ile aralarında anlaşmazlık mevcuttur. Yine Serav valisi olarak Pîre Haydar Erdekânî'nin adı geçmektedir⁶⁷⁰.

İbn Bezzâz, İlhanlı döneminde Erdebil'deki yöneticilerin yanında bir de devlet görevlilerinin isimleri de eserinde zikretmektedir. Bunlar arasında İlhanlı döneminde Erdebil'de kadılık yapan Mevlânâ Nasîrüddin Erdebilî, Kadı Razî Halhalî, Kadı Ziyaeddin, Mevlânâ Bedîüddîn Mahmûd Kadı Erdebilî, Kadı Mansûr (Mensûr) Seravî, Mevlânâ Cemâleddîn Kadı, şehrin müstevlilerinden Yakub Tûlî gibi isimler mevcuttu. Ayrıca Erdebil'in sancaktarı ve meliklerinden, Şeyh Safiyyüddin'in halifelerinden Hâce Efdâl'in babası Hâce Mahmud, Pernik köyü hatibi Mevlânâ Tacüddîn, Kezre köyünün reisi Muhammed Bâyezîdân, Şeyh Sadreddin döneminde Pernik köyü kethüdası Devletşâh, Kethüda İsfendiyâr Bere Seray Celâl Gîlânî şehirde görevli olanlardı⁶⁷¹

⁶⁶⁶ Çobanîler ile Celâyirîler arasındaki taht mücadeleleri için Bkz. Firdevs Özen, *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2021.

⁶⁶⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1055.

⁶⁶⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 748, 758.

⁶⁶⁹ Emîr Ali Hazançî, Şeyh Safiyyüddin Dârver köyüne ziyaret ettiğinde halkın yoğun ilgisinden dolayı oluşan kargaşayı engellemek için yaklaşık yüz elli nökeri ile zaviyenin kapısını tutmuştur. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 817-818, 1040, 1112

⁶⁷⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 838, 1059.

⁶⁷¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 146, 379, 688, 710, 903, 1000, 1040, 1045, 1054.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERDEBİL'DEKİ ETNİK UNSURLAR VE TOPLUMSAL YAPI

A. Erdebil'de Yaşayan Etnik Unsurlar

Güney Azerbaycan her zaman doğu-batı, kuzey-güney geçiş akslarında bulunması nedeniyle her zaman zengin bir etnik çeşitliliğe sahip olmuş, bu özelliği bugün de devam etmektedir. İbn Havkal'ın verdiği bilgilere göre bölgedeki dağlarda üç yüzden fazla dil konuşulmaktaydı. Sebelan Dağı'ndaki köylerde Farsça ve Azericeden başka kendi aralarında konuştukları dillerinin olması, etnik kimliğin çeşitliliğine dair de ipuçları vermektedir⁶⁷².

Bu coğrafyada Fars ve Azerbaycan Türklerinden başka Talişler, Kürtler, Beluçlar, Araplar, Türkmenler, Gilekler ve Lorlar da yaşamışlardır⁶⁷³. Bu şekilde çeşitli milletlerin bir araya gelmesinden oluşan Erdebil halkının karakterine değinen X. asır coğrafyacı ve seyyahı İbn Havkal, Erdebil ve çevresindeki insanlar hakkında; *“serkeş, hırsız, sultanı saymayan, şeytana uyan, bela ve isyandan vazgeçmeyen, yolcuların mallarını paralarını gasb eden, kanlarını döken insanlardı. Birçok insan bana onlardan bir kişinin kasaba koyunun etinden tercih ettiği bir kısmı vermesini istediğini, kasabın ise müşterinin ridasından (ceketinden) bir kısım kesip etle terazinin kefesine koyduğunu anlattı. Allah onlara iyilik yaptıktan, yumuşak davrandıktan sonra onlardan nimetini aldı”* demektedir⁶⁷⁴. Hatta müellif, Abdullah b. Muhammed el-Kalem'den rivayetle Semerkand, Erdebil, Mekke, Dimaşk ve Sicilya halkı ile ilgili olarak *“Bunlar kılıç olmadan hükümdarlarına karşı doğru davranmazlar. Bu şehirlerin halkının çoğu kalles, kötüdürler”* diye de eklemektedir⁶⁷⁵. İbn Miskeveyh *Tecâribü'l-Ümem*'de Erdebil halkından *“ahalisi cengâver, silahşör ve cesurdu...”* şeklinde bahsetmektedir⁶⁷⁶. Coğrafyacı Makdisî ise halkı en cimri yerler arasında Erdebil şehrini de saymaktadır⁶⁷⁷. Yine coğrafyacı el-Mühellebî, Erdebil halkının kaba tabiatlı, kötü karakterli ve kötü ahlâklı olduğunu kaydetmektedir⁶⁷⁸. Bütün bu bilgiler Erdebil halkının coğrafyanın da

⁶⁷² İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 306.

⁶⁷³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 495; Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), *İran Türklerinin Eski Tarihi*, (haz. Ferhad Rahimi), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 33.

⁶⁷⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 294.

⁶⁷⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 172-173.

⁶⁷⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, s. 380.

⁶⁷⁷ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 198.

⁶⁷⁸ El-Mühellebî, *Kitâbü'l-Âzîzî (el-Mesâlik ve'l-Memâlik)*, s. 139.

vermiş olduğu karakteristik özelliklerle sert, saldırgan, cesur ve asi bir mizaca sahip olduklarına işaret etmektedir. Onların bu mizacı ise yukarıda da zikretmiş olduğumuz gibi birçok siyasi ve askerî olayda şehrin ön plana çıkmasına sebep olmuştur.

Şehrin kuruluşundan bu yana etnik kimliklerine bakıldığı zaman burada yaşayan halklar, iç içe geçmiş, birbirinden ayrılması zor bir görünüm arz etmektedirler. Sâsânîlerden İlhanlılar dönemine kadar Taliş, Tacik, Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Gürcü, Çerkes ve Moğol gibi farklı milletler Mugan, Erdebil ve civarındaki bölgelere yerleşmişlerdir. Bu milletler zamanla birbirleri içerisinde asimile olarak, yaşam tarzları ve konuştukları diller bakımından ortak bir kültür oluşturmuşlardır. Öyle ki ele aldığımız dönem Erdebil ve civarındaki bölgelerde yaşayan halkın, asimile olmuş veya olmaya başladığı bir dönemdir. Bu asimilasyon, doğal olarak daha güçlü ve daha köklü bir kültüre doğru olmuştur. Yani Erdebil şehrinin demografik unsurlarına baktığımız zaman etnik unsurlar çoğunlukla ya Türkleşmişler ya da Kürtleşmişlerdir⁶⁷⁹. Bu şehrin tarihinde Kürtleşmiş Araplara (Revvadiler gibi) olduğu kadar Türkleşmiş Arap, Kürtlere ve Moğollara da rast gelmekteyiz. Uzun süre birbirleri ile içiçe yaşayan, coğrafi şartlar gereği ortak bir kültür oluşturan etnik unsurlar, artık bir müddet sonra ayrıştırılamaz hale gelmişlerdir. Bu durum da o dönemde Erdebil şehrinde yaşayan halkın milliyet tanımlamasının yapılmasını zorlaştırmaktadır.

Sayısal olarak bakıldığında İran ve Azerbaycan'a yerleşmiş olan Türk toplulukları her zaman Moğollardan daha fazla idi. Dolayısıyla Moğollar Türk nüfus içerisinde tamamen eridiler. Bu bağlamda gittikleri her bölgenin karakterini kendi lehlerine değiştiren Türklerin etkisi burada da görüldü. Siyasi hâkim olan Moğollar, sahip oldukları güce rağmen Türk kültürünün içinde Türkleştiler⁶⁸⁰. Ayrıca dönemin kaynağı ve buradaki halk ile ilgili en fazla bilgiyi veren *Safvetü's-Safâ*'da birçok kez Türk ismi Moğol yerine kullanılmıştır. Bunun en güzel örneğini Emîr Çoban ve Emîr Timurtâş Çoban ile ilgili rivayetlerde görmekteyiz. Bir gece Erdebil Tekkesi'ne bir Türk'ün geldiğinden ve bu Türk'ün Emîr Çoban olduğundan bahsedilmektedir. Diğer bir rivayette ise Emîr Timurtâş Karabağ'da iken Moğol hanının otağının bulunduğu ordaya giden Şeyh Safiyyüddin'in Timurtâş için Türk ifadesi kullandığı görülmektedir⁶⁸¹. Ancak Çobanîlerin, Suldus⁶⁸² boyundan oldukları bu boyun ise Moğol

⁶⁷⁹ Kürtleşmiş olan Türkler ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ali Rıza Özdemir, *Kayıp Türkler –Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri-*, Kripto Kitaplar, Ankara 2014.

⁶⁸⁰ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler –Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi-*, (çev. F. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 133; Gronke, *İran Tarihi*, s. 53.

⁶⁸¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 403, 900.

olduğu kaynaklarda yer almaktadır⁶⁸³. Ayrıca Gâzân Han döneminde Erdebil’de bulunan Moğol Emîr Menkûtây isimli birinden bahsedilmektedir. İlhanlı hükümdarı nezdinde Menkûtây’ın şefaatchiliğini yapan Şeyh Zâhid Gilânî, ona “Türk Mahmûd” şeklinde hitap etmektedir⁶⁸⁴. Buradan da Türk aşiretleri ile birlikte batıya geldikleri bilinen Moğollara, İran’daki yerleşik halk arasında yaygın olarak Türk tabirinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

D. T. Potts’un Gronke’den naklen verdiği bilgilere göre Tebriz, Merâğa ve Sultaniye şehirleri ile Erdebil’in bazı önemli kasabaları, Moğolların tercih ettikleri bölgeler olmuştur. Özellikle otlaklarının zenginliği ve atlarının kalitesi gibi sebeplerle Erdebil, Merâğa ve Sultaniye üçgeninde kalan topraklar, İlhanlı yönetimi ve konargöçer kabileler arasında sıkça tercih edilmekteydi. İlhanlı ordusu çoğunlukla Erdebil ile Mugan arasında olduğunu anladığımız Veylek Çayırı’nda kuruluyordu. İlhanlı yöneticilerinin en popüler kışlağı Mugan ve Karabağ, yaylağı ise Serav ile Erdebil arasındaki Sayın-yaylak’tır. Merâğa ile Erdebil arasındaki Germrûd bölgesi de “Türk bozkırı” olarak adlandırılmaktadır⁶⁸⁵.

İlhanlıların hemen akabinde Akkoyunlular ve Karakoyunlular döneminde, Erdebil ve Mugan’da Moğol, Ermeni ve Kafkasyalı (Gürcüler, Çerkesler) toplulukların bir arada yaşadıkları bilinmektedir⁶⁸⁶. Hatta Richard Tapper, XVI. yüzyılın başında kurulan Safevî Devleti’nin ilk dönemlerinde Mugan ve Erdebil bölgesindeki aşiretlerin ve göçebe grupların çoğunun Kürt, Türk, Moğol ve diğer unsurlardan oluştuğunu, bunlardan Kürtler ve İran

⁶⁸² Suldus/Sulduz/Soldos, Moğolistan’da iken Onon Nehri boylarında yaşamış olan bir Moğol boyudur ve Cengiz Han’ın kurmuş olduğu devlete hem orduda hem de idarî kadrolarda yer almışlardır. Ancak bu boy asıl mühim işleri İlhanlılar döneminde görmüşler önemli mevkiler elde etmişlerdir. Öte yandan hanedan içerisine de karışmışlardır. Örneğin Abaka Han, Hülâgû Han’ın Suldus boyundan olan eşi Yisüncin Hatun’dan doğmuştur. Abaka Han’ın torunu Gâzân da dedesinin hanımlarından Bulugan Hatun’un ordasına verilinceye kadar Sulduslardan bir kadının gözetimine verilmişti. Ayrıca Reşidüddin Fazlullah’a göre ilk eşi de Suldus kabilesindendi. Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 5-6, 75, 190-192, 196; Ahmet Temir, “Suldus”, *İA*, XI, İstanbul 1979, s. 9-11; Abdul Metin Çelikkalek, *Çingiz-Nâmelere Göre Mogol Toplum Yapısı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022, s. 458-461.

⁶⁸³ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk-Türk’ün Soyağacı*, (çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2020, s. 51.

⁶⁸⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 232-233.

⁶⁸⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 385, 773; Potts, *Nomadism in Iran*, p. 201.

⁶⁸⁶ Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 363.

dillerini konuşanların yerliler iken Türkler ve Moğolların kısmen yeni gelenler olduğunu kaydetmektedir⁶⁸⁷.

1. Talişler

Bölgede yaşayan milletleri birbirinden bağımsız ayrı ayrı ele almak her ne kadar zor olsa da, Erdebil halkını oluşturan etnik unsurlara baktığımız zaman öncelikle şehrin yerli halkı olan Talişlere yer vermek gerekir. Erdebil bölgesinin en eski ve yerli unsuru olarak Talişler bilinmektedir. Ancak bunların kökenlerini belirlemek zordur. Eski yerli halk Kadusilerin, İranî ve Kafkasyalı halklarla karışımından oluştukları sanılmaktadır. Ayrıca Talişleri Türk kökenli kabul ederek, Cengiz Han'ın Taliş adlı komutanı tarafından bölgeye yerleştirildiklerini savunan Ernest Orsolle gibi araştırmacılar da vardır⁶⁸⁸.

İlk Arap kaynaklarında (Belazuri, Yakut el-Hamevi, Taberî) el-Taylasan, Fars kaynaklarında (Kazvinî) Taliş'in çoğulu olan Talişan veya Tavaliş olarak geçer⁶⁸⁹. X. yüzyıl coğrafyacıları tarafından bulundukları bölge, Gılân ve Deylem başlıkları altında verilerek, Taliş idari bölgesine ayrı ve hususi bir başlık açılmamıştır. Hamdullah Kazvinî'ye göre Sultaniye'den Erdebil'e giden yol üzerinde, Erdebil'e 6 fersah⁶⁹⁰ uzaklıkta Taliş adında bir köy bulunmaktadır ve bunun yer aldığı idari bölgeye Tevâliş adı verilmiştir⁶⁹¹. Bölgenin en eski yerli halkı olan Talişleri tarihsel süreç içerisinde ilk olarak Akamenişler zamanında Talişlerin (Kadusiler) devlete başkaldırdıklarında görmekteyiz. Ayrıca Sâsânî Kralı Erdeşir döneminde de yine isyan ettikleri bilinmektedir⁶⁹².

Hamdullah Müstevfî, Tevâliş, Herekam? ve Haşhan?'dan bahsederken, bunların Irak ile Gılân (Cilanât) arasında kendilerini hâkim saydıklarını, çok yiğit olduklarını ancak dağ yaşamına alışkın olduklarından vilayetlerinden dışarı çıktıkları takdirde güçsüz (zebun) kaldıklarını, gelirlerinin çok miktarda tahıl ve pamuk, az miktarda da meyve olduğunu kaydetmiştir⁶⁹³.

⁶⁸⁷ Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 132.

⁶⁸⁸ Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 141-142.

⁶⁸⁹ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*; v. 220b; Garnik Asatrian-Habib Borjjan, "Talish and Talishis", pp. 43.

⁶⁹⁰ Fars fersah hesabına göre yaklaşık 37 km, Arap fersah hesabına göre yaklaşık 34 km, genel kabule göre de 33 km mesafededir.

⁶⁹¹ W. Barthold, "Taliş", *İA*, XI, s. 696.

⁶⁹² Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 141.

⁶⁹³ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 220b.

Talişlerin bulundukları bölge çoğunlukla Hazar Denizi'nin güney batısında yer alan Gîlân, Mugan ve Erdebil'e yakın dağlık bölgelerdir. Taberî, Azerbaycan'ı çevreleyen dağlarda Araplara itaat etmeyen, özgürlüklerine hâkim iki halktan bahseder, biri Gêls (Gîlânlılar) diğeri Taylasan (Talişler) idi. Hatta Azerbaycan'ın Türkleşmesine kadar özellikle Mugan'ın merkezi olan Erdebil'in Talişler ile etnik ve linguistik bir yakınlığının olduğu bilinmektedir⁶⁹⁴. Kaşânî, Fumen şehriden Mugan ve Gîlân'ın sonunda yer alan Rûdsar ile Sâlim-rûd'a kadar uzanan yarım günlük mesafede bulunan dağlık bölgede yaşayan boyların Taliş olduğunu bildirir. Taliş sözünün de "taylasan"dan geldiğini belirtir⁶⁹⁵. Erdebil Azericesi olarak bilinen ve Şeyh Safî'nin dörtlüklerinde⁶⁹⁶ de görünen dilin, Taliş dili⁶⁹⁷ olduğuna dair görüşler bulunmaktadır⁶⁹⁸.

İlhanlılar dönemindeki Taliş halkına dair bilgilerin bir kısmına *Safvetü's-Safâ*'dan ulaşılabilmektedir. Hatta Şeyh Safiyyüddin'in mürşidi ve kayınpederi Zâhid-i Gîlânî'nin bir Taliş olduğu da düşünülmektedir. Ancak net bir bilgi bulunmamakla birlikte yaşadığı bölge düşünüldüğünde bunun doğru olma ihtimali bulunmaktadır. Yine *Safvetü's-Safâ*'da Talişler ile ilgili olarak, o dönemde bölgenin pek çok yerinde olduğu gibi onlardan bir grubun da dağlarda yol keserek gelip geçen yolcuları soydukları nakledilmektedir. Özellikle Mugan taraflarında bulunan dağlık arazilerde bulunmaktaydılar⁶⁹⁹. Bununla birlikte Erdebil Tekkesi'ne mensup olan ve tekkede çalışan Talişlerden isimler de mevcuttu. Örneğin Ali Taliş⁷⁰⁰, Pîre Ahmed Taliş gibi, ismi belli olmayıp kavvâl olarak tekkeye hizmet eden Talişî

⁶⁹⁴ Asatrian-Borjjan, "Talish and Talishis", pp. 43-44; Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 140.

⁶⁹⁵ *Tarih-i Olcaytu*, s. 96.

⁶⁹⁶ Rafael Blaga'ya göre Talişlerin en eski yazılı yapıtları Erdebil kentinde yazılan dörtlüktür. Blaga'nın görüşüne göre bu dörtlüklerin Şeyh Safiyyüddin'in yazdıkları olması muhtemeldir. Bkz. Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 140.

⁶⁹⁷ Talişlerin dilleri ile ilgili olarak Muhammed Emin Zeki Beg, Medlerin kuzey eyaletlerinde bazı Pehlevi dilinin lehçelerinin günümüze kadar korunduğunu bu lehçelerin de Tat lehçesi, Taliş ve Karabağ Kürtlerinin lehçeleri, Gîlân eyaletinde Geylek (Gîlek) lehçesi olduğundan bahsetmektedir. Buna referans olarak da Kamûs-ı Türki'yi göstermektedir. Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 288.

⁶⁹⁸ Asatrian-Borjjan, "Talish and Talishis", pp. 51.

⁶⁹⁹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin Erdebili'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 480; II, s. 155.

⁷⁰⁰ Tekkenin mutfağında fırıncı/ekmekçi idi. Onunla ilgili *Safvetü's-Safâ*'da hikâyeler bulunmaktadır. Hikâyeye göre Ali Tâliş, birlikte çalıştığı diğer arkadaşları Pîre Hasan Bulbânân, Kürt Mahmûd, Hasan Mikâilân ile anlaşarak tekkeden ayrılmışlardır. Ali Tâliş, Merâgâ'ya gidip sanat öğrenmek, Kürt Mahmûd, Kürdistan'a giderek akrabalarını görmek, Hasan Bulbânân, Sultaniye'de olan annesini görmek ve onu yanına almak, Hasan

gibi⁷⁰¹. Eserde yer alan bilgilerden yine müridi olmasalar bile Şeyh Safiyyüddin'in Taliş halkı arasında sözünün geçtiği, haydut gruplarının onun sözüyle kaçırdıkları insanları serbest bıraktıkları görülmektedir⁷⁰². Ayrıca Şah İsmâil'in hocalarından ikisinin Taliş olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Şah İsmâil devletini kurmadan önce Gîlân'da Talişler arasında saklanmış, bir müddet onların arasında bulunmuştur. Şeyh Haydar ve Şah İsmâil için canını feda eden kızılbaşlar arasında Talişlerin de yer aldığı, Talişlerin karakteristik özellikleri olan gözüpeklik ve ölüme gözü kapalı gitme Kızılbaşlarda da mevcuttur. Safevî Devleti'nin Kızılbaş yetkilileri arasında da Talişlerden kimseler bulunmaktaydı⁷⁰³. Hatta Talişler, Kızılbaş konfederasyonuna katılan tek İranî dile sahip halk olmuşlardır⁷⁰⁴.

2. Kürtler

Bölgenin eski yerli halklarından olan Kürtler⁷⁰⁵ ise coğrafi ve linguistik açıdan Medlerin temsilcileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kürtlerin adına tarihte ilk olarak MÖ IV. yüzyılda rastlanır. Yaşadıkları bölge olan Kürdistan⁷⁰⁶ topraklarının çoğunluğu üçüncü ve

Mikâilân ise Şeyh'in develerini alıp Serav'dan hem kendisi hem de zaviye için tuz getirmek istemiştir. Asıl niyetleri, kıymetlerinin bilinmediğini düşünerek tekkenin fırın kısmının boş kalmasını sağlamaktır. Geri döndüklerinde ise Hasan Bulbânân'ın gözleri rahatsızlandı, Ali Tâliş tekkenin kuyusuna düştü, bir hafta sonra öldü, Hasan Mikâilân, rahatsızlanarak on gün sonra öldü. Kürt Mahmûd ise iki ayağı kangren oldu ve birkaç gün içinde öldü. Bkz. Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 549-550.

⁷⁰¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 700-701.

⁷⁰² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 323-324.

⁷⁰³ Asatrian-Borjian, "Talish and Talishis", pp. 44.

⁷⁰⁴ Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 141.

⁷⁰⁵ Kürtlerin kökeni ile ilgili ilk bilgi veren kaynaklardan birisi Firdevsî'nin X. yüzyılda kaleme aldığı *Şehname* adlı eseridir. Eserde Kürtlerin ortaya çıkışı ile ilgili şu hikâye anlatılmaktadır: "Pişdadî efsanevî hükümdarlarından Cemşid'in yerine geçen Dahhak, zalim bir hükümdar idi ve saltanatı bin yıl sürdü. Dahhak, her gece halk veya soylu fark etmeksizin iki genci öldürür, beyinlerini çıkarıp yılanlara yem ederdi. İki dindar adam bu durumdan rahatsız olarak onun sarayına ahçı olarak girdiler ve öldürülecek olan iki gençten birini kurtarıp onun beyninin yerine koyun beyni karıştırdılar. Kurtardıkları gençleri ise mamur bölgelerden uzak durmalarını, dağlarda ve ovalarda yaşamalarını tembihlediler. Zamanla bunların sayıları iki yüzü buldu. İşte Dahhak'tan kaçırılan bu grup Kürt kavminin aslını oluşturdu. Bunlar mamur şehir nedir bilmezlerdi, evleri çöllerde kurulan çadırlardan ibaretti". Firdevsî, *Şehname*, I, (çev. Necati Lugal-Kenan Akyüz), Maarif Vekaleti, s. 56-59.

⁷⁰⁶ Kürdistan kelimesi ilk defa Selçuklular tarafından kullanılmıştır. Bu ismin adı altında siyasi bir birlik söz konusu değildi. Sultan Sencer, Cîbâl eyaletinin batısını yani Kirmânşâh'a tâbi bölgeyi ayırarak, Kürdistan adını verdi ve idaresini 1159-1161 yılları arasında yeğeni Süleyman Şah'a verdi. İlhanlı hükümdarı Olcaytu ise devletin ikinci başkentini Kürdistan eyaletinde kurmuş olduğu Sultânâbâd şehrini yaptı. Detaylı bilgi için bkz.

dördüncü iklimde yer alır⁷⁰⁷. Zerdüş inancına mensup olan Kürtler, Hristiyanlığın daha MS 33 yılında Ermeniyeye taraflarına ulaşmasına rağmen, bu yeni dine bağlanmadı veya çok az bir kısmı Hristiyan oldu. Ayrıca öncesinde çok az bir kısmı Yahudiliği benimsemişti⁷⁰⁸. Varlıklarını asırlar boyu devam ettiren ve burada kurulan devletlerin halkını oluşturan Kürtler, İslâmiyet'in bölgeye gelişinden sonra Müslümanların hâkimiyeti altında da 500 yıl boyunca önemli rol oynamışlardır. Daima kendi aşiret yapıları içinde merkezî otoriteden uzakta özgürce yaşamayı tercih eden Kürtler, İslâmiyet'in gelişiyile kısmen birleşmişlerse de çoğunlukla dağlarda kurmuş oldukları köylerde yerleşik hayat yaşayarak ve geçimlerini tarım ve hayvancılık yaparak sağlamışlardır⁷⁰⁹. Azerbaycan, Gîlân, Arrân gibi bölgelerde de varlıklarını sürdürmüşlerdir⁷¹⁰.

Kürtlerin yaşadığı bölge olan Kürdistan için İslâm tarih ve coğrafya kaynaklarında Ermeniyeye, el-Cezire ve Cibâl ismi kullanılmıştır. Kürtlerle ilgili bilgiler bu başlıklar altında verilmektedir. Ermeniyeye dört bölgeden oluşmaktadır ve Erdebil, Ermeniyeye'nin üçüncü bölgesine dâhil edilmektedir. Mesudî'ye göre buradaki Kürtlerin kökeni Mudar b. Nizar'a dayanır ve çoğunluğu Sünnî-Şâfiî'dir⁷¹¹.

Erdebil'de bulunan Kürtlerle ilgili bilgiye, İslâm fetihleri esnasında Huzeife b. el-Yeman'ın Erdebil'de bulunan Merzuban ile savaşı neticesinde imzaladıkları anlaşma maddelerinde rastlamaktayız. Bu anlaşmada özellikle Belâsecan⁷¹², Sebelan ve Sacaran

Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 2251-252. Buradan da görüleceği gibi Kürdistan bir devletin değil idarî bir bölgenin adıdır.

⁷⁰⁷ Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 27; Zehtabi, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, s. 131.

⁷⁰⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 192-193; Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 21; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 122-123, 343.

⁷⁰⁹ V. Minorsky, "The Tribes of Western Iran", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1945, Vol. 75, No. 1/2 (1945), pp. 78; Cecil John Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar – Kuzey-doğu Irak'ta siyaset, seyahat ve inceleme (1919-1925)*, (çev. Serdar Şengül-Serap Rüken Şengül), Avesta Kürdoloji Yayınları, İstanbul 2003, s. 24; Seyfettin Erşahin, "Akkoyunlu-Kürt İlişkileri", *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu Bildiriler 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 107.

⁷¹⁰ Doktor Friç, *Kürdler*, (haz. Tuba Akekmekçi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 19.

⁷¹¹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, s. 192-193; Şeref Han, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 21.

⁷¹² Belâsecan, Mugan yakınlarında (güneyinde) bir yerdir. Hz. Osman döneminde Selman b. Rebî'a el-Bâhilî, Arrân'da fetihlerini sürdürürken el-Belâsecan Kürtlerini İslâmiyet'e davet etti, ancak şehir halkı bunu kabul etmeyip isyan etti. İslâm ordularıyla savaşılsa da yenilgiye uğradılar ve haraca bağlandılar. Fakat çok geçmeden Belâsecan Kürtleri tekrar isyan ettiler. Bu defa isyanları Basra valisi Ebû Musa tarafından bastırıldı.

(Sâtervedan) Kürtlerine dokunulmaması şartı konulmuştu⁷¹³. Bu da bölgedeki Kürt varlığına dikkat çekmekte ve sayılarının azımsanmayacak derecede olduğunu göstermektedir.

Erdebil'e bağlı bir şehir olan Neriz⁷¹⁴, de yerleşmiş bulunan Taî kabilesinden olan ve buranın valisi olarak görev yapan Ali b. Mar et-Taî döneminde şehrin hâkimiyeti için Kez kabilesinden Hezbanîler ile mücadele etmesi ve yine buranın Kürtler tarafından tahrip olan binalarının onarılması, şehir ve köylerinin canlandırılarak genişletilmesi bölgedeki Kürt varlığına işaret etmektedir⁷¹⁵.

Daha çok dağlık bölgelerde göçebe bir hayat yaşayan Kürtler, çok dikkat çekmemişlerdir. Fetihten sonra İslâmiyet'i kabul etmişler ve birçoğu ehl-i Sünnet mensubu olmuşlardır. Onların askerî gücünü fark eden Emevilerden itibaren kaynaklarda daha sık isimleri geçmeye başlamıştır. Emeviler döneminin sonlarına doğru bölgedeki Kürtler, Müslümanların iç savaşlarına müdahil olarak isyanlara katılmışlardır. Genellikle otoriteye karşı muhalif güçleri desteklemişlerdir⁷¹⁶. Abbâsîler döneminde Kürtler, orduda görev almış, devletin kolluk kuvveti olarak çalışmışlardır. Ancak vergi verme konusunda Abbâsî yönetimiyle anlaşmazlığa düşerek zaman zaman isyan etmişlerdir. Abbâsîler zayıflayınca da Azerbaycan ve İran'da Kürtler de birçok küçük beylikler ve hanedanlar kurmuşlardır⁷¹⁷. Ancak Kürtlerin siyasi başarılarından en parlağı olan Eyyubilerin siyasi oluşumuna dahi bir kısmı katılmamışlardır⁷¹⁸.

Bkz. el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 234; Biçer, "İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. ve 12. Yüzyıllar Arası)", s. 67. Zeki Velidî Togan, buradaki Kürt kelimesinden kastın, daha ziyade "hayvan sürülerine sahip göçebeler" olduğu, dolayısıyla herhangi bir milliyeti tanımlamadığını bildirmektedir. Onun görüşüne göre buradaki halk İslam fetihlerinden önce Türk ve Kürt halk birlikte idi. Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 170.

⁷¹³ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 372.

⁷¹⁴ Neriz (Nerir), İbn Hurdazbih'in eserinde Azerbaycan'ın şehir ve kasabalarından bahsederken "Ali b. Merre'nin şehri" şeklinde bahsetmektedir. İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, s. 103.

⁷¹⁵ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s. 77-78.

⁷¹⁶ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 126-130; Fatih Erkoçoğlu, "Emevîler Döneminde Kürtler", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 7; Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 26.

⁷¹⁷ Abbâsî Halifeliğinin yıkılışı sürecinde kurulan hanedanlar; Şeddâdîler, Hasneveyhler, Mervânîler, Revvâdîler, Annaziler'dir. Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", s. 26.

⁷¹⁸ Erşahin, "Akkoyunlu-Kürt İlişkileri", s. 107.

Sallarîler döneminde Deysem b. İbrâhim el-Kürdî'nin ordusunun büyük çoğunluğunu Kürtler oluşturmuş, Deysem'in ordusunda hayli söz sahibi olmuşlardır. Arrân, Azerbaycan ve Ermeniy'e'de birçok kale ve bazı şehirleri hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu durumdan rahatsızlık duyan Deysem, onların nüfuzunu kırmak için ordudaki Deylemlî sayısını artırma ve Kürt reislerinden bazılarını tutuklatma yoluna gitmiştir. Bu şekilde Kürtleri cezalandırmayı tercih etmesi ve onları yönetimden uzaklaştırmak istemesi neticesinde huzursuzlukların baş göstermesi de kaçınılmaz olmuştur⁷¹⁹. Ancak Muhammed er-Revadî'nin çocukları bu devleti ele geçirerek Revvâdî Devleti'ne dönüştürdüler. Ayrıca Azerbaycan'ın kuzeyinde, Kafkasya'nın güneybatısında Şeddâdîler, Cibâl'de Hasanveyhler de birer Kürt devleti kurdular⁷²⁰. Hatta zaman zaman Kürtler bölgede Türklerle yapılan mücadelelerde de rol oynamışlar, onlara karşı bir denge unsuru olmuşlardır. 1020 yılında Şemsü'd-Devle'nin Türk askerlerinin başkaldırısı sırasında Kürtlerden yardım ve destek alarak isyanı bastırmıştır. 420/1029'da Oğuzlar, Rey'e vardıklarında, Gaznelilerin Türk komutanı Taş Farraş onları, aralarında Kürtlerin de bulunduğu 3000 süvariyle karşılamıştı. Kürtlerin Oğuzlara esir düşen reisi, adamlarına savaşı durdurma emri veriyse de onun emri yanlış anlaşılınca bir karışıklık olmuş ve Taş Farraş öldürülmüştür. Aynı yıl Oğuzlar Merâğa'ya vararak birçok Hezbânî Kürdünü öldürmüşlerdir. Kürtler daha sonra Azerbaycan Valisi II. Vehsûdân ile birleşince, Oğuzlar geri çekilmek zorunda kalmışlardır⁷²¹. Selçukluların bölgeye gelişiyle Kürtlerin hâkimiyeti Türklerin eline geçmiş oldu. Selçuklu Sultanları da onların savaş meydanlarındaki başarılarından istifade etmiş, darda kaldıklarında Kürtlerden askerî destek almışlardır⁷²².

Moğollar ve Hârizmşahlar döneminde burada yaşayan Kürtlerle ilgili detaylı bilgilere sahip değiliz⁷²³. XIII-XIV. yüzyıllarda Moğollar, bölgedeki Kürt kabilelerinin de hâkimiyetini ele geçirmişlerdir⁷²⁴. Moğolların bölgeye gelişine kadar savaş ve cesaret bakımından aktif olan Kürt aşiretleri, Moğol işgaliyle birlikte Karabağ'ın güneyindeki topraklara taşınmışlardır. Moğol istilasının geçmesini beklemişlerdir. Bir devlete veya bir âsiye destek vermek, onlar tarafından yönlendirilerek güçlerini ortaya koymak onlar için uygundu fakat Moğol ordusu gibi bir belanın karşısında direniş cephesi oluşturmak zordu. Çünkü aşiretler kendi aralarında

⁷¹⁹ Keleş, "Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân'da...", s.127-128.

⁷²⁰ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 132.

⁷²¹ V. Minorsky vd., *Kürtler & Kürdistan*, s. 65; V. Minorsky, "Kürtler", *İA*, VI, s. 1096; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 136-137.

⁷²² Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 141.

⁷²³ Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar*, s. 25.

⁷²⁴ Minorsky, "The Tribes of Western Iran", p. 78.

tam ittifak kuramıyor, güçlerini birleştirmeleri mümkün olamıyordu. Denilebilir ki Moğol istilası Kürtlerin siyasi faaliyetlerine engel olmuştur. Kürt aşiretleri kendi aralarında ittifak kurup Moğollara karşı koyamadıkları gibi, Fars bölgesindeki Kürtler Moğollarla ittifak kurmuştu. Öyle ki Olcaytu zamanında 1306 yılında Gilân'ı istila eden İlhanlı ordusunun ekseriyeti Kürtlerden oluşuyordu⁷²⁵.

Bazı araştırmacılar, Safiyyüddin Erdebilî'nin atası Firuz Şah'ın da Kürt kökenli olup, Erdebil'e X veya XI yüzyılda yerleşmiş oldukları görüşünü savunmaktadırlar. Özellikle Ahmed Kesrevî, Zeki Velidi Togan ve Faruk Sümer onların Kürt menşeli olma ihtimalleri üzerinde durmaktadırlar. *Safvetü's-Safâ*'da Firuz Şah ile ilgili olarak "Sincar taraflarından savaşa başlayıp Azerbaycan'a ulaşan Kürt ordusunun komutanı, Şeyh İbrâhim b. Ethem'in çocuklarından biriydi. Kürtler ele geçirdikleri Erdebil ve civarının yönetimini orduda bulunan Firûz Şah'a verdiler" denilmektedir. Zerrîn Külâh diye bilinen Firûz'un Kürt ordusu içerisinde olup, yönetimi üstlenmesi onun Kürt olduğu görüşlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur diyebiliriz. Ancak bu bilgilere ihtiyatla yaklaşmakta fayda vardır. Zengin, servet ve güç sahibi olan Zerrin Külâh, hayvanlarının ve beraberindekilerin çokluğu nedeniyle Gilân'ın yakınlarındaki yeşilliği bol olan Rengin bölgesine yerleşti ve hayatı boyunca orada kaldı⁷²⁶. Dolayısıyla Kürtlerin bölgeye yapmış oldukları saldırıları, yerleşim maksadıyla gerçekleştirdikleri aşikârdır. Togan'a göre Şeyh Safiyyüddin'in Kürt olan ataları⁷²⁷ buraya yerleştikten sonra İlhanlılar döneminde Türkleşmişler ve Türkmenler arasına şeyh ve mürşid olarak kaynaşmışlardır⁷²⁸. Bununla birlikte *Safvetü's-Safâ*'da Şeyh Zâhid Gilânî'nin künyesinde⁷²⁹ "el-Kürdî es-Sencânî" bulunmaktadır. Bu da Şeyh Safiyyüddin'in hocası ile olan yakınlığını Kürt olmalarıyla pekiştirmek maksadıyla Firûz Şâh'ın künyesine bu

⁷²⁵ Minorsky, "Kürtler", s. 1100; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 152-154; Bekir Bıçer, "İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. ve 12. Yüzyıllar Arası)", *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies*, V/6, (2012), s. 57.

⁷²⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 72; Ahmed Kesrevî, *Şeyh Sâfi ve Tebâreş*, Çaphane-i Payân, Tahran 1323, s. 35; Minorsky, "A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid", p. 518; Mustafa Eravcı, "Safevî Hanedanı", *Türkler*, VI, (ed. Hasan Celal Güzel- Prof. Dr. Kemal Çiçek- Prof. Dr. Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014, s. 882.

⁷²⁷ Firûz Şah'ın oğlu Avâz, Erdebil'in köylerinden Esferencân'a, Muhammed Selahüddin Reşid Kelhoran köyüne göçmüşlerdir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 73.

⁷²⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 254.

⁷²⁹ Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gilânî'nin nesebi için bkz. Namiq Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı -Şeyh Şa'bân-ı Velî'nin İrşad Silsilesinde Yer Alan Bir Mürşid'in Yaşamı ve Öğütleri-*, Hz. Pir Şeyh Şaban-ı Velî Kültür Vakfı Yayınları, Kastamonu 2019, s. 45-64.

nisbelerin sonradan eklenmiş olabileceği ihtimali üzerinde duranlar da mevcuttur⁷³⁰. Öte yandan Safevî Devleti kurulduktan sonra izlemiş olduğu Şîî politika gereği Sünnî karakterli Kürt aşiretleri geri planda kalmış, hatta zaman zaman çatışmalar yaşanmıştı. Şah İsmâîl'in kız kardeşinin eşi Hasankeyf Sultanı Melik Halil'i dahi tutukladığı belirtilmektedir⁷³¹.

Faruk Sümer, Kürtlerin bölgedeki varlıklarına delil olarak Revvâdîlerin Azerbaycan'ı yönetmesini ve Erdebil ile Mugan arasında kalan yerlerdeki Kürt menşeli Cakirlü boyundan bahsetmektedir. Yine Selçukluların bölgede hüküm sürdüğü dönemde, Erdebil, Tebriz ve Merâğa hâkimi Emîr Ahmedîl⁷³², Revvâdî hanedanındandır⁷³³. İlk olarak Sultan Muhammed Tapar döneminde adı geçen Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân, Selçuklu ordusunun önemli komutanlarından biri olarak başarılar elde etmiş, Sultan'dan yönetimi altında bulunan Erdebil ve diğer bölgelerin kendisine iktâ edilmesini istemiştir. Ayrıca Ahmedîl'in İsmâîlîler tarafından suikaste kurban gitmesinden sonra yerine geçen gulamı Aksungur, emrindeki on bin Kürt asker ile Selçuklu Melikleri arasındaki taht kavgalarında önemli rol oynamış, Kürt askerî gücüne dayanarak Sultan Mes'ud'u tahta geçirmiş, ölünceye kadar da Sultan'dan sonraki en güçlü kişi olmuştur⁷³⁴.

XIV. yüzyılın sonlarından XV. yüzyılın sonlarına kadar, Cakirlü reisleri, bölgedeki yandaşları olan göçebelerin desteğiyle Mugan'daki Kızılağaç'ta hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Erdebil'i bir müddet Karakoyunlular adına ellerinde bulundurmışlar, Onbeşinci yüzyılın sonlarında ise Cakirlü Hasan Bey, Akkoyunlu Rüstem'in destekçileri arasında yer almıştır. Cakirlü Sultan Ali Bey⁷³⁵, Mugan ve Erdebil'i Akkoyunluların valisi

⁷³⁰ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 31.

⁷³¹ Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 161.

⁷³² Ahmedîlîler, 1108-1227 yılları arasında Merâğa ve Tebriz'de hüküm sürmüşlerdir. Abdülkerim Özaydın, "Ahmedîlîler", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168.

⁷³³ Kürt menşeli olan Cakirlüler XV. yüzyılda Türkleşmişlerdir. Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 1-2; Servet Sünğür, *Safevi-Kürt İlişkileri (1502-1576)*, (Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmayan Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2019, s. 19.

⁷³⁴ Özaydın, "Ahmedîlîler", s. 168; Parlar, *Türkler ve Kürtler*, s. 14; Ayşe Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi (Hasan Sabbâh ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri) (1090-1157)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 97.

⁷³⁵ Cakirlü Sultan Ali Bey, aynı zamanda 1499-1500 yıllarında hâkimiyet mücadelesinde olan Şah İsmâîl'e Erdebil'den ayrılmasını tavsiye ederek Safevî Devleti'nin kurulması için atılan adımlardan birinde pay sahibi olmuştur. Cakirlü aşireti de Şah Abbas'ın 1612'de kuzeye Salyan ve civarındaki bölgelere doğru gitmesine kadar Taliş ve Mugan'da varlıklarına devam etmişlerdir. Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 134.

sıfatıyla yönetmiştir⁷³⁶. Bunun yanın sıra Akkoyunlular döneminde Kürtlerin genellikle yerel milis kuvvetler olarak kullanıldıkları bilinmektedir⁷³⁷.

Minorsky, İlhanlılar döneminde yaşayan Kürtlerden pek bahsedilmediğini, bu süreçte dağlarından ayrılmadıklarını ve sadece İlhanlıların düşmanlarına zafer duaları etmekle yetindiklerini belirtmektedir. Kürtler Moğollar ile çok az bir araya gelmişlerdir. Bunlardan biri de 706 (1306-1307)'da Gılân'ı işgal eden Olcaytu'nun ordusunda yer almalarıdır. Yine bu dönemde kendisini Şîilerin Mehdisi ilan eden Musa adlı bir Kürt'ün Olcaytu tarafından idam edildiği bilinmektedir⁷³⁸. Bununla birlikte Kürtlerden Moğol devlet yapılanmasında yer alanlar da yok değildi. Örneğin *Safvetü's-Safâ*'da, Halhal vilayetinin Herîs köyünde Emîr isimli bir Kürt⁷³⁹, kethüdalık vazifesi yerine getiriyordu. Tarikatın müritleri arasında Pîre İbrâhim Kürd, Kürd Mahmûd, Pîre Cebrâil Kürd, Meliku'l-Ubbâd Kürdî İbrâhim⁷⁴⁰, Kürt Ahmed, Pîre Muhammed İspehbûdî⁷⁴¹, Pîr Kürt Emîr, yine Şeyhin büyük halifelerinden Şeref Kürd gibi. Öte yandan Erdebil'de ve çevresindeki köylerde Kürt mahalleleri de bulunuyordu. Yine Kürtleşmiş Arap kabilesi olan Revvâdîlerden Pîre Cemne Revâdî Tûlî gibi bazı müritlerin isimleri bilinmektedir⁷⁴². İlhanlılardan sonra ise Kürtlerin yaşadıkları coğrafyada rekabet halinde olan Türkmen kabileler, siyasi ve dinî mücadelelere girişmişlerdir⁷⁴³.

3. Türkler

Erdebil'in günümüzde dahi halkının çoğunluğunu oluşturan Türklere geldiğinde ise m. V. yüzyıldan itibaren Azerbaycan bölgesinde varlıkları görülmektedir. Togan'a göre, Azerbaycan'a gelişleri kesin olan ilk Türk kavmi Hunlardır. Daha Attila döneminde m. 445 yılında Kafkasları geçerek Mugan taraflarına gelmişler ve Mugan'ın güneyindeki Belasegân şehrine yerleşmişlerdir. Hunlardan sonra Azerbaycan coğrafyası Kavimler Göçü'ne de

⁷³⁶ Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 134.

⁷³⁷ İlhan Erdem, "Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, (1991), s. 92.

⁷³⁸ Minorsky, "Kürtler", s. 1099; Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, s. 154.

⁷³⁹ Kürt Emîr, aynı zamanda binden fazla koyun sürüsüne sahipti ve sürülerini kışın Mugan tarafına kışlağa gönderdiği esnada Erdebil'e uğramış ve Şeyh Safiyyüddin'in huzurunda bulunmuştur. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 670.

⁷⁴⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 698. Bu ismin Pîre İbrâhim Kürd ile aynı kişi olma ihtimali yüksektir.

⁷⁴¹ Sahibu'l-Vecd Pîre Muhammed, Kürd Kerbîn Deştî Gilânî İspehbûdî diye meşhurdu. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1096, 1185.

⁷⁴² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 337, 395-396, 587, 670, 751, 770, 776, 1107, 1170.

⁷⁴³ Minorsky, "Kürtler", s. 1100.

tanıklık etmiştir. Ayrıca rivayete göre Oğuz Han döneminde Azerbaycan’a gelip yerleşen Oğuzlar, Tebriz’in güneyindeki Ucan yaylası, Aladağ ve Sebelân dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (Ağriböri) şeklinde yazılan yerleri yaylak olarak, Arrân ve Mugan ovalarını kışlak olarak kullanmışlardır⁷⁴⁴. Bununla birlikte Sâsânî Devleti’nin ortadan kalkmasından sonra, Sakalardan itibaren Tebriz’de mevcut olan Türk (Azeri) nüfus, Arap iskânıyla birlikte Erdebil’e kaymış, Güney Azerbaycan topraklarının merkezi olma özelliği bu bölgeye geçmiştir⁷⁴⁵.

Abbâsîlere hizmetlerinden dolayı ilk olarak Azerbaycan bölgesini iktâ olarak alan Türk kökenli komutan Ebü’s-Sâc Dîvdâd, XI. yüzyılın sonlarına doğru bağımsızlığını ilan etmiştir. Yûsuf b. Ebü’s-Sâc, idareyi ele geçirdiğinde Erdebil şehrini ikinci⁷⁴⁶ başkenti yapmıştır⁷⁴⁷. Sâcoğullarının, bölgenin Türkleşmesine ve İslâmlaşmasına katkı sağladıkları da bir gerçektir⁷⁴⁸.

Türk boylarının Azerbaycan ve İran taraflarına göçleri ve büyük kitleler halinde gelişleri X. yüzyılda Gazneliler döneminde⁷⁴⁹ ve Selçuklular zamanında başlamış, Moğollarla birlikte artarak devam etmiştir. Onların göç yönünü hayvanları için ihtiyaç duydukları yazın serin yaylaklar, kışın ılıman düzlükler belirlemiş, coğrafi şartların uygunluğu dolayısıyla Azerbaycan ve Kuzeybatı İran’ı tercih etmişlerdir⁷⁵⁰. Oğuz Türkmenlerinden göçebe gruplar, XI. yüzyılda Orta Asya’dan Azerbaycan’a geldiklerinde boş topraklar bulmuşlardır ve büyük olasılıkla Mugan ve Erdebil’deki otlaklar onlara çok çekici ve yaşam tarzlarına uygun gelmiştir. Bunların önderleri olan Selçuklular çevre koşullarına uyarak buraya yerleşmişler ve yönetimini ellerine geçirdiklerinde, yerleşik İran toplumunda pek değişiklik

⁷⁴⁴ Togan, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, s. 170, 173-174; *Tarih-i Olcaytu*, s. 73.

⁷⁴⁵ Bakır-Altungök, “Erken Ortaçağlarda Tebriz”, s. 92-93.

⁷⁴⁶ İlk başkenti Merâğa’dır.

⁷⁴⁷ Qurban Hüseyinov, *İlhanlılar Döneminde Azerbaycan*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022, s. 27.

⁷⁴⁸ Mehmet Emin Şen, “Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/5 (Yaqub Mahmudov 80. Yıl Armağan Sayısı), (2019), s. 159.

⁷⁴⁹ Rafael Blaga’ya göre Gazneliler döneminde İran’a yapılan Türk göçleri hızlanmış, özellikle Sultan Mahmud döneminde Ebiverd ve Serahs Türkmenlerinden 4000 ev, Azerbaycan’a gelerek Sebelan Dağı civarına, Erdebil ve Mugan’a yerleşmişlerdir. İlk Oğuz gruplarının bir kısmı İran’da Sistan ve Kirman’a, Azerbaycan’da Sarab ve Eher’e yönelmişlerdir. Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 88.

⁷⁵⁰ Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular –Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih-*, Ankara 2002, s. 26; Fatma Akkuş, *Akkoyunlu-Memlûk Münasebetleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s. 18; Gronke, *İran Tarihi*, s. 42.

yapmamışlardır⁷⁵¹. Öte yandan bölgenin Türk yurduna çevrilmesinde ve Türkmenlerin çoğunluk oluşturmalarında en önemli dönem Oğuzların Kınık boyundan olan Selçuklular dönemi olmuştur⁷⁵².

Oğuzlar bölgede II. Vehsûdân ile yaptıkları mücadelede yenilince geri çekilmek zorunda kaldılar. Oğuzların diğer bir kolu, Ermenistan'a düzenledikleri bir akından sonra Urmiye'ye ve Ebu'l-Heyca Hezbânî'nin topraklarına geri döndüler. Oğuzlara hücum eden Kürtler yenildiler. 432/1041'de II Vehsûdân b. Memlan, Tebriz'de birçok Oğuz'u katletti. Urmiye'deki Oğuzlar, Musul'a bağlı olan Hakkârî'ye geçip, burayı yağmaladılar fakat dağlarda Kürtlerin saldırısına uğrayınca 1500 kayıp ve çok sayıda esir verdiler. Tuğrul Bey'in ordularının yaklaşması üzerine, Oğuzlar korkarak daha ötelere gittiler. Kürt rehberleri onları Zewzan (Zozan) üzerinden el-Cezire'ye geçirdiler⁷⁵³. Selçuklular dönemindeki Türkmen göçü, özellikle Sultan Melikşah döneminde 1075-1076 yılında Azerbaycan ve Arrân valisi tayin edilen Emîr Savtegin'in Şeddâdîler üzerine hareket edip, bu hanedana son vermesinden sonra artmıştır⁷⁵⁴.

Moğol istilaları döneminde ise Budat?, Bayat, Kacar, Avşar, Kuman gibi kabileler Azerbaycan'a gelip yerleşmişlerdi. Bu süreçte tahminen 1 milyon Türk, İran'a gelmiş, ilk aşamada Azerbaycan'a yerleştikten sonra etraftaki bölgelere dağılmışlardı. Bunların asıl kitlesini de Batı Türkistan'dan gelen Kai (Kayı) kabilesi oluşturmuştur⁷⁵⁵.

Moğollar bölgeye geldiğinde Halhal taraflarında Ağaçeriler hâkimdi⁷⁵⁶ ve ilk Moğol istilaları esnasında İldenizlilerin büyük emîrlerinden olan ve daha önce Erdebil'in yönetimini elinde bulunduran Emîr Muhammed b. Akkuş, Azerbaycan'ın dağ ve ovalarında yaşayan Türk ve Kürtlerin başına geçerek Moğollara iltihak etti⁷⁵⁷. İbnü'l-Esir, Türklerin milliyet ve cinsiyet dolayısıyla Moğollara meylettiklerini belirtmektedir. Moğollar Nahçıvan'da

⁷⁵¹ Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 132.

⁷⁵² Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 88.

⁷⁵³ V. Minorsky- TH. Bois- D. N. Mac Kenzie, *Kürtler & Kürdistan*, (çev. Kamuran Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul 2004, s. 65.

⁷⁵⁴ Mustafayev, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", s. 24.

⁷⁵⁵ Vaqif Piriye, *Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafyası*, s. 67.

⁷⁵⁶ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 178.

⁷⁵⁷ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 255.

Ermenilerin, Tiflis'te Gürcülerin üzerine saldırdıklarında, Müslüman Türk ahali Moğolların tarafında yer alarak Hristiyan ahaliyi sindirdiler⁷⁵⁸.

Moğol istilas ve İlhanlı hâkimiyeti esnasında, bütün İran'da olduğu gibi Azerbaycan coğrafyasında da yerli İran unsuru azaldı, bunlardan kalan boşluğa ise yeni gelen Türk kabileleri yerleştirildi. Azerbaycan'ın İlhanlı hükümdarları tarafından siyasi ve idarî merkez yapılması, ordunun münasip yerlere konuşlandırılması Türk ve Moğol unsurların buradaki yoğunluklarının artmasını sağlamıştır⁷⁵⁹. Burada belirtmelidir ki Moğolların önünden kaçarak batıya gelenler de Moğol tâbiyetine girerek orduyla birlikte bölgeye ulaşanlar da Yakındoğu'daki Türk nüfusun artmasını sağlamışlardır.

İlhanlılar döneminde Azerbaycan'daki yerli Türk ve Kürt ahali eski yerlerinde kalmış, yeni gelen Türk ve Moğol boylarının iskânı için büyük bir tehciye maruz kalmamışlardır. 1258 yılında Hülâgû çok sayıda Türk'ü Transkafkaslara yerleştirse de burada birçok Türk aşireti varlığını sürdürmeye devam etmiştir. İlhanlılar zamanında doğudan gelen kabileler Merâğa ve Erdebil taraflarına da yerleşmişlerdir. Örneğin Argun Han (1284-1291) döneminde Karakoyunlular ve Akkoyunluların bölgeye geldiği bilinmektedir⁷⁶⁰.

Safvetü's-Safâ'da yer alan bilgilere göre Şeyh Safiyyüddin'in bölgedeki köylü veya göçebe muhtelif Türk zümreleri üzerinde kuvvetli ve geniş bir nüfuzu vardı⁷⁶¹. Kendisine "*Pîr-i Türk*" denilmekteydi⁷⁶². Erdebil Tekkesi'nin daha Şeyh Safiyyüddin zamanından itibaren müritlerinin çoğunluğunu Türkmenler oluşturmaktaydı ve tekkede Türkçe konuşulmaktaydı⁷⁶³. "Türkî" nisbesini taşıyan müritleri çoğunlukta; Türk Ahmed, Pîre Seyfüddîn Türkî, Pîre Nizamüddîn Türkî,⁷⁶⁴ gibi... Bununla birlikte şeyhin halifelerinden Pîre Cebail'in müridi olan bir grup Türk'ün varlığı bilinmektedir⁷⁶⁵. Menkıbelerden birinde Hızır isimli bir Türk gencinden bahsedilmektedir. Bu genç, dağ ve çöllerde yetişmiş, haydutluk yapan biri idi. Onun, Şeyhle tanıştıktan sonra Şam bölgesine giderek orada halifelik yaptığı ve

⁷⁵⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 255.

⁷⁵⁹ M. Fuad Köprülü, "Azerî", *İA*, II, s. 120.

⁷⁶⁰ Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 255; Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 132.

⁷⁶¹ Mehmet Fuat Köprülü, *Hanedanlar, İnsanlar ve Yerler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 55.

⁷⁶² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 962.

⁷⁶³ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 112.

⁷⁶⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 701, 746, 854,

⁷⁶⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 383, 701.

Şeyh Sadreddin döneminde Erdebil'e de uğradığı kaydedilmektedir⁷⁶⁶. Bununla birlikte tekkeye mensup olmayan, hatta Şeyhlerle aralarında husumet olan Türkler de vardı. Örneğin Türk Ahmed'in oğlu Halîl⁷⁶⁷, tekkenin bahçıvanı İbrâhim Kenû(?) ile alacak yüzünden tartışan Türk⁷⁶⁸, tekkeye ait olan arpa tarlasına atını sokup talan ettiren Türk⁷⁶⁹, Osman b. Muhammed Türk⁷⁷⁰, İne (Eyne) Gazî⁷⁷¹ gibi...

Eserdeki rivayetlerden birinde yer alan bilgilere göre bölgede sert ve güçlü bir Türk yaşardı. Vefat zamanı büyük bir çadırdıydı, okları ve silahı yanbaşıda asılıydı. Ölüm halindeyken çok ağlıyordu, kardeşi de onu teselli ediyordu. “Ölüm çaresizdir ve yaratılmışlar içindir. Herkes ölür ve teslime çare yoktur”. O Türk “ölüm için ağlamıyorum, tirkeşim ok dolu fakat benim bir tane cesaret okum yok” cevabını verdi⁷⁷². Şeyh Safiyyüddin'in müritlerine nasihat için anlattığı bu hikâyeden, Türklerden bazılarının özellikle konargöçer özelliklerini sürdürenlerin çadırlarda yaşadıklarını, askeri yönleri güçlü olduğu kadar inanç yönünden o kadar güçlü olmadıklarını, bazılarının da tekkeye mürit olmadıklarını görüyoruz. Bir başka rivayette ismi verilmeyen bir Türk Emîri'nden bahsedilmektedir. Bu rivayete göre Sultaniye'den dönmekte olan Şeyh Safiyyüddin'in yolunu askerleri ile birlikte kesen Türk Emîr, Şeyhten o gece orada konaklamasını ve kendisine şefaet etmesini istedi. Şeyh kabul etmeyince sinirlenen Emîr, elbisesini yırtıp, şapkasını yere vurdu, şapkanın kubbesi paramparça oldu. “Eğer Şeyh evime gelirse birkaç gulam ve “kenizek”im (yaşı küçük kadın hizmetçi) var. Teşekkür etmek için hepsini azad ederim. Birkaç kısrağım var ve onların sütünden kımız yapıyorum. Ondan vazgeçip tövbe ederim, eğer gelmezse tüm hizmetçileri genel eve götürürüm, sonucu sizin boynunuzadır” dedi. Bunun üzerine Şeyh, onun evine

⁷⁶⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 345.

⁷⁶⁷ Menakıbnâme'ye göre Halîl adındaki bu Türk genci, Şeyh Safiyyüddin'in müritlerinden birisi ile tartışma yaşayınca Şeyh'e de dil uzatıp, küfretmişti. Bunun üzerine onu önce falakaya yatırmak istediler. Fakat Şeyh “onu bırakın, ben bilirim” dedi. O akşam karnından rahatsızlandı. Sabah babası Türk Ahmed, onu şefaet için Şeyh'e götürdüyse de Şeyh, bizim elimizden bir şey gelmez diyerek geri çevirdi. Çok geçmeden Halîl öldü. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 387-388.

⁷⁶⁸ Tekkenin bahçıvanını alacağını istemek için sıkıştıran Türk'ü, Şeyh yanına çağırdı fakat o kişi alacak olduğu yedi yüz dinarını istiyordu. Şeyh ile anlaşamayınca kalktı gitti. Yolda attan düşünce geri gelip şifa istedi. Şifasını buldu, bahçıvanı bıraktı, sağlıklı tekkeden çıktı gitti. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 424.

⁷⁶⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 619.

⁷⁷⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1123.

⁷⁷¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1055.

⁷⁷² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 581.

gitmeyi kabul etti. Emîr de hepsini azad edip, tövbe etti. Sonra da ziyafet düzenledi⁷⁷³. Bu rivayet de bize hem bölgede yaşayan Türklerin, İlhanlı yönetiminde etkin olduklarını hem de dinî yaşantılarının ipuçlarını vermektedir.

Safvetü's-Safâ'da bazı köylerin Türk köyü olduğu da kaydedilmektedir. Germrûd köyü bunlardan biridir ve birçok yerde Türk köyü olarak verilmektedir. Ayrıca civarda Şeyh'e bağlı pek çok Türk köyü vardı. Erdebil'e giden yollar üzerinde yer alan bu köylerdeki Türkler, Şeyh Safiyyüddin'in yanına gidenlerin ihtiyaçlarını karşılayıp, besledikleri sürülerden tekkeye gönderirlerdi. Bu köylerin birçoğunda Erdebil'e bağlı tekkeler vardı⁷⁷⁴. Şahrûd taraflarında çöllerde yaşayan İlyâsiyan⁷⁷⁵, Sevindikyan/Sundukiyan ve Suciyan gibi Türk kavimleri, Şeyh Safiyyüddin'e yürekten bağlı olup hatta bu sevgide aşırıya kaçtıklarını da görüyoruz. Öyle ki Şeyh'e yaklaşp, elini ayağını öpmek için kendilerini onun atının ayakları altına atanlar, ona yaklaşabilmek için etrafındaki kalabalığı elindeki sopalarla dağıtmaya çalışarak başkalarına zarar verip, kafalarını yüzlerini kıranlar da vardı⁷⁷⁶.

Başka bir hikâyede ise Şeyh Sadreddin'den bahsederken “ben Türkoğlunun tahtını alan” ifadesini kullanmaktadır⁷⁷⁷. Yine Ebû Said Bahadır Han'ın hizmetinde Çink adlı bir Kıpçak Türkü bulunmaktaydı. İlhanlı hükümdarı, Erdebil'in Veylek (Vilek) yaylasında bulunduğu esnada bu kişiyi ve beraberindeki birkaç Türk'ü Şeyh Safiyyüddin'e elçi olarak göndermiş ve kendisinden yemek (piliç çevirme) göndermesini istemiştir. Ancak bu heyet ile Şeyh arasında bir gerginlik yaşanmıştır. Şeyh daha sonra kendi hâdimlerinden birisi ile Ebû Said Han'ın yemeğini göndermiştir. Ayrıca İlhanlı devlet yapılanması içerisinde Türk Germrûd köyünün yöneticisi olan Melik Mes'ud'dan ve onun orada kardeşinin adına yapılmış olan camiiyi yenilettiğinden bahsedilmektedir. Melik Mes'ud, hem Şeyh Safiyyüddin hem de Şeyh Sadrüddin ile iyi ilişkilere sahipti⁷⁷⁸.

İlhanlıların bir kolu olan Kıpçak taifesinin, Erdebil civarında Andore (آندوره)⁷⁷⁹ adlı bölgeye yerleştirildikleri ve bu bölgede halkın mallarını yağmalayıp, eziyet ettikleri

⁷⁷³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 807.

⁷⁷⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 773, 875, 1006.

⁷⁷⁵ Pîre Osman İlyâsan adlı bir müritten bahsedilmektedir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 177.

⁷⁷⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1111.

⁷⁷⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1122. Buradaki “Türk” kelimesi bize Şeyh Safiyyüddin'in Türk olduğunu düşündürse de esere daha sonradan dahil edilmiş olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmamız gerekir.

⁷⁷⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 385, 773, 1007.

⁷⁷⁹ Günümüzde Gilân Eyaletine yakın Erdebil'e bağlı (اندرق) Andaragh'tır.

bilinmektedir⁷⁸⁰. Bununla birlikte Şeyh Sadreddin ile Türkler ve Kıpçakların yapmış oldukları savaştan bahsetmek gerekir. İlhanlı döneminin yıkılma aşamasındaki kaos döneminde hanedanını ve tekkeyi korumak maksadıyla bazı askerî çatışmalara girdiği bilinen Şeyh Sadreddin, siyasi otorite boşluğundan istifade ederek Erdebil civarındaki köyleri talan eden bu bölgedeki Kıpçak Türklerinden Satılmış'ın Türk süvarileri ile mücadele edilmiştir. Bunun üzerine Âlâruk köyünden asker toplayan ve zırhlarını giyinen Şeyh Sadreddin ve müritleri, Niyar köyünde savaşmışlardır. Satılmış'ın Tecen adındaki oğlu bu savaşta ölmüştür. Yine Erdebil'in köylerinden olan Ayne Gâzi adlı bir Türk de Şeyh Sadreddin ve onun askerleri ile mücadele etmiştir. Ayne Gâzi Erdebil'e gelip, melikin ve muhafızın huzurunda divâna şikâyetinde bulunmuştur. Ancak o esnada isyan etmiş olan Emîr Nevruz Enkut ile mücadele etmek zorunda kalmış ve mücadele esnasında ok ile öldürülmüştür. Yine Türklerle ilgili olarak İsfahan yönüne doğru giden ve Sefîd-Rûd kenarında konaklayan bir kervanın, Çerkîn⁷⁸¹ adlı birinin komutasında olan binlerce Türk'ün saldırısına uğradığından ve kervandakilerle Türk ordusu arasında şiddetli bir savaş olduğundan bahsedilir⁷⁸². Bahsedilen bu hikâyeler, Erdebil'deki Türklerin konumlarını göstermesi bakımından önemlidir. İbn Bezzâz'ın ele almış olduğumuz dönemde yaşaması ve içinde bulunduğu topluma dair bilgiler vermesi çalışmamız açısından kıymetlidir.

Bölgede yaşayan Türk nüfusa ayrıca İlhanlı sonrasında oldukça aktif olan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerini de dahil etmek gerekir. Moğollardan önce Akkoyunlu ve Karakoyunluların bölgedeki faaliyetlerine dair bilgilerin bulunmaması, bu Türkmen grupların Moğollarla veya onların önünden gelmiş oldukları ihtimalini güçlendirmektedir⁷⁸³. Karakoyunlu ve Akkoyunluların özellikle İlhanlıların yıkılışından hemen sonra siyasi bir teşekkül olarak ortaya çıkmaları, bu Türk boylarının etkin gücünü göstermektedir. Faruk Sümer'e göre Karakoyunlu oymakları arasında Baranlı, Sa'dlu, Baharlu, Duharlu, Karamanlı, Alpavut (Alpağut), Ayınlı, Çekirli (Câkirlu), Hacılı, Ağaç-eri, Döğer, Bayramlı

⁷⁸⁰ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 71.

⁷⁸¹ Çerkîn, *Safvetü's-Safâ*'da bir Türk adı olarak verilmiştir. Ancak burada iki hususu da göz önünde bulundurmak gerekir. Birincisi ismin Moğol boyları arasında bulunan Çürkin'e benzerliği ikincisi de eserde Moğollara sıklıkla Türk denmesi. Bu durumda bu kişinin Moğol olma ihtimali de söz konusudur.

⁷⁸² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 996-998, 1012, 1055-1056; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 71.

⁷⁸³ Akkuş, *Akkoyunlu-Memlûk Münasebetleri*, s. 23.

gibi Türk aşiretleri ile Süleymanî, Zırkî, Mahmudî gibi Kürt aşiretleri de yer almaktaydı⁷⁸⁴. İlhanlı döneminde Azerbaycan bölgesinde varlıklarını sürdüren bu oymaklar, İlhanlıların ortadan kalkması ve kaos ortamının son bulmasından sonra siyasi bir birlik oluşturma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca görüldüğü üzere sadece Türk grupları değil aynı zamanda Kürt milliyetine mensup oymaklar da bu siyasi birliğin içinde yer almışlardır. Bununla birlikte Cakırlı/ Çakırlı oymağı da bazı araştırmacılara göre Kürt, bazılarına göre ise Türk milliyetine mensup olarak adlandırılmaktadır. Bu durum da bizim Erdebil bölgesindeki halkı, Türk, Kürt, Arap veya Moğol olarak ayrı ayrı tanımlamamıza imkân vermemektedir.

Akkoyunlulara baktığımızda ise bu devleti oluşturan esas boy, Bayındır boyudur. Bunun yanı sıra birinci derecede Purnak, Musıllu, Kocahacılu, Hamzahacılu, Tabanlı (Dabanlu), Ahmedlu, İzzeddin Hacılu, Haydarlu, Emîrlu, Yurtçu ve ikinci derecede Şeyhlü, Süleyman Hacılu, Çavandur, Dodurga, Döğer, Karkın, Avşar ve Beydilli gibi boylar da Akkoyunlu siyasi birliği içinde yer almışlardır. Zikredilen bu boyların, Moğollar döneminde Erdebil bölgesine gelerek buraya yerleştiklerinin, daha sonra hem XIV. yüzyıldaki Akkoyunluların, hem de XVI. yüzyılda Safevilerin tebaasını oluşturduklarının, hatta kurucu unsurlarından olduklarının bilinmesi bu Türk boylarının yaklaşık dört yüz yıldır burada meskûn olduğunu göstermektedir⁷⁸⁵. Akkoyunlular, Türkistan'daki Seyhun Irmağı yakınlarındaki Kazgut Dağlarından gelerek XIV. yüzyılda Azerbaycan'da ve Erdebil civarında, köylerde ve şehirlerde Türk nüfusunu artmışlardır⁷⁸⁶.

4. Araplar

Erdebil halkının etnik unsurlarından dördüncüsü ise 642 yılında Azerbaycan'ı ele geçiren Araplar'dır. "İslâm Fetihleri" kısmında da değinildiği üzere fetihten sonra Kûfe, Basra ve Şam'dan kabileler halinde bölgeye gelen Araplar, Tebriz, Merend, Erdebil ve Urmiye Gölü civarına yerleşmişler ve zamanla yerli halkla kaynaşarak asimile olmuşlardır⁷⁸⁷.

Hız. Ömer ve Hız. Osman dönemlerinde Müslümanlara, fethedilen yerlere iktâlar yoluyla kabileler halinde yerleşmelerine izin verilmiştir. Bu iskân izninin altında yatan sebep ise, İran'daki İslâm fütuhâtının hızlı bir şekilde ilerlemesine karşın Gılân, Deylem ve Elburz

⁷⁸⁴ Faruk Sümer, *Karakoyunlular –Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar-*, I, TTK, Ankara 1992, s. 16, 20-32; Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti*, s. 8; Muhsin Behrâmnejâd, *Karakoyunlular Akkoyunlular-İran ve Anadolu'da Türkmen Hanedanları-*, (terc. not. Serdar Gündoğdu), Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 27.

⁷⁸⁵ Erşahin, *Akkoyunlular*, s. 25.

⁷⁸⁶ Köprülü, "Azerî", s. 120; Erşahin, *Akkoyunlular*, s. 7, 25; Akkuş, *Akkoyunlu-Memlûk Münasebetleri*, s. 23.

⁷⁸⁷ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 375-376; Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 308.

Dağlarındaki bazı bölgelerin uzun süre ele geçirilememesi ve kılıç zoruyla Arapların dinî ve siyasi hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kalan, köklü ve kuvvetli bir kültüre sahip İranlıların, her an tepki hareketi için bir fırsat kollayarak zaman zaman isyan etmeleridir⁷⁸⁸. Bu durum Müslümanların bu bölgeleri tekrar fethetmek için çaba sarf etmelerine neden olmuş, çözüm yolu olarak bölgede askerî bir merkez oluşturmayı ve bu bölgelere yerleşmeyi planlamışlardır.

Arapların Azerbaycan'a yerleşme kararı almalarının bir nedeni de tehdit ve fetih bölgesi olan Azerbaycan ve Kafkasya'nın sınır bölgelerinin Hazarlara karşı korunmasız durumda olmasıdır. Araplar, askerî bir tedbir olarak bölgeye güçlü birlikler yerleştirmek zorunda kalmışlardır. Hz. Osman döneminde özellikle Erdebil başta olmak üzere Güney Azerbaycan ve İran'ın uc bölgelerine geniş kitleler halinde Kûfeli savaşçı gaziler ve aileleri, Irak'ta tutunamayan haricî ve Şîî Araplar göç etmişlerdir⁷⁸⁹. Bu iskân sürecinde Erdebil'e gelip yerleşen kabileler ise Basra'dan gelen Yemenli kabileler olmuştur. Bu yerleşmeler ilk olarak askerî kışla kurmak maksatlı olsa da sonradan bu kışlalar, hızlıca göçmen kentlere dönüşmüştür⁷⁹⁰.

Arapların Azerbaycan hâkimiyeti, buraya tayin edilen valiler vasıtasıyla sağlanmıştır. Sâsânîler dönemindeki gibi bölgenin idarî merkezi Erdebil'dir ve burayı kendisine merkez olarak seçen ilk Arap Vali Huzeyfe b. el-Yemân olmuştur. Vali Huzeyfe, Selmân b. Rebia'nın şehit edilmesinden sonra bölgeye ikinci defa tayin edildiğinde bir süre Berdea'da idareye devam etmiş ancak Erdebil yine darü'l-imareliğini sürdürmüştür⁷⁹¹.

Hz. Ali döneminde Azerbaycan'a vali olarak atanan el-Eş'as b. Kays⁷⁹² vasıtasıyla Erdebil'de bir garnizon kurulmuş, divanlardan atâ alan Arapların bir kısmı buraya yerleştirilmiştir. Eş'as b. Kays'ın vilayet merkezini kurarak burada yaptırdığı cami ile Erdebil şehri bölgedeki ilk İslâmî eserlerin kurulduğu merkez vasfı kazanmıştır. Araplar

⁷⁸⁸ Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 232; Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 12.

⁷⁸⁹ Buniyatov, "Azerbaycan", s. 319; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, s. 484; Osman Gazi Özgüdenli, "İran/Fetihten Safevilere Kadar", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 396; Yıldırım, "İslâmiyet'in Ortaya Çıktığı Çağda İran", s. 113.

⁷⁹⁰ Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 332.

⁷⁹¹ Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", *İSTEM*, 6/ 12, (2008), s. 155-156.

⁷⁹² el-Eş'as b. Kays, Hz. Osman döneminde de Azerbaycan valisi olarak atanmıştır. Bkz. İbn A'sem, *el-fütûh-Fetihler*, s. 376, 532-535; İbn Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî- Taberî Tarihi*, IV, s. 365, 470.

Azerbaycan'a yerleşince, Mudarlılar ve Şamlılar da kendi kabilelerini buralara nakletmişlerdir⁷⁹³. Fetihler haricinde, iskân esnasında yerleşim konusunda Azerbaycan halkı ile Araplar arasında herhangi bir mücadele yaşanmamıştır. Bölgede askerî ve stratejik açıdan önemli olan Erdebil, Tebriz, Bezz, Merâga, Berdea, Beylekan ve Derbend gibi şehirlere Araplar yerleştirilmiştir⁷⁹⁴. Abbâsî Halifesi el-Mansûr'un döneminde (754-775) Hazarlara karşı önlem amaçlı, Basra, Kûfe ve Şam bölgesindeki bazı kabileler Azerbaycan bölgesine tehcir edilerek Tebriz ve civarına yerleştirilmiş ve kendilerine araziler ikta edilmiştir⁷⁹⁵.

İslâm orduları, alışlageldiği üzere Azerbaycan ve İran'daki fetihleri neticesinde Erdebil topraklarını ele geçirdiklerinde, şehrin ve civardaki bölgelerin soğuk olsa da hoş sayılabilecek iklimi, yeşil otlakları ve bol mahsullerinden dolayı buraya yerleşme konusunda istekli davranmışlardır⁷⁹⁶. Tebriz'e Revvâd el-Ezdî ve kabilesinin, Meyânec'e Hemdanlıların, Serat'a ise Kinde kabilesinden bir zümrenin, Berdea, Şamahı ve Şirvan'da Rebiîlerin (Benî Rebiâ), Berzend'e Avdîlerin, Nerîz'de Taîler'in yerleştiği bilinmekle birlikte Erdebil şehrine yerleşenler ile ilgili doğrudan kabile ismi verilmemektedir. Yalnızca Yemenli kabilelerin geldiği bilinmektedir⁷⁹⁷. Azerbaycan'a yerleşen ve ilk zamanlarda nispeten daha müstakil hareket eden bu kabileler, zamanla yerli halk ile karışarak asimile olmuşlar ve öz benliklerini unutmuşlardır. Nitekim Azerbaycan'da bugün Araplarla ilişkili toponimler mevcuttur ancak kendilerini Arap olarak adlandıranlar bulunmamaktadır⁷⁹⁸.

Araplar, aşiretlerinden ve halklarından bazılarını buraya getirerek bölgedeki ekilebilir arazileri sahiplerinden satın alıp, buralarda tarım yapmaya başlamışlar hatta önceki sahiplerini ve çiftçileri kendilerine tebaa ve hizmetkâr yapmışlardır. Bu kabilelerin idarî ve sosyal yapıda etkili olmaya başlamalarıyla, mal ve can güvenliklerini sağlamak isteyen

⁷⁹³ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 375-376; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 81-82; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 29; Beazin, "Erdebil", s. 184; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, s. 13; Gorbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", s. 156.

⁷⁹⁴ Örneğin eserini IX. yüzyılda kaleme almış olan Belâzurî'nin râvîleri arasında Hüseyin b. Amr el-Erdebilî adında bir zat bulunmaktadır. el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 372; Hüseyinov, *İlhanlılar Döneminde Azerbaycan*, s. 26; Vaqif Piriye, *Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, Müəllim Nəşriyyatı, Bakı 2006, s. 49.

⁷⁹⁵ Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 239-240.

⁷⁹⁶ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 67.

⁷⁹⁷ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 377; Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac*, s. 81-82; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 29; Beazin, "Erdebil", s. 184; Piriye, *Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, s. 49.

⁷⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz. Piriye, *Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, s. 49.

köylüler, bölgede hüküm süren emniyetsiz ortamın getirdiği güçlükler karşısında, güçlü kabile şeyhlerine ve nüfuzlu şahıslara ilcâ⁷⁹⁹ etmişlerdir⁸⁰⁰. Bir müddet sonra kendi topraklarında güçlü ailelerin çiftçisi haline gelen köylüler, toprak ağalığına dayalı bir sistem ortaya çıkaran bu durum karşısında isyan bayrağını çekmişler, sosyal sebepleri arasında bu durumun yer aldığı Bâbek Hürremî'nin isyanına destek vermişlerdir⁸⁰¹. Bâbek Hürremî'nin isyanından sonra daha önce Deylem ve Taberistan bölgesine gelip yerleşmiş olan Hz. Ali taraftarları liderleri Kevkebî'nin etrafında birleşerek 253/867 yılında isyan etmişler, Halife Mu'tezbillâh da bunlar üzerine Musa b. Boğa el-Kebir'i göndermiş ve bölgeyi sükûnete kavuşturmuştur⁸⁰².

Arap kabilelerinin iskânı, giderek güçlenmelerine ve "Murr b. Amr" ailesi gibi bazı ailelerin birkaç yıl süren hükümetler kurmalarına yol açmıştır⁸⁰³. Yakubî'nin yazdığına göre Murr b. Amr el-Mevsilî (Musulî) et-Taî, Abbasî halifesi Ebu Cafer'in izniyle Erdebil'e bağlı Neriz (Nerîr)'e yerleşmiştir. Neriz şehrine vakıflar kurarak oğullarını buraya yerleştirmiştir. Halefleri de burada şehir inşa etmişler ve Câbirvan pazarını kurup büyütmüşlerdir. Halife Ebû Cafer el-Mansur da bu pazarı Azerbaycan valisinin müdahalesi olmaksızın onlara vermiştir. Murr'ın çocukları zamanla güçlendiler isim ve resmi görev elde ettiler. Muhalifleriyle savaşılar, yönetimlerine güç kazandırdılar. Bu tarihten itibaren aşiretler arasında meydana gelen çatışma ve savaşlar Azerbaycan'a ve özellikle de karargâh olan Erdebil'e ciddi zararlar vermiştir⁸⁰⁴. Buranın valisi olarak görev yapan Ali b. Mar et-Taî, ün yapmış ve beğenilen bir kişiydi. Kez Kabilesinden Hezbanîler buraya saldırarak köyleri ve binaları tahrip etmişlerdi. Uzun süren bu mücadeleler neticesinde zayıflamaya başladıklarında ise Kürtler tahrip olan binaları onarıp, şehir ve köyleri eskisi gibi canlandırmışlardır⁸⁰⁵.

Azerbaycan bölgesine gelen Arap kabilelerin bazı siyasi olaylara dahil olduklarını görmekteyiz. Örneğin Arslan Besasiri ile Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in mücadelesinde Kureyş b. Bedran-ı Ukeylî'nin kabilesi Benî Ukeyl, Selçuklu ordusunu terk ederek

⁷⁹⁹ İlçâ, köylülerin vergi görevlilerinin baskısından kurtulmak maksadıyla kendi isteğiyle nüfuzlu kişilerin himayesine girmesine denilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 261.

⁸⁰⁰ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 376; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 67; Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 240-241.

⁸⁰¹ Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 241.

⁸⁰² el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 370.

⁸⁰³ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 68.

⁸⁰⁴ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 377; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 68.

⁸⁰⁵ Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi*, s. 77-78.

Büveyhîlerin tarafına geçtiği bilinmektedir⁸⁰⁶. Ayrıca yine bölgedeki Arap nüfusun XIV. yüzyıla kadar varlığını koruduğunu *Safvetü's-Safâ*'da geçen hikâyelerden anlamaktayız. Menakıbnamedeki rivayetlerden birinde Şeyh Safiyyüddin'in Sînân Köyü'nde bir Arap ile mülkiyet ortaklığı bulunmaktaydı. Bu bilgilerden Arap nüfusun incelemekte olduğumuz XIII. ve XIV. asırlarda Erdebil ve köylerinde yaşadıkları, toprak sahibi oldukları ve tarım ile uğraştıkları açıkça anlaşılmaktadır⁸⁰⁷.

5. Moğollar

İlhanlı döneminde Erdebil şehrinin diğer bir etnik unsuru da Moğollardır. XIII. yüzyılda Moğollar, İran'ın, Azerbaycan'ın ve Deylem'in birçok yerini tahrip ederek karşılarna çıkan engelleri ortadan kaldırarak ilerlemişlerdir. İlk başlarda askerî örgütlenmeye ağırlık verdiklerinden tarıma ve yerleşikliğe önem vermemişler, sulama olanaklarını ve ürünleri yok etmişler, köylüleri ve kent halkını kılıçtan geçirmişlerdir. Çünkü Celâleddin Hârizmşah'ı yakalamak maksadıyla batıya ilerleyen Moğolların önceliği yerleşim yeri aramak değildi. Hârizmşah'ı yakalayıp geri dönme emri almış olan ilk Moğol birlikleri, Sultan Celâleddin'i canlı halde ele geçirememişlerdi. Hem Hârizm Sultanı'nın ele geçirilemeyişi neticesinde sürecin uzaması hem de devamlı olarak gönderilen yardımcı Moğol birlikleri sayesinde sayılarının artması ve civar bölgeleri kolaylıkla ele geçirmeleri onların yarı göçebe de olsa coğrafi avantajlarından dolayı bölgeye yerleşmelerini sağlamıştır. Daha ilk akınlarından itibaren beraberlerinde taşıdıkları eşya ve esirlerle birlikte Mugan Ovası'na yerleşmişler, çadırlarını buraya kurmuşlardır. Moğol komutanlarından Cebe ve Sübetay, 1220-1221 kışını Mugan'da geçirmişlerdir. Burada kışlayan Moğollar, bahar geldiğinde ise baskın ve talan etmek için etrafa dağılıp sonra kışı geçirmek için tekrar geri dönmüşlerdir. Karabağ, Mugan ve Erdebil, hem Moğolların istila döneminde hem de İlhanlıların tâbiyet döneminde ordu-kışlak olarak kullanılmıştır. Özellikle Erdebil sınırları içinde kalan Mugan Ovası, Moğollar için her zaman merkez özelliğini korumuştur. Bu süreçte istilanın sürüklediği Orta Asyalı Türkler ve Moğollar servetle dolu imar edilmiş güzel şehirleri ele geçirirken her yeri talan etmişlerdir. Ancak daha önce de bahsettiğimiz gibi sonra buraları tekrar imar ve inşa hareketine de girişmişlerdir⁸⁰⁸.

⁸⁰⁶ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 283.

⁸⁰⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 370.

⁸⁰⁸ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, (trc. Mahmut Kemal Bey), (Türkçe çev. ve not. Fuat Hacısalihoglu- İlhan Aslan), (ed. Ayşe Pul), Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018, s. 35-36; Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 132-133.

Moğolların bölgeye yerleşmelerinde esas olan Curmagun Noyan'ın emrindeki *teme çerigi*⁸⁰⁹ olmuştur. Teme Çerigi, İran ve Azerbaycan'ın fethi için oluşturulmuş olup, konumuz açısından en önemli özelliği ise bir daha Moğolistan'a geri dönmek üzere hazırlanmasıdır. Teme Çerigi'ni Cengiz Han ölmeden önce tasarlamış fakat faaliyete geçiremeden vefat etmiştir. Onun yerine geçen Ögedey Han ilk iş Curmagun Noyan ve teme çerigini batıya sevk etmiştir. Reşîdüddin Fazlullah'ın verdiği bilgilere göre dört tümen olan bu ordu, aileleri, servetleri ve diğer ağırlıkları ile birlikte gönderilmiştir. Öte yandan bu ordu bölgedeki Türk nüfus için de önemlidir. Çünkü Reşîdüddin bu ordunun bir tümenini Uyur, Karluk, Türkmen ve Kaşgar Türklerinin oluşturduğunu kaydetmektedir⁸¹⁰. Görüldüğü üzere ordunun bölgeye sevki Moğolların ve beraberlerindeki Türklerin kalıcı olarak geldiklerinin ve yerleştiklerinin kanıtıdır.

Moğolistan'da iken kışın güneye, yazın kuzeye daha serin bölgelere göç eden Moğollar, ufki/yatay doğrultuda göç rotası izlerlerken, Yakın Doğu'ya geldiklerinde coğrafyanın koşullarına uygun olarak engebeli dağlık arazilerde amûdi/dikey bir rota izlemişlerdir⁸¹¹. Anayurtlarında küriyenlerle konargöçer hayatı yaşayan Moğollar bölgeye geldiklerinde bu kültüre uygun geniş ovalık alan olan Mugan Ovasını tercih etmişlerdir. Havası, bereketli olması, sularının içilebilirliği, yaylak olarak kullanılabilecek dağlık alanlara yakınlığı vs. gibi etkenler askerleri için olduğu kadar beraberlerinde getirdikleri maiyetleri için de uygun bir ortamdı.

Azerbaycan'ı istila ederek bölgeye toplu halde yerleştikleri yerlerin başında Mugan'a da yakın olan Erdebil şehri de gelmektedir. İlhanlı döneminde çoğunlukla Merâğa, Tebriz ve Sultaniye civarında kalmışlardır. Erdebil ile Tebriz arasındaki Mişkin⁸¹²'in Deraverd mıntıkası, Erdebil ile Serâb arasındaki Sayın-Yaylak⁸¹³ yaylasına yerleşmişlerdi. Yine

⁸⁰⁹ Teme Çerigi, İran ve Azerbaycan'ın fethi ve iskânı için geri dönmek üzere oluşturulmuş ordunun adıdır. Çelikbilek, *Çingiz-Nâmelere Göre Mogol Toplum Yapısı*, s. 332.

⁸¹⁰ Abdulkadir Yuvalı, "Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. Yüzyıl)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, III, (1988), s. 70.

⁸¹¹ Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020, s. 102.

⁸¹² İbn Bezzâz, Şeyh Safiyyüddin'in Sultaniye'ye giderken Mişkin Köyü'nde konakladığını burada bir su kıyısında işrâk (kuşluk) namazı kıldığını, halkın da Şeyh'in namaz kıldığı bu yere bir hat çizerek teberrüken gidip gelmeye başladıklarını bildirmektedir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 639-640.

⁸¹³ Sayın (Sa'in) Moğolca "iyi" anlamındadır ve bu bölgeye yerleşen Moğol unsurların oluşturdukları toponime bir örnektir. Ayrıca Sayın'a ek olarak Erdebil yakınlarındaki Baruk (Baruq) köyü de Moğol isimlendirmesinin

Erdebil'e bağı nahiyelelerden biri olan Gāzân Mahmud Han'ın kurduğu ve Moğol kabilelerini yerleştirdiği Mahmûdâbâd, hem İlhanlılar hem de Timurlular döneminde önemli bir mevki olmuştur⁸¹⁴. Ayrıca Gāzân Han döneminde ordunun geçiş güzergâhı ile yaylak-kışlak yolları üzerindeki araziler Moğol askerlerine iktâ⁸¹⁵ olarak dağıtılmıştı. Bununla hem yerleşik-konargöçer rekabetini ve tarım arazilerinin tahrip edilmesini önlemek hem yerleşiklerin görmüş oldukları zararı azaltmak hem de üretimi artırarak yeni yerleşim yerlerinin kurulmasını, ülkenin mâmur hale gelmesini sağlamak niyetindeydi. Bu uygulamayı kolaylaştıran ise konargöçer Moğolların yavaş yavaş ziraata ısınmış olmalarıydı⁸¹⁶.

Yine bu bölgelerin yanı sıra *Safvetü's-Safâ*'da sık sık Veylek (Vîlek) Çayırı'nın da adı geçmektedir. Veylek Çayırına gelen İlhanların burayı yaylak olarak kullandıkları, bahar olduğunda buraya geldikleri ve Şeyh Safiyyüddin ile burada temas kurdukları bilinmektedir⁸¹⁷.

XIII. yüzyıla damgasını vuran Moğollar, bu dönemde siyasi bir güce sahiplerdi fakat bölgeye geldiklerinde kendi kültürlerini, dinlerini ve dillerini kaybetmişlerdir. Diğer etnik unsurlarla kaynaşarak, Moğol ordularında önemli çoğunluğu oluşturan Türklerin dil, din ve kültürlerini benimsemişlerdir. Bu arada, Mugan ve Erdebil'de diğer yerlerde de olduğu gibi, çoğu yerleşik durumdaki yerli (Türk olmayan) çiftçiler, büyük bir olasılıkla yaşamlarını sürdürebilmek için göçebe çoban haline gelmişlerdir. Moğol kabileleri ise öncelikle Moğol ordusunda hizmet ettikten sonra buralarda toprak sahibi olmuşlar, kendilerine servet oluşturmuşlar ve XIV. yüzyılın ortasına kadar tamamıyla bölgeye yerleşmişlerdir⁸¹⁸.

bir üründür ve Moğolca “büyük, geniş” anlamına gelmektedir. V. Minorsky, “Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XIX/1, Cambridge University Press, (1957), p. 70, 76.

⁸¹⁴ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 254; Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 133.

⁸¹⁵ Gāzân Han döneminde düzenlenen bu askerî iktâlar, malî bakımdan yarı özerk bir yapıya sahipti. Bu dönemdeki iktâ, bölgesel değil İlhanlı ülkesinin genelini kapsayan bir reformdu. Gāzân Han reformlarının halefleri tarafından da devam ettirilmesini arzu etmişti fakat ne Olcaytu döneminde ne de Ebû Said Bahadır Han döneminde bu iktâlara dair bilgi mevcuttur. Gāzân Han dönemi askerî iktâlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Özgüdenli, *Gāzân Han ve Reformları*, s. 311-320.

⁸¹⁶ *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, s. 362; Özgüdenli, *Gāzân Han ve Reformları*, s. 313.

⁸¹⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 357, 385, 406.

⁸¹⁸ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 312; V. Minorsky, “Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan”, p. 77; Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler*, s. 133.

Moğollar, Orta Asya'da iken kurdukları çadırlarda veya araba (küriyen) üzerine inşâ ettikleri yaklaşık yirmi öküzle taşınabilen büyük keçe çadırlarda yaşarlardı. Kışın güneye, sıcak bölgelere; yazın kuzeye soğuk yerlere giderlerdi. Kışın kar olduğunda, sürülerini susuz otlaklarda otlatırlardı, çünkü kar onlar için su görevi görürdü⁸¹⁹. Moğollar bu araba ile göçü Yakın Doğu'ya geldiklerinde zaman içerisinde bırakmış olmalılardır. Çünkü izlemiş oldukları göç güzergâhları bahsedilen büyüklükte arabaların manevra kabiliyetini kısıtlamaktaydı⁸²⁰. Mugan ovalarında rahatlıkla hareket ettirdikleri küriyenleri sarp dağların dar geçitleri için uygun değildi. Hareket kabiliyeti olmayan küriyenle göç onların işini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla bölge şartlarına uyum sağlayarak daha kolay taşınabilecekleri daha küçük pratik arabaları ve binek hayvanlarını tercih etmişlerdir. Kendi kültürlerinde Agil/Ayıl sistemi ise daha bağımsız ve bireysel hareket etmelerini sağlamıştır. Dolayısıyla coğrafi şartlar düşünüldüğünde Azerbaycan bölgesinde iken küriyenı terk edip ayıl sistemini uygulamış oldukları tahmin edilmektedir⁸²¹.

Moğol istilalarıyla bölgeye yirmiden fazla kabile gelmiştir. Sulduz-Çobanî, Celairî, Qurqan, Seqait, Kingit, Curiat, Sunit, Tenkqut, İldurkin, Uryankqat, Onqut, Tatar, Hertekan, Oyrat, Cirkin, Tamqalıq, Dolan, Alar, Alet, Uran gibi kabileler buradaki arazide meskûndurlar. Azerbaycan'ın Sulduz mahalli, Sulduz şehri, Celayir, Xan-Çobanlı, Qurqan, Sumqayıt, Küngüd, Corat, Zunut, Tanqıt, Elciqan, Uriyad, Onqutlu, Tatar, Tatarlı, Xartaqan, Aratkend, Cirkin (Çürkin), Damqalı, Dolanlar, Alar, Elet (Alat?) toponimleri bize buralardaki halk ile ilgili bilgi vermektedir⁸²².

Hülâgû ile birlikte İran tarafına Celayir boyundan İlgey Noyan, Suldus boyundan Başyargucisi Suncak Noyan, Uyratlardan Buka ve Temür Noyanlar, Kongratlardan Abatay, Durbay, Girey ve Samagar Noyanlar, Sünit'ten Sünitay Noyan gelmiştir⁸²³. Onunla Orta Doğu'ya gelen on beş tümen komutanı olduğu, bunların da yaklaşık onar binden oluşan

⁸¹⁹ Willem Van Ruysbroeck, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, (not. Peter Jackson-David Morgan), (İng. çev. Zülal Kılıç), Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 98.

⁸²⁰ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 102.

⁸²¹ Detaylı bilgi için bkz. Çelikkilek, *Çingiz-Nâmelere Göre Mogol Toplum Yapısı*, s. 206-222; Kaan Akar-Özlem Özanlı, "Moğol Sosyal Hayatındaki Bazı Terimler Hakkında Bir İnceleme: Obog-Bogol-Tarhan-Küriyen-Agil-Noyan-Nöker", *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*, 2, 2023, s. 112-126.

⁸²² V. Minorsky, "Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan", p. 64; Vaqif Piriyev, *Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, s. 66. Moğol kabile isimleri ve yaşadıkları bölgeler için bkz. Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 449-470.

⁸²³ Abdulkadir Yuvalı, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", *Erdem*, V/11, (1988), s. 529.

ordularının toplamda yüz elli bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bu tümenler herhangi bir sefer esnasında orduya katılır, sonrasında ise kendilerine tahsis edilen bölgelere çekilirlerdi. Bölgeye aileleriyle geldikleri düşünüldüğünde bu rakam yedi yüz elli bin ile dokuz yüz bin arasında değişmektedir⁸²⁴. Yine ordunun önünden hareketle yol ve köprü yapımı, otlak ve meraların korunması gibi faaliyetler için Hülâgû'nun önden göndermiş olduğu Karahıtaylardan bin ailenin de iki binden fazla olduğunu belirtmek gerekir. Cüveynî Hülâgû'nun yanında gelen ordunun sayısını 280 bin olarak vermekte, A. Yuvalı da buna ilaveten ordunun çoğunluğunun teme çerigi olduğunu hesap ederek bu sayıyı 1 milyona çıkartmaktadır. Hülâgû ile birlikte onun önünden veya arkasından gelenler hesap edildiğinde ise bu sayı yaklaşık bir buçuk milyona, Cengiz Han'dan itibaren bölgeye gelen bütün Moğollar düşünüldüğünde de iki milyona ulaşmakta demektir⁸²⁵. Bu rakam ortaçağ nüfus büyüklükleri dikkate alındığında tarihin belki de en büyük göçlerinden birini oluşturmaktadır.

Moğolların genel olarak yayıldıkları bölgeler, askerî teşkilatlanmaya uygun olarak sağ, merkez ve sol kanat olarak üçe ayrılırdı. Bu bölgeler sırasıyla Anadolu, Azerbaycan ve Horasan'dır. Horasan, 1219-1222 yılları arasında Hârizmşahların ortadan kaldırılmasından sonra Moğol birliklerinin yerleşimine açılmıştır. 1230 yılında Curmâgûn idaresindeki birlikler Azerbaycan ve civarına yerleşmişlerdir. Hülâgû bölgeye geldiğinde ise Baycu idaresindeki birlikleri de daha batıya Anadolu'ya göndermiştir. Her birliğe iki ayrı otlak, yaylak ve kışlak olarak tahsis edilmiştir. Bu otlakların isimleri veya ait oldukları tümenin ismi net olarak bilinmemektedir. Bunun nedeni ise Moğollarda bu tarz bilgilerin askeri sır olarak görülmesiydi. Ayrıca Moğol beylerinin, istedikleri her yaylak veya kışlağı alabilme hakkına sahip olmaları, bu bilgilerin net olmayışının bir diğer nedenidir⁸²⁶.

Moğollar kendileri için en verimli ve en önemli kışlak olarak Kur ve Aras nehirleri ile Dağlık Karabağ ve Mugan arasında bulunan Arrân'ı, Mugan ve Sefid-Rûd⁸²⁷u, Bağdat ve

⁸²⁴ “John Masson Smith Jr, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens/ Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (ed. David Morgan) Reuven Amitai Press, Leiden, 2000, pp. 39-56”, (çev. Murat Keçiş-Sadık Kaya), *TAD*, XXXVII/64, 2018, s. 395-397.

⁸²⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 498-499; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 14; Yuvalı, “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. Yüzyıl)”, s. 71; Yuvalı, “Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, s. 527-528.

⁸²⁶ “Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar”, s. 397-398.

⁸²⁷ Sefid-Rûd Nehri'ne Moğollar Hülân-Mûlân (Ulân Mören), Türkler de Kızıl-Özen (Kızıl Uzen/Qızıl Uzan) ismini vermişlerdir. Hatta Timur döneminde gelen Çağatay Türkleri ise nehre Aq-say demişlerdir. Bu durum ise

Diyarbakır'ı⁸²⁸ seçmişlerdir. Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'ı da yaylak olarak kullanmışlardır. Taht-ı Süleyman ile Kırk-Bulağ dağları civarında Sûgûrlük (Gelincikler Çayırı), Zerrine-Rûd ile Sefid-Rûd arasındaki bölgede Siyahkûh ve başkent Sultaniye'nin düzlüğünde de Konkur-Olang (Kahverengi Çayırılar) da diğer önemli yaylaklarıdır. Ayrıca Trans-Kafkasya ve Gürcistan'da bulunan otlaklar da önemli Noyanlar tarafından kullanılmıştır. Curmâgûn Noyan ile Hülâgû Han dönemlerinde Mûgân otlakları kullanılırken, Hülâgû Han'dan sonraki dönemlerde Mugan'dan ziyade Arrân otlakları tercih edilmiştir⁸²⁹. Görüldüğü üzere Erdebil ve civarındaki bölgeler, Moğol askerî ve idarî kanadının merkezinde yer almıştır. Şehir, yaylaklar ile kışlaklar arasındaki gidiş gelişlerde izlenen güzergâh üzerindedir ve bu bölgeler kışlak olarak kullanılmıştır. *Safvetü's-Safâ*'da Erdebil ve köylerinde kış aylarında askerî birliklerin sıklıkla bulunduğu, buralarda dinlendiğinin, harmanlarda ve tarlalarda bazı talanların olduğunun belirtilmesi bu bilgiyi doğrular niteliktedir⁸³⁰.

İlhanlılar, doğudan yeni gelen Moğol kabilelerini ikbal rehinesi olarak görmüşlerdir. Gâzân Han, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han da bu kabileleri Azerbaycan'a getirmişlerdir. Argun Han zamanında Uyratlar, Akkoyunlular ve Karakoyunlular bölgeye gelmişlerdir. Moğollaşmış bir Uygur kabilesi olan Uyratlar, bölgeye geldikten sonra Türkleşmişler ve Uyrat emîrleri, İlhanlıların yıkılmasından sonra yaşanan sorunlarda aktif rol oynamışlardır⁸³¹. Olcaytu zamanında, Orta Asya'ya sığamayan ve 1303-1304 yıllarında yurt meselesinden ortaya çıkan çatışmalar neticesinde Şarban ve Ögedeylilerin büyük şehzadelerinden Mankan, Körespe ve büyük ordu kumandanlarından Ardun, Elcigidey ve Kazan Bahadır kumandasında Ögedey evladı ve onlara tâbi boylar, 1306 yılının sonlarında Azerbaycan'a gelmişlerdir⁸³².

bölgedeki hem Türk hem de Moğol boylarının buraya yerleştiklerini, burada kendi kültürlerini hâkim kılmaya çalışırken köy, nehir, vadi vb. isimleri kendilerine adapte ettiklerinin bir göstergesidir. Detaylı bilgi için bkz. V. Misnorsky, "Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan", s. 66.

⁸²⁸ Bu bölgeler Moğollar tarafından idari ve ekolojik olarak Azerbaycan coğrafyasının bir parçası gibi görülmüştür. "Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar", s. 402.

⁸²⁹ "Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar", s. 401-403; Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 106-110.

⁸³⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 749.

⁸³¹ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 138, 313, V. Minorsky, "Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan", p. 69.

⁸³² Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 313.

Moğollar, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'ya geldiklerinde buradaki kadınlarla gerek evlenme gerekse cariye edinme yoluyla yapılan evlilikler Moğol unsurlarının bölgenin sosyal ve kültür ortamına uyum sürecini hızlandırmıştır. Ancak sosyal değişim ve coğrafyaya adaptasyon süreci her yerde aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Bu süreç, sıradan askerler arasında ve ordunun yerleşik olduğu yerlerde daha hızlı ilerlemiştir. Sıradan askerler, bir Moğol kadınıyla evlenebilmek için gereken örfi masrafları karşılamakta zorlandığı için yerel halkla evlenmiş, bunun neticesinde ya Türkleşmiş ya da İranlılaşmışlardır⁸³³. Türkleşme sadece tebaa arasında gerçekleşmemiştir. Türkleşmenin etkilerini yönetici tabaka hatta ilhanlar arasında da görmek mümkündür. Mustafa Uyar'ın vermiş olduğu bilgilere göre Türk sufilerinin etkisiyle Müslüman olan Ahmed Teküder'in Türkçe bildiği, üç oğlundan ikisine Aslancı ve Kaplancı, kızlarına da Küçük, Köncek ve Çiçek gibi Türk isimleri verdiği de bilinmektedir⁸³⁴.

Moğol döneminde Güney Azerbaycan'a gelen Moğol kabileleri Tebriz, Merâğa ve Sultaniye gibi kentlere de yerleşmişlerdir. Ayrıca Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerinde de Erdebil ve Mugan'da yaşamışlardır. Fakat genel olarak bütün Moğollar, zamanla asimile olarak Azerileşmişler veya Türkleşmişlerdir. İlhanlıların ve Celayirlilerin Azerileştikleri ve Şiileştikleri (İmamiye Şiâsı) bilinmektedir⁸³⁵.

Yerleşikliğe geçiş sürecinde askerî ikta sisteminin uygulanmasıyla birlikte göçebe olan Moğol kabileleri yavaş yavaş ziraatle uğraşmaya başlamıştır. Ordunun geçiş güzergâhı ile yaylak-kışlak yolları üzerindeki araziler, Moğol askerlerine ikta olarak verilmiştir. Hazırlanan yarlığda, ülkedeki incü ve dalaylar ile mamur ve harab mezralardan askerlere yakın ve uygun yerlerdeki araziler ikta edilerek her birinin askeri binlik(hezare) için tayin edileceğinden bahsedilmiştir. Bu yarlığa göre daha önce burada meskûn bulunan ve ziraatle uğraşan halk, eskiden olduğu gibi ziraate ve vergilerini ödemeye devam edeceklerdi. Bu yöntemle göçebe Moğolların saldırılarına maruz kalan yerleşik halk zarar görmeyecek, askerler de özel mülklere, emlâklara ve vakıflara (vakıf ehline) müdahale edemeyecekti⁸³⁶.

Tarihî süreç olarak baktığımızda ise ele aldığımız dönemde Erdebil'de zikredilen halkların hepsi bir arada yaşamışlardır. Bunların haricinde sayıları çok olmamakla birlikte

⁸³³ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 88.

⁸³⁴ Mustafa Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri", *Belleten*, LXXVII/275, (2012), s. 20.

⁸³⁵ Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, s. 91.

⁸³⁶ Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, s. 90-91.

Ermeniler ve Gürcülere de tesadüf edilmektedir. Nitekim M. A. Tebrizî, buradaki halkın kutsallığından bahsederken şehirde içki içilmediğinden, belki Ermenilerin içtiğinden ancak onların da sarhoşluk verecek kadar içmediklerinden bahsederek, Erdebil halkı arasında yaşayan Ermenilerin⁸³⁷ varlığından bizi haberdar etmektedir⁸³⁸. Yine Kîh köyünde Gürcülerin yaşadıkları da bilinmektedir. Bu köyün yerlileri olarak adlandırılmaları uzun süredir burada yaşadıklarını da göstermektedir⁸³⁹.

B. Erdebil ve Çevresinde Dinî Zümreler

İran ve Azerbaycan, İslâmiyet'in gelmesinden sonra Hâricîlerin, Zeydîlerin, Batınîler ve pek çok Sünnî ve Şîî fırkaların bir arada yaşadığı bir bölge olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği gibi bölgedeki halkın zor şartlar altında zalim yöneticilere karşı direniş göstermek için tasavvufa yönelmesi, daha sonra siyasi bir harekete dönüşmüştür ve çıkarılan isyanlar da Moğollara karşı var olma çabasının bir ürünü olmuştur⁸⁴⁰. Bu sufi isyanlarının başında 1265 yılında Fars eyaletinde Seyyid Şerafettin, 1280-1290 yılları arasında İran'ın kuzey ve batısında ikinci bir ayaklanma, 1291'de İsfahan'da Lur kavminin isyanı, 1303'te Şeyh Yakub'un liderliğindeki isyan ve 1337-1386 yılları arasında Kirman ve Horasan bölgelerinde ise dönemin en önemli isyan hareketi olan Serbedârîye⁸⁴¹ vuku bulmuştur⁸⁴².

⁸³⁷ Seyahatnâmesini XVII. yüzyılda kaleme almış olan Evliya Çelebi, bu yüzyılda hâlâ şehrin civarındaki Bayat nahiyesinde yetmiş seksen bin kadar ankâ Ermeninin varlığından bahsetmektedir. Evliya Çelebi Mehmed Zillî b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, (Ahmed Cevdet), İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1314, s. 334; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 188.

⁸³⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1255; Tebrizî, "Tarih-i Kâdim-i Azerbaycan (Erdebil ve Tebriz)", s. 336; Tahiri, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyçân*, s. 94.

⁸³⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 756.

⁸⁴⁰ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 105-106.

⁸⁴¹ Serbedârîye bir halk hareketidir ve ziraatçılar, şehirdeki yoksul ahali, işçi sınıfı ve kaçak köleler bu hareketin temeli olmuşlardır. Hareketin lideri Şîî-Sufî olan Şeyh Halife idi ve Sebzevar şehride hareketini başlattı. Onun hareketi Serbedârî adını ise bölgede saygı gören bir memurun oğlu olan Abdürrezzak'ın bir Moğol elçisini veya memurunu öldürdükten sonra isyan etmesiyle almıştır. Serbedâr kelimesi Abdürrezzak'ın "Erkekçe başını darağacına vermek alçakça katledilmekten bin kere daha iyidir" sözünde geçen serbedâr(darağacı) kelimesinden veya "Ser bera-yı Dar" (asılmaya hazır olan baş) kelimesinden geldiği ifade edilmektedir. Serbedârîler diğer tasavvufî hareketlerin aksine hanedan olarak ortaya çıkıp siyasi yapılanma içine girmişler, kendi adlarına sikke bastırmışlar ve komşu devletlerle anlaşma imzalamışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Serdedârîler", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 549-550; Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem", s. 106-108.

Ayrıca Mâzenderan bölgesinde 1350-1360 yılları arasında Seyyid Kavameddin Maraşî liderliğinde Maraşî Şîi Seyitler hareketi ortaya çıkmış, Seyyid Kavameddin'in babasının, Serbedârîliğin temellerini atan Şeyh Halife'nin müridi Hasan Curi'nin kurmuş olduğu Hasaniye Tarikatı'na bağlı olması hasebiyle Mâzenderan bölgesinde bu tarikat yayılmaya başlamıştır. Seyyid Kavameddin 1360 yılında ise Mâzenderan Maraşî Seyyid hükümetini kurmuştur. Bu devlet Timur tarafından ortadan kaldırılmıştır fakat Timur'un ölümünden sonra yeniden bölgede güçlenmişlerdir⁸⁴³. Gîlân bölgesinde ise Emîr Kiya, Şîi seyyidlerin liderliğinde yönetici tabaka ile mücadele etmiş hatta bu konuda Mazenderan seyyidlerinden yardım almıştır. 1370 yılında ise Lahican'da 1592 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan Sadat-ı Gîlân (Gîlân Seyyidleri) Devleti'ni kurmuştur⁸⁴⁴.

İlhanlı Devleti'nde özellikle Gâzân Han döneminde tasavvuf fırkalarının sayıları oldukça artmış, tasavvufun halk üzerindeki etkisinin artılıyla mutasavvıflara maaş bağlanması dahi söz konusu olmuştur. Hatta bu dönemde İran'da başlayan bu maaş bağlama durumu Osmanlılarda da devam etmiştir⁸⁴⁵.

Erdebil etnik çeşitlilik bakımından olduğu kadar dinî bakımdan da zengin bir yerdi. Nitekim burada yaşayan milletlere dinî açıdan bakıldığında İslâmiyet, Mecusîlik, Budistlik, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerine mensup⁸⁴⁶ oldukları görülür. Bölgedeki etnik unsurlardan biri olan Moğollar, Azerbaycan, İran ve Ermeniyeye coğrafyasına girdiklerinde halkın çoğunluğu Müslümandı ve Moğol Bozkır medeniyeti ile İslâm medeniyeti karşı karşıya kalmıştı. Konargöçer Moğollar, İslâm fetihlerinin başladığı VII. yüzyıldan beri İran'a kök salmış olan güçlü İslâm medeniyeti karşısında gerilemiş ve nihayetinde ona teslim olmuştur. Yerleşikliğe adım atan Moğollar, özellikle yönetici tabaka, zaman içerisinde Müslüman Türk

⁸⁴² Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 106.

⁸⁴³ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 108.

⁸⁴⁴ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 108.

⁸⁴⁵ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 115.

⁸⁴⁶ İbn Bezzâz, Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî ile ilgili bir rivayeti aktarırken Erdebil'in dinî hayatına dair şu bilgileri vermektedir: "Erdebil çok iyi bir yerdir ki onun tıyneti, ihlas itikadıyla karışmıştır. Onun iman ehlinin sefâsı, kötülüklerden uzaktır ve Erdebil, muhtelif mezheplerin kusurlarından arınmıştır ve orada din karışıklığı yoktur ve orada Ehl-i sünnet ve'l-cemâat dışında râfize, mu'tezile, kaderiyye, müşebbihe, mücessime, muattıla ve bunlar gibi mezhepler arasında çatışma yoktur ve olmayacaktır. Onların düşüncelerinde muhalefet havası esmez." İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 178; Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 335-336; Nişati, *Şeyx Safî Tazkirâsi-«Safvâtü's-sâfa»nın XVI âsr türk tercümesi-*, (neşr. haz. Möhsün Nağısoylu, Sevər Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: Nurlan 2006, s. 136-137.

ve İran halklarıyla akrabalık kurmuşlardır. Bu durum Moğol ailelerini ve saraylarını da etkilemiş, İlhanlı hükümdarları üzerinde bir hayli tesirli olan Müslüman Moğol hanımlar, sarayda etkin rol oynamaya başlamışlardır⁸⁴⁷.

İlhanlıların çoğunluğu Budist olup, Hristiyanların ve Yahudilerin de devletin üst kademelerinde makam ve mevki elde ettikleri bilinmektedir⁸⁴⁸. Hülâgû Han, batı seferine çıkarken yanında çok sayıda Budist din adamı getirmiştir. Burada devlet hazinesinden desteklediği birçok Budist mabetleri yaptırmıştır⁸⁴⁹. Hülâgû Han döneminde bölgedeki Budist sayısında gözle görülür bir artış olduğu muhakkaktır fakat Erdebil’de bulunan Budistler ile ilgili elimizde bilgi bulunmamaktadır.

Erdebil’de Yahudilerin mevcudiyeti de bilinmektedir. MÖ 722’de Kudüs’ten çıkarak Azerbaycan ve Kafkasya’nın içlerine doğru ilerleyen Yahudilerin yol güzergâhında Erdebil de bulunuyordu. “Dağ Yahudileri” olarak da bilinen Kafkasya Yahudilerinin atalarından bir grup Erdebil ile buraya bağlı Mibi şehri arasında uzanan bir arazide yerleşmişlerdi. Zamanla bu Yahudilerin bir kısmı burada Şirvan⁸⁵⁰’a doğru hareket etmişlerdir⁸⁵¹. Zikredilen bu Yahudiler elbette bölgede kendi etkilerini bırakmışlardır. Coğrafyacı Makdisî “ihtilâflı yerler”i anlattığı kısımda Şirvan ve Hazar Geçidi (Demirkapı)’nden bahsederken buranın Yahudi torunlarından birine ait olduğunu rivayet eder. Bahsedilen Yahudilerin Dağ Yahudilerinin torunları olmaları kuvvetle muhtemeldir⁸⁵².

Şeyh Safiyyüddin döneminde şehirde Yahudilerin varlığını, şeyhin müritlerinden birisinin sorusuna verdiği yanıtta öğreniyoruz. Nitekim şeyh “*Eğer birisi Yahudi bir çocuk satın alsa ve o çocuk ilimde de çok yetenekliyse ve tevriye ilmini biliyorsa, ona şeriat*

⁸⁴⁷ Şahin, “Câmiu’t-Tevârîh’e Göre Gâzân Han’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, s. 214-215.

⁸⁴⁸ Lawrence G. Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, *Iranian Studies*, XXVII/1/4, (1994), pp. 78-79.

⁸⁴⁹ Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset -İlhanlı Hanlarının Dini Kişiliği ve Uygulamaları-*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020, s. 119.

⁸⁵⁰ Şirvan, günümüzde mevcut olmayan bir Azerbaycan şehridir. Sâsânî döneminde kurulduğu tahmin edilen şehir o dönemin en büyük ve gelişmiş Azerbaycan şehirlerinden birisi idi. Şehir 1859 depreminden sonra Bakü idari bölgesine dahil edilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. Mustafa Aydın, “Şirvan”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 204-206.

⁸⁵¹ Cabir Osmanlı, *Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini ve Sosyo-Kültürel Açından Bir Araştırma)*, (Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2021, s. 18, 201.

⁸⁵² el-Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsîm*, s. 43-44.

öğretmek doğru olmaz” demektedir⁸⁵³. Buradan Erdebil ve civarında Yahudilerin yaşadıkları ve bunların çocuklarının devrin önemli şahsiyetleri tarafından himaye edildikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca buradan Yahudilerin de ilmi yönden gelişmiş ve zekâlarıyla öne çıkmış olduklarını söyleyebiliriz.

Şehirde bu dönemde Hristiyanlar da mevcuttu. Hatta bir kişinin Alaruk köyünde Şeyh Safiyyüddin’in müritlerinden birinin hoş olmayan tavrına maruz kalması ve kalbinin kırılması neticesinde Hristiyanlığı tercih ederek İslâmiyet’ten yüz çevirdiği bilinmektedir⁸⁵⁴. *Safvetü’s-Safâ*’da yer alan bilgilere göre Germrûd yakınlarındaki Kîh Köyü halkı Hristiyan Gürcüler idi. Menakıba göre bu halk daha sonra Şeyh Safiyyüddin’in eliyle Müslüman olmuşlardır. Ancak Şeyh Sadreddin döneminde Kîh köyü Gürcülerinden bahsederken hâlâ Hristiyan oldukları ve bu defa da Şeyh Sadreddin’in eliyle Müslüman oldukları kaydedilmektedir⁸⁵⁵. Bu bilgilerin güvenilirliği tartışmaya açık olsa da Hristiyanların ve Gürcülerden bir kesimin Erdebil bölgesindeki varlığını kanıtlaması açısından önemlidir. Ayrıca halkın ve din adamlarının onlara hoşgörü ile yaklaştıkları da görülmektedir. *Safvetü’s-Safâ*’daki bir menkıbede yine şeyhin Erdebilli müritlerinden birinin Gürcistan’a gittiği, orada dinden dönerek Hristiyan olduğu anlatılmaktadır⁸⁵⁶. Bölgedeki Hristiyanların sürekli Gürcüler ile ilişkilendirilmesi, bölgede az da olsa varlığını sürdüren Hristiyanların Gürcistan eliyle de canlı tutulmaya çalışıldığı anlamına gelmektedir.

İslâmiyet’e gelindiğinde ise; İslâm fetihlerinden itibaren bölgenin altı asırdan beri İslâm hâkimiyetinde olduğu, bölge halkının da Müslümanlaştığı izahtan varestedir. Ancak XI. asırdan itibaren tasavvufun yaygınlaşmasına paralel olarak özellikle Horasan bölgesinde oluşumunu ve gelişimini tamamlamış olan tasavvuf geleneği, Moğol istilasına birlikte batıya doğru kaydysa da yurtlarını terk etmeyip kalanlar elbette olmuştu. Doğal olarak da burada kalan tasavvuf erbabı ile Moğolların arasında bir temas kaçınılmazdı. Özellikle Selçuklu dönemine gelene kadar zühd ve tasavvuf döneminde, maddî dünyayla ilgili her türlü şeyden sakınan şeyhler, tasavvufun tarikatleşmesine bağlı olarak örgütlü toplumsal gruplara dönüştüklerinden yavaş yavaş siyasi hayata da müdahil olmaya başlamışlardır. Hatta bu müdahale nihayetinde devletlerin din siyasetinde önemli bir boyutu temsil eder hale gelmiştir. Elbetteki bu süreçte İslâm dünyasının en üst dinî otoritesi olan Abbâsî halifesinin 1258

⁸⁵³ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 481.

⁸⁵⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 711.

⁸⁵⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 756-757, 1165-1166.

⁸⁵⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 845.

yılında Hülâgû tarafından öldürülmesi ve halifeliğin Kahire’de sembolik bir hale düşmesi, bu türden tasavvufî grupları Moğollar ile bağımsız ilişkiler geliştirmeye mecbur etmiştir. İlâveten Abbâsî halifesinin dinî konumunun sarsılması, İran’daki tasavvuf şeyhlerinin birer dinî ve siyasi otoriteye dönüşmelerinin önünü açmıştır⁸⁵⁷. Belki de tasavvufun tarikatleşmesini sağlayan ana dinamiklerden biri de bu durum idi. Hamdullah Müstevfî’nin *Tarih-i Güzide*’de Horasan’ın Hâvf bölgesinde bulunan Şeyh Sencân, Şeyh Dânyâl-i Hancî, Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, Şeyh Alâuddevle Simnânî, Şeyh Şerefeddin Dergezîni, Şeyh Kutbeddîn Yahya-yi Câm, Şeyh Cemâleddin Gilegî ve Şeyh Cemâleddîn Bahâuddevle dönem içerisinde yaşayan sufilerdir⁸⁵⁸. Bunların yanı sıra Hasan Mengli ve Şeyhi Baba Yakub, Kutbüddîn-i Şirazî, Şeyh Sadrüddin Hammûye, İbrâhim Zâhid Gilânî, Barak Baba, Allame Hillî gibi zâtlar da mevcuttu. Bu dönem adeta bir şeyhler dönemi idi ve bu şeyhlerin hemen hemen birçoğunun İlhanlı yöneticileri ile yakın ilişkileri mevcuttu.

Siyasi ve sosyal hayatta etkileri gittikçe artan tarikatlar, zaman içinde devlet bürokrasisini belirlemeye hatta tahta çıkacak sultanların tayininde dahi etkili ve belirleyici olmaya başlamışlardı. Ancak tasavvuf erbabının bu denli gündelik siyasetin içine girmesi doğal olarak kendi içlerinde ikiye ayrılmalarına sebep olmuştur. Erdebil ve çevresindeki tarikatler özelinde konuya bakıldığında bunlar, yönetici tabaka üzerinde etkili olan, şehirlerde kurmuş oldukları medrese ve tekkelerle kitabî İslâm’ın öğretilerini yaymaya çalışanlar ile eski tasavvufî geleneği devam ettirerek siyasi olaylardan uzak duran ve bu sebeple yönetimden uzak kırsalda yaşayanlar idi.

Putperestlik, Budizm ve Hırsitiyanlık gibi farklı dinlere mensup olan İlhanlı yöneticileri, XIII. yüzyılın sonlarına kadar muhtelif dinleri desteklemişlerdir. Cengiz Han’ın Yasa’sında yer alan “*Tanrının hoşuna gitmek için birer araç olduklarından bütün dinlere eşit olarak saygı gösterilmelidir*” kuralı gereğince İlhanlar, bütün dinlere hoşgörülü yaklaşarak tebaalarını herhangi bir dini seçmeleri konusunda zorlamadılar. Bu da geleneksel-halkçı dindarlık biçiminin gelişmesine imkân sağladı. Bu dindarlık biçimin en önemli özelliği kitabî kaidelerden ziyade gündelik dinî pratiklerdir. “Halk İslâmı” adı da verilen bu usûl mucizelere

⁸⁵⁷ Şeyhlerin bu durumu öyle bir hale gelmişti ki Abbâsî Halifesi Nasır li-Dinillah dahi şeyhlerin konumundan istifade etmek niyetiyle siyasi emellerine ortak etmeye çalışmıştır. Şeyh Sühreverdî’yi Şeyhü’ş-şüyûh tayin etmiş ve tasavvufî karaktere sahip olan “fütüvvet” teşkilatını teşkilatlandırarak kendisi de başına geçmiştir. Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 259-261; Ahmet Yaşar Ocak, “Fütüvvet/Tarih”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 261-263.

⁸⁵⁸ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 546, 549, 550; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 77.

inanma, kutsalı yüceltme, mezar kültü, gerçek dinde yeri olmayan hac yerlerine ziyaret gibi ilahiyattan uzak mistik öğelerle beslenen bir anlayıştı⁸⁵⁹.

⁸⁵⁹ Gronke, *İran Tarihi*, s. 59-60; Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1967, s. 144.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGENİN KADERİNİ DEĞİŞTİREN GELİŞMELER: ERDEBİL TEKKESİ'NİN KURULUŞU VE ŞİİLEŞMESİ

A. İlhanlı Dinî Siyasetinin Erdebil Bölgesindeki Dinî-Tasavvufî Zümrelere Etkisi

Derin tarihî köklere sahip olan tasavvuf kültürü gelişimini İlhanlı topraklarında sürdürdüğünden bu kültürden İlhanlıların etkilenmemesi imkânsızdı. Hilafetin ortadan kalkması özellikle hankah sahibi mutasavvıfların dinin en önemli temsilcileri olarak ön plana çıkmalarını sağlamış, Şeyh Safiyyüddin Erdebilî gibi isimler bu devrin ürünü olmuşlardır. Bir anlamda İlhanlılar, İslâm tasavvufunun gelişimine bilmeyerek de olsa olumlu etki etmişlerdir. Ayrıca İlhanlı hanedanı İslâm coğrafyasında uzun süre otoritelerini sürdürebilmenin İslâm kültürünün hâkim olduğu bu çevreye uyum sağlamak olduğunu anlamışlardı. Döneminin şartları düşünüldüğünde tasavvuf ehlinin tesiri, İlhanlı ümerası ve tebaası üzerinde oldukça fazla olmuştur⁸⁶⁰. Öte yandan 1305 yılından sonra İlhanlı topraklarındaki birçok şehirde İlhanlı devlet adamlarının üzerinde etkisi bulunan şeyhlerin mezarları etrafına türbeler yaptırılmaya başlanmış ve çoğu zaman da bu türbelerin yapımına sufilere İlhanlı yöneticileri de katılmışlardır. Bu türbeler de zamanla birer toplanma noktası haline dönüşmüştür⁸⁶¹.

Moğolların önünden batıya ilerlemiş olan bazı mutasavvıflar, Batı İran, Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasına yerleşmişlerdir. Bu durum mezkûr bölgelerde bir rekabet ortamının oluşmasına da neden olmuştur. Moğol istilası döneminde tasavvufta kişisel bağlar üzerinde yürüyen mürşit-mürît ilişkisi daha sonra kurumsallaşmış, eskiden daha az kitleye hitap eden bu mistik çevreler, kendi medreselerini ve belirli kuralları olan tarikatlarını tesis etmişlerdir. XIII. ve XIV. yüzyıllarda dervişler ve şeyhler, zamanla İslâm inancının gerçek temsilcileri olarak görülmeye başlanmıştır. Onların medrese ve türbeleri halk İslâmı'nın uygulandığı mekânlara dönüşmüştür. Eskiden beri siyasi olarak etkin olmaya alışan şeyhler bu yönlerini kullanarak birbirlerine karşı üstünlük elde etmeye çalışmışlardır. Kendilerini bölge halkından daha üstün gören katı Moğol yöneticileri, yönlerini yerleşikliğe ve İran kültürüne çevirdiklerinde ilk karşılarına çıkanlar bu tür örgütlü dinî yapılar olmuştur. Bu durumu iyi değerlendiren tarikatlar hemen harekete geçmişlerdir. Şeyhler ise halk tarafından yetkililerin

⁸⁶⁰ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 89-90.

⁸⁶¹ Potter, "Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran", pp. 78-79.

baskılarına ve mali sömürülerine karşı koruyucu olarak görülmüşlerdir. Şeyhler de kendilerini yönetici elit tabakaya karşı halkın savunucusu algılayarak çatışma durumunda iktidâr ile halk arasında veya aşiret liderleri ile devlet adamları arasında arabuluculuk yapmışlardır. Taraftarlarının bağışları, vakıf gelirleri ve kazandıkları toplumsal ayrıcalıklar ekonomik olarak güçlenmelerini sağlamıştır⁸⁶². Hülâgû ve Abaka Han'ın takip ettikleri dinî politika Sünnî Müslümanlar dışında diğer din mensuplarını desteklemek, bu dinlere özgü ibadethaneleri yaptırmak hatta Şîîleri de kayırmak olduğundan bu süreçte Sünnî karakterli tarikatlar faaliyetlerini etkili bir şekilde devam ettirememişlerdir.

Ahmed Teküder döneminde dinî politika İslâmiyet lehine değişmiştir. Müslümanlığı seçmesinde önemli bir yeri olan Şeyh Kemaleddin Abdurrahman'ı Şeyhülislâm ilan ederek, Ceyhun'dan Suriye'ye kadar olan toprakların Evkâf Nazırlığı'na getirdi. Vakıflarda düzenleme yaparak Hristiyan ve Yahudi tabip ve münecimlerin evkâf defterlerine yazılı maaşlarını hazineye bağladı, mabetlerin ve puthanelerin camiye çevrilmesini emretti. Onun döneminde Hristiyanlık ve Yahudilik aleyhine bir propaganda izlense de asıl darbeyi Budizm aldı. Teküder'in bu tutumu birçok Budist Moğol asilzadesinin isyanına neden oldu hatta Budizm'in bayraktarlığı ve İslâm düşmanlığı altında isyana girişen şehzade Argun bu mücadelede başarılı oldu⁸⁶³. İleride de bahsedeceğimiz gibi Argun'un bu başarısında Erdebil bölgesindeki Zahidîlerin etkili olması oldukça düşündürücüdür.

Ahmet Teküder'in Sünnî İslâmı seçmesi dolayısıyla Sünnîler rahat bir nefes alsalar da bu defa da Sünnî tarikatlar arasındaki rekabet gün yüzüne çıkmıştı. Arrân'da oturan Baba Yakub'un müridi Hasan Mengli'yi kardeşi olarak niteleyen Ahmed Teküder, devlet işlerini annesi Kutuy'a ve sufilerin eline bırakarak kendisi sık sık Mengli'nin çadırında semâ'ya katıldı. Onun samimi bir Müslüman olmasından ve tarikatlara yakınlığından istifade etmek isteyen sufi gruplar, birbirlerini bertaraf etmek gayretine girdiler. Bu gayretin içinde özellikle de Kalenderîyye ile Zâhidiyye'yi görmekteyiz. Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî, Hasan Mengli'yi zındıklıkla itham etmiş, Hasan Mengli ise Teküder'i Erdebil Tekkesi'ne (Zâhidî) karşı kışkırtmıştır⁸⁶⁴. Bu çekişmeye Ahmed Teküder-Argun mücadelesi hususunda değinmiştik. Burada önemli olan husus ise bu dönemde Şeyh Safiyyüddin vasıtasıyla Şeyh İbrâhim Zâhid'e mürit olan Erdebil şehrinin bu mücadeledeki yeridir.

⁸⁶² Potter, "Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran", pp. 92; Gronke, *İran Tarihi*, s. 60-61.

⁸⁶³ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 151-152.

⁸⁶⁴ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 161-162.

Şehzade Argun amcası Ahmed Teküder'e karşı isyana giriştiğinde, Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî⁸⁶⁵, Kalenderilere üstün gelmek maksadıyla Müslüman olmayan hatta İslâm düşmanlığı yapan Argun'a askerî destek vermiştir. Argun'a destek verenler arasında şehirdeki ve bölgedeki Ermeniler de vardı. Hıristiyan Ermeniler ve Gürcüler, Müslüman İlhan'a karşı Budist Argun'u desteklediler. Argun ile savaşmak için Erdebil'e gelen İlhan Ahmed Teküder, kendisini karşılamaya gelen şehrin ileri gelenleri ile görüştü.

Safvetü's-Safâ'da yer alan bilgilere göre şehir halkının bu konuda ikiye ayrıldığı görülür. Ahmed Teküder'in yanına gidenleri Hasan Mengli'nin Zâhidî zannettiği ve Ahmed Teküder'i hemen onlara karşı doldurmaya başladığı belirtilmektedir. Buradan hareketle şehir halkının bir kısmının arabulucu rolü oynayarak yatıştırmaya çalıştığı bir kısmının ise Argun'a destek olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Teküder, Hasan Mengli'nin bir elçi göndererek Cemâleddin Ali'den kisas istenmesi fikrine sıcak bakmamakla birlikte akabinde söylemiş olduğu “*Ben bu orduyla Argun savaşından dönene kadar bekleyin. Kendim gider kisas eder, evini ve taifesini öldürür, Zâhidîlerin kökünü kuruturum*” sözlerini duyan Şeyh Safiyyüddin, şeyhine bunu bildirmek için Gilân'a gittiğinde Ahmed Teküder, Serâb taraflarında öldürülmüş, Hasan Mengli kazanda haşlanarak idam edilmiştir⁸⁶⁶. Aslında bu Zâhidîlerin bir zaferi olarak görülebilir fakat Argun Han'ın izlediği politika Budizm'i ve Sünnî İslâm'a karşı Haçlı zihniyetini teşvik etmek olmuştur. Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî, Argun'un sarsılmaz Budist inancından ve vezir Sadü'd-devle'nin Müslüman karşıtı politikasından dolayı yaptığı yardımın meyvelerini ancak Argun'un oğlu Gâzân Han döneminde toplayabilmiştir.

Argun Han'ın güvenini kazanmış olan vezir Sadü'd-devle, Müslümanlara karşı şiddetli bir düşmanlık başlatmış, bir Yahudi-Moğol iktidarı kurulmuş, yoğun bir şekilde Yahudi kadrolaşması olmuştur. Vezirin Yahudi yanlısı politikaları halkın nefretini uyandırmış, her ne kadar başarılı olamasalar da veziri ve Yahudilerin bazı ileri gelenlerini öldürmek için İsmâilî dâilerini dahi kullanmışlardır. Hâmisi Argun ölünce Sadü'd-devle'yi de öldürmüşler, pek çok Yahudi'nin evlerine ambarlarına saldırmışlar, hatta Bağdat'ta vezirin ölüm haberini alan Araplar, Yahudi mahallelerine saldırmışlardır. Yahudilerden idarî makamlara geçebilecek hiç kimseyi bırakmamışlardır. Budizm'in yeniden canlandığı,

⁸⁶⁵ Argun Han, siyasi emellerine ulaşmak için sadece İbrâhim Zâhid Gilânî değil aynı zamanda Alaüddevle Simnânî ve Kudbeddin Şirâzî gibi Sünnî âlimlerin de desteğini almıştır. Pfeiffer, “Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”, s. 649; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 178.

⁸⁶⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 217-219; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 167-168.

Yahudiliğin yıldızının parladığı, Müslümanlara karşı şiddetli düşmanlık politikasının izlendiği Argun döneminde bütün bunlara rağmen Moğol emîrleri arasında İslâmiyet yayılmaya devam etmiştir⁸⁶⁷.

Argun Han'dan sonra başa geçen Budist Geyhatu (1291-1295) ve Baydu Han (1295) döneminde de selefleri (Teküder hariç) ile aynı politikaları takip etmişlerdir. Geyhatu'nun Sünnîlere karşı tavrı seleflerine oranla biraz daha ılımlı olmuştur. Onun döneminde Müslümanlık İlhanlı emîrleri arasında daha hızlı yayılmıştır. Bunda Müslüman hanımlarının⁸⁶⁸ etkisi olduğu açıktır. Müslüman hanımlarının ve emîrlerin etkisiyle sufi çevreyle olan ilişkisi artmış, vakıflara destek olmuştur. Kızı Kutluğ Melik, Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin⁸⁶⁹ müridi olmuş ve Erdebil Tekkesi'ne kendisine ait petrol (petrol) kuyusunun gelirlerinden hediyeler göndermiştir. Yine 1293 tarihli bir fermanla Emîrlерinden Bayıtmiş'e ait Erdebil yakınlarındaki Mendişin köyünün gelirlerini Nusret-i Fakîre Tekkesi'ne bağışlamıştır⁸⁷⁰. Ebû'l-Ferec'e göre Geyhatu'nun yerine geçen Baydu Hristiyan olduğunu ilan ederek boynunda haç taşımıştır⁸⁷¹. Başlarda Müslümanlara yönelik düşmanca tavırlar sergilemiş ancak saltanatının sonlarına doğru emîrlerin ve komutanların çoğunun Müslüman olması nedeniyle kendisine karşı çıkan isyanlarda destek güç bulamayacağı endişesi ile bu tavrında esnemeler olmuştur. Gâzân'ın taht iddiasıyla ortaya çıkması neticesinde bu defa Baydu, Müslüman Moğolları tarafına çekmek için Müslüman olduğunu açıklamış, ancak gizliden Budistliğini sürdürmüştür⁸⁷².

Baydu Han'ın yerine tahta geçen Şehzade Gâzân, çocuk yaşlarda Budizm'i, Hristiyanlığı ve İslâmiyet'i öğrenmiştir. İslâmiyet'i bir müddet ordasında kaldığı üvey annesi Selçuklu Sultanı IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'dan öğrendiği tahmin

⁸⁶⁷ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 635-638; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 176-178.

⁸⁶⁸ Geyhatu'nun eşlerinden Ayşe ve Saffeddin Padişah Hatunların, Müslüman oldukları kesin olarak bilinmektedir. Pfeiffer, "Karşılıklı Yakınlaşma: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidasi Üzerine Düşünceler", s. 645.

⁸⁶⁹ Kutluğ Melik'in Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî'nin müridi olduğu, Zahidiye Tarikatı'na da hediyeler gönderdiği, Şeyh İbrâhim Zâhid'in bu hediyeleri Türk kökenli askerî seçkin bir gruptan geliyor diye tüketmediği ve müritleri arasında dağıtmadığı bilinmektedir. B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 197; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 184.

⁸⁷⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 899; Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", s. 182-184; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 184.

⁸⁷¹ *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 655.

⁸⁷² *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 655; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 188.

edilmektedir. Şehzadelik ve Horasan valiliği dönemini Budist olarak geçirmiş, İslâmiyet'i Baydu'ya karşı Azerbaycan'da giriştiği taht mücadelesi esnasında kendisine siyasi-askerî destek bulmak için Emîr Nevruz'un tavsiyesiyle girmiştir. Demavend taraflarında yapılan merasimde Kübrevî şeyhi Sadrüddin Hammûye⁸⁷³'nin eliyle Şehzade Gâzân'ın ve onunla birlikte seksen bin kişinin daha İslâmiyet'e girdiği rivayet edilmektedir. O İslâmiyet'i kabul ettikten bir yıl sonra tahta oturmuştur⁸⁷⁴. Sünnî İslâmı benimseyen Ahmed Teküder, Hanefî mezhebini tercih etmiştir⁸⁷⁵. Onun İslâmiyet'i kabul etmesi tüm İlhanlı hanedanının kaderini değiştirmiş ve ondan sonraki İlhanlı hükümdarları Olcaytu ve Ebû Said'in İslâmiyet'i resmî din olarak benimsemelerine sebep olmuştur. Gâzân Han döneminde başlayan İslâmlaşma hareketi ise Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han döneminde tamamlanmıştır⁸⁷⁶.

Gâzân Han tahta oturduğunda ilk iş olarak Hristiyan ve Budist tapınaklarını ve ateşkedeleri yıktırma kararı aldı. Onun döneminde İslâmiyet, devletin resmî dini haline geldi ve Budizm'in yerini aldı. Budizm'in yasaklanmasından sonra zahiren Müslüman olan Budist rahiplerinden Hindistan, Tibet ve Keşmir veya bir başka ülkeye göç etmeleri istendi. İlhanlı topraklarında ateşkedeler ve puthanelerin yapımı yasaklandı, camii bulunmayan köylere de cami yaptırılmasını emretti. Hristiyan ve Yahudilerden ise kıyafetlerine ayırt edici işaretler koymaları istendi. Tahta geçtikten bir müddet sonra ise Gâzân Han'ın gayrimüslim tebaaya uyguladığı bu dinî politikada bazı değişiklikler oldu, kıyafetlerdeki işaretler yalnızca birkaç ay kullanıldı; 1297'de onlardan alınan cizye kaldırıldı ve İslâmî siyasetten kısmen vazgeçildi. Devrin sufileriyle de samimi ilişkiler kuran Gâzân, Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gilânî'yi

⁸⁷³ Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın halifesi olan Sa'düddin Hammûye'nin oğludur. Kübrevîyye Tarikatı'nın kurucusu olan Şeyh Necmeddin'in pek taraftar olmadığı bir durum olan siyasetle yakın ilişkiyi Hammûye ailesi kurmuştur. Şeyh Sadrüddin İlhanlı sarayı ile kuvvetli bir bağ kurmuş ve İlhanlı tarihçisi Ata Melik Cüveynî'nin kızı ile evlenmiştir. İlhanlı yönetimi ile bağ kuran sadece Şeyh Sadrüddin olmamıştır. Babası Sa'düddin'in elinden hırka giydiği amcasının dört oğlu da Moğolların askerî ve sivil bürokrasisinde görev almışlardır. Süleyman Gökbulut, "Sünnî Bir Tarikatın Şiileşen Kolları: Kübreviyye-Şîlik İlişkisi", *Marife Dinî Araştırmalar Dergisi*, VIII/3, (2008), s. 295.

⁸⁷⁴ B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 195; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 193-195.

⁸⁷⁵ Beyani, *Din ve Devlet der İran Ahd-i Moğol*, II, s. 700; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 206; Gördeğir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 206.

⁸⁷⁶ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 87.

ziyaretlerde bulundu. Bununla birlikte Alaüddeve Simnânî, Şeyh Nuruddin İsferayinî, Barak Baba ve Eflâkî'ye göre Mevlânâ ile de temaslarda bulunduğu bilinmektedir⁸⁷⁷.

Görüldüğü üzere Gâzân Han'ın İslâmiyet'in İlhanlı yöneticileri nezdinde ve halkın çoğunluğunda yayılmasının başarılı olmasının nedeni seleflerinden Ahmed Teküder gibi ciddi siyasi veya askerî herhangi bir tepki ile karşılaşmaması ve Moğol gelenek ve göreneklerinin Teküder dönemindeki kadar güçlü olmamasıdır⁸⁷⁸. Ayrıca belirtmek gerekir ki Gâzân Han'ın Şiîlere karşı meylinin artmaya başlamasından hemen öncesinde 1301 yılında Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî ölmüş, Şeyh Safiyyüddin Erdebilî kendi tekkesini kurmuştur.

Gâzân Mahmud Han, kendi kurduğu hankahlarda her sabah ve akşam fakirler için yemek dağıtılmasını, ayda iki kez sufilerin bu hankahlarda semâ töreni düzenlemesini emretmişti. 1297 tarihinde Ucân şehrini yeniden imar etmiş, burada Pazar ve hamam bina ettirmiş ve Hemedan'da ise bir hankah yaptırmıştı. Gâzân Han mutasavvıfları ziyaret eden bir hükümdar idi, onun döneminde tasavvuf ehlinden olan Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî'yi ziyaret ettiği bilinmektedir. Gâzân Han içki içmeyi yasaklamış ve bu konuda şer'i hükümlerin uygulanmasını emretmiştir. Ayrıca şeyh ve sufilere Gâzân Han'ın oldukça iltifat ettiği bilinmektedir. Bu dönemde ilimle meşgul olan, Süryani ve Türk diline hâkim Mevlânâ Hibetullah, Horasan'da bulunduğu zamandan itibaren Gâzân'a yakın isimlerdendi⁸⁷⁹.

Hamdullah Kazvini, *Tarih-i Güzide*'de Gâzân Mahmud Han zamanında yaşamış olan birçok mutasavvıftan bahsetmektedir. Şeyh Nureddîn-i Gîl'in torunu olan Şeyh Sa'deddin Kutluk Hâce-i Hâlidî-yi Kazvinî, Gâzân Han da dahil olmak üzere birçok Moğol'un İslâmiyet'i kabul etmesine vesile olmuş, 1327 tarihinde de vefat etmiştir⁸⁸⁰. Şeyh Abdurrahman Horasanî, Şeyh Kutbeddin-i Haydar Zave ve Şeyh İzeddin-i Netenzî, bahsi geçen dönemde vefat eden ünlü mutasavvıflardandır⁸⁸¹.

Olcaıtu ise bölgedeki dinî çeşitliliği, kendi kimliğinde yansıtmaktadır. Olcaıtu İslâmiyet'i kabul etmeden önce Hristiyanlık ve Budizmî benimsemiş, ardından Hanefîlik mezhebi vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul etmiştir. Ancak bir müddet sonra Şâfîliği

⁸⁷⁷ *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, s. 214-215; Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 334; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 197-202.

⁸⁷⁸ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 205.

⁸⁷⁹ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 76-77.

⁸⁸⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 550.

⁸⁸¹ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 546, 549, 550; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 77.

benimsemiştir. Şîî âlim Şeyh Cemâleddin Mutahhar Hillî'nin (ö. 1325) etkisiyle de Şîîliği benimsemiş, hatta Şîâ'yı İlhanlıların resmi mezhebi ilan etmiştir⁸⁸².

Ebû Said Bahadır Han, daha bir haftalık iken terbiyesi ve bakımı için Meryem adında Müslüman bir kadına emanet edilmiş, eğitim yaşına gelince de Emîr Sevinç Akâ'ya verilmiştir. Seleflerinde olduğu gibi diğer dinlerle ilgili eğitim almamış, sadece Müslüman çevrenin etkisi altında kalmıştır. Horasan valiliği sırasında Sünnî İslâmı öğrenmiş, Hanefî mezhebinin benimsemiştir. Tahta geçtiğinde babasının Şîî yanlısı politikasını terk ederek İlhanlıları Sünnî akidelere döndürmüştür. Ebû Said Han, oldukça adil bir hükümdar olarak halkın gönlünde yer edinmiş, zamanında hemen hemen bütün İran Müslüman olmuştur⁸⁸³.

İlhanlıların son hükümdarı olarak görülen Ebû Said Bahadır Han döneminde İlhanlı topraklarında üç mezhep yaygındı, bunlar Şâfiî, Hanefî ve Caferî idi⁸⁸⁴. Erdebil halkının mezhebine baktığımızda yüzyıllardır Şâfiîlik hâkimdi. *Nüzhetü'l-Kulûb*'de bahsedildiği gibi İlidenizliler döneminde Erdebil'de Şâfiîlik yaygın olup, halk Şeyh Safiyyüddin'in müridi idi⁸⁸⁵.

Görüldüğü üzere İlhanlılarda Ahmed Teküder zamanında İslâmlaşma başlamış, Gâzân Han döneminde devletin resmî dini (Sünnî) olmuştur. Olcaytu Han Şîîliği benimsediyse de son hükümdar Ebû Said Bahadır Han, tekrar Sünnîliğe dönmüştür.

Güney Azerbaycan ve kuzey İran'ın dağlık bölgelerindeki halk ve yerel hanedan mensupları, kendilerini kadim Pers mirasçıları olarak gördüklerinden dolayı varlıklarını sürdürebilmek için Zerdüştlükten ödün vermeyerek, hilafete karşı muhalif tavırlarını devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte hem Zerdüştlükte hem de İslâmiyet'te aşırılık olarak kabul edilen fraksiyonları benimsemişlerdir. Emevî ve Abbâsî baskısından kaçarak bu bölgeleri sığınak olarak gören Hz. Ali taraftarlarının da etkisiyle Şîî İslâm'ı kabul etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla çok çabuk ve rahat bir şekilde Ehl-i Sünnet'e aykırı inançları benimseyerek, ilk şahsiyet davasına kalkışanlar arasında olmuşlardır ve bölgeyi faal bir Şîîlik merkezi haline getirmişlerdir. Zamanla Şîîlik ile Mazdeizmi sentezleyen heterodoks bir inancı benimsemişlerdir. Yaşam şartları nedeniyle dağlık alanlarda yaşamayı tercih eden

⁸⁸² Akoğlu, "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu", s. 30.

⁸⁸³ *Tarih-i Olcaytu*, s. 7-8; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 251-253.

⁸⁸⁴ Kesrevî, *Şeyh Sâfi ve Tebâreş*, s. 39.

⁸⁸⁵ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 229b-230a.

Moğollar ve onlarla gelen Türkler, İslâmiyet'i bu bölgelerde heterodoks veya Şîî karakterli tarikatlardan öğrenmişler ve burada mevcut olan bu kitlelere dahil olmuşlardır⁸⁸⁶.

İslâm'ın şer'i hükümlerinin hafifletilerek uygulanmaya çalışılması, Şîîliğe hoşgörüyle yaklaşılmasını beraberinde getirmiştir. Şer'i hükümlere sıkı sıkıya bağlı kalındığı medreselerden ziyade, günlük yaşam rutinlerine uyacak uygulamaların bulunduğu tarikatlar yoluyla mümkün olmuştur. Bu da yalnızca Erdebil'de değil çevresindeki bölgelerde de yoğun olarak faaliyet gösteren tarikatlar ve bunların dervişleri sayesinde Türkmenler arasında İslâmiyet yayılmıştır⁸⁸⁷.

Şehirde yaşayan ve Ortodoks Müslümanlara gelindiğinde Azerbaycan'ın genelinde görüldüğü gibi Erdebil'de de şehirdeki ticaret yapan ve çeşitli zanaat erbabı olan halk, Sünnî İslâm çerçevesinde bir birlik oluşturdıkları ve dinî ve ekonomik bir kurum olan Ahîlik'i kurdukları görülür. Bu kurum din ile sosyo-ekonomik hayat arasında bir köprü olmuştur. XIV. yüzyıla gelindiğinde halkın içinde pek çok Ahî unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Hatta bu örgütlenme Anadolu'ya da sirayet etmişti.

Safvetü's-Safâ'da yer alan bilgilere göre İlhanlı döneminde özellikle Gâzân, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han dönemlerinde Erdebil ve çevresinde yaşayan pek çok âlim bulunmaktaydı. Bunlardan bazılarının isimleri şöyledir; Âlim Mevlânâ Şemsü'l-Mille ve'd-dîn Tevekkülî Vâiz Erdebilî, Fâkih Yûsuf, Erdebil'in ünlü imamlarından Mevlânâ Alaüddîn Atâullâh, Erdebil'in kadısı idi ve Erdebil'in füzelasından olan Mevlânâ Bedüddîn Mahmud Kadı Erdebilî, Fâkih Yûsuf Germrudî, Ferîdüddîn Attâr'ın şiirleri konusunda araştırmalar ve yorumlar yaptığı bilinen Hâce ve Mevlânâ Mecdüddîn Kâkûlî Erdebilî, âlim-i abid Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed Şîrvânî, Kelhoran ediblerinden Hacı İbrâhim Edîb⁸⁸⁸...

Bunların yanı sıra Mevlânâ Şemsüddîn Muhammed Zerger adlı zatın medresesinde ilim tahsil edildiği, Arrânlı Şemsüddîn Muhammed adlı bir talebenin ondan ilim öğrendiği bilinmektedir. Ayrıca Mevlânâ İzzeddîn Merâgî'nin onun hizmetinde olduğu bilinir⁸⁸⁹. Pehlivan Safî Erdebilî, talebeleri olan bir âlimdi ve Sultaniye dönüşü Şeyhin zaviyesine

⁸⁸⁶ Bernard Lewis, *Haşîşiler*, (çev. Ali Aktan), İstanbul 1995, s. 36; Rençber, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, s. 110.

⁸⁸⁷ Hatice Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2016, s. 91.

⁸⁸⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 493, 495, 646, 710, 714, 771, 775, 992.

⁸⁸⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 779-780, 1109.

uğrayarak, Şeyh Safiyyüddin ile görüşmüştür⁸⁹⁰. Şâfiî fâkihi Cemâlüddîn Yusuf b. İbrâhim el-Erdebilî; bu âlim 779/1377 yılında vefat etmiştir. *el-Envâr li-a'mâli'l-ebrâr* adlı Şâfiî mezhebinin görüşlerini özetlediği bir eseri mevcuttur⁸⁹¹. Ayrıca Vezir Reşidüddin Fazlullah döneminde *Camiü't-Tevârih*'in yazımında onunla birlikte çalışan Kemaleddin Musa b. Abdullah Erdebilî'nin adı da kaynaklarda zikredilmektedir⁸⁹².

B. Erdebil Tekkesi'nin Kuruluşu ve Gelişimi

İlhanlı idaresi altındaki siyasi ve içtimai şartlar, halkın tasavvufu ve sufi çevreleri bir kurtarıcı olarak görmesine ve onlara sığınmak zorunda kalmalarına yol açmıştır. İlhanlı Devleti sınırları içerisinde bulunan Müslüman halk, Moğol baskıları ve saldırıları ile haksız yere uğramış oldukları zulümler, ilk istila döneminden itibaren sebepsiz yere alınan aşırı vergiler nedeniyle hem tekkedeki şeyhleri kurtarıcı ve arabulucu olarak görmüş hem de onların dokunulmazlıklarından istifade etmek niyetiyle hareket etmişlerdir. Öte yandan halkın özellikle ilk istila döneminde Moğolların uygulamış oldukları yağma ve katller dolayısıyla sürekli ölümle karşı karşıya olmaları onların bu dünyadan ziyade manevîyata yönelmelerine sebep olmuştur.

Moğollardan önce Güney Azerbaycan'ın genelinde başlayan mezhepçi sufi hareketleri, Moğol istilasıyla birlikte daha da genişleyerek Güney Azerbaycan ve İran halkının genel hareketi olmuştur. İlhanlı döneminde de bu siyasi karakterli mezhepçi sufi hareketlerinin en önemli temsilcilerinden birisi ise Şeyh Safiyyüddin Erdebilî⁸⁹³ idi. Etrafına İran, Azerbaycan, Mazenderan ve Gılân başta olmak üzere Anadolu, Rumeli, Irak, Suriye, Hindistan, Lübnan, Hicaz, Türkmenistan, Türkistan, Çin Türkistanı, Karahıtay ve Seylan'dan pek çok mürit toplamıştır. Ayrıca bu bölgelerin birçoğunda Erdebil'e bağlı tekkeler de kurulmuştur⁸⁹⁴.

Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, tasavvufî kişiliği ve fikir dünyasının gelişmesinde önemli etkiler bırakan Şeyhi İbrâhim Zâhid-i Gılânî (Geylânî) 1301 yılında öldükten sonra Erdebil'e

⁸⁹⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 859-860.

⁸⁹¹ Saffet Köse, "Erdebilî, Yûsuf b. İbrahim", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 279.

⁸⁹² Muhammed Müderris Zencanî, *Mecmu'u't-Tevârih es-Sultaniye*, İntişarât-ı İtlâat, Tahran 1364, s. 30.

⁸⁹³ Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, 1252 yılında Kelhoran köyünde doğmuştu, Hülâgû Han Azerbaycan ve İran topraklarını kontrolüne alıp, devletini kurduğunda 5 yaşında idi. 25 yaşında iken de Şeyh Zâhid'e mürit oldu. Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil -Piş ez Târih tâ Pâyân-ı Akkoyunluha-*, I, İntişarât-ı Negîn-i Sabalân, 1397 hş., s. 296.

⁸⁹⁴ Mohammednejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 113-116.

yerleşti ve ömrünün sonuna kadar orada talip ve öğrenciler yetiştirdi. Başlangıçta Şeyh İbrâhim Zâhid'e nisbet edilen Zâhidiyye Tarikatı'nın mensubu iken, Erdebil'de kendi tekkesinde intisap etmiş olduğu diğer bazı sûfî tarikatları sentezleyerek yeni bir tasavvufî anlayış geliştirdi. Bu tassavvufî anlayış zaman içinde “Safeviyye ya da Erdebiliyye” adıyla bilinen bir tarikata dönüştü⁸⁹⁵. Müritlerinin sayısı o kadar çok arttı ki üç ay gibi kısa bir süre içinde on üç bin müridi zaviyeyeyi ziyaret etti, ayrıca kaynaklarda iki bin de halifeye sahip olduğu anlatılmaktadır. İlmî bakımdan elde ettiği mevki ve tasavvufta ulaştığı mertebe dolayısıyla Şeyh Safî, yaşadığı asırda büyük bir üne kavuştu ve “ârif bil-hakk” unvanıyla meşhur oldu. Hayatta iken Şeyh Safiyyüddin'in yüz binden fazla mürit yetiştirdiği tahmin edilmektedir⁸⁹⁶.

Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, vefatından önce kayınpederinden (Şeyh İbrâhim Zahid) devralmış olduğu ve kendi tasavvufî görüşleriyle yeniden oluşturduğu tarikatın başına oğlu Şeyh Sadreddîn'i tayin ederek tarikata velayet usulünü getirmiştir. Böylece tarikat babadan oğula geçen bir şeyhlik makamına sahip olmuştur. Tıpkı Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik Tarikatı'nı oluşturan Sultan Veled gibi Şeyh Sadrüddin Musa da dedesine ve babasına türbeler yaptırarak buraları ziyaretgâh haline getirmiş ve babasından devraldığı tarikatı daha sistemli hale getirmiştir. Şeyh Sadrüddin Musa öldüğünde (ö. 1392) geride artık tam manasıyla büyük bir müessese haline gelmiş bir tarikat bırakmıştır. Tarikatın namı, Asya'da yer alan İslâm ülkelerinin neredeyse tamamına yayılmıştır⁸⁹⁷.

Safeviyye Tarikatı, İlhanlılar döneminde Erdebil'de kurulmuştur. İyi bir eğitim almış olan Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, kendisine mürşid bulmak niyetiyle Sebelan Dağı'na dahi çıkmıştır. Erdebilî, Şiraz'a giderek Şeyh Necîbüddîn Bozkuş⁸⁹⁸'un (ö. 1279-1280) müridi

⁸⁹⁵ *Safvetü's-Safâ*'da yer alan bir hikâyeden Şeyh Safiyyüddin ve eserin yazıldığı Şeyh Sadrüddin dönemlerinde kurulmuş olan tarikatın hâlâ Şeyh İbrâhim Zâhid'in makamı olarak gördükleri anlaşılmaktadır. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 270-271; Tahirî, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyçân*, s. 91.

⁸⁹⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 796; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 67; Tahirî, *Coğrafya-yi Tarih-i Gilân Mâzenderân Azerbâyçân*, s. 91; Sönmez Kutlu -Nizamettin Parlak, *Makâlât -Şeyh Safî Buyruğu-*, İstanbul 2008, s. 18; Mirza Abbaslı, “Safevilerin Kökenine Dair”, *Belleten*, XL/158, (1976), s. 313; Ş. Cem Tuysuz-Şahin Yılmaz, “Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, V/3, (2019), s. 727; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 37.

⁸⁹⁷ Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 75.

⁸⁹⁸ Salgurlu Hanedanlığı döneminde Şiraz'daki meşhur mutasavvıflardan biri olan Necîbüddîn Bozkuş, Şeyh Şihabeddin Sühreverdî'nin müridi ve halifesi idi. Şiraz'a döndükten sonra bir hankahta Sühreverdî Tarikatı'nı

olmak istiyordu. Ancak Şiraz'a vardığında Şeyh Necîbüddîn'in vefat etmiş olduğunu öğrenmişti. Burada Şeyh Necîbüddîn'in yerine geçen oğlu Zahirüddin Abdurrahman, Şeyh Sa'di Şirazî, Mevlânâ Râdiyyüddin el-Mâlikî, Rükneddin el-Mâlikî, Şeyh Rükneddin Beydâvî (Beyzâvî) ve Şeyh Emîr Abdullah gibi meşhur sufilerin meclislerinde bulunarak tahsilini devam ettirmiştir. Mevlânâ Râdiyyüddin el-Mâlikî'nin tefsir derslerine iştirâk etmiştir. Bir müddet Lenkeran ve Merâğa'da eğitim aldıktan sonra Emîr Abdullah Farsî'nin tavsiyesi üzerine Erdebil'e geri dönerek Gîlân'daki Hilyekaran Kasabası'nda Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin talebesi olmuştur⁸⁹⁹. Ömrünün dört yılını Zâhid-i Gîlânî'yi aramakla geçiren Şeyh Safiyyüddin, yirmi beş yıl ona müritlik yapmış⁹⁰⁰, şeyhinin kızı Bibi Fatıma ile evlenince damadı olarak şeyh ile olan ilişkilerini daha da geliştirmiştir. Tarihte pek çok örneklerinin görüldüğü gibi şeyhinin kızıyla evlenip onun yerine tarikat postuna oturmuştur. Esasen Şeyh Safiyyüddin, Şeyh İbrâhim Zâhid'in Gîlân'a bağlı olarak kurduğu Erdebil Tekkesi'ndeki⁹⁰¹ halifesiydi. Şeyh İbrâhim Zâhid Gîlânî, Safiyyüddin'e, Erdebil'de bir tekke kurmasını ve İslâm âleminin dört bir yanında halkı dine davet etmesini öğütlemesi ve “*Hocamdan aldığım irşad emanetini sana devrediyorum*” demesi kendisine halife tayin ettiği anlamına gelmekteydi. Şeyh Safiyyüddin'in çoğunlukla Erdebil'de bulunması ve sık sık şeyhini ziyaret

yaymaya başladı. Kendisinden sonra da oğlu Zâhîreddin Abdurrahman Sühreverdiyye Tarikatı'nı devam ettirdi. Türker Uygur, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 2019, s. 381; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 196.

⁸⁹⁹ Franz Babinger, “Safiy-ed-Din”, *İA*, X, İstanbul 1966, s. 64; Reşat Öngören, “Safiyüddîn-i Erdebilî”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 477; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 73; Naile Süleymanova, “Tarihi Süreçte Azerbaycan'da Ahilik ve Ahiler”, *Ahilik Uluslararası Sempozyumu “Kalite Merkezli Bir Yaşam” Bildiri Kitabı*, Kayseri 2011, s. 72. Kelhoran köyünden Gîlân'a pirinç getirmek için “Çeltik Emînî” olarak giden Muhammed İbrahimân isimli bir kişinin, Gîlân'da iken Şeyh İbrâhim Zâhid'in müridi olması sayesinde Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, Şeyhi Zâhid Gîlânî ile tanışmıştır. Mirza Bey Conâbedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-Mecd), Mecmua-i İntişarât-ı Edebî ve Tarihî, Tahran 1378, s. 73; Cemaleddin Mahmud Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye Ez Lemezât-ı Ulviyye*, (haz. Mehmet Serhan Tayşi), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 326.

⁹⁰⁰ Şeyh Safiyyüddin'in Şeyh İbrâhim Zâhid Gîlânî'nin müridi olarak yanına vardığı tarih 1276-1277 veya 1279 yılları olarak belirtilmektedir. Bu da Abaka Han dönemine tekabül etmektedir. Öngören, “Safiyüddîn-i Erdebilî”, s. 477. Genel kabul Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin 25 yaşında iken Şeyh Zâhid'e mürit olduğu yönündedir. Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil* I, s. 296; Süleyman Gökbulut, “İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme”, *Sûfî Araştırmaları/ Sufi Studies*, VII/13, 2016, s. 53. Şeyh Safiyyüddin'in, Şeyh İbrâhim Zâhid'e intisap tarihi ile ilgili tartışmalar için bkz. Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 83-84.

⁹⁰¹ Erdebil Tekkesi tâbiri genel olarak Şeyh Safiyyüddin'in kurmuş olduğu Safeviyye Tarikatı'nın çıkış yeri için kullanılmıştır. Bu çalışmada da Zâhidiyye Tarikatı zamanında kurulan tekke için değil Şeyh Safiyyüddin'in kendi tarikatını kurduğu tekkeyi tanımlamak için kullanılmıştır.

etmesi ve birçok olayda Erdebil tekkesinin karşımıza çıkması, Zâhidiyye müritleri arasında “Erdebilliler”⁹⁰² adlı bir taifenin bulunması ve bu taifenin Şeyh Safiyyüddin’e bağlı olması bu durumu desteklemektedir. Daha Şeyh Zahid döneminde müritler arasında bu denli söz sahibi olması, şüphesiz dinî karakterinin yanı sıra asil bir ailede doğmuş olmanın sağladığı siyasi ve maddî nüfuzun da etkisi bulunmaktadır. Safiyyüddin Erdebilî, Zâhidiyye Tarikatı postuna oturmasına rağmen çok geçmeden Halvetiyye ve Kalenderîyye Tarikatları’nı birleştirerek kendi tarikatını kurmuş ve başına geçmiştir⁹⁰³. Otuz beş yıl boyunca Erdebil bölgesinde kendisine mürit olan sufileri yetiştirmiştir. Kendi memleketi olan Erdebil’de geniş bir takipçi topluluğu bulmakta zorlanmamıştır⁹⁰⁴.

Ondördüncü yüzyılın bütün büyük tarikatlarının (Erdebiliyye, Çiştîyye, Nimetullahiyye gibi)⁹⁰⁵ başkent haricinde kurulup gelişmesi tesadüfî değildi. Bu tarikatlar merkezi otoriteden uzakta kurularak “ruhanî iktidar odağı” olarak “siyasi iktidar odağının” gölgesinde kalmamışlardır. Bu tarikatkarın kurulduğu şehirlerin ortak özellikleri de kervan yolları üzerinde yer alan ve dış dünyadan düzenli olarak haber alabilen konumda olmalarıdır⁹⁰⁶. Erdebil şehrinin jeostratejik konumunu çok iyi değerlendiren Safevî hanedanı, Azerbaycan, Gîlân, Taberistan, Deşt-i Kıpçak ve Kırım, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib (Seylan), İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde çok sayıda müride sahip oldu⁹⁰⁷. Özellikle Niksar, Amasya ve Diyarbakır gibi şehirler olmak üzere Anadolu’nun bazı bölgelerinde de Erdebil’e bağlı

⁹⁰² *Safvetü’s-Safâ*’da Zâhidiyye Tarikatı’nın Erdebil Tekkesi’nin başında bulunan Şeyh Safiyyüddin’e bağlı olan Hâce Efdâl’den bahsedilmektedir. Hatta Hâce Efdâl, Zâhidiyye Tarikatı’nın Serav’daki tekkesinin başındadır, Erdebil sufilerinden bazıları ona biat etmişlerdir. Şeyh Safiyyüddin’i Şeyh İbrâhim Zâhid’den uzak tutmaya çalışan grubun Safiyyüddin’e karşı harekete geçtikleri esnada Erdebilli müritlerle birlikte gelerek Şeyh Safiyyüddin’in yanında bulundukları görülmektedir. İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 175-177.

⁹⁰³ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 174-175, 177-178; Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, IV, s. 415-416; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 327; İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I (1-2-3. Kısımlar), (çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 14-15; İkinci, *Anadolu Aleviliği’nin Tarihsel Arka Planı*, s. 73; Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 296.

⁹⁰⁴ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri-Kökenleri ve Gelişimi*, (çev. Ahmed Emin Dağ), İstanbul Ekim 2001, s. 42.

⁹⁰⁵ Çiştîyye, Herât yakınlarındaki Çişt köyünde, Nimetullahiyye ise Mâhân’da (Kirman) kurulmuştur. Khaliq Ahmad Nizami, “Çiştîyye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 343; Mahmud Erol Kılıç, “Ni’metullâh-ı Velî”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 133.

⁹⁰⁶ Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, pp. 83.

⁹⁰⁷ Öngören, “Safeviyye”, s. 460; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 44.

müritler çoğaldı. Bütün bu bölgelerde Erdebil'deki merkez tekkeye bağlı zaviyeler kuruldu⁹⁰⁸. Bu dönemde tekke henüz Şiîleşmemiş Sünnî bir geleneği temsil ediyordu.

Şeyh Sadrüddin Musa'nın tekkenin başına geçtiği dönemde İran ve Mezopotamya'daki İlhanlı yönetimi çökmüştü ancak onun döneminde tekke zenginleşerek müritlerine bolca bahşış dağıtır hale gelmişti. Tekkenin zenginleştiği bu süreçte Şeyh Sadrüddin'e "*Halilül-Âcem*" unvanı verilmişti. Tekkenin zenginliğinin artması Mir Ahi Şadî⁹⁰⁹ gibi askerî gücü olan kişilerin Şeyh Sadrüddin'e bağlanmasına sebep olmuştur⁹¹⁰. Şeyh Sadrüddin Musa'dan sonra tarikatın başına geçen oğlu Hoca Ali, tarikatı "Siyahpûşî ve Ahilik" hareketiyle devam ettirmek istediye de dönemin şartları ve ömrünün vefa etmemesi nedeniyle bunu gerçekleştirememiştir⁹¹¹. Hoca Ali döneminde öne çıkan bu iki hareketten Ahilik tekkedeki Sünnî tasavufi-askerî gücü temsil ederken, Siyahpuşîlik de Ehl-i Beyt sevgisi ve Şiî yönünü temsil etmiştir⁹¹².

Hoca Ali'den sonra tarikatın başına geçen oğlu Şeyh İbrâhim'in Şeyh Şah unvanını alması tarikatın o güne kadar geçirmiş olduğu evrimi ve kazanmış olduğu karakteri gözler önüne sermektedir. Artık Şeyh İbrâhim sadece tekkenin şeyhi değil, aynı zamanda siyasi lideri konumuna ulaşmıştır. Buradan yola çıkarak şimdiye kadar Erdebilî Tekkesi'nin askerî hareketlilik döneminin Şeyh Cüneyd döneminde başladığı, siyasallaşma ve Şiîleşme temellerinin bu dönemde atıldığı fikri yanlıştır. Görüldüğü üzere askerî özellik aslında tarikata daha Şeyh Sadrüddin Musa döneminde Şiî temayüller de Hoca Ali döneminde kazandırılmıştır.

Şeyh İbrâhim döneminde tarikatın bütün müritlerinin ona biat etmesi onun atalarının yolundan ilerleyerek Sünnî çizgide devam ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Ancak muhtemelen Şeyh İbrâhim, Şiîlik veya Sünnîlik ile ilgili dikkat çekmeyen bir politika izlemiş olmalıdır. Çünkü onun döneminde de Erdebil halkı arasında yoğun bir Ehl-i Beyt sevgisinin olduğu ve Timurlu Mirza Şahrûh'un resmî bir vesikasında da yer aldığı üzere Erdebilli ve Gîlânî

⁹⁰⁸ Abbashi, "Safevilerin Kökenine Dair", s. 290; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 44. *Safvetü's-Safâ*'da Anadolu müritlerin isimleri de yer almaktadır. Örneğin Ali Çelebî Rûmî Âmasıyye (Amasya), Mevlânâ İsâ Esba-i Rûmî, Mevlânâ Selâhüddîn-i Rûmî gibi. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 718, 786.

⁹⁰⁹ *Safvetü's-Safâ*'da Şadî Bey olarak geçmektedir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1019.

⁹¹⁰ Savory, *Safevîler Devrinde İran*, s. 11; Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 116.

⁹¹¹ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 116-117.

⁹¹² Hoca Ali'nin Şiîliği ile ilgili tartışmalar hakkında bkz. Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 95-97.

tüccarların ve hacıların, Kerbela ve Necef'ten geçerken Ehl-i Beyt imamlarının mezarlarını ziyaret ettikleri bilinmektedir⁹¹³. Bu da müritlerin saf dinî duygularla Ehl-i Beyt'e duydukları sevgiden ziyade Oniki İmam Şiâsına meyillerine yorumlanabilir. Öte yandan tarikatın gelişimine bakıldığında bu dönem tarikatın Sünnî olmayan kitleler arasında yayılmaya başladığı bir dönem olduğu, İran'ın yanı sıra Irak, Suriye ve Anadolu'daki Sünnî olmayan ve batınî özellik gösteren bazı zümrelerin Hoca Ali dönemindeki Şîî temayüllerin etkisiyle tarikatın etrafında toplanmaya başladığı bilinmektedir⁹¹⁴. Daha Gâzân Han döneminde Ehl-i Beyt sevgisinin Şîîliğe yorumlandığı bir sürecin ardından halkın duyduğu bu sevgiyi safiyane bir sevgiye temellendirmek biraz zorlamadır. Muhakkak Sünnî gruplar tarafından da Ehl-i Beyt'e sevgi beslenilmektedir, fakat burada dikkate alınması gereken husus hem Ehl-i beyt sevgisinin hem de Kerbelâ şehitlerinin yasını tutan Şîîlerin siyasi sembol haline getirmeleridir. Bu ortamda Hoca Ali'nin Ehl-i beyt sevgisini Sünnîlikten ziyade Şîîliğin ilk nüvelerine yormamız gerekir. Ancak elbette ki bu aşırı bir Şîa anlayışı değildir. Hoca Ali dönemine bakıldığında Şîî âlimler ile ilgili olumsuz yorumlarda bulunan çağdaş âlimlerin Hoca Ali ile ilgili tek kelime dahi etmemeleri onun tam anlamıyla aşırı bir Şîî, dedesinin Anadolu'daki halifelerinden olan Şeyh Abdurrahman-ı Erzincânî'nin Hoca Ali döneminde Safeviyye Tarikatı ile ilgili olarak "...doğru yoldan ayrıldılar. İnançlarına bid'at karıştırdılar" demesi onun tam anlamıyla bir Sünnî olmadığını göstermektedir⁹¹⁵.

Şeyh Şah İbrâhim döneminde⁹¹⁶ tekkenin şöhreti daha da artmış, tarikatın ideolojik propaganda faaliyetlerinde ve maddi refahında artış olmuştur. Bu dönemde başta Anadolu

⁹¹³ Namiq Musalı, "Şeyh İbrahim Safevî Döneminde Erdebil Tekkesi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 80, (2016), s. 15. Öte yandan daha Cüstanîler döneminde Abbâsîlerden kaçarak Deylem (Gılân) bölgesine sığınan Ehl-i Beyt mensubu Yahya b. Abdullah'a Cüstanî hükümdarı tarafından sığınma hakkı verilmişti. Yahya b. Abdullah ise İkinci Kerbelâ Vak'ası olarak adlandırılan Fah isyanından son anda hayatını kurtaran iki kişiden biridir ve Fah isyanına katılanların takibata uğraması nedeniyle kendisine güvenli bir yer bulmak için İslam dünyasında pek çok yeri dolaşmış, kendisine taraftar toplamış ve nihayetinde Deylem'e sığınmıştır. Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydîleri*, s. 32, 59, 61; İlhan Yakut, "İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak'ası (172/786)", *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/1, (2017), s. 41-46.

⁹¹⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, s. 1.

⁹¹⁵ Selahattin Yılmaz, "Abdurrahman Erzincânî", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1996), s. 244; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 85.

⁹¹⁶ Şeyh İbrâhim dönemine dair günümüze ulaşan yalnızca üç belge mevcuttur. Bunlardan biri Mirza Şahrüh'un Şeyh İbrahim'e vermiş olduğu 838/1435 tarihli ferman, ikincisi Şeyh İbrahim'in oğlu Şeyh Cüneyd'i mürşitliğe atamasıyla ilgili vasiyetnâmesinin *Fütûhât-ı Şâhî*'de yer alan özetidir. Üçüncü belge ise son dönemlerde

olmak üzere birçok bölgeye halifeler gönderilmiş, tekkenin mürit sayısı çoğaltılmıştır. Şeyh Şah İbrâhim'in on sekiz yıl süren mürşitlik döneminde Karakoyunlular ile Erdebil Tekkesi'nin ilişkileri olumlu yönde seyretnmiştir. Karakoyunlu Cihanşah'ın Gürcistan Seferine katılan Şeyh İbrâhim, tekkeye cihad ruhunu getirmiştir⁹¹⁷. Şeyh İbrâhim döneminde mutedil görünen tekkenin havası Şeyh Cüneyd dönemiyle birlikte fırtınalı bir hale bürünmüştür. Safeviyye Tarikatı'nın geçirmiş olduğu bu uzun siyasallaşma ve Şiîleşme sürecinin dışa vurumu ise Şeyh Cüneyd olmuştur.

1. Erdebil Tekkesi'nde Müritler

Sufilikte Allah'ın, tek gerçek mürit olarak gördükleri mürşid-i kâmilde tecelli ettiğine inanılır. Müritler de kendi vücutlarını mürşitlerinin vücudunda gördüklerinden onun için her türlü fedakârlıkta bulunurlar. Onlar mürşitlerinden ilham aldıkları gibi, kendi tecrübelerinden ziyade onun tecrübelerini esas alır, dünyayı ve Allah'ı onun vasıtasıyla tanımaya çalışırlar. Erdebil Tekkesi'nin müritlerinin Sünnî tasavvuf anlayışında bulunan kâmil insanı, imâmet ile ifade etmeleri, bu düşünceden etkilenmiş olduklarını gösterir⁹¹⁸. Bu düşünceye sahip Safeviyye müritlerinin sayıları, Erdebil Tekkesi'nin tarikat olarak varlığını sürdürdüğü iki yüz yıl boyunca oldukça fazla olmuştur ve şehirden bağımsız olarak tekkenin müritleri “Erdebil Sufileri” adıyla anılmıştır⁹¹⁹.

Erdebil halkının çoğunluğunun Erdebil Tekkesi'ne mürit olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra İlhanlı yöneticileri ve emîrleri arasında da tekkenin itibarı bir hayli yüksekti. Erdebil Tekkesi'nin faaliyetleri, İlhanlı hükümdarı Gâzân Han ve veziri tarafından bizzat desteklenmekteydi. Vezir Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin Erdebil valisi olan oğlu Mîr Ahmed'e yazdığı mektupta, “*şeyhe hürmet göstermesini ve onunla yakından ilgilenmesini*” istiyordu. Tarikatın daha kuruluş döneminde İlhanlı hükümdarlarından Ebû Said Bahadır Han ile Melikü'l-ümerâ Emîr Çoban da tarikatın kuruluş döneminde Şeyh Safiyyüddin'e mürit olmuşlardı. Bu durum Şeyh Safiyyüddin'in tasavvufî gücünün ve müridan taifesinin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir⁹²⁰.

keşfedilmiş olup Namiq Musalı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Yeni ortaya çıkarılan bu belge Şeyh İbrâhim'in evlatlarına bıraktığı gayrimenkul mirasını ve tekkenin ekonomik durumunu göstermektedir. Musalı, “Erdebil Tekkesi'ne Dair Yeni Bir Vesika: Şeyh İbrahim Safevî'nin Miras Listesi”, s. 1084.

⁹¹⁷ Musalı, “Erdebil Tekkesi'ne Dair Yeni Bir Vesika: Şeyh İbrahim Safevî'nin Miras Listesi”, s. 1083-1084.

⁹¹⁸ Mohammednejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar”, s. 103.

⁹¹⁹ Öngören, “Safeviyye”, s. 460.

⁹²⁰ Öngören, “Safeviyye”, s. 460.

Burada Erdebil ve civarındaki bölgelerdeki Şeyh Safiyyüddin'in müritleri ile ilgili bilgi vermenin uygun olduğu kanaatindeyiz. Çünkü özellikle *Safvetü's-Safâ*'daki menkıbeleri dikkatle incelediğimizde Şeyh Safiyyüddin'e Erdebil ve civar bölgelerden tâbi olan müridan taifesinin ne denli farklı etnik gruplardan, mesleklerden ve bölgelerden geldiklerini görmekteyiz. Buna göre tekkenin müritleri arasında atkı dokuyan, zerger, çizmeci, fırıncı, marangoz, aşçı, dokumacı, demirci, sabun satıcısı, derici, terzi, ayakkabıcı, lambacı, su yolu açanlar, ipek satan, kasap, binek hayvanı kiralayan, takkeci, meddâh ve yağ satıcısı gibi orta sınıf şehir burjuvazisinden mesleklere sahip oldukları dikkat çeker⁹²¹. Erdebil Tekkesi'ne bağlı bulunan müritlerin sosyolojik kökenleri yoğun olarak şehirli esnaf ve tüccar sınıfına dayandığı görülmektedir. Özellikle orta sınıfa dayalı bir tekke olmasından dolayı aynı zamanda içinde yaşadıkları toplum için bir istikrar unsuru ve teminatı olarak da vazife görürler.

Müritlerin etnik kimlikleri ile ilgili olarak, Erdebil ile Germrûd arasında Şahrûd bölgesinde yaşayan İlyâsiyân, Sevindikîyân ve Sûciyân kavimlerinden de bahsedilmektedir⁹²². Yine *Safvetü's-Safâ*'da yer alan bir rivayette Mevlânâ Yûsuf Germrûdî ve Pîre Emîr Ali'nin, Şeyh Safiyyüddin'in yanında oturdukları sırada, Fakih Yusuf Germrûdî "*Tâlibler ve tevbe edenlerin birçoğu okuma yazmayı bilmeyen Türk, Tacik ve Kürtlerdendir. Onlar Arapça okumadıkları ve bilmedikleri gibi, Allah'ın kelamını duyduklarında, gayr-i ihtiyarî bağırmaya başlıyorlar, ama onlar aslında Kur'ân'ın manasını anlamıyorlar, hatta ayetlerin neden bahsettiğini bile bilmiyorlar*" ⁹²³ diyerek bazı müritlerden yakınmıştır. Bu cümleden Erdebil Tekkesi'nin müritlerinin, devletin üst kademelerindeki emîrlerden olduğu kadar toplumun alt sınıflarından da bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü tasavvuf tabiatı gereği her kesime hitap ederken aynı zamanda toplumların en alt kademelerindeki insanların dindarlık motiflerini de belirlemektedir.

Safvetü's-Safâ'da Şeyh Safiyyüddin döneminde sayıları giderek artan ve şeyhin halvetinde bulunmak isteyen binlerce müritten bahsedilir. Bu müritlere farklı camilerde veya mahallelerde tekkeden götürülen erzaklarla yemek dağıtılır, ayrıca onlara vefalı olmaları yani tekkeye bağlılıklarını sürdürmeleri için günlük beş bin dinar dağıtıldı⁹²⁴. Şeyh Sadreddin'in

⁹²¹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 179.

⁹²² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1111; D. T. Potts, *Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era*, Oxford University Press, 2014, p. 201.

⁹²³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 495.

⁹²⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1102.

aktardığına göre Şeyh Safiyyüddin'in iki bin küçük ve büyük halifesi vardı. Büyük halifelerin isimleri Mevlânâ İzzeddîn Merâgî, Hacı Muhammed Âdnan, Şeref Kürd, Pîre Hasan Saksînî⁹²⁵, Bâbây Merâgî, Pîre Yûsuf İlvanegî, Pîre Yûsuf Kavzenî, Hâce Efdal Seravî⁹²⁶, Mevlânâ Şemsüddin Pernikî Erdebilî, Pîre Muhammed Darverî, Pîre İshâk Dahlâhî gibi isimlerden oluşur. Bunların elinde yetişenlere de “küçük halife” denirdi ve sayıları çok yüksekti⁹²⁷. Her ne kadar bu bilgi sayı bakımından abartılı görünse de halifelerin isimlerini doğrudan Şeyh Sadreddin'in ağzından aktarması verilen sayının gerçeğe yakın olduğunu göstermektedir. Bunların haricinde Ahmed Meddâh, Muhammed Sûzenger Serâvî, Hacı Şemseddin, Pîre İzzeddîn⁹²⁸, Pîre Yûsuf, Pîre İbrâhim Kürd, Pîre Ahmed er-Revvâs el-Erdebilî, Pîre Kemâl, Pîre Ahmed Espâvî, Pîre Mahmûd en-Nahcûvânî, Pîre Süleymân Mûkâna, Pîre Kemâl Cebrâîlân Germrûdî Hâce Dîhî, Pîre Muhammed Zâviyeî, Pîre Ahmed el-Erdebilî, Mâlû Ahmed el-Enzâbî, Seyyid Cemâlüddîn İsfehânî, Mevlânâ Abdülhamîd es-Sereskânî, Pîre İsmâîl el-Erdebilî, Hacı Bilâl Habeşî, Pîre Muhammed Bedlân Tîrâbî, Pîre Muhammed Sûsî, Pîre Ali Dâlu'l-Kûmârî, Pîre Ivezşâh Pernîkî, Pîre Muhammed, İrec, Muhammed Çerkes, Hâce Hasan Şetirbân, Ahî Şehâb Şîrâzî adlı çok sayıda halifesi vardı⁹²⁹. Yaklaşık otuz yıl gibi bir sürede Şeyh Safiyyüddin zikredilen isimlerdeki halifelerini yetiştirmiş ve irşad için farklı bölgelere göndermiştir. Menâkıbnâme'ye göre Germkûh'ta Hacı Şemseddin adlı bir halife ile Hindistan'ın güneyinde Serândîb yani Seylan'da da ismi belli olmayan bir halife vardı ve bu ismi belli olmayan halife orada pek çok müride sahipti⁹³⁰.

⁹²⁵ Seyyidu'l-hulefâ Pîre Hasan Saksînî, Han Özbek döneminde Altınorda Hanlığının vatandaşı idi. Altınorda Hanlığı'ndaki irşad görevi onundu. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1115, 1117.

⁹²⁶ Hâce Efdâl, Zâhidiyye'nin müritleri arasında hatta Şeyh İbrâhim Zâhid'in seccade, tevbe ve telkin işleri ile meşgul iken daha sonra Şeyh Safiyyüddin'e olan bağlılığından dolayı Safeviyye Tarikatı'na mürit olduğu anlaşılmaktadır. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 177, 421.

⁹²⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 58, 418, 1106-1107.

⁹²⁸ Melikü'l-ubbâd Pîre İzzeddin, Şeyh Safiyyüddin'in mürididir ancak bir müddet sonra makamının yükselmesini ileri sürerek Şeyhi ile ters düşmüş, “Şeyh yaşlanmış, bir köşede oturması, dinlenmesi ve irşad seccadesini bana vermesi gerekir ki ben de irşad ve terbiye vazifesini yürüteyim” diyerek kendi şeyhliğini ilan etmişti. Bunu öğrenince sinirlenen Şeyh Safiyyüddin “Ben de bir Frengi Frengistan'dan getirmez ve bu işi (halîfeliği) de ona vermezsem bana da Şeyh Zâhid'in talebesi demesinler” dedi. Bu vesile ile Sis'te Papalığa aday ve aynı zamanda kralın kardeşi olan Efrâhâm (İbrâhim), Şeyhin müritlerinden olduğunun bilgisi verilir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 259-271.

⁹²⁹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 58-59.

⁹³⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1119, 1130.

Safvetü's-Safâ'dan anlaşıldığına göre Şeyh Safiyyüddin'in müritleri, çoğu Şâfiî ve Hanefilerden olsa da onların içerisinde birçok Şîa mazhebine mensup özellikle İsnâaşerî ve İsmâilîler bulunuyordu. Bunlar ile birlikte Mevleviyye, Kübreviyye ve Ahîlik gibi yaygın tarikat taraftarları vardı. Hatta az sayıda da olsa içlerinde Budist ve Hıristiyan olanlar bile vardı⁹³¹. Şeyh Sadrüddin'in tâbileri hakkında bilgimiz kısıtlı olsa da Safiyyüddin'in torunu Hoca Ali'nin Anadolu'da, bilhassa Teke, Hamit ve Karamanoğulları gibi güney beyliklerinde, pek çok müridi olduğu bilinmektedir.⁹³² Aynı şekilde Abdurrahman Erzincanî ile Somuncu Baba da Anadolu'daki halifelerindendi.

Şeyh ile müritleri arasında iletişim sağlayan, bulundukları yerlerde Safeviyye'ye taraftar kazanmaya çalışan halifeler mevcuttu. Bunların üstüne "Halifet'ül-hulefâ" adı verilen ve Safevî şeyhlerinin mutlak vekili ve kaymakamı olarak görülen bir yetkili tayin olunmuştu. Tarikatın tarihinde ilk defa 1508'de Şah İsmâil tarafından bu vazife için Anadolu sufilerinin başına da bir Halifetül hulefanın tayin edildiğini biliyoruz ancak bu şahsın kim olduğunu tespit edemiyoruz. Sadece söz konusu şahsın büyük bir itibar ve nüfuz kazandığını öğreniyoruz⁹³³.

2. İlhanlı Döneminde Erdebil ve Çevresindeki Tekkeler

İlhanlı döneminde bölgede bulunan tarikatların incelenmesi, İlhanlı başkentinin yakınında bulunan Erdebil ve çevresinde yaşanan tasavvufî hareketliliği göstermesi bakımından önemlidir. Kafkasya, Orta Asya ve Anadolu'ya bağlanan yollar üzerinde bir geçiş noktasını oluşturması bakımından da önem arz eden Güney Azerbaycan bölgesi birçok tarikatın faaliyet alanı ve geçiş güzergâhı olmuştur.

İlhanlılar döneminde hem başkent hem de asker anlamındaki iki "ordu"nun Erdebil yakınlarında bulunması şehrin önemini artırmıştır. Özellikle halkının çoğunluğunun müridi olduğu Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî bu dönemde dikkati çekmektedir. Zâhidiyye Tarikatı, Şeyh Safiyyüddin'in şeyhi İbrâhim Zâhid-i Gilânî'ye nisbet edilmektedir. Tarikatın adını aldığı Zâhid ismi Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gilânî'nin lakabıdır ve Şeyh Cemâleddin Tebrizî tarafından kendisine verilmiştir. İbrâhim Zâhid-i Gilânî'nin tarikat silsilesi, Şiraz'da intisap ettiği Sadi

⁹³¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 261, 583, 711, 991, 1186; Abbashî, "Safevilerin Kökenine Dair", s. 290.

⁹³² Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 8.

⁹³³ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 10; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, (çev. Özgür Koçak), Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2021, s. 17; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 45.

Şirazî vasıtasıyla Sühreverdiyye'ye de dayandığına dair görüşler⁹³⁴ mevcuttur. İbrâhim Zâhid-i Gîlânî, daha sonra şeyhi Sadi Şirazî'nin tavsiyesi üzerine Şiraz'dan Gîlân'a giderek Lahican'da bulunan Cemâleddin Tebrizî⁹³⁵'ye intisap etmiştir⁹³⁶.

İbrâhim Zâhid-i Gîlânî, şeyhi Cemâleddin Tebrizî'nin vasiyeti gereğince onun ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra Gîlân'ın kuzeyinde bulunan Güştâsfi'ye giderek burada irşad vazifesine başlamıştır. Dolayısıyla Zâhidiyye Tarikatı'nın temelleri burada atılmıştır. Posta oturmadağı bu yirmi yılda ordudan bir ortağı ile ziraatla uğraşmıştır. Ardından kendi tekkesinde posta oturarak mürşitliğe başlamış, birkaç defa Doğu Azerbaycan'ı dolaşmış, yönetici tabaka ile ilişki kurmuş⁹³⁷, İlhan Ahmed Teküder ile Şehzade Argun'un taht mücadelesinde Argun'a destek vermiş, dönemin İlhanlı hükümdarı Gâzân Han'dan büyük ilgi görmüştür. Gâzân Han ile Hiyâv (Bişkin/Meşkin) ve Serâb ziyaretleri esnasında görüştüğü bilinmektedir. Ardından dervişleri ile birlikte gelerek Erdebil'deki Şeyh Râsim Zaviyesi'ne oturmuş, Erdebil halkı onun için büyük bir zaviye inşa edip vakıflar kurmuştur⁹³⁸. Ayrıca Şeyh Zâhid, sık sık ziyaret ettiği Erdebil'de Pîrdâşım (Pîr Dâşem)⁹³⁹ Zaviyesi'nde de konaklamıştır⁹⁴⁰. Kelhoran Köyü'nde bir halvetinin olduğu da bilinmektedir⁹⁴¹.

⁹³⁴ Namiq Musalı, Şeyh İbrâhim Zâhid'in hayatını ve menkıbelerini anlattığı eserinde, Sadi Şirazî'ye intisabı hususuna ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini, çünkü her iki şeyhin de yaşlarının birbirine yakın olduğunu, İbrâhim Zâhid'in Şiraz'a ulaştığı zamanda Sadi Şirazî'nin de genç yaşta olup Şeyhlik makamına ulaşmamış olduğunu belirtmektedir. Zâhidiyye Tarikatı'nın silsilesi ve Sadi Şirazî'ye intisabı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 66-67, 72-82.

⁹³⁵ Cemaleddin Tebrizî, bazı kaynaklarda Cemaleddin Ezherî olarak geçmektedir ve Ezheriyye mezhebi ona nisbet edilmektedir. Bkz. Zülfikar Nâbiyev, *Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s. 29.

⁹³⁶ Mirza Bey Conâbedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-Mecd), Mecmua-i İntişarât-ı Edebî ve Tarihî, Tahran 1378, s. 73; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 319-320; Nâbiyev, *Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler*, s. 28; Mustafa Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 359.

⁹³⁷ Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin siyasilerle kurduğu ilişki hakkında detaylı bilgi için bkz. Gökbulut, "İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme", s. 54-57; Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 93-114.

⁹³⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 188-189; Şah, Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 345; Nişati, *Şeyx Safî Tazkirəsi*, s. 143-144; Hulvî, *Lemezât*, s. 327; Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", s. 359-360; Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 83.

⁹³⁹ Şeyh Sadreddin'in rivayet ettiği hikâyelerden birinde Pîrdâşım zaviyesini Nişati, "bizim zaviyemize qondî" şeklinde aktarmıştır. Bir başka hikâyede ise "Pîrə Daşyämün evinde qondî" diyerek bu zaviyenin varlığını da belirtmektedir. Nişati, *Şeyx Safî Tazkirəsi*, s. 136, 170.

⁹⁴⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 177; Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 335; Nişati, *Şeyx Safî Tazkirəsi*, s. 170.

İbrâhim Zâhid'in ünü çevre bölgelere yayılmaya başlayınca Şirvanşahlardan II. Ahistan da kendisine mürit olmuş ve onun adına Güştâsfî'de bir zaviye yaptırmıştır. Bu zaviyede icra ettiği irşad vazifesi neticesinde Zâhidiyye Tarikatı'nın adı, Şirvan, Güştâsfî, Kura, Doğu Azerbaycan ve Horasan'a kadar yayılmıştır. Hatta Şirvanşah Ahistan, bir müddet sonra halkının çoğunun Şeyh Zâhid'e yönelerek, sürekli ibadetle meşgul olmalarından, ziraat ve imaret işlerini aksatmalarından, bu durumun da ülkeyi etkilediğinden rahatsızlık duymaya başlamıştır. Tarikatın kendi bölgelerinde bu şekilde hızlı bir yayılma göstermesi orada bulunan bazı sufi cemaatlerinin hoşuna gitmemiş, özellikle Kalenderîler ile çekişme içine girilmiştir. Zâhidiyye ile Kalenderîler arasındaki bu mücadele bir müddet sonra Argun ile Teküder'in taht mücadelesine taşınarak siyasi bir boyut kazanmıştır. Ancak çok geçmeden rahatsızlanan Şeyh Zâhid, 1301 yılında vefat etmiştir⁹⁴².

Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî usul olarak dervişlerin cezbe ile semâ yapmalarını benimsemediğine dair görüşler mevcut olsa da onun cehrî (sesli) zikir yapan sufilerden olduğu bilinmektedir. Semâ Şeyh Zâhid'in öğretisinde de özel bir yere sahipti. Kaynaklarda şeyhin dergâhında kavvâller (hânende)⁹⁴³ eşliğinde Hû çekilerek semâ yapıldığına ve şeyhin de iştirak ettiğine dair bilgiler mevcuttur⁹⁴⁴. Ayrıca Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî kendisinden önceki üç isimle sülûk çıkartma yerine tarikatında zikr-i esmâ-yı seb'a yani Allah'ın yedi ismi "Lâilâhe illallâh, Allah, Hû, Hakk, Hay, Kayyûm, Kahhâr" zikriyle seyrü sülûk usulünü benimseyerek, müritlerine erbain çıkarma görevini verirdi⁹⁴⁵.

Zâhidiyye Tarikatı'nın silsilesi; Cemâleddîn-i Tebrizî, Şehâbeddin Mahmud, Rükneddin-i Sücâsî, Kutbüddîn-i Ebherî ve ayrıca Sa'di Şirâzî vasıtasıyla Sühreverdi'ye ulaşır⁹⁴⁶. Şeyh Zâhid-i Gîlânî farklı bölgelere halifeler göndermiştir. Onun halifeleri olabilecek müritlerinden Ahî Süleyman (İbrâhim Zâhid'in kayınpederi), Muvaffakîn, Kemâlüddîn Mâhmud Ahî Cebrâil gibi isimlerdir. Bununla birlikte Şeyh Safiyyüddin'in de bir müddet Merâğa halifeliğini⁹⁴⁷ üstlendiği belirtilmektedir. Yine bir diğer halife Hikmet-i

⁹⁴¹ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddin Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menâkibi*, I, s. 382, 532; Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkibi*, s. 89.

⁹⁴² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 197-198; Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", s. 360.

⁹⁴³ Nuri Özcan, "Hânende", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 27.

⁹⁴⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 211; Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", s. 359; Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkibi*, s. 128.

⁹⁴⁵ Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", s. 359; Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkibi*, s. 127-128.

⁹⁴⁶ Bahadıroğlu, "İbrâhim Zâhid-i Geylânî", s. 360.

⁹⁴⁷ Şeyh Zâhid, Hristiyan misyonerlerinin propagandalarına karşı faaliyette bulunmak amacıyla Şeyh Safiyyüddin'i Merâğa'ya göndermiştir. Özellikle Süryani kilisesi, İlhanlı Devleti'nin ilk başkenti olan

Şîrvânî de Gence'ye giderek burada tarikatı devam ettirmeye çalışmıştır. Şeyh Safiyyüddin'in sık sık ziyaret ettiği, Serâv'da zaviyenin başında bulunan Seyyidü'l-hulefâ Hâce Efdâl de Şeyh Zâhid'in müritlerindendir. Ancak onun ölümünden sonra Şeyh Safiyyüddin'e intisap etmiş, onun halifelerinden olmuştur. Ayrıca Ahî Yusuf isimli bir müridinin Anadolu'ya gelerek Niğde'nin Tepeviran mevkiinde inşa ettirdiği zaviyede irşada devam ettirdiği bilinmekle birlikte onun hakkında detaylı bir bilgiye ulaşılamamaktadır⁹⁴⁸.

Onun ölümünden hemen önce şeyhin nereye defnedileceği konusunda bir ihtilaf yaşanmıştır. Güştâsfî halkı şeyhin mezarının kendi şehirlerinde olmasını isterken, şeyhin oğlu Cemâleddîn Ali ise Mugan ve İştâvend'de bulunan ve imaret ve ziraat işlerinin çok yapıldığı Çumakâbad (Cubanâbad)'da olmasını ve ayrıca buraya yerleşerek ziraatle meşgul olmayı istemiştir. Şeyh Zâhid ise Gîlan'daki Siyavrûd'da bulunmasını vasiyet etmişti. Nihayetinde şeyhin talebi doğrultusunda cenazesi Siyavrûd'da defnedilmiştir⁹⁴⁹.

Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî, vefat etmeden hemen önce Zâhidiyye postuna oturması için Şeyh Safiyyüddin'i belirledi. Rivayete göre Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî, halifesi Safiyyüddin Erdebilî'nin kendi yerine geçmesini istedi. Ancak bu durum başta oğlu Cemâleddin Ali olmak üzere bazı müritleri, kendi oğlunun yerine Safiyyüddin Erdebilî'yi seçmesini kabul etmediler ve şeyhin bu kararına velayet usulüne uygun olmadığı gerekçesi ile itiraz ettiler. Fakat Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî, onların itirazlarına engel olmak için her ikisinin de tarikat içindeki mertebesini ortaya koymaya çalıştı. Bunun için ikisinin de nerede olduklarını sordu. Oğlu Cemâleddin Ali'nin tekkenin haremindedir, Safiyyüddin'in de yarım fersah uzaklıkta olduğunu söylemelerinin üzerine Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî “*ikisine de sesleneceğim, her birine rütbe ve makamını siz veriniz*” dedi. Yüksek bir sesle oğluna seslendi fakat cevap gelmedi. Damadı ve halifesi olan Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'ye seslendi ve anında cevap geldi: “*Lebbeyk ve Sâdık, Yâ, tekkede kıdeme yerleştiren ve Mürşid Şeyh! Sâfi*

Merâğa'da misyonerlik faaliyetlerine hız vermiş ve mabetler kurmuştu. Fakat Gazan Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesiyle beraber durum değişmiş, Hristiyan misyonerler için zor bir süreç başlamıştı. Safvetü's-Safâ'da yer alan bilgilere göre Şeyh İbrâhim Zâhid, Merâğa'dan gelen bir grubun daveti üzerine, buraya Şeyh Safiyyüddin'i halkı irşad ve terbiye için göndermiştir. Merâğa'daki kilisenin camiye dönüştürülmesine tanıklık eden Safiyyüddin daha sonra Erdebil'e halife olarak tayin edilmiştir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 161, 164; Musalî, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 161-162.

⁹⁴⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 146, 162, 165, 419, 10991140-1141; Bahadıroğlu, “İbrâhim Zâhid-i Geylânî”, s. 360.

⁹⁴⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 242.

neredesin? buyurduğunuzda odamdaydım, sesinizi işittim ve hizmete koştum” dedi⁹⁵⁰. Bunun üzerine Şeyh Safiyyüddin’in yetkinliği anlaşıldığından, Şeyh Zâhid’in yerine posta oturmasına tepki göstermediler.

Şeyh Safiyyüddin, bir müddet Zâhidiyye’nin bir temsilcisi olarak faaliyet gösterdiyse de İbrâhim Zâhid-i Gılânî’den sonra tarikat silsilesi *Halvetiyye* ve *Safeviyye* şeklinde iki ayrı tarikat olarak devam etti. Muhtemel olarak oğlu Cemâleddin Ali’nin devam ettirdiği kol da, onun vefatından sonra Safeviyye içerisinde eridi⁹⁵¹. Zâhidiyye Tarikatı’nın adı devam etmese de meşrebi Safeviyye ve Halvetiyye ile kurumsallaşmıştır. Halvetiyye Tarikatı, İbrâhim Zâhid-i Gılânî’nin seyrü sülûk usulünü⁹⁵² takip ederek çok sayıda tarikat ortaya çıkarmıştır⁹⁵³.

Erdebil bölgesinde pek çok şeyhin ismi geçmektedir. Bunlardan bazıları *Safvetü’s-Safâ*’da zikredilmektedir. Şeyh Safiyyüddin’in babası Eminüddin Cebrâil’in müridi olduğu Mevlânâ İmam Rabbânî Hâce Kemâlüddin Arabşâh Erdebilî, Cüneyd-i Bağdâdî’nin müritlerinden Şeyh Ferec Erdebilî, Şeyh Şehabeddin Sühreverdî’nin müridi Rûkn Muhyiddin Erdebilî, Ebu’l-Kâsım Cüneyd’in müridi Şeyh Ebû Saîd Erdebilî gibi⁹⁵⁴. Mugan’ın köylerinden olan Mevlânâ Taceddin Düzlekî adlı bir şeyhten de bahsedilmektedir. Bu kişi Şeyh Safiyyüddin’in Şeyhi Gılânî’ye intisap etmeden önce onun müridi olmuş, daha sonra İbrâhim Zâhid-i Gılânî ile ters düşmüş ve kendisi de şeyhlik iddiasında bulunmuştur⁹⁵⁵.

Şeyh Safiyyüddin Erdebilî ve Şeyhi İbrâhim Zâhid Gılânî ile çağdaş olup Erdebil’de yaşayan mutasavvıflar arasında Mevlânâ Şemsüddin Muhammed Zerger, Mevlânâ Necmeddin Pîre Erdebilî, Mevlânâ Taceddin İvezşâh, Mevlâna Ataüddin Atâullâh, Mevlânâ Şemseddin Akmiyunî, Mevlânâ Şehîd Kadı Cemâlüddin Erdebilî, Pîre Melikşâh Amûkînî Erdebilî, Şemseddin Kâseger Erdebilî, Mevlânâ Şemseddin Abdulmelikân ve Pîre İvez Cû Germrûdî gibi isimler vardı⁹⁵⁶.

⁹⁵⁰ Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*, IV, s. 416; İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 15; Ahmed Tacbahş, *Tarih-i Safeviyye*, İntişârât-ı Nevid-Şiraz, Şiraz 1372, s. 12.

⁹⁵¹ Reşat Öngören, “Safeviyye”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 460.

⁹⁵² Şeyh İbrâhim Zâhid’in seyrü sülûk usulü hakkında detaylı bilgi için bkz. Musah, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 127.

⁹⁵³ Bahadıroğlu, “İbrâhim Zâhid-i Geylânî” s. 360; Gökbulut, “İbrahim Zâhid Gılânî Üzerine Bir İnceleme”, s. 61.

⁹⁵⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 91; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, II, s.89, 91.

⁹⁵⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 225-226.

⁹⁵⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 192, 393; Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddin Erdebilî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 178.

Safvetü's-Safâ'da yer alan bir hikâyede “Mevlânâ Şemsüddîn Akmiyûnî, Ahî İzzeddin Balusânî'den rivayet ederek, Şeyh Bâyezîd-i Bistâmî'nin oğullarından biriyle Şeyh'in huzuruna gittik. Hâlbuki o gencin kalbinde biraz inkâr vardı. Zaviye'nin hadimleri sofrayı getirdiklerinde o genç “ben bir niyet ettim, eğer Şeyh arif biri ise niyetimi yerine getirir”. Bir süre sonra gördüm ki hadim geldi ve bir kâse bal getirdi ve “Şeyh, yoldan geldiniz bu balı yiyin buyurdu” dedi. O genç kalkıp hadimin ayağına kapandı ki “Beni Şeyh'in huzuruna götür ki tevbe edelim.” Ona “Durum nedir?” diye sordum. O da “Niyet etti ki eğer Şeyh arif biri olsa bu an benim için bir kâse bal göndersin ve öyle de gönderdi” dedi” şeklinde anlatılmaktadır. Menâkıbnâme'de yer alan bir başka hikâyede ise bir müridin sorununu çözerken şeyhin verdiği cevaba karşılık mürit, “Şeyh, bu durumu Şeyh Bayezîd-i Bistâmî'nin müritlerinden biri söylemişti ve başka türlü anlatmıştı” demişti. Şeyh Safiyyüddin ise “Bunu duymuş muydun?” diye sordu. Mürit “Evet, onu kitabın kenarına yazmışım” deyince şeyh “Git, onu kes” dedi⁹⁵⁷. Bu hikâyelerden ilk mutasavvıflardan Bayezid-i Bistami'nin neslinden⁹⁵⁸ gelenlerin bu bölgede yaşadığını, manevî olarak Şeyh Bayezid-i Bistami ile temas kurulmaya çalışıldığını ve hatta Şeyh Bayezid'in neslinden olanların Erdebil Tekkesi ile pek iyi ilişkilerinin bulunmadıklarını anlamak mümkündür.

Yine zikredilen eserde Şeyh Safiyyüddin'in Pîre Mûsâ Kara Sakkalî adlı müridi hikâyesini anlatırken bir süreliğine şeyhten yüz çevirdiğini, Arap isimli bir şeyhe mürit olduğunu, bu şeyhin de makalatında Bâyezid-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdadî ve Hüseyin b. Mansur (Hallac) gibi şeyhlerden söz ettiğini aktarır. Hikâyenin devamında Pîre Mûsâ, Şeyh Safiyyüddin'in huzuruna tekrar çıktığında ise Şeyh'in ona “Mübâhiyân⁹⁵⁹'ın sohbetine mi düştün? O tarikat bizden değildir” demiştir⁹⁶⁰. Ayrıca bölgede Muhammed Venestânkî adlı bir şeyhin bulunduğu ve mübahîlerden olduğu bilinmektedir⁹⁶¹.

⁹⁵⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 721, 779.

⁹⁵⁸ Hikâyede فرزند yani çocuk olarak verilse de Şeyh Bayezid-i Bistami (ö. 234/848) ile Şeyh Safiyyüddin'in yaşadıkları dönem arasında yaklaşık dört yüzyıllık bir zaman farkı vardır. Dolayısıyla kastedilen onun soyundan gelenlerdir.

⁹⁵⁹ Mübâhiyân, İbâhî ve tâife-i ibâhiyye, genel anlamda hiçbir dinî yasak tanımadıkları için Müslümanlık dışı zümreleri ifade eden terimlerdenidir. İbahîyye, Batniliğin veya aşırı Şîî grupların isimlerinden kabul edilir. Hasan Onat, “İbahîyye”, *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 252; Ahmet Yaşar Ocak, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi-Makaleler Araştırmalar*-, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 259.

⁹⁶⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 728-729.

⁹⁶¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 873.

Şeyh Safiyyüddin döneminde Şeyh ile nifak içerisinde olan bazı mutasavvıflar da vardı. Bunlardan bazılarının isimleri Melikü'l-hulefâ Pîre Ivez Pîşkîni⁹⁶², Mevlânâ Nasîrüddîn-i Erdebîlî⁹⁶³ idi. Ayrıca Kûmâv'da Şâfiî isimli bir bilgin bulunuyordu ki bu bilginin şeyhe karşı olumsuz düşüncelere sahipti⁹⁶⁴. *Safvetü's-Safâ*'da bölgede yer alan Dîhgâh'ta Hüseyin isimli birinin siyahpûşların müritlerinden olduğu ve daha sonra şeyhin tarikine meyletmesi üzerine, bölgenin Siyahpûş halifesi Ivez'in onu öldürmeye azmetmesi ve birkaç Türk'ün⁹⁶⁵ eliyle Hüseyin'i kurtardığı aktarılmaktadır⁹⁶⁶. Buradan anlaşılacağı üzere Siyahpuş yani Ehl-i Beyt'in yasını tutan bir grubun Şeyh Safiyyüddin döneminde ve öncesinde bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yukarıda Şeyh ile anlaşmazlığı bulunan Melikü'l-hulefâ Pîre Ivez'in burada adı geçen halife Ivez olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Şeyh Safiyyüddin'in Sünnî-Şâfiî olması Şîî temelli olan Siyahpûşlar ile anlaşmazlığının bulunması onun Sünnî kimliğini teyit eder. Öyle ki eserin yazıldığı dönemden sonra posta oturan Hoca Ali'nin “siyahpûş” olarak anılması da burada tarikatın Şîleşmeye başladığının delili gibidir. Çünkü eskiden beri belli bir zümreye hitap ettiği bilinen “Siyahpûş” tabirinin bir şeyhe verilmesi ve hatta müritleri tarafından kullanılması bir tesadüf değildir.

Şeyh Safiyyüddin'in yaşadığı dönemde Pernik köyünde, Muhammed Rezinân adlı biri şeyhliğini ilan etmiş, gelecekte haberler verip doğru çıktığı için halktan ona bağlananlar olmuştu. Şeyh Safiyyüddin'e onun haberi ulaştığında Muhammed Rezinân'ı esrar kullanmakla itham etmişti⁹⁶⁷. Esrar ifadesi söz konusu şahsın Alamut İsmâîlîlerinden olma ihtimalini akla getirmektedir.

Yine *Safvetü's-Safâ*'da Ebu'l-Kâsım Surkîni'nin temsilcisi olan Muhammed b. Devletşâh adlı bir kişinin şeyhlik iddiasında bulunduğu ve bu zatın Şeyh Safiyyüddin'e sığınarak onun şefaatinin istediğinden, bir başka hikâyede de Nureddin isimli bir kişinin kendisini Ebu'l-Kâsımîyân müridi saydığından bahsedilmektedir⁹⁶⁸. Ezcümle buradan bölgede Ebu'l-Kâsım Surkîni isimli bir şeyhin ve müritlerinin varlığından haberdar

⁹⁶² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 792.

⁹⁶³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 804.

⁹⁶⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 827.

⁹⁶⁵ Burada Türk olarak ifade edilen grup Moğollardır. Çünkü *Safvetü's-Safâ*'da Moğolları tanımlarken sıklıkla “Türk” olarak verilmektedir.

⁹⁶⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 837.

⁹⁶⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 869.

⁹⁶⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1003, 1005.

olunmaktadır. Yine hikâyelerden anlaşıldığı kadarıyla iki tarikat da birbirlerini inkâr içindedirler. Ayrıca bu Ebu'l-Kâsımîyân taifesinden bazıları Germrûd'un Türk (Terk) köyüne gelerek şeyhlik iddiasında bulunan Rûkn adlı bir kişinin müridi olmuşlardı ve menakıpnameye göre ona inananlar mürted olmuşlardı⁹⁶⁹. Burada mürted ifadesine binaen Rûkn'ün temsil ettiği tarikatın Şîî olma ihtimali söz konusudur.

Gîlân'ın Reşt şehrinde Ahmed isimli bir kasabın hikâyesi anlatılırken “*Gilelilerin itikadına ters, İslâm'a ve Şeyh Safiyyüddin'e küfür ederdi*” demektedir. Bir gün dergâhlarında otururken Ahmed'in cemaatin ortasında “*Şeyh boğazıma bir ip doladı ve çekiyor*” diye bağırıştır⁹⁷⁰. Buradan Şîî karakterli bir yapının Reşt'te var olduğunu anlamaktayız.

Seyyidü'l-Meşâyih olarak anılan Hâce Muhammed Kucecî de döneminin ünlü şeyhlerindendi. Serâv, Germrûd ve Heştrûd'da müritleri vardı. Şeyh Ömer Helvâyî Erdebilî onun müritlerindendi. *Safvetü's-Safâ*'ya göre Sereskân Köyü'nün büyük çoğunluğu Hâce Muhammed b. Hâce Kucecî (Kececî)'nin müritleriydiler. Kucecî kavminin⁹⁷¹ bir kısmının kusur ve ihmalleri bulunuyor, onlar sîret ve tarikata uymuyor, sünneti, şeriatı ve mahremleri korumuyordular. Mevlânâ Abdülhamid onları “emr-i bi'l ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker” yani onları iyiliği emredip kötülükten sakınmalarını emrediyordu. Menâkıba göre onların önyargıları (bağnazlıkları) yoğun olduğundan Hâce Muhammed Kucecî'yi köylerine davet ederek, Mevlânâ Abdülhamid'i şikâyet ettiler. Hâce Muhammed, Mevlânâ Abdülhamid'in yanına giderek “*Neden benim tebaamı incitiyorsun?*” diye sordu. Mevlânâ cevaben “*Hâce Muhammed Bozorg, büyük biridir ve Allah'ın evliyasındandır, ama bazılarını görüyorum ki onlar sünnet ve şeriate aykırıdır. Cuma ve cemaati terk etmişler, namazı bile terk etmişlerdir. O yüzden çaresiz onlara emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l-münker vâcib olmuştur*” demiştir. Hâce Muhammed ise ona hak vererek onların kusurlarını itiraf etmiş oldu⁹⁷². Burada hem dinî hem de siyasi bir lider rolüne sahip olan Hâce Muhammed b. Hâce Kucecî'nin varlığını görmekteyiz. Öte yandan bahsedilen kavmin mülhid olarak tanımlanmaması, eksiklik ve ihmallerinin olduğu, mahreme dikkat etmedikleri, namazı terk ettikleri vurgulanarak

⁹⁶⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1006.

⁹⁷⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1066.

⁹⁷¹ *Safvetü's-Safâ*'da bu halk ile ilgili olarak “bazılarının Nemâverdi'nin müridi olduklarını, dalâlet ve bid'at içinde, kadın-erkek mahremiyet hicâbını şer'îlik saygısını ortadan kaldırdıklarını, kadın-erkek bir arada semâ yaptıklarını, birbirleri için secde yaptıklarını, zahirde Allah'ın kulları, bâtında ise şeytanın ashabı olduklarını” yazmaktadır. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 163.

⁹⁷² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 67, 163, 1178-1179.

Heterodoks karakterli bir yapıya sahip olduklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte Şeyh Hâce Muhammed Kuvecî'nin Sebelân dağı⁹⁷³ ziyaret etmesi bu fikri desteklemektedir. Ayrıca burada belirtmek gerekirken, emr-i bi'l ma'ruf nehy-i ani'l-münker burada sadece dinî tasavvufî bir terim olarak kullanılmamıştır⁹⁷⁴.

Kuvecî kavminin şikâyetleri yalnızca kendilerine dinî anlamda iyinin emredilmesi, kötünün yasaklanmasından kaynaklanmamaktadır. Onüçüncü yüzyılda da İran'ın kuzey bölgelerinde her yıl hükümdardan izin alan âlimler, halkı sorguya çeker, eksiklerini itiraf ettirir ve onu cezalandırırdı. Halkı bid'attan ve İslâm'ın yasakları arasında özellikle şarap, kadın ve müzikten sakındırırlardı. Bu uygulama gereği İslâm'a aykırı hareketleri sergileyen kişilere önce öğüt ve sözlü uyarıda bulunup, duruma göre tahkir hatta şiddete (kırbaqlama) varan yaptırımlar ve cezalar uygulanırdı⁹⁷⁵. Buna maruz kalan taife kendi liderlerine şikâyetle bulunmuşlardır.

Ayrıca Şeyh Sadrüddin döneminde bir mürit, şeyhe bağlanmadan önce Seyyidi Ahmedî'nin âşıklarından ve Pîre Emîr Kikâbâdî'nin müridi olduğundan bahsetmektedir⁹⁷⁶. Bu da bu iki ismin burada yaşayıp yaşamadığını bilmesek de en nihayetinde burada etkilerinin bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Safvetü's-Safâ'da Erdebil'in Germrûd -Pernîk- köyünde bir Kalenderî Tekkesi'nin varlığını görmekteyiz. Tekkenin başında kendisine Şeyh Kalender denilen bir kişi

⁹⁷³ *Safvetü's-Safâ*'nın pek çok yerinde de geçtiği üzere bu dönemde özellikle Sünnî din adamlarına, şeyhlere ve dervişlere, Sebelân dağı ziyaret etmeleri yasaklanmıştır. Zerdüştlük ile ilgisini bildiğimiz bu dağın, İslâmî süreçte heterodoks yapıya manevî alt yapı oluşturduğu kanaatine sahip olmak mümkündür. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 93.

⁹⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. Michael Cook, *Forbidding Wrong in Islam*, Cambridge University Press, New York 2003, p. 100.

⁹⁷⁵ Emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker görevi ile ilgili pekçok İslâm âliminin görüşleri vardır. Gazzali bu görevi üç seviyeye ayırmaktadır. İlki insanlara saldırmayı gerektirmeyen, içki kaplarını ve müzik aletlerini dökmek veya kırmak, gerekiyorsa kişiyi kolundan tutup çıkarmaktır. İkinci seviye failin şahsına yönelik fiili şiddettir. Kişi önce sert bir şekilde uyarılır, tehdit edilir. Gerekli yerlerde yumruk, tekme ve sopa kullanımı yapılarak uyarılır, hatta kamusal düzeni bozmayacak şekilde silahla ateş de edilebilir. Üçüncü seviye ise yardımcı olacak silahlı adamlar bulundurmaktır. Ancak zalim yöneticiler için sadece iyi ve yasaklar hakkında bilgilendirme ve nasihat metotlarının kullanılabileceğini, ancak kötülük ve fitneye sebep olmayacaksa sert bir üslupla uyarmanın da yapılabileceğini savunmaktadır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, "Emir bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker", *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 138-141; Cook, *Forbidding Wrong in Islam*, p. 29-31.

⁹⁷⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1047-1048.

bulunmaktaydı ve bu şeyh, Melik Muhammed Hasenân'ın tekkeye bağışlamış olduğu vakıflarla müritlerine tekkede yemek dağıtır, onlarla semâ ederdi. Hatta menkıbede Şeyh Safiyyüddin'in Şeyh Kalender'i abdestsiz namaz kılmakla itham ettiği görülmektedir. Yine eserden Perdeliz köyünde Kalenderîlerin yaşadığı anlaşılmaktadır. Şeyh Sultaniye'ye giderken Perdeliz köyünde Kalenderîlerin kendisini ziyaret ettikleri ve şeyhten, halkın getirdiği yiyecekler ile bir de yüz dinar istedikleri görülür⁹⁷⁷.

Erdebil bölgesinde var olduğunu bildiğimiz diğer bir tekke de Nusret-i Fakîre zaviyesidir. Geyhatu döneminde yazılmış olan Farsça fermanda, Emîr Bay-itmiş'in Mendişîn Köyünü bağışladığı Nusret-i Fakîre zaviyesinin varlığını öğrenmekteyiz⁹⁷⁸. Abol'ala Soudavar (Ebû'l-'Alâ Sûdâver)'in belirttiğine göre bu zaviye bir kadın dervişe aittir ve Bay-itmiş, hankahta ikamet eden ve burayı idare eden *fakire-yi zâhide-yi 'abide'*yle karşılaştıktan sonra köyü vakfetmiştir⁹⁷⁹. Bağışlanan bu arazi, İslâmiyet'in Moğol emîrleri arasında yayıldığının somut kanıtıdır.

Erdebil Tekkesi'nin kurulmasından önce Erdebil şehrinde yaşamasalar da burada etkileri olan veya ismen tanınan şeyhler de mevcuttur. Bunlardan biri Şeyh Safiyyüddin'in müridi olmak için yola çıktığı Necîbüddîn Bozkuş (Büzgâş)'tur. Hatta *Safvetü's-Safâ*'da Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî'nin müritlerinden bir kişinin şeyhe sinirlenerek Necîbüddîn Bozkuş'a mürit olmak için gittiği, Şeyh Necîbüddîn'in de ona yüz vermeyip, müritliğe kabul etmediği belirtilmektedir⁹⁸⁰.

Yine aynı eserde muhtemelen Ebû Said Bahadır Han döneminde Emîr Şeyh Hasan Celâyirî'ye hattatlık eğitimi veren Melekşah olarak tanınan Mevlânâ Bedreddin Sereskânî Heştrûdî'nin Üveys el-Karanî (Veysel Karanî)'ye intisap ettiği, ancak onun daha sonra Şeyh Safiyyüddin'e mürit olduğu bilinmektedir⁹⁸¹. Dolayısıyla Erdebil ve civarında Üveysîliğin de var olduğu anlaşılmaktadır. Aktarılan rivayette Mevlânâ Bedreddin'in, Şam'a mürşid aramak için yola çıktığı esnada rüyada Veysel Karanî tarafından Şeyh Safiyyüddin'e yönlendirildiğini görmekteyiz. Bu da bölgedeki Üveysîlerin Erdebil Tekkesi'ne bağlanmalarının alt yapısını oluşturmak maksadıyla yazılmış olmalıdır.

⁹⁷⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 637, 656-658.

⁹⁷⁸ Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", s. 184.

⁹⁷⁹ Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", s. 187.

⁹⁸⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 95, 226-228.

⁹⁸¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 992-993.

Bu isimler dışında başka bir mutasavvıfın veya kurmuş olduğu tekkesinin adına maalesef rastlanamamıştır. Var olanların da ne kadar etkili oldukları veya kimler tarafından benimsendikleri bilinmemektedir. Bu konuda kaynaklar oldukça yetersizdir.

3. Erdebil Tekkesi'nin Siyasal ve Mezhebî Dönüşümü

Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin ölümünden önce kendisini babasının manevî varisi olarak gören Cemâleddin Ali, tarikat içerisinde nüfuzu giderek artan Safiyyüddin Erdebilî'nin varlığından rahatsızlık duyuyordu. Şeyhin ölümünden sonra Şeyh Safiyyüddin Zâhidiyye Tarikatı'nın başına geçince, İbrâhim Zâhid'in büyük oğlu Cemâleddin Ali ile arasında husumet doğdu. Şeyhinin postunda üç yıl oturan Şeyh Safiyyüddin'e, Cemâleddin Ali ve beraberindekiler tarafından birkaç defa suikast bile düzenlenmişti fakat başarılı olamadılar. Şeyh Safiyyüddin Gîlân'dan Erdebil'e Sefîd-Rûd Nehri'nden geçerken gemiyi batırıp, şeyh yüzme bilmediği için boğulmasını hedeflediler ancak Şeyh gemi ile değil de kara yolundan at ile gitmeye karar vermesiyle bu planları da suya düştü. Yine Şeyhin halvetini yakmaya niyet ettiklerinde Şeyh Zâhid'in kardeşi ve Cemâleddin Ali'nin amcası Hâce Fahrüddin Yusuf bu pusudan onu haberdar etti, onu okla yaralamaya hatta zehirlemeye çalıştılar yine de istediklerini elde edemediler. Zehirlemeye çalıştıklarında ise Cemâleddin Ali'nin karısı Şeyh Safiyyüddin'e durumu bildirmişti⁹⁸².

Şeyh Safiyyüddin, mürit olarak geçirdiği yirmi yıllık bir sürenin ardından Şeyhi İbrâhim Zâhid-i Gîlânî'nin postuna oturmuş ve onun başında bulunduğu tekke, kurucusunun adına nisbetle “*Safeviyye*” veya “*Safevîlik*”, Erdebil şehrine nisbetle de “*Erdebiliyye*” olarak anılmaya başlanmıştır⁹⁸³. Safeviyye Tarikatı'nın başında istisnasız her zaman mürşid olarak Safevî soyundan gelenler bulunmuştur. Mürşitliğin daima veraset usulüyle babadan oğula intikal etmiş olması hatta oğulun yaşı küçük olsa bile onun etrafında toplanılması dikkati çekmektedir. Bunda ise müritlerin etkileri büyüktür. Ölen şeyhlerinin yerine küçük de olsa oğlunun etrafında birlik⁹⁸⁴ olmuşlardır. Tarikatın mevcut şeyhi, yerine geçecek olanı belirlemiş ve vasiyet etmiştir. Örneğin Şeyh Sadrüddin Musa, babası Şeyh Safiyyüddin'in

⁹⁸² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 788-791; Öngören, “Safiyyüddîn-i Erdebilî”, s. 477.

⁹⁸³ Allouche, *Osmanlı-Safevî İlişkileri*, s. 42; Öngören, “Safeviyye”, s. 460.

⁹⁸⁴ Şeyhin küçük yaştaki oğlunun etrafında birlik olma ve onu başa geçirme esasında Alamut İsmâîlîlerinin bir geleneği idi. Tam bu dönemlerde Alamut Kalesi Moğollar tarafından dağıtılmış, İsmâîlî dâîleri de Erdebil çevresinde dağılmışlardı. Erdebil Tekkesi'nde Şeyh Cüneyd'den sonra Şeyh Haydar ve Şah İsmail'de görüldüğü gibi tarikat içindeki siyasi fanatiklikten kaynaklanan küçük yaştaki oğlunun başa geçirilmesi İsmâîlî dâîlerinin gizli etkileri olabileceğini akla getirmektedir.

vasiyeti üzerine tarikatın başına geçmiştir. Şeyh Safiyyüddin'in vefat ettiği 1334 yılından 1392 yılına kadar tekkenin başında bulunan Şeyh Sadrüddin Musa da vefat etmeden önce yerine oğlu Hoca Ali (1392-1429)'yi geçirmiştir. Şeyh Sadrüddin'in diğer oğlu Şehabeddin'in de babasından sonra Safeviyye şeyhi olarak faaliyet gösterdiğine dair görüşler mevcut olmakla birlikte bu hususta net bir bilgi bulunmamaktadır. Hoca Ali'nin 1429 yılında vefat etmesinin ardından yerine Şeyh Şah olarak bilinen oğlu İbrâhim, ondan sonra da oğlu Şeyh Cüneyd geçmiştir. Ancak tarikatın velayet usulüyle süren mürşidliğine, sadece burada bir müdahale söz konusu olmuştur. O da babasının yerine geçen Şeyh Cüneyd'in amcası Cafer ile aralarının açılması üzerine, amcasının ve Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın baskılarına dayanamayarak Erdebil'i terk etmesi ve onun yerine ise bir müddet Hoca Ali'nin diğer oğlu Şeyh Cafer'in oturmasıdır. Fakat burada yine müritler devreye girerek Şeyh Cüneyd'in vefatının ardından ona sadık kalan müritler, küçük yaşta olmasına rağmen oğlu Şeyh Haydar'ın etrafında toplanmışlardır. Hem müritlerin hem de dayısı Akkoyunlu Uzun Hasan'ın desteğini almış olan Şeyh Haydar, 1469'da Erdebil Tekkesi'nin postuna oturtulmuştur. Müritler, Şeyh Haydar'ın daha sonra Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub ile Şirvanşah Ferruh Yesar'ın birleşik kuvvetlerine karşı giriştiği savaşta öldürülmesinin ardından ilk olarak büyük oğlu Ali'ye, onun öldürülmesinden sonra da diğer oğlu İsmâil'e biat etmişlerdir⁹⁸⁵. Erdebil Tekkesi'nin şeyhleri, yalnız ruhanî riyasete geçmemiş, aynı zamanda Erdebil içinde ve etrafındaki köylerden ve arazilerden alınan vergilerin idaresini de üstlenmiştir, böylece tekke bu haliyle siyasi bir organizasyon ve kimlik de kazanmıştır⁹⁸⁶. Yaklaşık iki asır boyunca (1301-1501) babadan oğula şeyhliğin intikal ettiği Safeviyye Tarikatı, Şah İsmail ile birlikte artık devlet haline gelerek şeyhlikten şahlığa dönüşmüştür.

Safeviyye Tarikatı müesseseseleşmeye Şeyh Sadrüddin Musa döneminde başlamış, ziyaretçileri ağırlama, yedirme, barındırma gibi işleri bu dönemde düzene koyulmuştur. Bu dönemden itibaren mürit ve ziyaretçi sayısı artmaya başlayınca bu işlerin sorumluluğunu sistemleştirme gerekliliği ortaya çıkmıştır⁹⁸⁷. Örneğin Erdebil'deki merkezî tekkenin iâşe ve infak⁹⁸⁸ işleriyle uğraşan müritlerin yanı sıra tekkeye ziyaret için gelen müritler ile Erdebil ve

⁹⁸⁵ Öngören, "Safeviyye", s. 460; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 71; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 41- 42.

⁹⁸⁶ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev: Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 10.

⁹⁸⁷ Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 83-84.

⁹⁸⁸ İnfak, nafaka vermek, nafaka vererek bir kimsenin geçimini sağlamak anlamına gelmektedir. Bkz. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, s. 437.

civarında bulunan fakirlere yemek hazırlamakla Seyyid Cemâleddin İsfahânî⁹⁸⁹ adlı bir mürit görevlendirilmiş, bu ziyaretçilerin ve müritlerin öğünlerinin hazırlanması için bir defasında 1000 koyun kesilmesi gerekmiştir⁹⁹⁰. Her gün günde üç defa çıkartılan yemek için varlıklı müritler tarafından tekkeye bağışlanan ve çeharpâ olarak adlandırılan at, deve ve eşek gibi binek hayvanları satılarak paraya çevrilmiş, bunların parasıyla alınan öküz ve koyunlar kesilerek, ziyaretçilere ve fakirlere dağıtılmıştır. Şah İsmâil, Safevi Devleti'ni kurduğunda da bu uygulamayı⁹⁹¹ devam ettirmiş hatta bu iş için Erdebil'e bir mil mesafede bulunan Sultanâbâd köyünü tahsis etmiştir⁹⁹².

Bu hususlar da bize tekkenin Erdebil şehrine etkileri ile ilgili ipuçları vermektedir. Buradan hareketle şeyhi ziyaret için gelen müritler şehirde ciddi bir nüfus hareketliliği ortaya çıkarmış, bunlar için yapılan yemekler ve yapılan masraflar şehrin ekonomisini canlandırmıştır. Ayrıca tekke sayesinde şehir mistik bir boyut da kazanmıştır.

Şeyh Sadrüddin, kendi döneminde özellikle Gürcistan, Afganistan ve Horasan'a halifeler göndererek tarikatı daha geniş bölgelere yaymaya çalıştı. Meşhur halifesi Kasım-ı Envar⁹⁹³'ı Gîlân ve 1377'de Herat'a gönderdi⁹⁹⁴. Şeyh Safiyyüddin'den başlayarak Hoca Ali

⁹⁸⁹ Seyyid Cemâleddin İsfahânî, Şeyh Safiyyüddin'in müritlerinden olup şeyhin vasiyeti üzere cenazesini yıkayıp kefenleyen kişidir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 985.

⁹⁹⁰ Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 84.

⁹⁹¹ Tarikat Şah İsmail zamanında devlet haline gelince daha önce tekke mutfağından verilen yemekler artık Şah'ın saray mutfağından verilir hale gelmiştir. Yemeklerden arta kalanlar, halk ve hatta yüksek mevki sahibi devlet memurları tarafından paylaşılmıştır. Halifetü'l-Hulefa (Şah'ın Vekili)'nın sarayın içinde diğer müritlere nazaran farklı bir konumu vardı. Bayram günlerinde sufileriyle birlikte gelerek Şah'a tebrikte bulunan Halifetü'l-Hulefa'nın, getirmiş olduğu şekerleri önce Şah'a, sonra devlet erkânına ikram etmesi bir gelenektir. Hüseyin Mircaferî, *Şiilik ve Safevî Şiiliği*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1972, s. 8.

⁹⁹² Bala, "Erdebil", s. 291; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 43.

⁹⁹³ *Ahsenü't-Tevârih*'te Serab doğumlu olan ve 1433 yılında vefat ettiğinde Hargird'de defnedildiği bildirilen Kasım-ı Envar adı ile meşhur Ali b. Nasir b. Harun b. Ebû'l-Kâsım Hüseyinî et-Tebrizî ile ilgili olarak "Önceleri irade elini Şeyh Sadreddin Erdebili'ye verdi. Bir süre sonra Şeyh Sadreddin Ali-yi Yemenî'nin sohbetine nail oldu. O cenâba bağlanıp samimi bir şekilde yola girdi. Şekli ve manevî olgunlukları tamamlandıktan sonra yüce makamının hademelerinin doğum yeri ve kaynağı olan Azerbaycan'dan başkent Herat'a şerefli bir şekilde teşrif edip İbad (kullar) fırkasının eğitimiyle meşgul oldu. Kısa bir sürede Horasan büyüklerinin ve ayanının çoğu, o makamı yüce kimsenin velâyet işaretli eşliğinin müritleri sırasına girdi. Kâbe'ye benzeyen dergâhını, kendilerinin sığınağı ve başvuracak makamı bilerek, sabah akşam samimi adımlarla onun hizmetçileri arasına girdiler... O Hazretin inci saçan kaleminden çıkan eserlerden olan gazeller divanı (Divân-ı gazeliyyât) gerçekleri içeren

döneminin de dahil olduğu ilk devirde tarikat Azerbaycan, Anadolu ve Horasan'daki Türkmen kabileler üzerinde tesirli olduğu bilinmekle beraber şimdiye kadar bu mevzu hususi bir araştırmaya konu olmamıştır⁹⁹⁵.

Tekkenin mutfığı ve giderleri ile ilgili burada anlatılanlardan Erdebil Tekkesi'nin zenginliğini de anlamak mümkündür. Zaman içindeki Gazan Han, Ebû Said Bahadır Han ve Emîr Çoban gibi İlhanlı yöneticileri tarafından tekkeye büyük meblağlarda gelir sağlayan geniş araziler ve mülkler bağışlanmıştı. Her ne kadar tekkeye ait ilk dönem vakfiyelerine ulaşamasak da daha geç tarihli vakfiyelerden tekkenin zenginliğini anlamak mümkün olmaktadır. Bu gelirler sayesinde türlü imkânlara sahip Şeyhler de dinî bir lider olarak gayet gösterişli giyinir, ihtişamlı bir hayat yaşarlardı. Bu durumu *Safvetü's-Safâ*'da geçen menkıbelerde rahatlıkla görebiliriz. Şeyh Safiyyüddin'den itibaren şeyhler giyim kuşamlarına dikkat etmiş, nefis elbiseler giymişlerdir. Hatta Şeyhlerin pek çok mala sahip olmaları ve güzel giyinmeleri bazen merkez tekkede sufiyanne bir hayat yaşayan müritlerin ve taliblerin eleştirilerine de konu olmuştur. Bu eleştirilere Şeyh Safiyyüddin, “Hz. Hasan da Hz. Hüseyin de peygamber torunuydular. Hz. Hasan nefis elbiseler giymiştir, Hz. Hüseyin yırtık pırtık giyermiş. Bu da doğrudur, o da doğrudur” şeklinde cevap vermiştir⁹⁹⁶.

a. Tekke'nin Şiileşmesi Meselesi

Erdebil tekkesi Sünnî bir tekke ve tasavvufî bir akım olarak ortaya çıktığı herkesçe bilinmektedir. Ancak zaman içinde bu tekkenin Şiileşmesi, hatta iki asır sonra Safevîlerin kuruluşuna yol açacak kadar siyasi ve Şiî bir devletin ortaya çıkması bu dönem tarihinin en dikkat çekici olayıdır. Şimdiye kadar ki çalışmalar daha çok Şeyh Cüneyd ve sonrasındaki süreç yani Şiileştikten sonraki dönem inceleme konusu yapılmıştır. Netice ortaya çıktıktan sonraki süreci incelenilmiş, fakat bu neticenin nasıl ortaya çıktığı sorgulanmamıştır. Ne yazık ki bu tekkenin niçin, nasıl ve hangi tarihsel dinamiklerden ve şartlardan etkilenerek Şiileştiği konusunda hiç durulmamış olması büyük bir eksiklik olmuştur. Biz bu başlık altında Safeviyye Tarikatı'nın Şiileşme sürecini tahlil edeceğiz.

şiiirleri kapsamakta olup değişik insan grupları arasında büyük bir şöhrete sahiptir” demektedir. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 207-209.

⁹⁹⁴ Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, IV, s. 10; Öngören, “Safeviyye”, s. 460; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 44.

⁹⁹⁵ Öngören, “Safiyyüddîn-i Erdebilî”, s. 478.

⁹⁹⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 724, 732.

Erdebil Tekkesi'nin Sünnîlikten Şîîliğe geçiş meselesi esasen bu tekkenin ve Erdebil bölgesinin hatta İran, Anadolu, Azerbaycan, Irak ve Suriyye gibi çok geniş bir bölgeyi derinden etkileyen ve etkileri günümüze kadar da devam eden en önemli tarihsel değişmelerden biridir. Şeyh Safiyyüddin ve Şeyh Sadreddin dönemlerinde Sünnî-Şâfî olan tarikat, Hoca Ali döneminden itibaren Şîî karakter arz etmeye başlamıştır. Onun şeyhliğinden önce tarikatte Şîîliğe dair herhangi bir emare tespit edemiyoruz. Hoca Ali'nin Şîî olduğunu düşündüren en belirgin özelliği ise Ehl-i Beyt'e duyduğu sevgi ve bu sebepten sürekli Şîîliği temsil eden siyah (siyahpuş) giyinmesidir. Hoca Ali'nin Ehl-i beyt sevgisi Sünnî karakterli tarikatların içinde de yer alabilen bir husustur, fakat yaşadığı dönem ve öncesindeki şartlar düşünüldüğünde Hoca Ali'nin ehl-i beyt sevgisinin Sünnîlikteki ehl-i beyt muhabbetinin ötesinde bir sevgidir. Ancak teknedeki değişim sadece Hoca Ali'nin ehl-i beyt muhabbeti ve ilgisi ile sınırlı değildir. Bilakis Moğol dinî siyasetinin de bir neticesidir.

İlhanlıların Sünnîlere karşı Şîîleri destekledikleri hatta Şîî din adamlarını yanlarında barındırdıkları gibi onların tavsiyeleri doğrultusunda Sünnîlerin aleyhine bazı uygulamaları olduğu bilinmektedir. Şîîliğin İlhanlı döneminde bu denli destek ve rağbet görmesinin ve Sünnî mezhebine karşı bu denli savunulmasının temeli Cengiz yasalarına kadar geri gitmektedir. Cengiz yasasındaki bir madde aynen şöyledir: “*Ebu Tâlib'in oğlu Ali'nin bütün ardgelenleri, bütün fakirler, Kur'an okuyucular, fakihler, hekimler, bilginler, rakipler ve tek başına inzivada yaşayanlar, müezzinler ve ölü yıkayıcılar vergi ve resimlerden (rüsumlardan) muaftırlar*”. Bu ibarede belirtildiği üzere Hz. Ali oğullarına yani ehl-i beyte saygı duyulması, Moğolların temel siyasetlerinden biridir. Aynı zamanda ehl-i beyti sevmek Şîîliğin temel alametlerinden biri idi, Sünnîlikteki ehl-i beyt sevgisinden öte, mezhebî bir şîardır. Bu durumu, 702/1302-1303 yılında bir Cuma günü Bağdat Camii'nde Şîî bir kişinin Sünnî bir imamın arkasında kıldığı namazın makbul olmadığını düşünerek, öğle namazını kaza etmesi ve bunun neticesinde çevredeki Sünnî halk tarafından öldürülüp yakılmasından sonra Gâzân Han'ın tavrında net olarak görebiliriz. Gâzân Han bu olaya çok üzülerek, “*Müslümanların İmamları: her kim daha çok namaz kılarsa sevabı daha çok olur demiyorlar mıydı? Öyleyse namazı çoğalttı diye bir kimseyi nasıl öldürürler? Hele Peygamber neslinden ve evladından birini...*” demiştir. Bu da İlhanlıların her Şîî'yi ehl-i beytten kabul ettiklerini ortaya koymaktadır⁹⁹⁷.

⁹⁹⁷ Hanîfî Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîîlik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010, s. 132-134; Alinge, *Moğol Kanunları*, s. 143-144.

Konuyu genele yaydığımızda bu durum İlhanlı sultanları arasında sınırlı kaldığı düşünülemez. Bir müddet sonra halkın da bu görüşten yola çıkarak Şiileri seyyid olarak algılaması muhtemeldir. Buradan hareketle kendilerini seyyid olarak adlandıran Safeviyye Tarikatı'nın da zaman içerisinde Peygamber ve soyuna olan sevgileri Şiiliğe dönüştüğünü düşünmek mümkündür. Ayrıca olayın gerçekleşme tarihine bakıldığında daha tekkenin ilk kurulduğu yıllarda yoğun Şii-Sünnî çatışması yaşanmıştır ve muhakkak ki Erdebil gibi orduya ve başkente yakın bir bölge, bu yaşanan durumlardan etkilenmiştir.

Bu noktada Moğolların Şiiliği destekleyen mezhep siyaseti acaba Safeviyye Tarikatı'nın Şiileşmesinde ne kadar etkili olduğu sorusunu akla getirmektedir. Olayları senkronize bir şekilde incelediğimiz zaman Moğolların yoğun Şii taraftarı olduğu dönemlerde Safevî tarikatın başında bulunan gerek Şeyh Safiyyüddin ve gerek Şeyh Sadreddin dönemlerinde Şiileştiklerine dair hiçbir işaret bulunmamaktadır. Üstelik Moğol hanları ve idarecileri ile her zaman yakın ilişkileri olmasına rağmen bu dönemlerde tekke Sünnî çizgisini devam ettirmiştir. Dolayısıyla tekkenin Şiileşmesi İlhanlıların yıkılışından yaklaşık 70-80 sene sonra olduğu görülür. Ancak Gâzân, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han dönemlerinde bağışlanan arazilerin ve imkânların zorunlu olarak tekkeyi siyasallaşma ve kurumsallaşmaya ittiğini görmekteyiz. Buradaki vakıf arazilerin tekkeye bırakılmış olması tekkeyi askerileşmeye ve siyasileşmeye zorlamıştır. Bu sebepten her ne kadar tekkenin Şiileşmesinin dışı vurumu Şeyh Cüneyd döneminde olsa da tarikattaki esas değişme ve Şiiliğin temellerinin atılması Hoca Ali dönemine denk gelmektedir.

Hoca Ali, dedesi ve babasında da olan Sünnî temelli Ehl-i Beyt sevgisini ileri boyuta taşıyarak, masum imamların yasını tutmak adına sürekli olarak siyah giyinmiştir. Bu sebepten ona siyah giyen anlamına gelen "Siyahpuş" lakabı verilmiştir⁹⁹⁸. Her ne kadar Hoca Ali Şii bir şeyh olarak tanımlanmasa da masumane şekilde de olsa Ehl-i Beyt'e aşırı sevgi beslemesi tarikatın daha sonraki Şiileşmeye başlamasının ilk temellerini atmıştır. Erdebil Tekkesi'nin müürşidi Hoca Ali'nin bu tutumunun tekkenin eski müritleri tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Şeyh Abdurrahman-ı Erzincanî'nin, Hoca Ali döneminde Anadolu'da irşad vazifesini sürdürürken *"Erdebil'deki Safiyyüddin Erdebilî'nin talebeleri bu zamana kadar temiz itikatlı, Peygamber Efendimizin ve ashabının yolunda, bid'atlardan sakınıp Allah'ın emir ve yasaklarına riayet eden, kötülöklere meydan vermeyen kimselerdi. Ama şimdi doğru yoldan ayrıldılar. İnançlarına bid'at karıştırdılar"* demesi Erdebil Tekkesi'nin Şiileşmesine bir

⁹⁹⁸ Yılmaz Karadeniz, "Safevî Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2014), s. 63.

göndermedir⁹⁹⁹. Bu da Safeviyye Tarikatı'nın, Abdurrahman Erzincanî'nin mürit olduğu dönemde Sünnî olduğu ancak kısa zaman sonra Şîileşmeye başladığını göstermektedir¹⁰⁰⁰. Elbette ki tarikatın Şîileşmesi keskin ve hızlı gelişmemiştir. Tam aksine bu dönüşüm çeyrek asırlık bir süreç içerisinde hissedilmeden yoğunlaşmıştır.

Bunun yanı sıra Abdurrahman Erzincanî'nin itiraflarından anlaşıldığı kadarı ile tarikatın Anadolu'ya gelen halifelerinin Sünnî olarak kaldığı ve Erdebil Tekkesi'nin Şîileşmesini esefle karşıladıkları görülmektedir. Öte yandan tarikatın Hoca Ali döneminde hâlâ Sünnî olduğu Şîi eğilimler göstermediğine dair görüşler de mevcuttur. Buna gerekçe olarak da Hoca Ali'yi ziyaret eden Timurîler hükümdarı Mirza Şahruh'un koyu Sünnî oluşu ve Hoca Ali'nin Kudüs'teki Halifesi İbn Saiğ'in Hanefî fakihî olması gösterilmektedir¹⁰⁰¹. Fakat şeyhlerin daha önce Sünnî veya Şîi yöneticiler ile mezhepsel kimliklerinden bağımsız olarak temaslarda bulundukları, onlara destek verdiklerine sıkça şahit olmaktayız. Bununla birlikte halife İbn Saiğ'in Hoca Ali'nin Sünnî olarak algılandığı yıllarda müritliğini devam ettirmiştir. Unutulmamalıdır ki bu esnada Anadolu halifesi olan Somuncu Baba da Sünnî mezhep üzerinedir.

Diğer yandan Deylem, Mazenderan gibi bölgeler yüzyıllardan beri Şîiliğin üssü konumundaydı ve bu coğrafya hem yakınlığı hem de eskiden beri köklü bir Şîi geçmişe sahip olması bakımından Erdebil Tekkesi'nin Şîileşmesinde etkili olduğunu farz etmekteyiz. Çünkü bu coğrafyada yoğun ve köklü bir Şîi ve İsmâilî yapı bulunduğundan, Safeviyye Tarikatı'nın şeyhleri bir bakıma kendi varlıklarını korumak, Şîi politikalar karşısında yok olup gitmemek maksadıyla Şîiliğe meylettiklerini akla getirmektedir. Her ne kadar tekkedeki Şîileşmenin alametleri Hoca Ali döneminde açıkça görülmeye başlamışsa da bizim kanaatimiz Şîileşmeye dair ilk temaslara daha önceden, babası Şeyh Sadreddin döneminde başladığı yönündedir. Şöyle ki ileride de tafsilatlı bir şekilde bahsedeceğimiz üzere Şeyh Sadreddin, Melik Eşref Çobanî ile yaşadığı gerilim ve hapis hayatından sonra bazı halifeleri ile birlikte 1354-1356 yılları arasında iki yıl boyunca kaçarak Gilân dağlarına sığınmıştır. Şeyh Sadreddin'in buradaki kaldığı yıllarda bölgedeki yoğun Şîi ve İsmaili gruplar ile yakın teması ve etkileşimi olduğunu düşünmek zorundayız. Hatta Şeyh Sadreddin'in sığınmak için

⁹⁹⁹ Yılmaz, "Abdurrahman Erzincanî", s. 244; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şîileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 85.

¹⁰⁰⁰ Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şîileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 85.

¹⁰⁰¹ Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 733.

bu bölgeyi seçmesi dahi bölgenin sarp ve sığınmaya müsait olmasının yanında bölgedeki Şîî gruplar ile daha öncesine dayanan ilişkilerinin olduğunu akla getirmektedir. Zaten dedesi İbrâhim Zâhid Gilânî de aslen buralı idi. Şeyh Sadreddin, İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonraki çalkantılı dönemde gelişmeleri yakinen takip etmiş, Çobanîler-Celayirliler gibi İlhanlı varisleri arasında çatışmalardan faydalanan Gilân, Mâzenderân ve Horasan gibi yerlerde Şîî liderler önderliğinde ortaya çıkan bağımsızlık mücadelelerinden daima haberdar olmuştur¹⁰⁰². Bütün bu olanlardan hareketle, her ne kadar somut delillere sahip olmasak da Şeyh Sadreddin'in Gilân'da saklandığı döneminde Şîîlerle münasebet kurmuş olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

Erdebil Tekkesi'nin Şîîleşmesinde önemli etkenlerden biri de Sünnî itikada sahip Osmanlılar ve Özbeklerin (Şeybanileri), uyguladığı politikalardan hoşnut olmayan kitleler özellikle de heterodoks karakterli Türkmen gruplarının Şeyh Cüneyd'den itibaren Safevilerin yanında yer almaları ve Şeyh Haydar'dan itibaren de “Kızılbaş”¹⁰⁰³ adıyla tarikatın ve devletin üst mevkilerinde yer almalarıdır¹⁰⁰⁴. Öte yandan Moğol istilasıyla birlikte darbe almış olan Sünnî İslâm anlayışına karşı Argun döneminde Hille’de Ebu Salih tarafından Şîî bir hareket başlatılmıştır. Hille ve Vasıt bölgesinde önemli bir darbe daha alan Ehl-i Sünnet, Argun'un Sünnî Müslümanlara karşı düşmanca tavır sergilemesi, Şîîlerin güçlenmesine sebep olmuştur¹⁰⁰⁵.

Erdebil Tekkesi'nin kurumsallaşarak hem siyasi bir oluşum içine girmesi hem de Şîîleşerek mezhepsel farklılaşmaya gitmesinin belli başlı nedenleri vardır. Bu nedenlerden en önemlisi İlhanlı Devleti'nin izlediği politikaların bölgede bırakmış olduğu etkilerdir. İlhanlı yöneticilerinin tekke ile olan ilişkileri, Sünnî-Şîî rekabeti içerisinde Şîîleri ön planda tutmaları gibi. Ayrıca bölgeye dağılmış olan Alamut dâîlerinin tekkeye tesirleri, Şâfîîlik ile Şîîlik arasındaki geçişlilik gibi unsurlar tekkenin dönüşümüne neden olan unsurlardır. Tekkenin Hoca Ali şahsında bir Şîîleşme süreci söz konusudur fakat bütün tarihî olaylarda olduğu gibi

¹⁰⁰² Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkabeleri*, I, s. 80-81.

¹⁰⁰³ Cemâleddin Hulvî eserinde Şeyh Safiyyüddîn'in seyyidliğinden bahsederken “Torunları uzun zaman sonra siyâdet davasına kalkışıp, “Haydarî Kızıl Tâc” giyip, ona tâbi olan dervişleri iki fırkaya ayrılarak, bir kısmı “Kızıl kisve” giymeleri sebebiyle “Kızılbaş”, bir kısmı da “Siyah kisve” giymeleri sebebiyle “Karabaş” dendi. Sonraları ise Karabaş Sünnî olanlarına, Kızılbaş da Haydar'ın şekâsına (şakilerine tâbi olanlara verilen bir unvan bir ıstılah oldu” demektedir. Detaylı bilgi için bkz. Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 327.

¹⁰⁰⁴ Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şîîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 89.

¹⁰⁰⁵ Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2011, s. 166-167.

burada da bir neden-sonuç ilişkisi mevcuttur ve nihayetinde İlhanlı yöneticilerinin Erdebil şehrinin de içinde yer aldığı bu topraklarda uyguladıkları siyasetin yankılarını Hoca Ali döneminde görmekteyiz. Tekkedeki bu değişimin daha öncesinden gelen alt yapısının olduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple bu dönüşümün en etkili nedenleri olarak gördüğümüz başlıkları aşağıda ayrıca ele alacağız.

C. İlhanlı Yönetimi ile Erdebil Tekkesi'nin İlişkileri ve Özerklik Verilmesi

Tasavvuf tarihinde, tasavvuf döneminden tarikatleşme dönemine geçiş XII. asırda başlayan bir süreçti. Moğolların İslâm dünyasına girdiği XIII. asırda yeni tarikatların ortaya çıktığı bir süreçten geçilmekte idi. Ancak XIII. asrın ortalarına gelindiğinde İslâm dünyasının her tarafında özellikle de doğu İslâm dünyasında birçok tasavvufî hareketin tarikatleştiği dikkat çeker. Bu yüzyıl adeta bir tarikatler yüzyılı tanımlamasını hak edecek bir dönemdi¹⁰⁰⁶. Ancak genel anlamda İslâm tasavvufunun bu denli tarikatlaşmasında özel manada da Zâhidiyye hareketinin Safeviyye Tarikatı'na dönüşmesinde Moğol/İlhanlı idaresinin ve bu dönemde yaşananların etkisi hâlâ tam olarak anlaşılabilmiş değildir.

Genel olarak şunu söyleyebiliriz ki Moğol öncesi dönemde sufizm, bir mürşit etrafında toplanıp bireysel zahitlik şeklinde iken İlhanlı döneminde örgütlü kardeşlik ve kitlesel bir hareket haline dönüşmüş, bu örgütsel tarikatlar hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Özellikle 1305 ile 1365 yılları arasında da başta Erdebil olmak üzere birçok şehirde sufî mezarlarının etrafına türbeler inşa edilmiş ve dinî faaliyetlerin ana merkezi olma özelliği camilerden bu türbelere kaymıştır. Hatta türbelerin yapımında İlhanlı yöneticilerinin sufî cemaatlerle iş birliği içinde olduğu da görülmüştür¹⁰⁰⁷.

İlhanlı döneminde ve sonrasında (istila ve tabiyet döneminde) yaşanan olaylar, halkın içinde bulunduğu durum karşısında sufîler ve şeyhler, dünya işlerinden ve burada çektikleri zulümlerden dolayı teselli mekânı olarak tekkeleri görmüşler, şeyhler ilm-i bâtına ağırlık vermişler, halkın dikkatini daha derin konulara çekmeye çalışmışlardır. Çaresizce bir kurtuluş yolu arayan halk, şeyhlerin tavırlarından ve tekkelerdeki konuşmalarından etkilenerек kitleler halinde onların etrafına toplanmışlardır. İnsanları etrafında toplayan şeyhlerin içtimaî

¹⁰⁰⁶ Mustafa Demirci, “Yüzyıl Değerlendirmesi”, *Tarihte Müslümanlar*, IV, (ed. Mustafa Demirci-Nurullah Yazar), Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 373-392; Rauf Kahraman Ürkmez, “Tasavvufun Tarikatlaşma Süreci ve Yaygınlaşması”, *Tarihte Müslümanlar*, IV, (ed. Mustafa Demirci-Nurullah Yazar), Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 363-366.

¹⁰⁰⁷ Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, s. 78-79.

gücünün farkına varan yöneticiler ise onlara sevgi ve saygı duymaya başlamışlardır. Bu süreçte tarikat şeyhleri yerel halk ile Moğol idarecileri arasında arabulucu rolü üstlenmişlerdir. Şeyhler de müritlerinin sayısı arttıkça, zalim yöneticilere karşı muhalif bir tavır sergileyerek onlardan kendi haklarını tanımalarını istemişlerdir¹⁰⁰⁸.

İlhanlı döneminde özellikle XIV. yüzyılda tarikat şeyhleri eskiye nisbetle dünyadan elini eteğini çeken kimseler değildi, bilakis İlhanlı hükümdarları ve yöneticileri ile iyi ilişkiler kuran, hatta onlarla arkadaşlık eden, dönemin güçlü ve zengin ailelerinin üyeleri idiler. Biz bu durumu dönemdeki aktif olan pek çok tarikat liderinin ilişkilerinde görebilmekteyiz. Bunların bir kısmı çok zengin olmuş, tekkelerine hükümdarların bağışlamış oldukları vakıflarında büyük servetleri yönetmişlerdir¹⁰⁰⁹. Bu durum ise iki taraflıdır ve karşılıklı bir ilişkiye dayanmaktadır. Sufiler saraya yakın fakat prensipte saraydan bağımsız, yönetici müritler de bir yandan görevlerini yürütüp bir yandan şeyhlerle ruhani ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Bu sebepten sufizm ve devlet erkânı birbiriyle iç içe olmuştur¹⁰¹⁰. Bu durum tarikatların özellikle de Erdebil Tekkesi'nin zenginliğinin artmasını sağlamıştır.

Cengiz Han yasasında yer alan “*Müslim, Hristiyan ve putperest abidleri ayrıca tamamıyla kendilerini dine vermiş olan kişiler her türlü vergiden ve resîmden muaftır*” emri gereği tarikatlara vergi muafiyeti sağlanmıştır. Cengiz Han döneminden itibaren İlhanlılarda da benimsenen “dinî liderlerin ya da ruhanîlerin ağır vergi yükünden muaf olmaları” bu grupların iktisadî olarak güçlenmesinde etkili olmuştur¹⁰¹¹. İlhanlı hükümdarlarının bağışladıkları vakıflar, tanıdıkları vergi muafiyetleri ve korumaları sayesinde Erdebil şeyhleri önemli miktarda varlığın idarecileri vazifesini de üstlenmişlerdir¹⁰¹². Burada aslolan vakıf arazilerdir. Tekkeye bağışlanmış olan bu mal ve akarların tarikata pek çok açıdan katkısının olduğu muhakkaktır. Çünkü bu araziler üzerinde tarım yapılabilen, müritleri buradaki ziraat için ekip biçmeye yönlendirmeleri, tekkenin mutfağına giren erzakların buralardan temini, ortakçılar mahsulün temini ve satışından kaynaklanan piyasa ilişkileri gibi tekkeye pek çok yönden katkıları vardır.

¹⁰⁰⁸ Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, s. 92; Mohammedsnejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar”, s. 111; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 160.

¹⁰⁰⁹ Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, s. 80.

¹⁰¹⁰ Carl W. Ernst, *Eternal Garden: Mysticism, History and Politics at a South Asian Sufi Center*, Foreword by Annemarie Schimmel, Lerner Publications Company, Minneapolis 2003, p. 244.

¹⁰¹¹ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 57-58.

¹⁰¹² Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, pp. 90.

İlhanlıların tarikatları kendi kontrollerinde nasıl tuttuklarının en güzel örneğini Alamut İsmâîlîleri ile ilişkilerinde daha açık görmekteyiz. Uzun bir süre mücadele ettikleri ve yok etmek için çaba sarfettikleri İsmâîlîler, Alamut Kalesi düştükten sonra İsmâîlî dâîler etrafa dağılarak bu tarikatların içlerinde kamufle olmuşlardı. İsmâîlî dâîlerin Alamut'tan sonra yoğun olarak dağıldıkları bölgelerin başında Erdebil bölgesi gelmekte idi. Hatta İsmâîlî dâîlerinin Safeviyye Tarikatı'na nüfuzu meselesi bunlar arasında en çok dikkat çeken ve hâlâ tartışılan bir konudur. İlhanlılar, İsmâîlî dâîlerinin isyan potansiyelini ve tecrübelerini bildiklerinden onların tekrar gün yüzüne çıkmalarına engel olmak maksadıyla tarikatları sürekli gözetim ve kontrol altında tutmaya çalışmışlardır. Bölgede giderek nüfuzları artan tarikatların manevî gücünü kendilerine kanalize ederek, karşılarında yer almalarının önüne geçmek istemişlerdir. Her ne kadar açıkça dile getirilmese de Erdebil'deki Safeviyye Tarikatı ile İlhanlıların bu denli yakın ilişkilerinin derinliklerinde, Safeviyye içinde gizlenmiş dâîler meselesi olduğu akla gelmektedir. Bu konu aşağıda tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır.

Moğollar İran bölgesine yerleştiklerinde yavaş yavaş Müslümanlaşmışlar fakat İslâmiyet'i Fars kültür muhiti ve kalıbı içinde öğrenmelerine rağmen İlhanlı saray muhitlerinde ve üst düzey yöneticilerinin kabul ettikleri İslâm, Farşlılaşmamış bir İslâm'dı. İlhanlıların Müslümanlaşırken Farşlılaşmamalarını sağlayan ise Moğollardaki kabilecilik anlayışıydı. Moğol kabileleri, onların milli kimliklerini korudukları en sağlam aidiyet çerçevesini oluşturuyordu. Bu yüzden din değiştirmelerine rağmen milli kimliklerini koruyabilmede kabilecilik koruyucu bir kalkan vazifesi görmüştür. Onlar, İslâm dininin değerlerini yerleşik kültüre bağlı, anlaşılması zor felsefî ifadelerle anlatan Ortodoks diye tanımlayabileceğimiz Farşlı âlimlerin yerine, kabileci karakterlerine uygun daha basit ve yalın sözcükler kullanan milliyet ve kültür olarak yakın gördükleri Türkmen dervişlerini tercih etmişlerdir. Türkmen dervişlerine burada millî duyguları canlı tutma görevi düşmüştür. Bu sebeple Moğol Hanları, Türkmen şeyh ve dervişlerine destek vermişlerdir. Bu süreçte Şeyh Safiyyüddin de bir Türkmen Şeyhi olarak İlhanlılar için tercih sebeplerinden biri olmuştur¹⁰¹³.

Hülâgû tarafından İsmâîlî kalelerinin ve 1258 yılında Abbâsî Halifeliği'nin yıkılması, bölgede iki önemli dinî gücün ortadan kalkmasına ve böylelikle sufi grupların Güney Azerbaycan, İran ve Anadolu'da daha rahat hareket etmelerine imkân vermiştir. Ancak bu

¹⁰¹³ İlhan Erdem, "Olcaıtu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, (2002), s. 27; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 87.

istila döneminde tam anlamıyla herhangi bir dinî kalıba oturtulamayan Moğollar, sırayla Hristiyanlık, İslâmiyet ve Budizm'i destekleyip diğer dinlere karşı zulme girişmeleri, sufi grupların diledikleri gibi vaaz vermelerine ve derviş yetiştirmelerine engel olmuştur. Buna rağmen İlhanlıların kuruluşundan sonra kendi içlerindeki İslâmlaşmaya ve dinî gruplar ile yakın ilişki kurmayı siyaset olarak benimsemelerine bağlı olarak hükümdarların ve ailelerinin, sufi liderleri ile ilişkileri artmıştır¹⁰¹⁴.

İlhanlı hanedan üyelerinin de bu dönemde tasavvuf ehli ile yakınlaştığı bilinmektedir. *Târîh-i Mubârek-i Gâzânî* adlı eserde Pîr Ya'kub Bâğbânî ile Geyhatu'nun şehzadesi Alâfirenk'in Tebriz'de birbirleri ile olan ilişkisi ilgi çekici bir şekilde aktarılmaktadır. Esere göre Pîr Yakub, şehzadeyi istediği şeylere ulaşmak için kullandığı ve mal hırsı ile şehzade Alâfirenk'e yaklaştığından bahsedilmektedir. Pîr Yakub Bağbani taraftarlarının Mazdek itikadından olduğu ve bu düşünceyi yaymaya gayret ettikleri de kaydedilmektedir¹⁰¹⁵.

İlhanlı emîrlerinden Bay-itmiş Akâ, kendisine ait olan ve Erdebil'e yarım fersah yani üç km uzaklıkta bulunan Mendişîn köyünü ma'mur kılınması, mahsulünün dervişlere ve âyende ve râvendenin yiyeceğine harcanması maksadıyla Nusret-i Fakîre zaviyesine vakfetmiştir. Bu İlhan Geyhatu'nun fermanıyla tasdik edilmiş olup bu fermanla Mendişîn Köyü ve ahalisi, vergiden muaf tutulmuş ve yöneticilere de herhangi bir müdahalede bulunulmaması, hiçbir zahmet verilmemesi ve talepte bulunulmaması emredilmişti¹⁰¹⁶. O esnada harap halde olduğu anlaşılan bu köyün ma'mur hale getirilerek gelirlerinin zaviyeye bağışlanması hem köyün gelişmesine hem de verilen imtiyazlarla özerkleşmesine imkân vermiştir. Hem de tekkeye bir gelir imkânı sağlamıştır. İlhanlılar döneminde müstevfiler, yağmacı askerler ve diğer resmî memurlar ülkede dolaşarak ahaliden haksız yere para topluyorlardı. Bunun önüne geçebilmek için bu tür fermanlar yazılıyordu. Öte yandan Olcaytu döneminde yazılmış olan bir fermanla ise Mendişîn köyü, Erdebil Tekkesi'nin mevkûfeleri arasında bulunduğu dair bilgiler mevcuttur. Her iki fermanın da Erdebil tekkesinde bulunması Geyhatu'dan sonra Mendişîn köyünün ve Nusret-i Fakîre zaviyesinin, Şeyh Safiyyüddin'e vakfedildiği ve vesikaların oraya nakledildiği anlaşılmaktadır¹⁰¹⁷.

¹⁰¹⁴ B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 194.

¹⁰¹⁵ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 82.

¹⁰¹⁶ Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", s. 184.

¹⁰¹⁷ Soudavar, "İlk Farsça İlhanlı Fermanı", s. 187.

Genel olarak İlhanlı döneminde tasavvuf erbabının durumuna bakıldığında çok sayıda hankah mevcuttu ve buralardaki sûfiler, tasavvuf ritüellerini yerine getirerek, devlet büyüklerinin teveccühlerini kazandılar. Özellikle Gâzân Han, Olcaytu Han ve Ebû Said Bahadır Han'ın hankah ehline karşı özel bir ilgileri vardı ve onları destekleyerek en yakınları haline getirdiler. İlhanların yanı sıra Emîr Çoban gibi bazı büyük emîrler de zaman zaman bölgedeki mutasavvıfların yardımına ihtiyaç duydular. Öte yandan bu üç İlhan döneminin büyük vezirleri olan Hoca Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî ve oğlu Gıyâseddin Muhammed, şeyhlere ve tasavvuf büyüklerine karşı büyük ilgi ve bağlılık gösterdiler. Bu dönemde Şeyh-i Kebîr Şeyh Safiyyüddin Erdebilî, Şeyh Mahmûd Şebüsterî gibi sufiler en etkili mutasavvıflar arasında yer aldılar¹⁰¹⁸.

Erdebil Tekkesi'nin İlhanlılar ile temasları Gâzân Han ile başlamıştır (1295). Şeyh Safiyyüddin'in Gâzân Han ile ilk ilişkisi ve tanışması Şeyh İbrâhim Zâhid'in müridi iken gerçekleşmiştir. Yine Erdebil Tekkesi de Gâzân Han döneminde 1301 yılında kurulmuştur. Ayrıca diğer tarikatların da Gâzân Han'ın imamları, şeyhleri ve seyyidleri ödüllendirerek onlara ihsanlarda bulunması, medrese, hankah ve hayır kurumları inşa ettirmesi gibi desteklerinden dolayı İlhanlı topraklarındaki hareketlilikleri artmıştır¹⁰¹⁹. Sünnî sufiler vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul ettiği bilinen Gâzân Han, Şamanizm'i bırakıp Müslüman olunca başta Moğol olan Çin Hakani olmak üzere Memlük Sultanı ve Fatımî Halifesi ile mücadelelere girişmiştir. Bölgede belli bir gücü temsil eden bu düşmanlarına karşı kendisini korumak ve gücünü artırmak için devletin sınırları içinde bulunan şeyhleri ve tekkeleri kuvvetlendirme ve onların içtimaî gücünden faydalanma yoluna gitmiştir. Bu durum da İlhanlılar döneminde tekkelerin sayılarının artmasını sağlamıştır¹⁰²⁰.

Şehzade Gâzân aslında tahta geçmesinden bir yıl önce 1294 senesinde Kübreviyye'ye mensup olan Şeyh Sadreddin İbrâhim Hammûye'nin eliyle İslâmiyet'i kabul etmiştir. Gâzân Han'ın dinî eğitimini, bir şeyh olmamakla birlikte Türk sufi çevrelerle münasebette bulunan Emîr Nevruz'dan alması ve bunun neticesinde de Hanefî eğilimli olması muhtemeldir¹⁰²¹. Gâzân Han, ilk olarak puthanelerin, kiliselerin, havraların ve ateşgedelerin yıkılması için ferman yayınlamıştır. İlhanlıların ilk Müslüman yöneticisi Ahmed Teküder olsa da o yeri

¹⁰¹⁸ Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 298.

¹⁰¹⁹ B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 195.

¹⁰²⁰ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 113.

¹⁰²¹ Uyar, "İlhanlı Hükümdarlarının İslam'a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri", s. 22-23.

geldiğinde bazı durumlarda Müslümanlığını gizlemek durumunda kalmıştı. Fakat ikinci Müslüman yönetici olan Gâzân Han ile birlikte İlhanlı dinî hayatında İslâmlaşma süreci hızlanmıştır. Akabinde artık kendisine tabii olan Moğol ümerası da Müslüman olmuş, devlet ricalinde ağırlıklı olarak Müslümanlık benimsenmişti. Yeni Müslüman olan ümera, din büyüklerine hediyeler dağıtmıştır. Bir şeyhin vasıtası ile Müslüman olan Gâzân Han döneminde, Müslümanların ciddi bir serbestlik kazanmasının yanı sıra, kendisinden önceki İlhanlı tarihi düşünüldüğünde tasavvufun oldukça ihtiram gören, parlak bir seviyeye ulaştığını söyleyebiliriz. Zaten halk tarafından benimsenen tasavvuf, devlet yıkılana kadar İlhanlı hanedanı tarafından da hürmet görmüştür¹⁰²². Bütün bu gelişmeler İlhanlıların merkezi Güney Azerbaycan’da meydana geldiğinden bu süreçten en fazla ve doğrudan etkilenen Erdebil bölgesi ve Safeviyye Tarikatı olmuştur. Zaten hanlar, hanedan üyeleri ve ümeranın bölgeden geçerken tekkeyi ziyaret edişlerinden de bu yansımayı görebilmekteyiz.

İlhanlıların Erdebil Tekkesi ile olan ilişkilerinde “suyurgal” tâbiri öne çıkmaktadır. Çünkü Moğollarda ve İlhanlılarda hükümdara hizmet edenlere armağan olarak verilen veya hibe edilen topraklara suyurgal denilmiştir. Uygurca “suyurgamak” sözünden türeyen “Suyurgal” tâbiri, Moğolların İran’ı ele geçirmesinden sonra oldukça yaygınlaşmıştır. Bu suyurgalların en belirgin özelliği irsen devam etmesi ve daha sonra verilen kişilerin mülkü haline gelmesiydi. Suyurgal sistemi, toprak sahipliğinin gelişmesi sonucu ortaya çıkmış, Azerbaycan, İran ve komşu ülkelerin feodalleşme sürecinde önemli rol oynamıştır. Hükümdarın hizmetindekilere ihsanı olarak ifade edilen suyurgal ile mülk sahibi bütün vergi ve resîmlerden muaf tutulmuş ve devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Bu müessese zaman içerisinde din adamlarına ve tekke ve zaviyelere de verilmeye başlanmış, mülk olarak görüldüğü için veraset yoluyla intikal eder hale gelmiştir. Suyurgal sahipleri kendi mülklerinde tam bağımsızdı ve devlet memurları o araziden vergi toplamadıkları gibi o arazinin yakınına dahi gelmeleri yasaktı. Bu da bu mülkler için mali dokunulmazlık hakkına sahip oldukları anlamına geliyordu¹⁰²³. Daha sonra da görüleceği üzere Erdebil Tekkesi’ne bağışlanan araziler, suyurgal özelliği taşımaktadır. Tekkenin zenginliğine zenginlik katan da bu uygulama olduğu aşîkârdır.

¹⁰²² Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 488; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s. 248-249; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 255-256; Özkan Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğolları’nda Hângâhlar ve Sûfîler)*, s. 75-76.

¹⁰²³ Kâzım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilig*, 39, (2006), s. 195-196.

Müslüman olduktan sonra Mahmud adını alan Gâzân Han, daha sonra mescit, medrese, daru’ş-şifâ ve sosyal hayatın ayrılmaz parçası olan birçok kurum inşa ettirmiştir. Birçok emlakı tekkelere ve vakıflara bırakmıştır. Bu vakıf kurumlarının mütevellîğine ise, Hâce Sa’deddin Sâvecî ve Hâce Reşîdüddin Fazlullah Hemedânî’yi getirmiştir. Birkaç dinî şahsiyetin kabrine hâfızlar ve rasadhâneye ise üstadlar ve müderrisler tayin etmiştir. Gâzân Han ve Hâce Reşîdüddin Fazlullah’ın eliyle hankahlar çok büyük vakıflara sahip olmuşlar, buralarda yaşayanların rahat ve refahı hususunda özenli davranmışlardır. Özellikle Reşîdüddin Fazlullah’ın bu konuda yayınladığı ferman ve mektuplar bunu doğrulamaktadır¹⁰²⁴.

İlhan Ahmed Teküder döneminde gördüğümüz gibi Gâzân Mahmud Han’ın Müslüman olmasından sonra da birçok sufi ve şeyh, İlhanlı idaresinde etkili olmuştur. Şeyhu’l-Meşâyih Şeyh Mahmud Dineverî, Gâzân-Baydu çekişmesinde önceleri Baydu’yu desteklediyse de daha sonra taraftarları ile birlikte Gâzân Han’ın yanında yer almıştır. Gâzân Han, Baydu’ya galip geldikten sonra Ucan’dan hareket ederek kalabalık bir grup ile Tebriz şehrine girmiştir¹⁰²⁵.

Gâzân Han döneminde etkili olan bir diğer şeyh ise İbrâhim Zâhid Gîlânî’dir. *Safvetü’s-Safâ*’da yer alan rivayetlere göre bir gün Sultân Gâzân, Gîlân vâlisi Melik Ahmed İsfehbud’u yakalayarak hapse atmıştı. Şeyh Zâhid’den şefâat etmesinin istenmesi üzerine Şeyh Safiyyüddin’i ve kendi oğlu Cemâleddîn Ali’yi Ucan’a göndermişti. Gâzân Han, şeyhin bu talebini geri çevirmeyerek Melik Ahmed’i salıvermişti¹⁰²⁶. Şeyh Zâhid’in müritleri arasında aynı zamanda Emîr Çoban gibi emîrlere de vardı¹⁰²⁷.

Safvetü’s-safâ’da rivayetlerden birinde Gâzân Hân’ın, Şeyh Zâhid ile karşılaşması hikâye edilmiştir. Şeyh ile tokalaştığında vücuduna bir titreme gelen Gâzân, etrafındakilere “Bu, gerçek bir din adamıdır. Her kim benimle tokalaşsa eli titrerdi, ancak şimdi benim elim titremeye başladı” demektedir. İbn-i Bezzâz, Gâzân Hân’ın, Şeyh Zâhid’in müritlerinden olduğunu ve zorlandığı anlarda ondan yardım ve himmet beklediğini kaydetmektedir. Diğer yandan Reşîdüddin Fazlullah, Gâzân Han’ın 1296 yılı Nisan ayında Pîr İbrâhim Zâhid’i

¹⁰²⁴ Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 299; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 76.

¹⁰²⁵ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 77-78.

¹⁰²⁶ Şah, *Safvetü’s-Safâ’da Safiyyüddîn Erdebîlî’nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 149-150; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 81.

¹⁰²⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 370.

ziyaret niyetiyle at bindiğini, iki gün sonra da otağlara ulaştığını kaydetmektedir¹⁰²⁸. İlhanlı döneminin ünlü veziri ve aynı zamanda evkâf işlerini yürütmekle sorumlu olan Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, Şeyh Safiyyüddîn'in hatırına çok saygı göstermiş ve Erdebil hankahının zikir ve semâ meclislerinin masrafları için her yıl aynî ve nakdî yardımda bulunmuştur. Müridi olmamasına rağmen Reşîdüddîn'in Şeyh Safiyyüddîn-i Erdebilî'ye gönderdiği mektuplardan birinde, Şeyh Safi'nin makamının yüceliği ve mânevî azametinden bahsetmiş, kendisinin de ona ne kadar bağlı olduğunu bildirmiştir. Üstelik vezir, Erdebil valisi olan oğlu Mîr Ahmed'e yazdığı mektubunda yer alan yedinci öğütte, Erdebil halkına adalet ve cömertlik husûsunda elinden geleni yapmasını ve Şeyh Safiyyüddîn'in velâyet kapısının sığınağına yapışıp hayır duâlarını almasını tembihlemiştir. Reşîdüddîn, oğlunun hem dünyası hem de âhireti için Şeyh Safi'nin himmetinden yardım dilemesi gerektiğini vurgulamıştır. *Safvetü's-safâ*'da, Vezîr Reşîdüddîn'in diğer oğlu vezir Gıyâseddîn Muhammed'in de Şeyh Safi'nin mürîdi olduğu kaydedilmiştir¹⁰²⁹.

İbn Bezzâz'ın aktardığına göre ismi belirtilmeyen bir şeyh Sultân Gâzân ile Emîr Kutlukşah arasında yaşanmış olan tartışmaların asıl nedenleri de herkesin kendi şeyhini savunuyor olmasından kaynaklanmıştır. Hatta iki şeyhi karşı karşıya getirmek maksadıyla davetler düzenlemiştir. Sofrayı topladıklarında, Sultân ve Kutlukşâh da gocunmayarak yoksullara hizmet için ayakta durmuşlar, bir yandan da sahte şeyh hangisidir diye anlamaya çalışmışlardır. Sahte Şeyh tam sofrayı toplarken elini sofraya uzatmış ve iştâhla yemeye başlamıştır. Şeyh Safiyyüddîn, ise elini sofradan çekmiş ve bir daha asla uzatmamıştır. Ancak Şeyhin oğlu Cemâleddîn Ali sultânın hatırı için yemek icap edeceğini düşünerek elini uzattığında Şeyh Safiyyüddîn, arkadan elini tutup çekmiştir. Sultân, Şeyh Zâhid'in mürîdlerinin sofraya el uzatmadıklarını görünce ve tam tersine sahte Şeyh ve müritlerinin ne kadar güzel yediklerini görünce sevindi. Çünkü sahte şeyhin kendi şeyhi olmadığı ortaya çıkmıştı. Kutlukşah'a “*Bak! Benim şeyhimin mürîdleri yemiyor; senin şeyhinin mürîdleri ne güzel yiyorlar. Biz takvâsı ve dindârlığı yüzünden bu toplumun mürîdi ve kölesi oluyoruz*” demiştir¹⁰³⁰.

Daha sonra Sultân Gâzân, kavvâleri çağırarak semâ etmelerini istedi ve tahta oturup kılıcı da kınından çekip yanına koydu. “*Her kim semâ etmeye kalkışırsa onun başını kesip*

¹⁰²⁸ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 256-257; İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 207.

¹⁰²⁹ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 68-69; Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 300; Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 19-20; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 79-80.

¹⁰³⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 149-150.

kılıçla kafasını ikiye ayıracağım” dedi. Kāvvaler bir şeyler anlatmaya başladılar. Orda olan büyük çoğunluk, sultânın kılıcının korkusundan kımıldayamıyordu. Şeyh Zâhid’in müridlerinden biri, Sultân ve onun fermânını dinlemedi ve meydanın ortasında semâ etmeye kalktı. Sultân kılıcını yanında düşürdü ve ağlamaya başladı. “Benim niyetim size şunu göstermekti ki yasaktan korkan insan donup kalır ve hiçbir hareket yapamaz. O adam ki o vakit ona bir şeyler oluyor, vecde kapılıyor. Sultânı veya onun kılıcını dinlemiyor”¹⁰³¹.

Erdebil şehri ile adı bütünleşmiş olan Şeyh Safiyyüddin’in kendi hankahını kurarak irşadda bulunduğu dönem tam olarak Gâzân Han’ın son yılları, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han dönemleridir. Şeyh Safiyyüddin, Gâzân Han ile İbrâhim Zâhid-i Gîlânî’nin müridiyken sık sık görüşme imkânı bulmuştur. Örneğin bu görüşmelerden biri, Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî’nin onu Melik Ahmed İsfehbed’e şefaât için gönderdiğinde olmuştur. Yine pek çok kez Gâzân Han’ın huzurunda ve meclislerinde bulunmuştur¹⁰³².

Şeyh Safiyyüddin’in Zâhidiyye Tarikatı’nın başına oturmasından sonra şeyhinin oğlu Cemâleddin Ali ile mücadele etmiştir. *Safvetü’s-Safâ*’da yer alan bir menakıbdan anlaşılacağı üzere bu mücadele tarikatı yönetmek için olduğu kadar İlhanlı yöneticilerini kendi yanlarına çekmek için de yapılmıştır. Menakıbdan anlatılan hikâyeye göre “Şeyh Safiyyüddin rüyasında Şeyh Zâhid’i ve kendisini beyaz ata binmiş ve Moğol börkü takmış, Cemâleddîn Ali’yi şeyhin arkasında börksüz şekilde bir tepe üzerinde görmüştü. Şeyh Zâhid, Safiyyüddin’in başındaki börkü alıp oğlu Cemâleddîn’e takıyor, Şeyh Safiyyüddin ise onu geri alıp kendi kafasına takıyordu. Bu olay pek çok kez tekrarlanınca sonunda Şeyh Zâhid “*Safî ile baş edilmez, bu börk onundur, kendi gücüyle kazanmıştır*” demektedir¹⁰³³. Bu hikâyeden tarikatın postunun Şeyh Safiyyüddin’e geçişini rüya üzerinden meşrulaştırdıkları gibi, aynı zamanda İlhanlı han ve yöneticilerinin de kendisine bağlanmalarını meşrulaştırarak, onların desteklerini Şeyhzâde olan Cemâleddîn Ali’den kendisine çekmek için kurgulandığı anlaşılır.

Gâzân Han tarafından desteklenen şeyhlerden biri de Şeyh Safiyyüddin idi. Kesrevî’ye göre İlhanlılar Şeyh Safiyyüddin’in seyyidliğini, halkı istilalara karşı gelmemeleri hususunda telkinlerde bulunma karşılığında desteklemişlerdir¹⁰³⁴. Şeyh Safiyyüddin’in Tebriz, Şiraz, Zencan, Gîlân, Urmiye, Ermenistan ve Hicaz’a yaptığı seyahatlar buna yorumlanmıştır.

¹⁰³¹ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 150-151.

¹⁰³² İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 149-150, 970.

¹⁰³³ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 170.

¹⁰³⁴ Kesrevî, *Şeyh Sâfî ve Tebâreş*, s. 40-41.

Ayrıca halka telkinde bulunmak maksadıyla Tebriz’de Reşîdüddin Fazlullah’ın yaptırdığı Reşîdiye Tekkesi’nde sık sık ulemaya ve halka vaaz etmiştir. Bu telkinleri yalnızca kendisi değil müritleri de gerçekleştirmiştir. Bunun karşılığında ise Vezir Reşîdüddin Fazlullah’tan yüklü miktarda aynî ve nakdî yardım aldığı bilinmektedir. 1500 kg buğday, 30.000 kg pirinç, 1600 kg yağ, 3.200 kg bal, 400 kg mısır, 30 tane dana, 130 tane koyun, 190 tane kaz, 600 tavuk, 30 kın gülsuyu aynî yardım, 10.000 dinar da nakdî yardım gönderildiği kaydedilmektedir¹⁰³⁵. Şirin Beyani, Vezir Reşîdüddin Fazlullah’ın göndermiş olduğu yardımları şu şekilde açıklamaktadır: “*Halhal’dan 20 dönüm arazi, 20 baş çeharpa (dört ayaklı hayvan); Şahrûd’dan 20 dönüm arazi, 10 baş çeharpa, 100 men yağ; Deriğ’dan 30 dönüm arazi, 10 çeharpa, 50 men yağ, 100 tavuk ve horoz; Estare’dan 100 dönüm arazi, 100 baş tavuk ve horoz, 50 men yağ; Gilan’dan 200 dönüm arazi, 300 tavuk ve horoz, 100 ördek; Serav’dan 50 dönüm arazi, 100 men yağ, 20 baş çeharpa, 10 baş sığır, 200 men bal; Pişkin’dan 20 dönüm arazi, 10 baş sığır, 30 baş çeharpa, 100 men bal, 100 tavuk ve horoz, 30 ördek; Erdebil’dan 50 baş çeharpa, 10 baş sığır, 100 men bal; Tebriz’den 400 men şeker, 100 men nebat, 30 şişe gül suyu, 500 men bal, 1000 men ayran; Diğer masraflar için nakit 10 bin dinar, 50 miskal amber, 50 miskal misk, 100 miskal od.*”¹⁰³⁶ Bu yardımların yanı sıra Şeyh Safiyyüddin’in İlhanlılardan asıl kazancı ise müritlerinin ve Erdebil halkının üzerindeki baskılardan kurtulması, can ve mallarının güvenliğini bir ölçüde de olsa koruyabilmesidir. Tekkeye sağlanan bütün yardımlar ile Şeyh Safiyyüddin’in hem zenginliğinin hem de dinî etkisinin artması, Erdebil şehrinin dinî bakımdan önemini artırmıştır.

Gâzân Han’dan sonra yerine geçen Olcaytu döneminde ilişkilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Tekkenin faaliyetlerini sürdürdüğü Gâzân, Olcaytu ve Ebû Said Bahadır Han dönemleridir. İlginç bir şekilde *Safvetü’s-Safâ*’da Gâzân Han’dan ve Ebû Said Bahadır Han’dan bahsedilmesine rağmen Olcaytu’nun adı sadece birkaç yerde geçmektedir. Bunlardan biri Şeyh Safiyyüddin’in düşen sakalından teberrüken medet uman Kemâl isimli biri için “Olcaytu Hüdabende’nin çavuşlarından idi” ibaresinde geçmektedir. Diğerinde ise Ahi Emîr Ali (ki daha sonra Şeyh Sadrüddin’in müridi olmuştur)’nin şehzade Ebû Said Bahadır nezdinde iftiraya uğradığı, Olcaytu Han’ın da onun tutuklanması için emir verdiği

¹⁰³⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü’s-Safâ*, s. 884; Tuysuz-Yılmaz, “Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)”, s. 728.

¹⁰³⁶ Şirin Beyani, *Din ve Devlet der İran Ahd-i Moğol*, II, Merkez-i Neşr-i Danişgâhî, Tahran 1371 hş., s. 706-707.

bildirilmektedir. Bunun haricinde Olcaytu Han'ın doğrudan Şeyh Safiyyüddin ile teması olmamıştır¹⁰³⁷.

Erdebil Tekkesi'nin İlhanlı yöneticileri ile en iyi ilişkilerinin kurulduğu dönem ise Ebû Said Bahadır Han dönemidir. Olcaytu Han'ın Sünnî itikada sahip oğlu Ebû Said Bahadır Han dönemi, amcası Gâzân Han döneminden itibaren güçlenen tarikatların, yükselişte ve hatta ümera ile tebaa üzerindeki etkisinin en yüksek olduğu bir dönem olmuştur. Erdebil Tekkesi de her zaman İlhanlı devlet ricalinden destek gören tarikatlar arasında olmuştur. Hamdullah Müstevfî, Şeyh Safiyyüddin'in hem halkın hem de İlhanlı yöneticilerinin makbulü olduğunu ve yöneticilerin kendisine duyduğu sevgi sayesinde halktan pek çok kimseyi İlhanlı yöneticilerinin baskı ve zulmünden kurtardığını belirtmiştir¹⁰³⁸. Bazı araştırmacılar Sultan Ebû Said Bahadır Han'ın onun meclislerine katıldığını, huzurunda dizinin dibinde bulunduğunu, Şeyh'in ona çocuk gibi davrandığını, Emîr Çoban ve Ebû Said üzerindeki bu denli güçlü etkisi nedeniyle asıl sultanın Şeyh Safiyyüddin olduğunu ileri sürece kadar Şeyh ile Sultan arasındaki ilişkiye vurgu yapmışlardır¹⁰³⁹.

Safvetü's-Safâ'da yer alan bilgilere göre hem Ebû Said Bahadır Han'ın hem de eşi Bağdad Hatun'un Şeyh Safiyyüddin ile iyi bir ilişkilerinin olduğu anlaşılır. Eserde geçen hikâyelerden birinde İlhan Ebû Said Bahadır Han, Vezir Gıyâseddin ve Bağdad Hatun'un bulunduğu bir mecliste Şeyh'in getirilen sofradan sadece hükümdar ve vezire lokma verdiği, Bağdad Hatun'a ise ihtimam göstermediği anlaşılmaktadır. Moğol töresine göre saçları açık olan ve kendisine namahrem olan Bağdad Hatun'a sırtını dönmüştür¹⁰⁴⁰. Yine Bağdad Hatun ile ilişkilerine örnek olarak, Bağdad Hatun, Sultan Ebû Said Bahadır Han ile birlikte Erdebil'de iken Şeyh Safiyyüddin'i denemek maksadıyla İrmûk'tan erkeğe benzeyen iki kızı şeyhin huzuruna göndermişti. Bu kızları emîrzadeler gibi giydirerek, şeyhin huzuruna çıkararak elini öpmelerini tembihledi. Menâkıbnâme'ye göre şeyh keramet göstererek bu kişilerin namahrem olduklarını anlamıştır¹⁰⁴¹. Bunun üzerine şeyhe inanmıştır. Başka bir hikâyede ise Melik Eşref Çoban, Şeyh Sadreddin ile bir sohbeti esnasında kendisi daha çocukken Ebû Said Han,

¹⁰³⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 322, 640; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 68.

¹⁰³⁸ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, s. 550; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 69; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 90, 93.

¹⁰³⁹ Beyani, *Din ve Devlet der İran Ahd-i Moğol*, II, s. 704.

¹⁰⁴⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 912; B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 195.

¹⁰⁴¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 792.

Bağdad Hatun ve ülkenin büyükleriyle Şeyhin huzuruna gittiklerinden bahsetmektedir¹⁰⁴². Bu da Ebû Said Han ve eşinin Şeyh ile iyi ilişkiler içerisinde olduğunu gösteren delillerden biridir. Ebû Said Bahadır Han, pek çok defa Erdebil Tekkesi'ni ziyaret etmiş, Şeyhin huzurunda bulunmuş, elini öpmüş, aynı şekilde Şeyh de Sultaniye'ye giderek İlhan'ın huzurunda bulunmuştur. Samimi bir ilişki içerisinde oldukları görülmektedir. Hatta *Safvetü's-Safâ*'da şeyhin, Ebû Said Han'ı pekçok kere azarlar tarzda, bir çocukla konuşur gibi konuştuğundan bahsedilmektedir. Bu menakıbnamelerde sıklıkla karşımıza çıkan bir motif olduğundan dolayı doğruluk payı bulunmamaktaysa da burada İbn Bezzâz'ın ilişkilerinin seviyesini anlatması bakımından önemlidir.

Sultan Geyhatu'nun kızı Kutluğ Melik, şeyhin müridi idi ve o sahibi olduğu petrol kuyusunun helal kazancından şeyhe para, altın ve elbiseler gönderiyordu. Şeyh İbrâhim Zâhid'in de müridi olduğu bilinen Kutluğ Melik'in gönderdiklerini ne Şeyh Safiyyüddin ne de Şeyh İbrâhim Zâhid yiyor ve giyiyorlardı. Kutluğ Melik'in şeyhin müridi olduğu, diğer İlhanlı hükümdar ve emîrlerinden gelen yardımların kabul edildiği bilindiği halde ilginç bir şekilde ondan gelen yardımlar kabul görmüyordu. Bununla ilgili *Safvetü's-Safâ*'da iki rivayet nakledilmektedir. Bunlardan birinde Şeyh'in bu hediyelerin helal kazanç olduğunu bilmesine rağmen “...*helâldir, ancak gönlüm razı olmuyor*” diyerek onları kullanmadığı, bir diğerinde ise halvetten kötü bir koku geldiği bu kokunun da Kutluğ Melik'in gönderdiği ve yastığın altına saklanmış olan bir kese altından geldiği vurgulanmaktadır¹⁰⁴³. Hediyeleri kabule yanaşmamalarının sebebini J. Pfeiffer, Moğol sonrası dindar çevrelerdeki ahlâkî tutumdan ziyade İlhanlı seçkinleri ile şeyhler arasındaki gerilimlere işaret etmektedir. Buna rağmen Kutluğ Melik, bu şeyhlerin hâmîsi olarak görülmektedir¹⁰⁴⁴.

Yine Şeyh Karabağ'a gittiği bir vakitte Emîr Timurtâş Çobanî şeyhe beş bin dinar para gönderdi. Ancak şeyh âdeti olduğu üzere bunu kabul etmedi. Emîr'in “*Altın kabul etmiyorsa niye orduya geldi?*” diye hiddetlenmesi üzerine “*Biz sizlere İslâmî terbiye ve eğitim vermek için buraya gelmişiz*” diyerek cevap verdi¹⁰⁴⁵.

¹⁰⁴² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 348.

¹⁰⁴³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 899.

¹⁰⁴⁴ Pfeiffer, ““Karşılıklı Yakınlaşma”: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”, s. 648-649; B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 197, 206.

¹⁰⁴⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 900.

İlhanlı devlet adamlarının Şeyh ile olan ilişkilerine örnek verilecek olursa *Safvetü's-Safâ*'da geçen bir hikâyeye göre Ebû Said Bahadır Han'ın Çûlçîn Bahadır'ı Kaan'a elçi olarak görevlendirmesi üzerine Çûlçîn, Şeyh'i ziyaret ettikten sonra yola koyulmuştur. Kaan'ın huzuruna vardığında ise söylediği bir söz üzerine hapsedilmiş, hapiste iken Şeyh'e dua edip, yardım dilemiştir. Ertesi gün Kaan'ın fermanıyla hapisten çıkartılan elçi geri dönüp şeyhi ziyaret etmiştir¹⁰⁴⁶. Bu hikâye doğal olarak şeyhi yüceltmek maksatlı yazılmıştır fakat Şeyh Safiyyüddin'in İlhanlı devlet adamları ile olan bağıını anlatması bakımından bizim açımızdan önemlidir.

İlhanlı devlet adamlarından ve Çobanîlerin kurucusu olan Emîr Çoban'ın da Şeyh Safiyyüddin ile görüşmeleri ve ilişkisinin olduğu bilinmektedir. İlhanlı yönetiminde üst düzey komutan olan ve Horasan'da görev yapan Emîr Çoban'ın ordusu, bir seferinde Câm şehrinde tarikata ait olan bir tahıl ambarına saldırmış, bu yanlışlıktan dolayı Emîr Çoban özür dilemiştir¹⁰⁴⁷. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Ebû Said Bahadır Han döneminde devlet yönetiminde söz sahibi olan ancak haricî meselelerle ilgilendiği için genellikle başkent dışında bulunan Emîr Çoban, sık sık Erdebil'e de uğramış ve Şeyh Safiyyüddin ile pek çok defa görüşmüş, halkın maslahatından söz etmişlerdir¹⁰⁴⁸. Bu görüşmelerden birinde meşhur olan o konuşmalarını yapmışlardır. *Safvetü's-Safâ*'ya göre bu dönemde askerî bakımdan devletin en üst düzey sorumlusu olan ve bu sebepten emrinde çok güçlü bir orduya sahip olan Beylerbeyi Emîr Çoban, Şeyh'e “Şeyh, bizim ordumuz mu çoktur yoksa Şeyh'in müridi mi?” diye sormuştur. Şeyh de “Benim müridim çoktur ve kıyaslarsak ordudaki her bir Türk'e -ki burada ordudaki Moğol ve Türk askerleri kastediyor- karşılık benim yüz müridim var” diye karşılık vermiştir. Emîr “Doğru söylüyorsun. Âmuve (Âmuderyâ)'den Mısır'a kadar Hürmüz sahilinden Bâbü'l-ebvâb'a kadar her yeri gezdim. Her yerde şeyh gibi giyinen ve zikreden müritlerini gördüm” diye cevaplamıştır¹⁰⁴⁹. Daha sonraki süreçte yine Emîr Çoban'ın, adamlarından Aksungur'u da Şeyh'in huzuruna gönderdiği ve hatta Gürcistan seferi dönüşünde Emîr Çoban'ın Erdebil Tekkesi'ne uğradığı bilinmektedir¹⁰⁵⁰.

Ebû Said Bahadır Han'ın dayısı Emîr Ali Padişah da sufiliğe meylederek Şeyh Safiyyüddin'in müritlerinden biri oldu. Gündüz Emîrlik vazifesini yerine getirip, gece

¹⁰⁴⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 339.

¹⁰⁴⁷ Potter, “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, s. 91; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 93.

¹⁰⁴⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 348, 374; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 280.

¹⁰⁴⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1117-1118; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s. 281.

¹⁰⁵⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 402-404, 778.

dervişlerle zikirle katılıyordu. Fakat daha sonra bundan vazgeçtiği hatta Vezir Gıyaseddin Reşîdî ile şeyhin arasını açmaya çalıştığı anlaşılmaktadır¹⁰⁵¹. Vezir Reşîdüddin Fazlullah'ın cezalandırılıp öldürülmesinden sonra oğlu Gıyaseddin Muhammed, vezir oldu. Emîr Ali Padişah tıpkı babası Reşîdüddin'e yaptığı gibi, oğlu Vezir Gıyaseddin'e de iftira atarak, onun da hâlâ Yahudi olduğunu söylemiştir. Bunu yaparken de Şeyh'in de bu görüşte olduğunu söylemiştir. Ancak Vezir Gıyaseddin bunlara kulak asmamış ve Şeyh ile karşı karşıya gelmek istememiştir. “*Şeyhin yüz bin müridi vardır, akıllı adam kendini o yüz bin kişiye dost mu eder, düşman mı eder?*” diyerek Şeyh ile iyi ilişki kurmanın yollarını aramıştır. Şeyh Tebriz'e gittiğinde onu imaretine davet etmiş, ondan öğütler dinlemiştir. Şeyh'in ölümüne kadar da onu ziyaret etmiştir¹⁰⁵². Başka bir hikâyede Şeyh Safiyyüddin Tebriz'de Reb-i Reşîdî'ye gittiği bir sırada Vezir Gıyaseddin'in dönüş için Şeyh ve beraberindekilere yetmiş tane hil'at hazırlattığı, ancak menakıb gereği şeyhin buna iltifat etmediği aktarılmaktadır¹⁰⁵³.

Şeyh Safiyyüddin'in Karabağ'ı ziyaretleri esnasında Emîr Dimişk Hâce'nin hankahında konakladığı, Emîr'in şeyhin müritlerinden olduğu bilinmektedir. Yine Şeyh Safiyyüddin'in pek çok defa Sultaniye'ye, sultanların huzuruna gittiği bilinmektedir¹⁰⁵⁴. Ayrıca devlet adamlarından Emîr Mübarek, Emîr Derviş, Kadı İmâdeddîn Kâşî, Sultaniye'de bulunan Murtazâ A'zam Kadı Seyfüddîn, Kadı Cemâlüddîn Erdebilî, Tevekkülî Asîlî ve Nasîrüddîn Hakîmî, Kadı Hasan gibi isimlerin Şeyh ile temasları mevcuttu¹⁰⁵⁵.

Öte yandan tekkenin başından beri yönetimle olan ilişkisine bir örnek olarak Şeyh Zâhid Gîlânî'nin en küçük oğlu ve Şeyh Safiyyüddin'in damadı olan Şeyh Şemseddin ile Şeyh Zâhid'in en büyük oğlu Cemâleddin Ali'nin oğlu Bedreddin¹⁰⁵⁶ arasında Bedreddin'in

¹⁰⁵¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 405-408.

¹⁰⁵² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 741-742.

¹⁰⁵³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 941.

¹⁰⁵⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 731, 764, 770, 900, 941, 980.

¹⁰⁵⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 361-362, 370, 588, 657, 667, 714.

¹⁰⁵⁶ *Safvetü's-Safâ*'da bu isim Emîr Mübarek olarak verilmektedir. Eserde “Şeyh Zâhid'in torunu Şemseddin Muhammed ile Emîr Mübarek'in Hanbelî vilayeti üzerinde ihtilafları vardı ve bu ihtilaf savaşa dönüştü. Padişâh Ebû Said, olaya müdahil olarak Emîr Mübarek'i Horasan'a gönderdi. Dergizîn'a varınca Ebû Said'in onu cezalandırma emri geldi ve onu kafasını vurarak öldürdüler. Emîr Mübarek, Şeyhe küstahlığının cezasını böyle buldu” demektedir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 361-362. Bu kişi Petruşevsky'e göre ise Kıpçak taifesinden olan “Çîn Bek” isimli biridir. Ebû Said Bahadır Han, Şeyh Safiyyüddin'e olan saygı ve sevgisinden dolayı Şeyh Zâhid'in torunları lehine karar vermiştir. Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 70. Burada adı geçen Çîn Bek'in “Erdebil'de Yaşayan Etnik Unsurlar: Türkler” başlığı altında aktarmış olduğumuz Şeyh

kontrolündeki vakıf arazilerinin bir kısmını ele geçirmek için mücadeleye giriştiklerinde Ebû Said Bahadır Han'ın devreye girerek meseleyi çözüme kavuşturması verilmektedir¹⁰⁵⁷. Ayrıca 1320 tarihinde Şeyh Zahid ailesine bahşettiği suyurgala ait belgenin bulunması, Ebû Said Bahadır Han'ın Şeyh Zâhid'in ailesi ile de iyi ilişki içerisinde olduğunu ve onlara hürmet ettiğini göstermektedir¹⁰⁵⁸.

Yine Kādilkudât Şemseddin Mübârek'in Ebû Said Bahadır Han'ın Erdebil'e geldiği bir zaman, şehrin ileri gelenlerinden oluşan bir heyetle Şeyh'i ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu heyette Kadı İftihar Tebrizî ile İshak Hafız Erdebilî de bulunuyordu. *Safvetü's-Safâ*'da yer alan bilgilerden Kadı Mübârekşâh'ın Erdebil ve çevresinde görev yaptığı anlaşılmaktadır¹⁰⁵⁹.

Ahmed Kesrevî'de yer alan bilgilere göre Şeyh Safiyyüddin ve halefleri döneminde birçok vakfın Erdebil Tekkesi'ne bağışlandığını ve defter-i divânî'ye kaydedildiğini, hatta Karakoyunlu Cihan Şah ve onun eşi Begüm Hatun tarafından bağışlanan vakıflar bulunmaktadır¹⁰⁶⁰.

Şeyh Safiyyüddin'in ölümünden yaklaşık on-on iki yıl sonra Emîr Şeyh Hasan Çobanî, “Şeyh'in kapısında nakkare çalacağım” diyerek davul ve sancak gönderdi. Bu usul uzun müddet devam etmiştir. Şeyh Sadrüddin ise sufileri ve müritleri yemek yerken o davulu çalarak müritleri masaya davet ederdi¹⁰⁶¹. İbn Bezzâz'da geçen bir hikâyeye göre Seravlı Ziyâüddin Kuşçu'nun adlı bir emîrin karısı Şeyh'i Hâce Efdâl zaviyesinde sema ederken izlemiş ve bundan çok etkilenererek, ona mürit olmuş ve Ahmedâbâd köyünün hissesini bağışlamıştır. Bu tekkeye bağışlanan vakıf arazilerine örneklerden yalnızca biridir. Öte yandan Şeyh Safiyyüddin'in bu araziyi Hâce Efdâl'a bıraktığına dair bilgiler de mevcuttur¹⁰⁶².

Safiyyüddin'e elçi olarak gelen Ebû Said Han'ın adamlarından olan Kıpçak asıllı Çink olma ihtimali yüksektir. Ebû Said Bahadır Han'ın Şeyh Safiyyüddin'e saygısından dolayı Şeyh Zâhid'in torunları lehine karar vermesinin vurgusu bu sebepten olmalıdır ki Ebû Said kendi adamının hatrını değil Şeyh'in hatrını kollamıştır.

¹⁰⁵⁷ Mohammedsnejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar”, s. 116.

¹⁰⁵⁸ Minorsky, “A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid”, p. 519-520; Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, s. 196-197.

¹⁰⁵⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 568.

¹⁰⁶⁰ Kesrevî, *Şeyh Sâfi ve Tebâreş*, s. 31.

¹⁰⁶¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 740; Beyani, *Din ve Devlet der İran Ahd-i Moğol*, II, s. 705-706.

¹⁰⁶² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 643-644; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 179-180.

Moğol Hanları ve ileri gelenlerinin Şeyh Safiyyüddin'in müridi olmaları İran'da bulunan diğer şeyhler arasında onu daha üst mevkiye ulaştırmıştır. Gâzân Han, Ebû Said Bahadır Han, Hâce Reşîdüddin Fazlullah¹⁰⁶³, Hâce Gıyaseddin Muhammed Reşîdî, Bağdad Hatun, Emîr Melik Çoban ve Kutluğ Melik gibi İlhanlı han ve üst düzey yöneticileri Şeyh'in müridi olmuşlar, iyi ilişkiler kurmuşlardır. Yine Celâyirli Emîr Hüseyin Küregen, Celayirli Hasan-ı Büzürg, Çobanlı Hasan-ı Kûçek gibi yöneticiler de Şeyh Safiyyüddin'in müridi olmuşlardır¹⁰⁶⁴. Onun bu temasları sayesinde İran halkı ise İlhanlı emîrlerinin zulmünden kurtulmuşlardır¹⁰⁶⁵. Emîr Çoban Noyan, İlhanlıların Azerbaycan valisi; oğlu Emîr Timurtaş Noyan Anadolu valisi; Timurtaş'ın oğlu Emîr Şeyh Hasan Çoban (Şeyh Hasan-ı Kûçek) da Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin müritleridirler. Hatta Emîr Şeyh Hasan Çoban, "Şeyh" lakabını Şeyh Safiyyüddin'in tekkesinde dinî eğitim ve terbiye almasından dolayı almıştır¹⁰⁶⁶.

Celâyirlilerin müritlikleri ile ilgili olarak İbn Bezzâz şu bilgiyi vermektedir;

Emîr Hüseyin Celâyirî, çocuğu Emîr Hasan'ı çocukluk çağında Emîr Taştımur ile Şeyh'in huzûruna gönderdi. Şeyh Safiyyüddin onu kabul etti. Emîr Hasan o gün gitti başka bir gün babası Emîr Hüseyin ile birlikte geldi. Emîr Hüseyin şeyhe "Şeyh, melikler ve emîrlerin huyu üzere, birilerinden pâdişâhlık beklentileri olursa her bir emîrlerden biri çocuğunu onun hizmetine seçer ve onun hizmetçisi yapar ve o pâdişâh olunca bu çocuklar onun yanında saygıya sahip olurlar ki babaları ve akrabalarına sahip çıkıp, himâye etsinler. Ben Şeyh Hasan'ı onun için sizin yanınıza göndermişim tâ ki Şeyhin gözü üstünde olsun ve bizi kıyamet ve âhirette himâye etsin. Çünkü dünya malına muhtaç değiliz. Belki âhiret korkusu ve sonumuzun hayırlı olması gâyesindeyiz ki Şeyhin inâyeti ile sonsuzluk pâdişâhlığına ermiş olalım" dedi.

¹⁰⁶³ Vezir Hâce Reşîdüddin Fazlullah'ın Hülâgû döneminde İsmâîlîlerin ele geçirilişi esnasında Kuhistan Kalesi'nden kurtarılan Nasîrüddin Tûsî'nin yanı sıra Yahudi bir tabib ailesi olan Hemedânî ailesini de kurtarmışlardır. Bu tarihten itibaren Reşîdüddin de Hülâgû ve haleflerinin hizmetine girmiştir. Beyani, *Din ve Devlet der İran Ahd-i Moğol*, II, s. 490.

¹⁰⁶⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 348-349, 403, 899; Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 115; Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 725.

¹⁰⁶⁵ Mohammedsnejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 116.

¹⁰⁶⁶ Ş. Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004, s. 132.

*Ebû Saîd Bahadır Han, onu sınır yüzünden görevinden alıp, Rûm'a gönderdiğinde Emîr Şeyh Hasan, Şeyh Safiyyüddin'e sığındı. Şeyh Safiyyüddin de onu Pîre Bâbâ Meragî'ye emanet edip, "Baba bunu al ve onu kepenkinde sakla ki bizim onunla işimiz vardır" diyerek onu saklamasını istedi."*¹⁰⁶⁷ Bu rivayetten de anlaşılmaktadır ki İlhanlı devlet adamları Şeyhin müridi olmalarının yanı sıra onun özerkliğinden faydalanmışlardır.

Kazvinî, eserini kaleme aldığı sırada hayatta olan Şeyh Safiyyüddin için *"Keramet sahibi ve halkın makbulü biri idi. Moğolların kendisine gösterdiği sevgi sayesinde o kavmin pek çoğunu Moğolların eziyetinden kurtardı. Onun yaptığı iş, büyük bir işti"* demiştir¹⁰⁶⁸. Buradan da anlaşılabacağı gibi Erdebil Tekkesi'ne verilen özerklik daha Şeyh Safiyyüddin döneminde başlamıştır. Şeyhlere duyulan hürmetle tekkeye verilen bu özerklik şehre de aksetmiştir.

İlhanlıların diğer bazı taşra yöneticileri gibi, Türk köyü olduğu bilinen Germrûd köyünün yöneticisi olan Melik Mes'ud'un da hem Şeyh Safiyyüddin hem de Şeyh Sadrüddin ile iyi bir ilişkisi bulunuyordu. Yine Germrûd köyünün defterdârı olan Keyhusrev, Vezir ile yaşadığı bir anlaşmazlık neticesinde Şeyh'e sığınmış, tevbe etmiş ancak sonra tevbesini bozarak bekçiliğe başlamıştı¹⁰⁶⁹. Bu yöneticilerin elinden kaçarak Erdebil Tekkesi'ne sığınan ve tekkenin özerkliğini kullanarak hayatta kalmayı başaranlara en iyi örneklerden birisidir.

Şeyh Safiyyüddin ile anlaşmazlık içinde bulunan Mevlânâ Abdülaziz Merheştî adlı bir kişi beraberinde bulunan bir grup ile birlikte rezil etmek amacıyla Erdebil'de bulunan genel eve saldırıp tahribatta bulundular. Şehrin güvenliğinden sorumlu olan zabıta Hüseyin ise onları yakalatarak dövüp işkence etti. Bunun üzerine Mevlânâ Abdülaziz şehrin büyüklerini aracı koyarak Şeyh Safiyyüddin'e sığındı. Sahip olduğu dokunulmazlık sayesinde Abdülaziz ve beraberindekiler bu suçtan ve cezasından kurtulmuş oldular¹⁰⁷⁰.

Hoca Ali döneminde Timur'un Ankara Savaşı sonrası Erdebil Tekkesi'ne uğradı ve bu ziyaret esnasında civarındaki köyler ve araziler ile birlikte Erdebil'i vakıf olarak Hoca Ali'ye ve Safevî hanedanına¹⁰⁷¹ bağışladı. Vergilerden ve her türlü devlet otoritesinin baskısından

¹⁰⁶⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 348-349.

¹⁰⁶⁸ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 550.

¹⁰⁶⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 773, 1007.

¹⁰⁷⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 747-748.

¹⁰⁷¹ Ataları Şeyh Safiyyüddin ve Şeyh Sadreddin'den farklı olarak emlâki vakfa dönüştürmeyip özel mülk statüsü ile sahiplenilen Şeyh İbrâhim'in özel mülk hukuku ile toplam otuz üç emlâkinin listesi günümüze ulaşmıştır. Bu

muaf olarak burada yaşayan Safeviyye Tarikatı, bir müddet sonra en fena câniler için bile ilgi odağı haline geldi. Genel olarak bakıldığında tekkeye ve şeyhlere tanınan imtiyazlar sayesinde burada, canlarını kurtarmak ve serbestçe hareket edebilmek, suç işleyen eşkıyanın veya devlet adamının Erdebil'de toplanmasına sebep oldu¹⁰⁷². Bu da tekkenin siyasallaşmasının önemli adımlarından biri oldu.

İlhanlı yönetici tabakasının yanı sıra İlhanlı askerlerinden ve saray görevlilerinden de şeyhe mürit olanlar vardı. *Safvetü's-Safâ*'da Emîr Derbe isimli bir askerin hizmetkârıyla birlikte şeyhin zaviyesine geldikleri yer almaktadır. Şeyh Safiyyüddin Geştasfi'ye giderken Erşâk köyünde Ebû Said Bahadır Han'ın Pars besleyicileri ile karşılaştı. Onlar, şeyhe hürmet ederek o gece kendileriyle birlikte konaklamasını istediler şeyh de kabul etti¹⁰⁷³. Bununla birlikte Moğol halkından da şeyhe mürit olanlar vardı. *Safvetü's-Safâ*'da Şeyh Safiyyüddin'in bir ara Ermeniyeye'ye gittiğinden burada iken de Cigatu, Togatu¹⁰⁷⁴, Lecderyaz ve Sulduz'un Torğay vilayetindeki Şeyhi ziyaret ettiği nakledilmektedir. Büyük ihtimalle bu halk Ermeniyeye'ye yerleşen Moğol halkıdır. Çünkü bu bölgeye yerleşen Moğollar ile ilgili yaklaşık altı yedi yüz bin kişiden bahsedilmektedir¹⁰⁷⁵.

Safvetü's-Safâ'da anlatılan hikâyelerden birinde İspehbed İmâdeddîn Muhammed Gîlanî'nin hangi ilhan döneminde olduğu bilinmemekle birlikte Şeyh Safiyyüddin'e sığındığı ondan şefaât için arabulucu olmasını istediği ancak şeyhin bunu kabul etmediği

listeye göre Şeyh'in yirmi sekiz köyde mülkiyet hakkı mevcut olup, bunların on sekizinin tamamına, beşinin yarısına, bir köyün üçte ikisine, iki köyün üçte birine sahipti. Ayrıca Şeyh İbrâhim'in iki köy üzerindeki hissesinin miktarı belirtilmemişse de bunların tamamına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Köyler haricinde ise 2'sinin tamamı birinin de yarısı olmak üzere üç bağı, iki de evi vardı. Musalı, Musalı, "Erdebil Tekkesi'ne Dair Yeni Bir Vesika: Şeyh İbrahim Safevî'nin Miras Listesi", s. 1106.

¹⁰⁷² Vezirof, *Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan*, s. 56; Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 8.

¹⁰⁷³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 864, 875.

¹⁰⁷⁴ Cigatu (Çağatu/Çagatu/Cıgatu) ve Togatu (Nagatu/Nakatu) adlı ırmaklar adlarını Cengiz Han'ın iki oğlundan (Çagatu ve Tatu) almışlardır. Bu nehirlerin isimleri Zerrinerûd ve Siminerûd olarak da bilinir. İlhanlıların kışlakları arasında yer alan Cigatu, Urmiye gölüne dökülmektedir ve tarihsel süreçte Hülâgû Han'ın vefat ettiği, Abaka Han'ın ise İlhanlı tahtına oturduğu yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Abaka Han vefat ettiğinde ise eşleri, şehzadeleri ve Emîrlerinin burada yas tuttıkları bilinmektedir. Dolayısıyla İlhanlıların ordalarından birisi burada bulunmaktadır ve Moğol kabileleri yaşamaktadır. Bu bilgilerden hareketle rivayette yer alan kavimlerin Moğol oldukları söylenebilir. Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 7, 73, 77, 109, 128; Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", s. 80.

¹⁰⁷⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1108.

anlaşılmaktadır¹⁰⁷⁶. Yine Şeyhin müridi olarak karşımıza çıkan Gîlân'ın meliklerinden Hacı Sâ'm adında birinin varlığı bilinmektedir¹⁰⁷⁷.

Şeyh Safiyyüddin'in Olcaytu Han'ın kızı, Ebû Said Bahadır Han'ın kız kardeşi ve aynı zamanda Emîr Çoban'ın eşi olan Satı Beg Hatun ile de ilişkisi bulunmaktadır. Satı Beg Hatun, himayesi altındaki şeyhlerle yakından ilgilenmiş, Şeyh Safiyyüddin'e mektuplar göndermiş, ziyarette bulunmuş ve ordasında düzenlediği zikir meclislerine Şeyh Safiyyüddin'i de davet etmiştir. Şeyh de bu davetlere icabet etmiştir. Şeyh Sadrüddin döneminde de Satı Beg Hatun ile tekkenin bağı kopmamıştır. Örneğin Sultaniye'ye giderken Erdebil'in yakınlarında konaklayan Satı Beg Hatun¹⁰⁷⁸, onun oğlu Emîr Suyurgân Çobanî ve Gerdûçîn (Kerdûçîn/Kurdujin) Hatun'u şeyhzâde Hoca Ali'nin karşılamaya gittiği ve çadırlarında onları ziyaret ettiği aktarılmaktadır. Gerdûçîn Hatun, Hoca Ali'ye izzet ve ikramda bulundu. Tam bu esnada tekkenin özerkliği de gösteren bir olay yaşandı. Abdullah Tevekkülî Necîbân, daha önce Şeyh Sadrüddin'e sığınmış olan Tevekkülî Asîlân'ı tutuklamak maksadıyla bir elçi getirmiş ve o elçi Tevekkülî Asîlân'ı tekkede yakalamak isteyince aralarında mücadele yaşanmış, Şeyh Sadrüddin elçiyi kılıçla yaralamıştı. Gerdûçîn Hatun'un ordasına giden Hoca Ali'yi gören Abdullah Tevekkülî onunla orada mücadeleye başlamış ve Hoca Ali'yi esir almıştır. Şeyh Sadrüddin durumu öğrenince, müritlerinden bazılarını oğlunun arkasından gönderdi. Menakıba göre ordanın yakınlarında gece zikir yapan müritlerin etkisiyle bir deve ipini kırarak zikir halkasının yanına varmış, boynunu halkaya uzatarak gözyaşı dökmüştür. Bu gürültü patırtıyı duyan Gerdûçîn Hatun, olanları işitince Hoca Ali'yi huzuruna çağırarak, izzet ve ikramda bulunmuştur¹⁰⁷⁹. Ancak bu menakıba bir tarihçi gözü ile değerlendirecek olursak Hoca Ali'ye yardıma giden müritlerin silahlı olduklarını tahmin etmek zor değildir. Bu

¹⁰⁷⁶ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 941.

¹⁰⁷⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 957.

¹⁰⁷⁸ Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan kaos ortamında bir müddet idareyi elinde bulunduran Satı Beg ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 144; Nilgün Dalkesen, "Sâtî Bîk (Beg) and the Post-Ilkhānid Middle East", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, IX/9, (2017), pp. 71-77; Ahmet Özturhan, "İlhanlı Devleti'nin İnhitatından Sonra İlhanlı Tahtında Bir Kadın Hükümdar: Satı-Bek Hatun'un Hayatı ve Faaliyetleri", *GTTAD*, IV/8, (2022), s. 547-554. Satı Beg Hatun'un dokuz aylık saltanatı boyunca darbettirdiği çok sayıda sikke mevcuttur. Bu sikkelerden biri de 739 (1338-1339) yılında Erdebil'de darbettirmiş olduğu sikkedir. Özen, *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)*, s. 99.

¹⁰⁷⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1062; B. De Nicola, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, p. 197; Özen, *İlhanlı Devleti'nin Yıkılışı (1335-1350)*, s. 101.

müritlerin gelişiyile birlikte bu konunun uzatılmadan kapanması için Gerdûcîn Hatun'un olaya el koyarak şeyhzadeyi serbest bıraktırdığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Abdali (Abdülali) adında bir vezirden de bahsedilmektedir. Bu vezir sülehaya, şeyhlere ve onların müritlerine göz açtırmazdı. Şeyh Sadreddin Tebriz'e gittiğinde onun Melik Eşref'in huzuruna çıkmasına engel olmaya çabalar¹⁰⁸⁰.

Görüldüğü üzere Şeyh Safiyyüddin döneminde veya sonrasında her dönem tekkenin şeyhlerinin İlhanlı yöneticileri veya devlet adamlarıyla olumlu veya olumsuz anlamda ilişkileri olmuştur. Bu yöneticilerin şeyhlere duyduğu hürmet, onlara bağışladıkları vakıf arazileri ve gelirleri, tekkeye sağladıkları vergi muafiyetleri ve tekkenin işleyişine müdahil olmamaları Erdebil Tekkesi'nin ve şeyhlerinin özerkliği ve nihayetinde siyasallaşmasıyla sonuçlanmıştır.

D. Sünnî-Şîî Rekabeti ve İlhanlıların Şîîleri Destekleyen Siyaseti'nin Erdebil'e Yansımaları

Şîa tabiri ilk olarak Hz. Ömer tarafından yine İranlılar için kullanılmıştı. Hz. Ömer, İslâm fetihleri sırasında Sâsânî kumandanı Hürmüzan ve ileri gelenlerden on iki kişi Medine'ye getirildiği sırada “*Bu adamı ve şîasını İslâm'a boyun eğdiren Allah'a hamd olsun*” demiştir. Burada “tarafdar” manasında kullanılan şîa zamanla Hz. Ali taraftarlarını¹⁰⁸¹ ifade eder hale gelmiştir. Yine Hz. Ali de Cemel Vakası sonrasında muhaliflerini niçin öldürdüğünü soranlara “*Onlar da benim şîamı öldürdüler*” şeklinde cevap vermiştir¹⁰⁸². Daha Peygamberin vefatından sonra oluşan halifelik ihtilaflarında Peygamberin kuzeni ve damadı yani Ehl-i Beyt'ten olan Hz. Ali'nin tarafını tutan sahabeler, şîanın temelini oluşturmuşlardı. Halifenin belirlenmesi konusundaki bu meşruiyet meselesi, Sünnîler ile Şîîlerin arasında bir rekabetin ortaya çıkmasının ilk adımları olmuştur. Bu rekabetin çıkış noktasından hareketle “Şîa” aslında İslâmiyet'in bir tür İran versiyonu olsa da Müslüman dünyasında bu zaman içerisinde Arap Sünniliği ile İran Şîiliğinin mücadelesine dönüşmüştür. Medine'de başlayan meşruiyet

¹⁰⁸⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1063.

¹⁰⁸¹ “Şîatü Ali” Hz. Ali'ye tâbi olanları, “eş-şîatü'l-Aleviyye” Hz. Ali oğulları taraftarını tanımlar hale gelmiştir. “Şîatü Ali” terimi zamanla “eş-Şîa” biçiminde terim anlamı kazanmıştır. Hz. Ali kendi taraftarlarını şîanın yanı sıra Asfiyâ, Evliyâ, Şurtatu'l-Hamîs ve Ashâb tabirlerini kullanmıştır. en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 479; Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 111.

¹⁰⁸² Öz, “Şîa”, s. 111.

meselesi daha sonra Kûfe’de şekillenmiştir¹⁰⁸³. Taraftar anlamından hareketle ortaya çıkan Şîilik, Kûfe’ye bağlı ve Kûfelilerin yönetiminde bulunan Erdebil ve Azerbaycan taraflarına kolaylıkla ulaşmıştır.

Emevî düşmanlığı ve Hz. Ali taraftarlığı çevresinde şekillenen Şîa, Abbâsîler döneminde bazen hızlı bir yayılım göstermiş bazen de Sünnî idare ile mücadele içinde olmuştur. Abbâsîler, Emevîleri sona erdirip iktidara kendileri gelene kadar Şîilerle kurdukları ittifakı korumaya gayret etmişler, fakat bir müddet sonra bu ittifakı bozmuşlardı. Abbâsî Halifesi el-Mansur (754-775), Şîileri Kûfe çevresinden çıkarmak maksadıyla Bağdat şehrini kurmuş ve kendine başkent seçmiştir. Hatta Abbâsî halifeleri, şîi liderlerini öldürmeye de başlamışlardır¹⁰⁸⁴. Bağdat’ı eski Sâsânî başkenti Tizpon (Ktesifon/ Medain) yakınlarında kurması stratejik bir hamle olarak görülebilir. Bununla İranlı unsurların yönünü Şîilikten Sünnîliğe dönmelerini hedeflemiş olması söz konusudur. İdarî mekanizmada ve yüksek mevkilerde İranlılara yer verilmesi bunu destekler niteliktedir.

Şîilik karşısında Sünnîliğin en büyük temsilcileri olan Abbâsî halifeleri 945 yılında Şîî Büveyhîlerin kontrolüne girmekten kurtulamamışlardır. Tebaasının çoğunluğu Sünnî olan Büveyhîler, Sünnî otoritenin varlığına ihtiyaç duymuşlar ve Abbâsî halifelerinin koruyucuları rolünü üstlenmişlerdir. Aynı zamanda Şîiliğin de koruyucuları olan Büveyhîler, Şîa mezhebini teşvik etmişler, yayılmasının hız kazanmasını sağlamışlardır. Ancak Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul, 1055 yılında Bağdat’a girerek Abbâsî Hilafetinin üzerindeki yüz on yıllık Şîî Büveyhî tahakkümüne son vermiş ve Şîiliğin hızlı ilerleyişinin önüne geçmiştir. Sünnî mezhebe sıkı sıkıya bağlı olan, cihat düşüncesini yeniden canlandıran Selçuklular, İslâm’ın ulaşmadığı yerlere gaza yapmak ve heterodoks mezheplere karşı Ortodoks İslâmı savunmak misyonunu üstlenmişlerdir. Giderek yaygınlaşmakta olan Şîiliğe karşı Selçuklular, Sünnî eğitim veren medreseler kurmuşlar, Sünnî âlimleri teşvik etmişlerdir. Böylece daha önce camilerde verilmekte olan eğitim kurumsallaşmış, özellikle döneme damgasını vurmuş olan Nizamiye Medreseleri ortaya çıkmıştır. Selçuklular zamanında Şîilik, İsnâaşeriyye, Zeydiyye ve İsmâîliyye olarak farklı fırkalara ayrılmıştı. Bunlardan ilk ikisi dini bir azınlık olarak Sünnîlerle gayet barışçıl bir şekilde birlikte yaşadılar. Ancak İsmâîlîlerle Sünnîler arasındaki ilişkiler çoğunlukla gergindi. Bu dönemde İsmâîlîlerin aşırı tutumları karşısında İsnâaşeriyye’nin önemi yeniden artmıştır. Birçok İsnâaşeriyye mensubu yüksek mevkilere

¹⁰⁸³ Gronke, *İran Tarihi*, s. 20-21.

¹⁰⁸⁴ Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 163, 167; Gronke, *İran Tarihi*, s. 28.

hatta vezirliğe kadar getirilmiştir. Bunlar Sünnî medreseleri örnek alarak vakıf gelirleriyle ayakta kalan kendi eğitim kurumlarını kurmuşlardır¹⁰⁸⁵.

Diğer yandan Sünnî İslâm'a bakıldığında Heterodoks ve Ortodoks İslâm anlayışı görülmektedir. Selçuklu döneminde kurulmuş olan medreselerin etrafında şekillenen Ortodoks İslâmı daha çok şehirlerdeki yerleşik halk, çeşitli meslek erbabı ve ticaret yapan kimseler Sünnî İslâm'ı özümseyerek kendi yaşamlarında uygulamışlardır. Ancak bu durum konargöçer tebaa için farklıdır. Konargöçer tebaa, yaşam şartlarına uygun olmaması nedeniyle tekke ve zaviyelerin etrafında şekillenen heterodoks bir İslâm anlayışını benimsemişlerdir. Bu durum Sünnî yerleşik halk ile konargöçer heterodoks halk arasında ekonomik olarak uçurumlara, bu durumun da taraflar arasında anlaşmazlık ve mücadelelere sebep olduğu tahmin edilmektedir¹⁰⁸⁶.

Heterodoks İslâm, esasında Sünnîlik ile Şîilik arasındaki rekabetin tam ortasında durmaktadır. Her iki mezhep arasındaki geçişkenliği sağlamak heterodoks İslâm'ın karakteristik bir özelliğidir ve Sünnî temele dayansa da özellikle Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e yönelik güçlü kutsallaştırma Şîi propagandasının önünü açmaktadır¹⁰⁸⁷.

Güney Azerbaycan coğrafyasında Şîiliğin izlerini X. yüzyıla kadar indirgeyebilmekteyiz. Erdebil bölgesinde Şâfiîlik eskiden beri en yaygın Sünnî mezheplerden biriydi. Deylem bölgesinde özellikle Merzûbân Muhammed Sallârî'nin Şîi olması Sallârîler döneminde bölgede Şîiliğin artmasına etkili olmuştu. Ancak Şâfiîlikteki Hz. Ali'ye ve ailesine bağlı olan bazı kişiler, şartlar uygun olduğunda Şîiliği tebliğ ediyorlardı. Sallârîlerin misyonunu devralan Büveyhîler olmuştur. Deylem bölgesindeki mecusî ve putperest iken Hasan b. Utruş (Zeydî)'un gayretleriyle Müslüman olup Şîiliği benimsemişler ve bu mezhebi yaymaya çalışmışlardı. Şîiliğin bölgedeki yayılımına, Selçuklu Sultanı Tuğrul'un bölgede etkin olması engel olmuştur ki bu dönem İslâm dünyasında mezhep kavgalarının yoğunlukta olduğu bir dönemdi¹⁰⁸⁸. Selçuklular koyu Hanefî idi ve özellikle Bağdat'ı ele geçirerek Büveyhîlerden Abbasî halifesini kurtarmasından sonra İslâm âleminin koruyucusu sıfatını üstlenerek, hak mezheplerin haricinde farklı bir düşünceye sahip olan bütün oluşumlara karşı

¹⁰⁸⁵ Gronke, *İran Tarihi*, s. 34-35, 50-51.

¹⁰⁸⁶ Hüseyin Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler Devleti'nde Dinî Hayat", *Yeni Türkiye*, 72, (2015), s. 789.

¹⁰⁸⁷ Gronke, *İran Tarihi*, s. 61.

¹⁰⁸⁸ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, II, s. 78-79; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 496; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey-Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu-*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 160-161.

aktif mücadele ettiler. Minberlerde Şîiler, Mutezilîler ve Rafizîler lanetleniyordu¹⁰⁸⁹. Dolayısıyla Şîiler takıyye yapmak zorunda kalıyor, takıyye yapmayanlar sürgün ediliyordu¹⁰⁹⁰.

Erdebil bölgesinde Şîiliğin belirgin hal almaya başlaması Moğol hâkimiyetindeki XIII. yüzyıla rastlamaktadır. İlhanlı döneminde tasavvuf ve Şîilik arasındaki irtibat daha ciddi bir hal almıştır. Bu belirginleşmede İlhanlıların izledikleri Şîa yanlısı politikanın çok büyük etkisi vardır. Özellikle Gâzân Han'dan itibaren Şîilik, takıyyeyi bırakıp görünürlük kazanmaya başlamıştır. Gâzân Han'ın, Sünnî olmasına rağmen şîaya karşı yumuşak ve himayeci bir tavır sergilemesi, Irak bölgesine Şîî eğilimli bir valiyi ataması, Irak'a yaptığı seferlerde Şîî imamların mezarlarını ziyaret etmesi ve maddî desteklerde bulunması Şîiliğin gelişmesine ve cesaret bulmasına neden olmuştur¹⁰⁹¹.

Sünnî bakış açısından ise Moğolların İslâm dünyasına vermiş olduğu zararın bir benzeri daha yoktur. Moğol istilası, gelişen İslâm kültür ve medeniyetini ezip geçmiştir, bu sebepten Moğolların aleyhine sayılan her türlü faaliyetin içinde olmuşlar, bu uğurda mallarının üçte birini tartışmasız şekilde harcamışlardır. Çünkü Sünnî İslâm âlemine göre Moğolların Cürcân, Herât, Rey, Sâve, Erdebil, Merv, Nişabur, Buhara ve Halep'te yapmış oldukları katliam, cami ve mescitleri ahır haline getirmeleri, Kur'an sayfalarını hayvanlarının ayaklarının altında çiğnetmeleri unutulacak gibi değildi¹⁰⁹². Buna karşın Moğolların İran'da Sünnîliğe karşı başta Şîilik olmak üzere Hıristiyanlık ve diğer bazı dinleri desteklemişlerdir. Hıristiyanlar Moğolları, "Tanrı'nın kendilerine bir vaadi ve düşmanlarından intikamlarını almaları için bir vasıta" olarak algılamış, Şîiler ise Moğolları "beklenen mehdînin çıkışını hızlandıran kavim" olarak görmüşlerdir¹⁰⁹³.

İlk devir İlhanlı yöneticilerine baktığımızda Hülâgû Han, annesi vasıtasıyla Hıristiyanlığa, eğitimcileri vasıtasıyla Budizm'e sempati duymuş, ölümü ve defin ayinleri de Şaman inancına göre yapılmıştı. Hülâgû Han, İran ve Azerbaycan topraklarına çok sayıda Budist din adamı getirmiştir. Bu da bölgedeki Budistler ile devlet tarafından desteklenmiş zengin Budist mabetlerinin sayısını artırmıştır. Hülâgû, İslâm dünyasının lideri konumundaki

¹⁰⁸⁹ Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 302-306.

¹⁰⁹⁰ Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, II, s. 79.

¹⁰⁹¹ Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler Devleti'nde Dinî Hayat", s. 788; Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 101; Muharrem Akoğlu, "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu", *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi*, II/1, (2022), s. 30.

¹⁰⁹² Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, s. 106.

¹⁰⁹³ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, s. 108.

halife ile mücadele içerisinde olduğundan Müslümanları lehine çeviremeyeceğinin bilincindeydi. Bu sebepten Müslümanları kendi lehine çevirmek yerine Müslümanlar arasında bulunan ve azımsanmayacak sayıda olan Hristiyanları ve Şii'leri memnun etme ve destekleme siyasetini tercih etmiştir. İsmâîlî kalelerini yıkıp, halkını öldürürken Hristiyanlara dokunmamıştır. Hatta onun Hristiyan yanlısı politikası o kadar ileri seviyeye ulaşmıştır ki Hristiyan dünyası nazarında bir Haçlı seferi olarak algılanmıştır. Müslümanlar, Hristiyanlar tarafından tahkir ediliyor, Ramazan ayında üzerlerine şarap dökülüyor, Hristiyanların karşısında ayağa kalkmak zorunda bırakılıyorlardı. Müslümanlara karşı bu nefret politikası onların Hülâgû'ya kin duymasıyla sonuçlanmıştır. Öte yandan Hülâgû'nun bu olumsuz tutumu daha çok Sünnîlere karşı olmuştur. Hülâgû Han ve halefleri, İlhanlı topraklarında hâkim inanç Sünnî halka karşı yönetimde İranî unsurlara görev vermiş ve Şiîliği desteklemiştir. Moğolların Sünnîlere karşı diğer dinî unsurları desteklemelerinin arka planında, Bağdat'taki Abbasi halifesinin etrafında bir Sünnî devletler topluluğunun bulunması vardı. Moğollar için önlerindeki en büyük düşman cepheyi oluşturuyordu, bu sebepten dolayı bu Sünnî dünyaya karşı Şiîleri ve başka din mensuplarını destekleme siyaseti vardır. Şiî âlim Nasîrüddin Tûsî aracılığıyla Şiîlerle ittifak yapan Hülâgû Han, Şiîliğin yayılmasında etkili olmuş, İlhanlı topraklarında seyyidleri vergilerden muaf tutmuştur¹⁰⁹⁴. Bağdat'ın düşmesinden sonra Sünnîler ise İlhanlı sarayında görev almaya pek sıcak bakmamalarına karşın ehl-i beyt'ten bazı isimler ve buna bağlı olarak da Şiîler siyasi, askerî ve idarî pek çok alanda İlhanlı devlet kadrolarında seve seve yer almışlardır. Hatta Hülâgû Han döneminde inşa edilmeye başlanan ve Nasîrüddin Tûsî'nin yürüttüğü Merâğa Rasathanesi'nin inşâsı aşamasında âlim Tûsî, Hülâgû'ya Müslüman şehirlerdeki vakıf gelirlerinin gayrimüslim İlhanlıların hazinesine girmesinin dinen doğru olmayacağını, kendisi gibi Müslüman âlimlerce hayır hizmeti verecek olan rasathanenin giderleri için tahsis edilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine İlhanlı hanı devletin sınırları içerisindeki bütün vakıfların idaresini Nasîrüddin Tûsî'ye vermiştir. Bu vesile ile Sünnî-Şiî çatışmasını dindirmeye çalışan âlim rasathaneye çağırıldığı ve etrafında topladığı hiçbir bilgene karşı mezhep ayrımcılığı da yapmamıştır¹⁰⁹⁵. Böylece Güney Azerbaycan bölgesinde

¹⁰⁹⁴ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 119-128; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, s. 152. Moğollar ve İlhanlıların ilk dönemlerinde Şiî siyaseti Ehl-i Beyt'e mensup Tâvûs ailesinden İbn Tâvûs'un (ö. 1266) yanı sıra Nasîrüddin Tûsî, İbnü'l-Alkamî (ö. 1258), Muhakkık Hillî (ö. 1277) ve Allâme Hillî tarafından yürütülmüştür. Hanifi Şahin, "Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)", *EKEV Akademi Dergisi*, XIII/41, (2009), s. 94.

¹⁰⁹⁵ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, s. 99; Haykiran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, s. 231, 233.

merkezileşmiş İlhanlı Devleti'nin daha kuruluş aşamasında Şiîleri bu denli imtiyazlı hale getirmesi zaruri olarak Erdebil bölgesini orta ve uzun vadede etkilemiştir¹⁰⁹⁶.

Hülâgû Han, 1258 yılında Bağdat'a saldırarak Abbâsî Halifeliğini ortadan kaldırmış, İslâm dünyasının Sünnî halifesini de öldürmüştü. Halife Müstansır'ın Dimaşk'a giderek Memlüklerin koruması altına girmesi ile halifelik makamının otoritesi büyük oranda ortadan kalkmıştı. Bağdat'ın fethi esnasında Hille ve diğer bazı bölgelerdeki Şiî âlimler, Allâme Hillî'nin babasının liderliğinde Hülâgû'dan aman dilemişler, ona karşı direnmemişlerdir. Direnmemelerine sebep olarak da Hz. Ali'ye nisbet ettikleri “*zulmün ve zorbalığın anası, belaların kaynağı olan bir çete geldiğinde ey Bağdad, ...senin şehrinin vay haline!... Benû Kantûra gelecektir... Onlar girdikleri ülkeyi mutlaka fethederler ve girdikleri yerde ne varsa altını üstüne geçirirler*”¹⁰⁹⁷ rivayetini öne sürmüşlerdir. Görüldüğü üzere Sünnîlerin cephe aldığı İlhanlıların en büyük destekçileri Şiîler olmuştur. O dönemde Sünnîliğin bu şekilde yara almasından Şiîlik avantaj sağlamış, Nasîrüddin Tûsî ve öğrencisi Allâme Hillî gibi Şiî âlimler ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Nasîrüddin Tûsî'nin, Hülâgû'nun Müslüman olmasını sağladığı ve onun danışmalığını yaptığına dair görüşler mevcuttur¹⁰⁹⁸. Ancak bu Şiî kaynakların iddiasıdır. Çünkü Şaman geleneklerine göre defnedilmesi bunun asılsız olduğunu ortaya koyar. Hülâgû'nun Müslüman olduğunu teyit eden hiçbir bilgi mevcut değildir. Bu bile Şiîlerin İlhanlılara verdikleri desteği meşru kılmak için uydurulduğunu akla getirmektedir.

Abaka Han da babası Hülâgû gibi Budizm'e hizmet etmiş, mabetler inşa ederek onlara her türlü maddî desteği sağlamıştır. Budizm'e meyilli gibi görünen Abaka Han, esasen Şaman inancından kopmamış, hayatını bu inancın âdet ve geleneği üzerine yaşamıştır. Hristiyanlığa meyledip, onları himaye etse de hiçbir zaman Hristiyan olmamıştır. Onun Müslümanlara karşı uyguladığı politika babasının takip ettiğinden daha da şiddetli olmuştur. Abaka Han, Sünnî Müslümanlara karşı öfkesini açığa vurmaktan, onlara tuzak kurmaktan çekinmemiş ve Müslümanlara olan kininden dolayı veziri Ata Melik Cüveynî'yi domuz eti yemesi için bile zorlamıştır. İlhanlı topraklarındaki cami ve medreseleri kapattırılmış, hatta Sünnî mimarının en güzel örneklerinden olan Mesudiye medresesini yaktırmıştır. Müslüman

¹⁰⁹⁶ Haykıran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, s. 233.

¹⁰⁹⁷ Bu rivayetin sahte olduğu ve o dönemki Şiîler tarafından uydurulduğu açıktır. Çünkü henüz Bağdat diye bir yer yok iken -ki Abbasiler tarafından kuruldu- Hz. Ali'nin “Ey Bağdat...” gibi sözler söylemesi imkânsızdır.

¹⁰⁹⁸ Doğan Kaplan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife-Şia Özel Sayısı*, 8/3, (2008), s. 188; Kayhan, “Azerbaycan Atabegleri İldenizliler Devleti'nde Dinî Hayat”, s. 788; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, s. 108-109.

vakıflarının gelirlerini Hristiyan ve Yahudi doktorların ücretlerinin ödenmesine tahsis ettirmiştir. Yine Şîiler onun döneminde de Hâce Nasîrüddin Tûsî'in etkisiyle ayrıcalıklı konumlarını korumuşlardır. Abaka han döneminde İmamiyye Şîa'sının fâkihleri Ahmed b. Tavus el-Husnî, Necmeddin Cafer el-Hillî ve Nasîrüddin Tûsî, inanç esasları ve fikhî konularda birçok eser vermişlerdir. Ayrıca Abaka tarafından Ehl-i Beyt'ten bazılarının mezarları yaptırılmış, halka bu mezarların toprağının bütün hastalıklara ve ağrılarına şifa verdiği, körlüğü giderdiği, sarâ'yı iyileştirdiği söylenerek bir nevi Şamanik öğelerle Şîilik propagandası yapılmış, böylece Moğollar arasında da bu mezhebin yayılmasına fırsat verilmiştir. Bu da daha önce Sünniliğin geliştiği en önemli merkezlerden olan Güney Azerbeycan ve İran topraklarında Şîiliğin yayılma sürecini başlatmıştır¹⁰⁹⁹.

İlk Müslüman İlhanlı Hanı olan Ahmed Teküder, annesinin Hristiyan olması nedeniyle vaftiz edilmiş ve Nikola adını alarak Hristiyan olarak yetiştirilmiştir. Dedesi ve babasından farklı bir politika izlemiş, Ahmedî dervişlerinden olan Şeyh Kemaleddin Abdurrahman'ın etkisiyle Müslüman olarak Ahmed adını almıştır. Onun ehl-i sünnet mezhebinden olduğu ve onun döneminde Sünniliğin Güney Azerbeycan ve İran'da yayıldığı anlatılmaktadır¹¹⁰⁰. Ne var ki bu süreç çok kısa olmuştur. Onun yerine geçen Argun Han döneminde Güney Azerbeycan ve Horasan'da Şîilik hareketi başlamıştır. Ayrıca Ebu Salih adlı bir Şîi tarafından Hille'de 683/1284 yılında Şîi-siyasi bir hareket başlamıştır. Bu hareket Argun Han'ın izlemiş olduğu Sünnî karşıtı siyasetten de destek alarak Hille ve Vâsıt şehirlerinin Şîileşmesine hatta siyasi bir mezhep haline gelmesine yol açmıştır¹¹⁰¹.

Ömrünün sonuna kadar Budist kalan Geyhatu, defalarca kiliselerde Hristiyan ayinlerine katılmış, Müslümanlara karşı ılımlı bir tavır takınmıştır. Onun döneminde birçok İlhanlı emîri Müslüman olmuştur. Geyhatu'nun ılımlı politikasının altında yatan sebebin Müslüman eşlerinin etkisi olduğu düşünülmektedir¹¹⁰². Daha önce de işaret edildiği gibi Geyhatu'nun fermanıyla Nusret-i Fakîre zaviyesine Mendişîn köyü vakfedilmiş, kızı Kutluğ Melik ise Erdebil Tekkesi'ne yardımlarda bulunmuştur. O dönemde Erdebil halkının Sünnî-Şâfiî olmasından hareketle Mendişîn köyünün de Sünnî karakterli bir zaviyeye bağışlanmış

¹⁰⁹⁹ *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, s. 194; Spuler, *İran Moğolları*, s. 263-264; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 133-134, 140-142.

¹¹⁰⁰ *Abû'l-Farac Tarihi*, II, s. 618; ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, V, s. 342; Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 149-150.

¹¹⁰¹ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 179.

¹¹⁰² Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 180-184.

olduğu açıktır. Bu durum da bize Geyhatu döneminde Sünnîliğin daha önceki Hanlar dönemindeki gibi baskılanmadığını sünnilerin de rahat yaşadığını göstermektedir.

Baydu Han ise Budist olup, Hıristiyanlığa sempati duymuştur. Ancak Müslümanlar üzerine ağır baskı uygulamıştır. Baydu'nun bu düşmanca politikasını Moğol asıllı Müslüman emîrlere değiştirmişlerdir. Baydu şehzade Gâzân ile yapacağı taht mücadelesinde yanına o dönemde sayıca artmış güçlenmiş Müslüman Moğolları çekebilmek amacıyla İslâmiyet'i seçtiğini ilan etmiştir. Ancak Budist inancını gizliden devam ettirdiği bilinmektedir¹¹⁰³.

Safeviyye, başlangıçta Sünnî bir tarikat iken daha sonra siyasi tarafı ağır basan Şîî bir harekete dönüştüğü bilinmektedir. Bu durumun altında yatan sebeplerini tarikatın içinde bulunduğu sosyal ve siyasi şartlarında aramak gerekmektedir. Bu da Moğolların bölgeye gelişinden sonra buradaki dinî yapı ve oluşumları etkilemeleriyle izah edilebilir. Her ne kadar Moğolların ilk olarak bölgedeki İsmâîlîleri ve dâîlerini öldürdüklerinde bu durum en çok Sünnîleri sevindirmişse de akabinde Abbâsî Halifesini katletmeleri onlar için bir felaket olmuştur. Ancak daha sonra 1294 yılında Gâzân Han'ın Müslüman olması, özellikle Sünnî Sadreddin İbrâhim Hamevî'nin vasıtasıyla İslâmiyet'i kabul etmesi sebebiyle Sünnî mezhebini tercih etmesi Sünnîlik için önemli bir gelişme olmuşsa da Gâzân Han Şîîliğe de sıcak bakmıştır¹¹⁰⁴. Öte yandan Gâzân Han, Ehl-i Beyt'i vergilerden muaf tutmuş, Mezopotamya'daki kutsal kabul edilen Şîî mekânlarını ziyaret etmiş, bu mekânlara maddi yardımlarda bulunmuştur. Genel olarak baktığımızda XIV ve XV. yüzyıllar da zaten tarikatların çoğunluğunun Sünnî olmasına rağmen Hz. Ali'ye duyulan hürmet ve Mehdi inancı gibi Şîîlikle bağlantılı fikirlerin bazı tarikatlara dahil edildiği bir dönem olmuş, dolayısıyla Şîîlik yeniden canlanmıştır¹¹⁰⁵. Kesrevî'ye göre Moğol döneminde öncelikli olarak Şîîlere dinî özgürlük tanınmış ve ilerleme kaydetmişlerdir. Ancak Moğolların son dönemlerinde Şafiilerin çoğunlukta olduğu da bilinmektedir. İkinci sırayı Şîâ, üçüncü sırada ise Hanefilik vardı. Azerbaycan'da ve Erdebil'de ise ilk olarak Şafiilik, ikinci olarak da Hanefilik yaygındı¹¹⁰⁶.

¹¹⁰³ Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset*, s. 187-188.

¹¹⁰⁴ Potter, "Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran", pp. 77-78.

¹¹⁰⁵ Potter, "Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran", pp. 81; Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 310; Kaplan, "Şîîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şîîleştirme Politikaları", s. 188; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şîîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 83.

¹¹⁰⁶ Kesrevî, *Şeyh Sâfî ve Tebâreş*, s. 40-41.

Gâzân Han döneminde her Şîî'nin Ehl-i Beyt'ten sayıldığına daha önce değinmiştik. Ehl-i Beyt'in Şîa ile bir tutulduğu ve Sünnî-Şîî çekişmelerinin yoğun olduğu Gâzân Han döneminde 702/1302-1303 yılının bir Cuma günü Bağdat Camii'nde bir Şîî'nin "*Sünnî bir imamın arkasında kaldığım namaz makbul değildir*" diyerek öğle namazını kaza etmesi ve bu kişinin çevrede bulunan Sünnî halk tarafından öldürülerek cesedinin yakılması toplumda büyük yankı uyandırmıştı. Gâzân Han olanları duyduğunda ise "*Müslümanların imamları: her kim daha çok namaz kılsa sevabı daha çok olur demiyorlar mıydı? Öyleyse namazını çoğalttı diye nasıl bir kimseyi öldürürler? Hele Peygamber (s.a.v) nesilinden ve evladından birini...*" demiştir. Ayrıca yine Gâzân Han, "*Cengiz Han'ın "İslâm dini ve milleti mülkün ve dinlerin sonuncusu ise de, bu Müslümanlar en aşağılık kavim ve en kötü ümmettir"* sözünü reddediyorum ama şimdi bildim ki Cengiz Han'ın görüşü doğru ve sözü haktır. Hiçbir ümmetin ve milletin ashabı, hiçbir mezhep ve fırkanın erbabı, kendi peygamberlerinin soyunu namazı ve ibadeti artırdı diye katl etmeyi reva görmezler. Küstahlık ve yüzsüzlük yapmazlar. Taati ve ibadeti yüzünden bir insanı nasıl yakarlar" demiştir¹¹⁰⁷. Gâzân Han'ın buna verdiği tepki aslında yine bahsedileceği üzere İlhanlıların Şîîliği bu denli desteklemelerinin altında yatan sebebi bize vermektedir. Moğolların her dine hoşgörülü olma, diğer dinlerin destekçisi olmaktan yeni yeni çıkmaya başlamış, diğer din ve mezhepler arasında kendi tercihiyle Müslümanlığı yeni kabul etmiş İlhanlı hükümdarının, dinin en önemli temsilcisi olan bir peygamberin nesebine yapılan bu saldırılara anlam veremediğini göstermektedir. Aynı dinin ümmeti tarafından önce peygamberin torunun katli, ardından da suçsuz yere bir Alevî'nin yakılacak kadar ileri gidilerek öldürülmesi gibi ehl-i beyt'e yapılan saldırılar karşısında, Gâzân Han'ın kendisini ehl-i beyt'in hâmisî olarak görmesi anlaşılabilir bir durumdur. Dolayısıyla İlhanlı hanlarının Şîî politikaları hep ehl-i beyt sevgisi üzerine kurulu olmuştur. İlhanlılar nazarında Şîîler ehl-i beyt'ten algılanmış, Ehl-i Beyt'i korumak maksadıyla hareket eden ve Ehl-i Beyt'e aşırı sevgi duyan hanlar ve mutasavvıflar tamamen masumâne olarak besledikleri sevgilerini yavaş yavaş Şîîliğe doğru kaydırmışlardı. Gâzân Han, bu olaydan sonra ehl-i beyt'in ihtiyaçlarının görüldüğü "*dârü's-siyâdeler*" açtırarak Şîîleri koruma altına almış ve darbettirdiği sikkelerin üzerine *Alî veliyyu'llâh* ibaresini ekletmişti. Bu politikaların bir neticesi olarak Şîîler ve Şîa temelli tarikatlar, Moğol hâkimiyeti altındaki bölgelerde güç kazanmaya başlamışlardır¹¹⁰⁸. Çünkü Gazan Han, kardeşi Olcaytu'nun daha sonra yapacağı gibi mezhepler arası kavganın ağına düşmek yerine, o sadece İslâm dinini benimsemeyi ve

¹¹⁰⁷ Tarih-i Olcaytu, s. 126; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîîlik*, s. 132-133.

¹¹⁰⁸ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 338; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, s. 177; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şîîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 86.

ülkesine yaymayı hedeflemişti. Bununla birlikte Gazan Han'ın niyeti uygulamalarıyla Sünnî-Şîî mezheplerini birbirlerine yakınlaştırmaktı. Bu niyetini de kurdurmuş olduğu dâru's-siyâdeler vasıtasıyla gerçekleştirmek istemiştir¹¹⁰⁹.

Olcaytu Han'a gelindiğinde ise İlhanlı din tarihinin en renkli siması olduğunu söylemek mümkündür. Onun döneminde mezhebî çekişmeler iyice gün yüzüne çıkmıştır. Konumuz açısından önem arz eden bu dönem özellikle Sünnî-Şîî çekişmesinin tasavvuf ehli üzerinde etkili olduğu bir dönemdir. Olcaytu Han Şamanist kültür içine doğmuş, annesi Uruk Hatun tarafından vaftiz ettirilerek "Nicolaus" adını almıştır. Vaftiz töreninden kısa bir süre sonra hastalanınca bu uğursuzluk olarak görüldü ve Hristiyanlığa bağlandı, bu yüzden ismi "Harbende" olarak değiştirildi. Dolayısıyla tekrar Şamanizm'e dönmüş oldu. Daha sonra geçmiş olduğu Budizm de onu tatmin etmeyince bu defa şehzade Olcaytu, İslâmiyet'e geçti. İslâmiyet'i Horasan bölgesinde kabul ettiğinden şehzadeliliği boyunca Hanefî mezhebine mensuptu. Daha sonra İlhanlı tahtına oturduğunda devlet içerisinde söz sahibi olmak isteyen Şâfiî ve Hanefîler birbirleriyle mücadeleye giriştiler. Şâfiî âlimlerin ve rivayete göre Şâfiî Vezir Reşidüddin'in etkisiyle Şâfiî mezhebine geçti, bu durumda mevkilerini kaybetme telaşına kapılan Hanefîler ile elde ettikleri nüfuzu ellerinde tutmak isteyen Şâfiîler arasındaki mezhepsel çatışmanın¹¹¹⁰ şiddetlenmesine sebep oldu. Olcaytu da dahil olmak üzere pekçok

¹¹⁰⁹ Özgüdenli, *Gâzân Han ve Reformları*, s. 336.

¹¹¹⁰ Kaşanî, "Hanefî âlimi Sadr Cihan ile Şâfiî âlimi Nizamüddin arasında 709/1309-1310 yılının ilk aylarında bir Cuma günü namazdan sonra yapılan münakaşa esnasında âlimler birbirlerine karşı galip gelmek hevesiyle nikah cevazı konusunu açtı. Sadr Cihan Nizamüddin'e "Şâfiî mezhebine göre kişi kendi kızıyla evlenebilir mi?" diye sorar. Nizamüddin de cevap olarak "Bu şekli ile bize göre caiz değildir. Ama fâside verilecek cevap da yine fâsid ile olacaktır. Sizin mezhebiniz kınama ve eleştirmede önceliklidir diyerek pervasızca ve sonunu düşünmeden anne ve kız ile (aynı erkeğin) nikahının cevazı meselesini eleştirip, "sizin mezhebimize göre gerekn odur ki bu nikahtan sonra, o anne ya da erkek nikahına aldığı kız kardeşiyle anne, kız kardeş veya kızı ile zinâ etsin, o zinânın cezası bu eski nikah yüzünden düşer" dedi. Hasımları bu meseleyi red ettiler. Nizamüddin Hanefîlerin en muteber kitaplarından olan manzume metninden beyit okudu...

Onun bu münazara ve tartışma biçiminden karşıdakiler dilsiz balık gibi apışıp kaldılar. Susmaktan ve sessiz kalmaktan başka yolları yoktu. Sultan, emîrlere, vezirlere ve orada hazır bulunanlar bu katı taassubu ve maceranın doğruluk ve gerçekliğini anlayınca öfkelenildiler. Kızgınlıkları yüzünden durmadan birbirlerine bakıyorlardı.

Sultan öfkeyle ayağa kalkıp, kendi otağına gitti. Bu arada Kutluğşah Noyan, öteki Noyanlara şöyle dedi: "Nedir bizim şu yaptığımız? Cengiz Han'ın Yasa ve Yeysünü'nü bırakıp, Arap'ın köhne dinine girdik. Birinde kızı ile nikahlanmak, diğerinde anası ve bacısı ile zina etmek caiz olan bu iki çirkin ve rezil mezhepten değil birini, ikisini de seçmekten Tanrı'ya sığınırız. Biz Cengiz Han Yasası'na geri dönelim". Bu çirkin, pis ve aşağılık durum, emîrlerin, hanların ve ordu ileri gelenlerinin kulağına gidince, olaydan tiksinti duyup, duruma

devlet adamı İslâmiyet'ten soğumaya başladı. Yaşanan bu mücadele dönemi ise Şîîler için kaçırılmayacak bir fırsat oldu ve İlhanlı sarayındaki Şîî kesim Olcaytu Han'ı etkileri altına alarak Şîîliği tercih etmesini sağladılar. Bununla birlikte Olcaytu zamanında Hâce Sadeddin Savecî, Torumtaz Baycu Bahşî ve Seyyid Taceddin Âvecî gibi isimler, Şîîlik inancının yayılmasında etkili olmuşlardır. Örneğin nakîb¹¹¹¹ Seyyid Taceddin Âvecî, Şîîliği resmî mezhep yapmaya çalışarak, diğer mezhep mensuplarına baskı yapılması hususunda girişimlerde bulunmuş, ayrıca Yahudilere ait kutsal mekânları camiye çevirmesi onun sonunu hazırlamıştır. Vezir Sadeddin Savecî de Şîîlerin saraydaki konumlarını sağlamlaştırmıştır. Erdebil bölgesinin hemen yakınındaki Gîlân halkının çoğunluğunu Şîîlerin oluşturması ve Olcaytu döneminde bu bölgenin ele geçmesi; aynı şekilde Şîîlerin çoğunlukta olduğu bir bölgede İlhanlıların başkenti Sultaniye şehrinin kurulması, hem Şîî din adamlarının Olcaytu Han üzerinde etkili olmasına sebep olmuş hem de Erdebil bölgesinin Şîîleşmesinin temelini oluşturmuştur¹¹¹².

Ancak İlhanlı tahtına oturduğu ilk dönemlerde Şîî bir vaizi idam ettirecek kadar Şîîliğe karşı olan Olcaytu Han, 1310 yılından sonra Sünnîlikten Şîîliğe geçiş yapmasını sağlayan Şîî

canları sıkıldı. Tesbih ehlinden kimi görseler alay ederek “Sen hangi taifedensin, kızı ile zinâ edenlerden mi, yoksa anası ve kız kardeşi ile zinâ edenlerden misin?” diyorlardı. Böylece emîrlerin tabiatları ve Türklerin hatırları bu çirkin iş yüzünden bulanıp olan bitenden nefret ettiler” demektedir.

Kendisinin Şîî olduğunu bildiğimiz Kaşanî'nin bu iki mezheple ilgili bu tarz rivayetlerde bulunması şaşırtılacak bir durum değildir. Ancak Kaşanî'nin bu rivayetinde dikkat çeken üç nokta vardır. Bunlardan ilki Şâfiî âlim Nizamüddin hakkında Hanefî âlim kadar sert tanımlamalara yer vermemekte, hatta övgüye varan sözler sarfetmektedir. Diğer nokta Kaşanî'nin Şîî yanlısı politikası gereği kaydetmiş olduğu bu rivayetin gerçekliği sorgulamaya fazlasıyla açık olsa dahi, o dönemin mezhep çekişmesine dahil olan Şîîlerin mezkûr iki mezheple ilgili karalama politikaları hakkında veya Moğol toplumu nazarında bu mezheplerle ilgili fikirlerini anlamamız açısından önemlidir. Bir diğer nokta ise rivayetteki tarih uyumsuzluğudur. Olayın geçtiği tarih olarak verildiği yıl 1309'dur, ancak Emîr Kutluğşah'ın 1307 yılında Gîlân'ın fethi sırasında öldürüldüğü bilinmektedir. Öte yandan bu yalnızca bir tarih yanlışlığı ise Emîr Kutluğşah'ın Gîlânlılar tarafından öldürülmesinin sebepleri arasında yer alabilir. *Tarih-i Olcaytu*, s. 132-133; Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 210-211.

¹¹¹¹ Nakîb, “hayırlı, seçkin kişi; bir topluluğun başkanı, vekili, kefil, emini” gibi anlamları vardır. İslam tarihinde karşımıza daha çok “seyyid ve şeriflerin meseleleriyle ilgilenmek üzere devlet tarafından tayin edilen memura verilen unvan” olarak çıkmaktadır. Ehl-i Beyt ile siyasi otoritelerin arasındaki ilişkiyi düzenleyen bu sisteme de “nikâbet” adı verilirdi. Nakîb'in kendisi bizzat Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerden tayin edilirdi. Detaylı bilgi için Bkz. Gülgün Uyar, “Nakib”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 321-322; Şahin, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, s. 93-94.

¹¹¹² Şebânkâreî, *Mecma'u'l-ensâb*, s. 271-272; Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şîîlik*, s. 137; Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 87; Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 206-207.

âlim Şeyh Cemâleddin Mutahhar Allâme Hillî'nin etkisinde kalmıştır. Allâme Hillî, Olcaytu ölene kadar da İlhanlı başkenti Sultaniye'de kalmış ve onun üzerindeki tesirine devam etmiştir. Olcaytu Han, bölgenin kaderini değiştirecek olan o kararı alarak devletin resmî mezhebini Şîa olarak belirlemiştir. Kardeşi Gâzân Han'ın bastırmış olduğu sikkelerin ve hutbelerin üzerinden ilk üç halifenin isimlerini çıkartıp, bunun yerine Oniki imamın isimlerini ve *Aliyyun Veliyullah* tabirini yazdırmıştır. Şîî öğretinin yaygınlaştırılması maksadıyla medreseler kurdurmuştur. Ancak Olcaytu'nun oğlu Ebû Said Bahadır Han döneminde Şîilikten Sünnî senteze geçilmiştir¹¹¹³.

Olcaytu Han, sadece Şîileri değil aynı zamanda hankahlar yaptırarak tasavvuf erbabını da desteklemiş böylece tasavvufu himaye etmiştir. Onun döneminde Geyhatu döneminde Nusret-i Fâkîre zaviyesine bağışlanmış olan Erdebil'in Mendişin köyünü Erdebil Tekkesi'ne aktarmıştır. Sultaniye'de bir hankah yapılmasını ve bu hankaha vakıflar aktarılmasını emretmiştir. Burada günde iki kez fakirler için sofralar kurulmuş, Vezir Taceddin Ali Şah gibi devlet adamları da bu organizasyonları desteklemişlerdir¹¹¹⁴.

Bu dönemde Sünnî ve Şîî sufilerin, İlhanlı hanedanını kendi taraflarına çekmek için oldukça çaba sarfettikleri anlaşılmaktadır. Sultan Olcaytu Han zamanında farklı fırka ve mezheplerin birbirleri ile çekişme içinde oldukları açıkça görülmektedir. Zikredildiği üzere Olcaytu'nun üzerinde Şeyh Cemaleddin Hasan b. Mutahhar Hillî gibi Şîî itikadına mensup şeyhlerin etkili olduğu bilinmektedir. Olcaytu Han'ın Şîîliğe geçişi Sünnî İslâm dünyasında tam bir infiale sebep olmuştur. Çünkü Olcaytu'nun Şîîliği Rafizilik gibi algılanmış, onun bu mezhebi tercih edişi İslâmiyet'ten çıkış olarak İlhanlı Devleti'nin sınırları dışında dahi yankı bulmuştur¹¹¹⁵.

İlhanlı hanlarından Olcaytu'nun 1309 yılında Şîîliği benimsemesi¹¹¹⁶ bölgedeki Şîîliğin dönüm noktası olmuş, uzun vadede bu olay Safevî Devleti'ne giden sürecin tetiklemesini

¹¹¹³ Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 298; Kaplan, "Şîîliğin İran Topraklarında Egemenliği", s. 188; Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler Devleti'nde Dinî Hayat", s. 788; Akoğlu, "Azerbaycan'da İslâm ve Mezhep Olgusu", s. 30-31; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s.83.

¹¹¹⁴ Dayı, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf*, s. 88.

¹¹¹⁵ Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 220.

¹¹¹⁶ Olcaytu Han'ın Şîîliğe geçiş sebepleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hanifi Şahin, "Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şîîliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 64, (2012), s. 115-128; Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 208-216.

yapmıştır. Olcaytu Han, Şiîliği benimsedikten sonra halkın da Şiîliği kabul etmesi için bir düzine tedbir ve uygulamaya gitmiştir: Halkın Şiîliği kabul etmesi için ferman yayınlamış, ilk üç halifenin adının hutbelerde okunmasını ve başka yerlerde kullanılmasını yasaklamış, paraların üzerine ve mescidlerin duvarlarına Oniki imamın adlarının yazılmasını emretmiş, ezana “*Hayye ale’l-Hayru’l-Amel*” ibaresini ekletmiştir. Hatta Hz. Peygamberin mezarının yanında bulunan Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer’in mezarlarını açtırarak kemiklerini başka yere naklettirmeyi bile düşünmüştür¹¹¹⁷. Olcaytu Han’ın Şiîliği benimsemesi başta yakın çevresi olmak üzere devlet adamları ve halkın Şiîliğe geçişlerini artırdı, ayrıca en önemlisi de yüzyıllardır bu coğrafyada yaşayan Şiî nüfusun gün yüzüne çıkmasında ve devlet yönetiminde rol almasında etkili oldu. Ayrıca Olcaytu Han, İlhanlı topraklarındaki Şiîliği destekleyerek Âllâme Hillî’ye önemli birkaç yerin iktasını da vermişti¹¹¹⁸. Şiî kaidelere bu kadar ileri derecede bağlanan Olcaytu, bölgede Şiîliği yaymayı başarmıştır. İlhanlıların ardından gelen Timurlular’ın, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletlerinin Şiîliğe karşı müsamahakâr politikaları da bölgede Şiîliğin canlı kalmasını ve kökleşmesini sağlamıştır¹¹¹⁹.

İlhanlıların Şiî siyaseti, kendi otoritelerinin altında yaşayan Sünnîlerin inançlarını rahat bir şekilde ifade edememeleri, Şiî kökenli bazı tarikatların (Nimetullahiyye gibi) ortaya çıkmasına ve yayılmasına neden olmuştur. Şiî inanca sahip olanlar, Şiî tarikatlar içinde kendilerini daha rahat ifade edebilmişlerdir. Bu dönemde Şiî kökenli tarikatların artması bir tesadüf değil, İlhanlı siyasetinin bir neticesi idi¹¹²⁰. Tasavvuf alanındaki Şiîleşme sadece Şiî tarikatların artmasıyla sınırlı kalmadı, tam aksine sünnî tarikatların da zaman içinde Şiîleşmesine neden oldu. Bunun en güzel örneğini Erdebilî Tarikatı’ndaki dönüşümde görmekteyiz.

Sünnî-Şiî rekabetine halk nazarından bakıldığında şöyle bir görünüm arz etmektedir. Hâlihazırda İslâmiyet’i sayesinde öğrenmiş oldukları tasavvufî hareketler ve sufi çevreler, iki gruptur. Birinci grup Ortodoks olarak tanımlayabileceğimiz Sünnî şehirli sufi grubu, ikincisi de bazen militan bir karakter alacak kadar aşırıya kaçan, genellikle konargöçer Türkmen boylarının karakterine uygun, Sünnî itikatlı gibi görünüp fakat daha çok Şiîliğe meyilli bir yapısı bulunan heterodoks olarak tanımlayabileceğimiz gezgin ve hatta bazen Şiî kökenli

¹¹¹⁷ T. H. "Olcaytu", *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 389; Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 314.

¹¹¹⁸ Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 221-222.

¹¹¹⁹ İkinci, *Anadolu Aleviliği’nin Tarihsel Arka Planı*, s. 32-33; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 91.

¹¹²⁰ Uyar, “Safevîler Öncesi İran’da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı”, s. 86, 92.

dervişlerin temsil ettiği sufi grubudur¹¹²¹. Sünnî karakterli medrese, tekke ve zaviyelerde yürütülen tasavvufî hareketlerin öğrettikleri kitabî bilgilerin, kırsal kesimde hayatlarını sürdüren şehirden uzak konargöçerler arasında bir geçerliliği olamamıştır. Bu durumun bir de siyasal ve sosyal bir yönü vardır. Hükümdarlar ve devlet adamları tarafından desteklenen şehirli Sünnî tarikatlara, konargöçerler pek taraftar olmamışlardır. Bunun nedeni ise bu Türkmen boylarının yönetici kesim ile ağır vergiler, cezalar ve uygulanmaya çalışılan kanunlardan dolayı aralarında olan husumettir.

Erdebil bölgesinin coğrafyası göz önüne alındığında bölgenin Moğol ve Türkmen kabileleri arasında oldukça popüler olduğu görülür. D. T. Potts'un Gronke'den naklen verdiği bilgilere göre Tebriz, Merâğa ve Sultaniye şehirleri ile Erdebil'in bazı önemli kasabaları Moğolların tercih ettikleri bölgeler olmuştur. Özellikle otlaklarının zenginliği ve atlarının kalitesi gibi sebeplerle Erdebil, Merâğa ve Sultaniye üçgeni arasında kalan topraklar, İlhanlı yönetimi ve konargöçer kabileler arasında sıkça tercih edilmekteydi¹¹²². Haliyle konargöçer nüfusun bu denli çok olduğu bölgede şehirli yapının benimsediği medrese tasavvufundan ziyade heterodoks tekke tasavvufu benimsenmiştir.

Bu dönemde öne çıkan isimlerden birisi de Babaî hareketi çevrelerine mensup Kalenderiyye Tarikatı şeyhlerinden bir Türkmen babası olan Barak Baba olmuştur. Barak Baba hem Gâzân Han hem de Olcaytu Han döneminde İlhanlı sarayında önemli bir yere sahiptir. Kalenderiyye Tarikatı'nın karakteristiği olarak haricî kıyafeti nedeniyle tam bir şamana benzeyen bu heterodoks Türkmen babası, ahireti inkâr, *Hulûl*¹¹²³ inancını ise kabul eder, Allah'ın Olcaytu Han'da *İttihad*¹¹²⁴ ettiğini söylerdi. Olcaytu Han, onun ve Allame Hillî gibi dervişlerin etkisiyle özellikle İmamiyye mezhebine meyletmişti¹¹²⁵. Olcaytu Han, Barak

¹¹²¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 76.

¹¹²² Potts, *Nomadism in Iran*, p. 201.

¹¹²³ Hulûl, Tanrının eşyaya intikal etmesi veya bedene bürünmesidir. İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi anlamında kullanılır. Bu inanç özellikle Gulat (Aşırı) Şîâ arasında yaygındır. Allah'ın Hz. Ali'de hulûl ettiğine inanırlar. Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Hulûl", *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 340-341; Resul Ay, "Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslamı'nda Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri", *Bilgi*, 72, (2015), s. 3-4.

¹¹²⁴ İttihad, her varlığın Allah sebebiyle var olması bakımından, O'nunla birleşmesidir. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Tefvik Marulcu, "İbn Teymiyye'nin Vahdet-i Vücut, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/21, (2008), s. 80.

¹¹²⁵ M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (haz. Mehmet Ergun), Ankara 2012, s. 57-58; Ahmet Yaşar Ocak, "Barak Baba", *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 61.

Baba ile iyi ilişkiler kurarak onu, aynı zamanda elçilik heyetlerine dahil etmiş, bu hizmetlerinden memnun kalarak ona İmamiyye Şîa'sını Gîlân bölgesinde yayma görevini¹¹²⁶ vermiştir¹¹²⁷. Bu nokta konumuz açısından da önemlidir çünkü gayri Sünnî-heterodoks bir yapıya sahip olan Barak Baba'nın Şîa'yı temsil etmeye başlaması, bölgede Şîiliğin yayılması ile ilgili önemli bir ipucudur. Heterodoks yapıya sahip olan Barak Baba gibi diğer birçok tasavvuf erbabı ve konargöçer gruplar için Şîiliği benimsemek daha cazip gelmiştir. Yaşam tarzlarından dolayı Medrese Sünnîliği de denilen Kitâbî İslâm'ı yaşamaları zor olan Türk, Kürt ve Moğol gibi konargöçer gruplar Sünnîliğe karşı Şîiliğe daha kolay benimsemişlerdir.

İlhanlı devlet adamlarının izlemiş oldukları Şîî yanlısı politikalardan da bahsetmek gerekir. Örneğin Müslüman olmamasına karşın Yahudi vezir Sadüddeve'nin, yargıda İslâmî yasayı esas aldığı, vakıflara önem vererek sayılarını artırdığı ve ayrıca Musa b. Cafer (Musa el-Kazım) türbesini ziyaret ettiği, elindeki Kuran'dan “*Ey İsrail oğulları, biz sizi düşmanlarınızdan kurtardık ... ve size manna (kudret helvası) ve bildircin indirdik...*” ayetini okuduktan sonra sevinçle Alevîlere yüz dinar dağıttığı bilinmektedir¹¹²⁸. Bu esasen onun Yahudilik bilincini yansıtmak için yazılmış bir rivayet olsa da bir Şîî türbesinde Alevîlere ihsanlarda bulunması onun Şîîlere destek verdiğini gösterir.

Özetle İlhanlıların izlemiş oldukları bu Şîî yanlısı politikalar neticesinde İlhanlı döneminin sonlarına gelindiğinde artık Şîîler, Güney Azerbaycan'ın tüm şehirlerinde bulunmakta hatta bazı şehirlerde çoğunluğu teşkil etmekteydiler. Gelişen siyasi şartlar Şîîlerin revaç bulmasına imkân tanımış, Hârizmşahların, İsmâîlîlerin ve Abbâsîlerin olmadığı bir ortamda meydan İmamîyye Şîâsı'na kalmış ve onların güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum ise onların yıllardır uyguladıkları takıyyeyi bırakıp, Şîîleri eylemlerinde hür kılan bir

¹¹²⁶ Safvetü's-Safâ'nın pek çok yerinde Kalenderî dervişleri ile ilgili bilgi bulunmasına rağmen maalesef Barak Baba'nın bölgedeki varlığına dair bir bilgi verilmemiştir.

¹¹²⁷ Barak Baba, Gîlân'da hem Şîiliği yayacak hem de Gîlânlılar tarafından esir alınan Kumandan Kutluğşah'ı onların elinden kurtaracaktı. Lahican sınırına vardığında Gîlânlıların reisi Topaç, Barak Baba'yı ve müritlerini yakalayıp, öldürdü. Öldüğünde kırk yaşlarında olan Barak Baba'nın ölümü, Olcaytu Han'ı sinirlendirdi ve Topaç'ı cezalandırdı. Sultaniye'de Barak Baba'nın hatırası için bir türbe ve zaviye yaptırdı. Ocak, “Barak Baba”, s. 61; *Tarih-i Olcaytu*, s. 108; *Tarih-i Benâkitî*, s. 476; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 88.

¹¹²⁸ Uyar, “İlhanlı Devletinde Bir Yahudi Vezir: Sa'düddeve”, s. 135.

politika takip etmelerine sebep olmuştur¹¹²⁹. İlhanlıların oluşturduğu böyle bir atmosferde Erdebil bölgesi ve Safeviyye Tarikatı yavaş yavaş Şiîleşmiştir.

E. Alamut'un Moğollar Tarafından Dağıtılışı ve Batınî Dâîlerin Erdebil Bölgesinde Yayılışı

Tarih-i Cihân Güşa'da Batınîlerin ortaya çıkışı ile ilgili şu bilgiler aktarılmaktadır; *“Dört Halife döneminden sonra İslâm cemaati arasında İslâm dinine yakınlık duymayan, kalplerine mecusî inancı yerleşmiş olan bazı kimseler ortaya çıktı. Bunlar ayrılık ve karışıklık çıkarmak için şeriatın dış yüzünün (zahir) yanında, bir de insanların çoğu için sır olan iç yüzünün (bâtın) bulunduğu hakkında halk arasında şayia çıkardılar. Yunan felsefesinden aldıkları kelimeleri, Mecusî mezhebinden aldıkları birkaç haberle birleştirerek, ortaya çıkardıkları gerçek olmayan şeyleri halka yeni bir şeymiş gibi sunmaya başladılar. Taraftar kazanmak için bazı Müslümanların Resul'ün ehli beytine yardım etmediklerini, bilhassa Yezid'in adamlarının onlara herkesin gözünün önünde zulmederken, Emîrlerin ve yöneticilerin hiçbirinin kılını kıpırdatıp onların öcünü almadığını, aksine Yezid'in oğullarının yaptıklarına rıza gösterdiğini ileri sürerek Müslümanların gittikleri yolu yanlış yol saydılar”* diyen Cüveynî, bölgedeki İsmâîlîlerin durumunu bu şekilde özetlemektedir¹¹³⁰.

Güney Azerbaycan bölgesinde Hasan Sabbâh'tan önce de İsmâîlîlerin varlığı bilinmektedir. Tarihte çok farklı isimlerle karşımıza çıkan İsmâîlîlik, kuruldukları bölgelere göre isimlendirilmişlerdir¹¹³¹. Bu isimlerden biri olan ve İsmâîlî Şiîliğin aşırı bir kolu olan Karmatiler genel kabule göre 869 yılında Zenc isyanı esnasında ortaya çıkarak, Kûfe yakınlarındaki Dârü'l-Hicre adını verdikleri bir merkez kurdular ve faaliyetlerini buradan sürdürmeye başladılar. Karmatî-İsmâîlî hareketi Azerbaycan ve Zeydî Şiîlerin hâkimiyet alanı olan Deylem taraflarına da yayıldı. Bu yayılmada imam Ebû Hâtim er-Râzî etkili oldu. Stern bunların bölgede varlığını daha erken dönemlerde göstermektedir. Sâcoğulları döneminde Ebu Hatem adlı dâî'nin Hakan el-Müflih'in yanına kaçtığı ve onun sarayında iken öldüğü de bilinmektedir¹¹³².

¹¹²⁹ Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiîlik*, s. 114-115.

¹¹³⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 523-524.

¹¹³¹ Doğuştan günümüze kadar İsmâîlîlerin almış oldukları isimler hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût “Nizâri İsmâîlîleri”*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 7-14.

¹¹³² Stern, “The Early Ismâîlî Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania”, pp. 67.

Fatimî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin imâmetini tanımayan Azerbaycan, Deylem ve Cürcân'a dâîler göndererek Taberistan'daki mahalli liderlerin İsmâîlîliği benimsemesini sağladı. Bu liderler arasında Sallarîler de vardı. Karmatî İsmâîlîliğinin Sallarî halkı arasındaki etkisinin boyutunu bilemesek de yönetici kesim arasında oldukça etkindiler. Sallarîler döneminde özellikle 955 yılından önce bölgede Nizârî İsmâîlîler çok sayıda idiler. Bu da Vezir Ebû'l-Kâsım Ali b. Câfer'in ve onun bölgede bu mezhebi açıkça yaymasına izin vermiş olan Sallarî Merzûbân'ın sayesinde gerçekleşmiştir¹¹³³. Hatta Sallarî hükümdarı Vehsûdân, bastırmış olduğu paraların üzerine Şîî ve İsmâîlî inançlarını gösteren ibareler koymuştur. Onun 343/954 yılında Celâlâbâd'da bastırdığı paralarda “محمد على الحسن الحسين على محمد جعفر” ve “اسماعيل محمد سيف” yazmaktadır. İlki Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali (Zeyne'l-Abidin), Muhammed (el-Bâkır), Câfer (es-Sâdık), İsmâîl ve Muhammed gibi imâmların isimleridir. Son iki imam ise İsmâîlî inançlarında önemli kişilerdir. “سيف” ibaresi, Vehsûdân'ın 366/976 yılında Erdebil darphanesinde bastırmış olduğu paralarda da mevcuttur¹¹³⁴.

İran'da İsmâîlî mezhebinin yayılması şüphesiz Hasan Sabbâh¹¹³⁵ döneminde gerçekleşmiştir. On yedi yaşına kadar Şîî-Caferî itikadına göre eğitim alan ve İsmâîlî propagandasından etkilenecek bu mezhebi kabul eden Hasan Sabbâh, 1078 yılında Kahire'ye gitmiş ancak burada Fatimî yöneticileri ile anlaşmazlığa düşünce İran'a geri dönmüştür. Nizârî İsmâîlî reisi Hasan Sabbâh, Mısır dönüşü bütün İran'ı dolaşmış, ancak İran'ın kuzey bölgelerindeki aktif gücün farkında olduğu için propagandasına Elburz Dağları'nda ağırlık vermiş, en büyük desteği de Gılân, Mazenderan ve Deylem'deki asi ve savaşçı ruhlu dağlı kabilelerinden almıştır. Ayrıca bu bölge İslâm fetihleri karşısında Sasaniler yıkılırken eski Pers aristokratlarının (zadegân) sığındığı bir bölge olup, bu dağlık bölgede eski Pers kültürü uzun bir süre varlığını devam ettirebilmiştir. İslâmiyet'e geçerken de eski Pers kültürü ile muhalif İslâm'ı temsil eden Şîîlik üzerinden kabul etmesi manidardır. Nitekim Deylem ve

¹¹³³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, s. 308; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmâîlîleri*, (çev. Serdar Gündoğdu, Ali İçer), SelengeYayınları, İstanbul 2022, s. 24; Sabri Hizmetli, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 510-511; Erşahin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, s. 192; *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 486.

¹¹³⁴ Stern, “The Early Ismâ'îlî Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania”, pp. 72-73.

¹¹³⁵ Hasan Sabbâh, atalarının inancı olan İsnâaşeriyye'yi benimsemişken, Emîr Zarrab ve Ebû Necm Serac adlı iki İsmâîlî tanışarak onlardan etkilenmiş, ardından Irak dâîsi olan Şeyh Abdülmelik b. Attâş Rey'e geldiğinde onun sohbetine katılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmâîlîleri*, s. 59-60.

Mâzenderân dağlık bölgeleri, İran'da İslâmiyet'i en son kabul etmiş ve dini, Şîî davetçiler aracılığıyla öğrendiklerinden bu bölgeler her zaman koyu birer Şîîlik merkezi olmuştur. Bu dağlık bölgeler XI. asırda Selçuklu Sünnî dünyasına muhalif bir akım olarak ortaya çıkan İsmâîlî-Batınî davetçilerinin de sığınağı olmuştur. Bölgedeki sarp dağlarda bulunan muhkem kaleleri ele geçiren dâîler, buradaki savaşçı ve başına buyruk halkın gücünden istifade etmişlerdir¹¹³⁶. Hareketin lideri Hasan Sabbâh, bu dağlık bölgelere dâîler¹¹³⁷ göndermiş ve etkili propagandaları neticesinde Alamut Kalesi'ni ele geçirmiş, kendisine burada bir otonim yapı kurmuştur¹¹³⁸. Bu yapı hem Hasan Sabbâh hem de onun halefleri zamanında, dönemin güçlü devletleri ile mücadele etmiş, hatta fedâîleri¹¹³⁹ vasıtasıyla sultanlara, halifelere ve önemli devlet adamlarına suikastlar düzenleyecek kadar güç elde ederek onlar için büyük tehlike oluşturmıştır¹¹⁴⁰. Öyle ki bu suikastlar Selçukluların yıkılış sebeplerinden birini oluşturmıştır. Selçukluların vezir, sultan, halife gibi 76 kadar kıymetli devlet adamlarını öldürdüklerinden İsmâîlîler, Sünnî devlet ve din adamları, tüccarlar ve toplumun ileri gelenlerine düzenledikleri suikastlar¹¹⁴¹ ile 1090 yılından 1256 yılına kadar İslâm dünyasının gündemini en çok meşgul eden konulardan biri olmuştur¹¹⁴².

¹¹³⁶ Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 32; Güzel, "Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman", s. 1684-1685.

¹¹³⁷ Dâî, Arapça "çağırın" manasındadır. İnsanları kendi dinlerine veya mezheplerine çağırın anlamında kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Dâî", *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 420-421.

¹¹³⁸ *Tarih-i Benâkitî*, s. 241-242; Lewis, *Haşîşiler*, s. 36.

¹¹³⁹ İsmâîlî refiklerinin ve dâîlerinin kendilerini feda etme temayülü 10 Ekim 680 Kerbelâ Olayına dayanmaktadır. Kendisini destekleyen Kûfe Şîîlerine güvenerek Medine'den Irak'a hareket eden Hz. Hüseyin, beklenen destek gelmeyince Emevi halifesi Yezid tarafından öldürülmüştü. Peygamberin torununu yüz üstü bıraktıklarının bilincinde olan ve pişmanlık duyan bir grup 684 yılı sonbaharında kendilerini feda etmek amacıyla Kûfe'den Kerbelâ'ya hareket etmişlerdir. 685 yılı Ocak ayında birkaç kişi hariç tümü öldürülünce, imamlar uğruna kendini feda olgusu İsnâaşeriyye inancının en belirgin özelliği olarak kalmıştır. Aşûra ve Muharrem kutlamalarında düzenlenen yas ve tövbe merasimleri, bir bakıma siyasi bir mesaja dönüşmüştü. Zalim ve zorba bir yönetimin protesto edilmesi söz konusu olduğunda ya da yöneticilerin adaletsiz olduğu durumlarda Hz. Hüseyin ile Yezid'in hikâyesi hatırlanmıştır. Gronke, *İran Tarihi*, s. 24-26.

¹¹⁴⁰ *Tarih-i Benâkitî*, s. 242; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârîh*, s. 130; Lewis, *Haşîşiler*, s. 59.

¹¹⁴¹ Hasan Sabbâh'ın hile ile ele geçirdiği Alamut Kalesi, sarp kayalıklarla çevrili, istilaya kapalı, savunulması kolay bir mevkiide yer alıyordu. Batınîler bu ulaşılmaz kartal yuvasında Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde bağımsız bir yapı kurmuşlar, burada kendileri için tehlike arz eden din ve devlet adamlarına suikastlar düzenlemişlerdir. Hasan Sabbâh, suikastları özel olarak yetiştirdiği kendine körü körüne bağlı, "öl" emriyle gözlerini kırpmadan ölüme atlayacak olan fedâîleri vasıtasıyla gerçekleştirmiştir. O, seçmiş olduğu fedâîlerinin haşîşle zihinlerini bulandırıp duygularını coşturduktan sonra Ehl-i Beyt'in maruz kaldığı zulümleri anlatmış,

Büyük Selçuklu Devleti'nin uzunca bir müddet uğraşmak zorunda kaldığı Alamut İsmâîlîleri, giderek güçlenmişlerdir. Hatta Sultan Muhammed Tapar döneminde kendilerini gizleyen dâîler, birçok hücre evi kurmuşlardır. Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Erdebil'in de içinde yer aldığı Azerbaycan, Gîlân, Mazenderan gibi bölgeleri ele geçirmişler, buralarda yayılmışlardır¹¹⁴³. Erdebil'de bulunan dâîlerin isimlerini tek tek tespit etmek zor olsa da Erdebil, Merâğa ve Tebriz hâkimi Emîr Ahmedîl'in, sarayında otururken kendisine sunulan bir mektubu almak için eğildiği sırada bir fedâî tarafından öldürülmesi, Nizârî İsmâîlîlerin buradaki varlıklarını delillendirmektedir¹¹⁴⁴. Selçuklular ara ara İsmâîlîleri alt etmeyi başarsalar da bu durum uzun süreli olmamıştır. Geri plana çekilen dâîler, Selçukluların yaşadıkları herhangi bir çalkantıda hemen ortaya çıkıp faaliyetlerine hızla devam etmişlerdir¹¹⁴⁵.

Hârizmşah tarihçisi Nesevî Alamut İsmâîlîlerinin yöneticileri arasında Celâleddin Nev Müselman (Celâleddin Hasan b. Muhammed b. Hasan)'dan bahsetmek gerekir. Celâleddin III. Hasan, Sünnîliği kabul ederek kavmini ve tebaasını zorla batınîlikten vazgeçirmeye ve şeriat hükümlerine uymaya sevk etti. O, Sünnîliğe geçişini onaylatmak için Abbâsî Halifesi Nasır Lidînillah'a, Muhammed Hârizmşah'a diğer bazı Sünnî yöneticilere elçiler gönderdi, annesini de hacca yolladı. Bütün İsmâîlî köylerine camiler ve hamamlar yaptırdı¹¹⁴⁶. Bu dönemde onun davetiyle Alamut'a gelen Kazvin'in din adamları, burada bulunan ve İsmâîlî mezhebini konu alan kitapların birçoğunu yaktılar. Bunun nedeni Sünnîliği kabul ettiğini duyurmaktır. Celâleddin Nev Müselman, Arrân ve Azerbaycan'ı yöneten Atabeg Muzafferiddün Özbek ile sıkı bir dostluk bağı kurdu. Irak Valisi Nureddin (Nâîrüddin) Mengli'ye karşı Atabeg Özbek ile anlaşma yapmak maksadıyla Azerbaycan'a geldi ve yaklaşık bir buçuk yıl burada ve

onları intikam hissiyle doldurarak Nizârî-İsmâîlî imamı uğruna canlarını vermeye şartlandırmıştır. Ayrıca fedâîler, yedikleri bal, ceviz, haşhaş ve haşîş gibi bazı yiyeceklerin de etkisiyle ve şeyhleri tarafından kendilerine özel olarak hazırlanmış güzellikler içerisinde bir süre kaldıktan sonra, canlarını feda ettikten sonra gidecek oldukları cennette tadacak oldukları mutluluğu gördüklerini zannederek canlarını feda etmede hevesli olmuşlardır. Güzel, "Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman", s. 1685.

¹¹⁴² Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 130; Güzel, "Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman", s. 1686.

¹¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, s. 527; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 213; Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi*, s. 94.

¹¹⁴⁴ Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi*, s. 184.

¹¹⁴⁵ Atıcı, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtınî Hareketi*, s. 218.

¹¹⁴⁶ *Tarih-i Benâkitî*, s. 242; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 132; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 95.

Beylekan'da kaldıktan sonra Alamut'a döndü. Burada kaldığı süre zarfında Gîlân emîrlerinden bazılarının dört kızıyla evlendi¹¹⁴⁷. Bu kızlardan biri ise Gîlân'ın öncüsü ve başkanı olan Keykavûs b. Şehinşah Eburadvend'in kızkardeşidir ve ondan oğlu Alâüddin doğmuştur¹¹⁴⁸. Böylece Gîlânlılarla akrabalık bağı kurarak onların desteğini garantilemiştir.

Şeyh Celâleddin III. Hasan döneminde, İsmâîlîler ile Moğolların ilk temasları gerçekleşmiştir. Moğol tehlikesinin farkına varan Celâleddin, bölgede Moğollara tâbiyet bildiren ilk yönetici olmuştur¹¹⁴⁹. İsmâîlîlerin iddialarına göre Cengiz Han daha Türkistan'da iken Celâleddin ona gizli gizli mektuplar yollamış, kulluğunu ve boyun eğdiğini arz etmiştir¹¹⁵⁰. Şeyh Celâleddin, tâbiyet bildirmiş olsa dahi bunun İsmâîlîler nazarında pek de etkisi olmamıştır. Çünkü Moğollar bölgeye geldiklerinde hâkimiyetlerinin dışında kalan üç siyasi kuruluş mevcuttu. Bunlar Abbâsî Halifeliği, Memlûkler ve Alamut İsmâîlîleri idi. Yuvalı'ya göre XI. yüzyıldan beri Yakınoğu'da kurulan bütün devletleri meşgul eden bir tehdit unsuru ve kalelerden kurulu bir teşekkül olan İsmâîlîler bir çeşit terör kuruluşu konumunda idi¹¹⁵¹. Onların faaliyetlerinden haberdar olan Mengü Kaan düzenlenen büyük kurultayda kardeşi Hülâgû'yu Batı İran, Şam, Mısır, Rum ve Ermen'e tayin etti¹¹⁵².

Celâleddin'den sonra yerine geçen oğlu Alâeddin Muhammed, babasının getirmeye çalıştığı düzeni benimsemeyerek, İsmâîlîliğin Şîî yönünü tekrar canlandırdı. Onun döneminde Curmagun Noyan Kuhistan bölgesine gelerek İsmâîlî kalelerinden bazılarına hasar verdi¹¹⁵³. Hülâgû Han, bölgeye geldiğinde Alamut'un başında Celâleddin III. Hasan Nev Müselman'ın torunu Rükneddin Hurşah bulunuyordu. Hülâgû ile Rükneddin Hurşah arasında gidip gelen elçiler, yapılan müzakerelerden sonra Alamut hâkiminin kendisini oyaladığı kanaatine varan Hülâgû, 1256 yılı Eylül ayında İsmâîlîler üzerine harekete geçerek Alamut'un etrafını sardı. Hülâgû yine Rükneddin'e elçi göndererek itaatini bildirdiği takdirde onu affedeceğini bildirdi. Rükneddin türlü bahanelerle Hülâgû'nun karşısına çıkmaktan kaçındı. Ona bir yıl mühlet verilmesini, bütün kale ve ikametgâhlarını yıkacağını ancak Alamut, Lammasar ve Lal

¹¹⁴⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 573-575; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmâîlîleri*, s. 80-81.

¹¹⁴⁸ *Tarih-i Olcaytu*, s. 96; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmâîlîleri*, s. 82.

¹¹⁴⁹ Güzel, "Alamut'ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman", s. 1694.

¹¹⁵⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 576; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmâîlîleri*, s. 82.

¹¹⁵¹ Yuvalı, "Yakınoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. Yüzyıl)", s. 71.

¹¹⁵² Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s. 12-13.

¹¹⁵³ Abdülatif Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, s. 132.

kalelerinin yıkılmamasını geri kalan bütün kalelerini hemen teslim edebileceğini bildirdi. Bir yandan İsmâilî kalelerini ele geçirmeye devam eden Hülâgû, Rükneddin'e yine defalarca elçi göndererek kaleden inmesini istedi ancak Rükneddin her defasında vakit kazanmaya çalıştı. Kendisinin teslim olmak istediğini fakat müritlerin buna yanaşmadığını bildirdi. Artık sabrının sonuna gelmiş olan Hülâgû Han, 31 Ekim 1256'da ordusuna kuşatma çemberini daraltarak 8 Kasım 1256'da ilhan çadırını Meymundiz kalesinin kuzey tarafına kurdu¹¹⁵⁴.

26 Kasım 1256 tarihinde Alamut kalesi ve Rükneddin Hurşah teslim oldu, ancak İsmâilîlerin bazı kaleleri Rükneddin'in isteğine rağmen teslim olmamışlardı. Bu kalelerdeki kumandanlara teslim olmaları için Rükneddin, sadık adamları ve Moğol Emîrleriyle birlikte Emîrlere gönderdi. Onun bu şekilde Moğollar lehine haber göndermesi, Hülâgû tarafından kendisine yarlıg ve payze verilmesi ve bir Moğol kızı ile evlenmesi, adamlarının onu terk etmesine neden oldu. Bu esnada İsmâilî kalelerinin Moğolların eline geçmeye başlaması ise Moğolların Rükneddin'e karşı tavırlarının değişmesine neden oldu. Mengü Han'ın huzuruna gitmeyi talep eden Rükneddin kendisine karşı olumsuz hissiyatları sezmiş ve gizliden kale kumandanlarına haber göndererek Moğollar tarafından tuzağa düşürüldüğünü ve mücadeleyi bırakmamaları, kaleleri teslim etmemeleri gerektiğine dair Emîrlere göndermiştir. Karakurum'a vardığında ise Mengü Han, getirmiş olduğu hediyeleri kabul etmeyerek geri dönmesini ve kalelerin teslimini tamamladıktan sonra tekrar gelmesini istemiştir. Üzgün ve ümitsiz şekilde geri dönen Rükneddin Hurşah ve adamları geri dönüş yolunda Mengü'nün emriyle öldürülmüşlerdir. Bu arada Hülâgû'ya da buyruk gönderen Mengü Han, İsmâilîlerden bir tek kişiyi bile sağ bırakmamasını emretmiştir. Kazvin yöresindeki İsmâilîler için Bitikçi Bukray'ı, Kuhistan yöresindekiler için de Ötçigin Noyan'ı görevlendirmiştir. Böylece yüzyıllardır İslâm dünyasını meşgul eden İsmâilî meselesini çözüme ulaştırmıştır¹¹⁵⁵.

İsmâilî fedâîlerinin takip ve cezalandırılmaları esnasında halk hem devlet kuvvetleri hem de fedâîlerin tehdit ve korkularından dolayı büyük tedirginlik yaşamıştır. Oluşan bu kargaşa ortamında herkes birbirinden şüphe eder, birbirini dâî olmakla itham eder hale gelmiştir. Moğolların bölgeye hâkim olup, sükûneti sağlamalarından sonra sosyal, siyasi ve

¹¹⁵⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 505-508; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmailîleri*, s. 85; *Tarih-i Benâkitî*, s. 414-415.

¹¹⁵⁵ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmailîleri*, s. 89-90; *Tarih-i Benâkitî*, s. 415; Abdüllatif Kazvinî, *Lübbü't-Tevârîh*, s. 133, 140; Yuvalı, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâilîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", s. 539-540.

ekonomik hayat düzene girmiştir, yolcular güven içinde gidip gelmeye başlamışlardır¹¹⁵⁶. İran'daki Nizari İsmâîlîler, 1256 yılında Hülâgû Han'ın Alamut kalesini ele geçirmesiyle son bulmuş oldular ancak tamamen yok olmadan yaşamayı başardılar. Mengü Han tarafından 1257'de Rükneddin Hurşah'ın öldürülmesiyle bir anda Alamut'taki merkezi idarenin ve imamın yönlendirmesinden mahrum kalan, bu dönemdeki takip ve kıyımdan kurtulmayı başaran yenik ve şaşkın halk, bu tarihten itibaren, batıda karakterlerine uygun olan dağlık Deylem ve Kuhistan bölgesinde toplandılar. Bunun yanı sıra, Doğu İran'ın her tarafında, Afganistan'da ve Orta Asya'da da dağınık vaziyette, Farsça konuşulan Afganistan, Sind, Pencap ve Hint alt kıtasının başka bölgelerinde azınlıklar halinde yaşadılar. Başka bölgelerdeki Nizâri toplulukları da ya bu iki bölgeye göç etti ya da çevrelerindeki diğer sufi topluluklar içerisinde eridiler¹¹⁵⁷.

Rükneddin Hurşah, İlhanlılara teslim olup, Büyük Moğol Hanı'na gittiği esnada oğlu Şemseddin Muhammed'i kaçırmayı ve saklamayı başardı. Babasının öldürülmesinden sonra 1257'de imamlığa gelen Şemseddin, bir grup kıdemli Nizari lideri tarafından gizlice Azerbaycan'a götürüldü. Azerbaycan'da büyüyen Şemseddin Muhammed, Zerdüz takma adıyla bir tüccar ve nakkaş olarak gizli bir hayat sürdü. Nizâri şairi Nizâri Kuhistânî'nin *Sefername*'sinde onun ve ilk ardılının Azerbaycan ve Hazar'ın güneyinde Erdebil bölgesinde gizli olarak yaşadığına dair imâlar vardır¹¹⁵⁸.

Alamut'un yıkılmasından sonra takıyye¹¹⁵⁹ uygulayarak gizli bir dönem içerisine girmiş olan ve imamları ile doğrudan irtibata geçmeleri mümkün olmayan İsmâîlîler, bölgedeki tasavvufî zümrelerin arasına karışarak hayatta kalmayı başardılar. Ardından yüksek ihtimalle Deylem ve Erdebil taraflarına götürüldüğünü düşündüğümüz Şemseddin Muhammed'in etrafında toplanan Rûdbar Nizâripleri, "Yeni Devlet" adını verdikleri bir tür yerel siyasi bir oluşum içine girdiler. Alamut'un düşüşünden yaklaşık yirmi yıl sonra, bir süre etkin olacak askerî güç oluşturabilmişlerdi. Bu dönemde Kuzey İran Nizâripleri, o zaman için bütünüyle yıkılmamış dahası Moğollar tarafından kendi kullanımları için onarmış oldukları Alamut ve

¹¹⁵⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 592; Yuvalı, "Moğollar'ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler'in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler", s. 540.

¹¹⁵⁷ Lewis, *Haşîşiler*, s. 80; Daftary, *İsmâîlîler*, s. 616.

¹¹⁵⁸ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 617.

¹¹⁵⁹ Takıyye, mezhebini ve inanışını gizli tutma, saklamadır. Kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde aksini söylemesidir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Takıyye", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 453-454.

diğer önemli Nizârî kalelerini yeniden ele geçirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Girdkuh'un düşüşünden beş yıl sonra 674/1275-1276'da Rûdbar Nizarileri, Hârizmşahlar soyundan bir soyluyla ittifak halinde Alamut'u yeniden ele geçirecek kadar güçlüydüler. Hamdullah Müstevfî, bu "Yeni Devlet"ın kuruluşunu Argun Han'ın ölümünden sonra diyerek 1275 tarihini vermiştir. Ancak Argun Han'ın ölümünün 1291 olması hasebiyle bu devletin 1291'den sonra kurulmuş olması muhtemeldir. Öte yandan eski merkezlerini Hülâgû'nun oğlu ve ardılı Abaka'nın gönderdiği bir ordu tarafından sürülene dek bir yıl kadar ellerinde tuttular. Abaka Han'ın gönderdiği bu ordunun, Alamut kalesini tamamen yıktığı bilinmektedir¹¹⁶⁰.

Nizârilere, İlhanlı ve Timurlular döneminde Deylem bölgesindeki etkinliklerini sürdürdüler. İlhanlı iktidarının yerel otoriteler arasında yeniden parçalanması, Deylem bölgesindeki Nizârî faaliyetlerinin canlanması için uygun fırsat sağladı. Kuzey İran Nizârilere faaliyetlerini Deylem bölgesinde, Lahican'ın güneyinde ve Sefid-Rûd'un doğusunda yani Erdebil'in çevresinde yoğunlaştırmışlardı. Deyleman, 770/1368-1369'a doğru, merkezini Mercikuli'de kuran ve ataları gibi Nizari inancından olan Kiya Seyfeddin Kuşeyci'nin yönetimine girmişti. Ancak, Nizariliği açıkça savunması, komşu feodallerin düşmanlığını üzerine çekti. Kiya Seyfeddin'in Zeydilerle savaşta ölmesinden sonra Nizariler, Deyleman'ın büyük bölümünü bu rakip Şîî mezhebe kaptırdıysa da askeri bir güç olarak varlıklarını korumayı başardılar. Nizariler ile Zeydiler arasındaki çatışmalar, Timur'un 1386'da bölgeyi ele geçirmesinden sonra da sürdü¹¹⁶¹.

Kasım Şah babası ya da dedesi olan Şemseddin Muhammed gibi Azerbaycan'da yaşamıştır. O altmış yıllık imamlığın ardından 771/1369-1370 yılında vefat edince, yerine Ahmed Şah olarak bilinen İslâm Şah geçti. İslâm Şah elli beş yıl sürecek olan imamlığının başlarında hareket merkezini Azerbaycan'dan Kum ile Mahallat arasında bir yere taşıdı. Bu esnada Timur, batıya ilerlerken yolunun üzerinde bulunan Muhammed Şahlı ve Kasım Şahlı gruplarını kılıçtan geçirmiştir¹¹⁶².

Bakıldığında Azerbaycan Nizârilere hem liderlerinden ve hareket merkezlerinden uzak kalmışlar, hem de Timur tarafından katledilme korkusuyla geri planda kalmışlardır. Bu

¹¹⁶⁰ Müstevfî, *Târih-i Güzide*, s. 480; Daftary, *İsmâîlîler*, s. 616-617; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 135-137.

¹¹⁶¹ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 620-621.

¹¹⁶² Daftary, *İsmâîlîler*, s. 623-624.

durumda özellikle Timur'un Hoca Ali döneminde Erdebil Tekkesi'ne sağlamış olduğu özerklik onlar için kaçırılmaz bir fırsat olmuştur. Hâlihazırda sufi kisvesi altında yaşayan İsmâîlîler, Safeviyye Tarikatı içerisinde kendilerine yer edinmişlerdir. Onların Safeviyye Tarikatı'nın içinde bulunduğu dair kaynaklarda net bilgiler bulunmamasına rağmen aşağıda açıklayacak olduğumuz sebeplerden dolayı tarikat içinde var oldukları kanaatindeyiz.

İsmâîlî İmamı Şemseddin Muhammed'in 1310'da ölümünden sonra imam olarak İsmâîlîlerin başına geçen küçük oğlu Kasım Şah, Azerbaycan bölgesinde gizli faaliyetlerde bulunmuştur. Yeni Devlet'in başına geçen Muhammed b. İslâm Şah, Nizârî merkezini Azerbaycan'dan Kum taraflarına yeniden taşımıştır¹¹⁶³. Bu kurulan siyasi yapının ne kadar devlet olarak tanımlanabileceği tartışılır olsa da nihayetinde İsmâîlî imamının etrafında toplanan çok sayıda insanın olduğunu anlamak açısından önemlidir. Bu süreçte Kasım Şahlılar ve Muhammed Şahlılar olarak ikiye ayrıldıklarını gördüğümüz Nizârîlerin varlıklarını günümüze değin sürdürdükleri bilinmektedir. Muhammed Şah'ın merkezini Kum'a taşıması ile Kasım Şahlıların Azerbaycan bölgesinde kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu dönemlerde takıyye uygulamak zorunda kalan İsmâîlîler, imamları ile doğrudan irtibata geçememiş, Moğolların ve bakıyelerinin baskılarına maruz kalmamak ve hayatta kalmak maksadıyla gizlendikleri bölgelerde bulunan Nimetullahiye, Hurufiye, Noktaviye, Nurbahşiye ve Safeviyye gibi tasavvuf zümrelerinin arasına karışarak onları etkilemişlerdir¹¹⁶⁴. Yıllarca takıyye uygulamaya alışkın ve bunda başarılı olan refiklerin kendi inançlarını kaybetmeden içlerine müdahil oldukları tarikatları etkilemeleri kaçınılmaz olmuştur.

Ahmed Teküder döneminde etkili olan mutasavvıf Hasan Mengli ile ilgili olarak *Safvetü's-Safâ*'da Şeyh Sadreddin'in rivayetiyle şu bilgiler verilmektedir;

*“Hasan Mengli adında biri var ki Yakubîlerin halifesi ve naibiydi. Sultan Ahmed ile bir akrabalığı vardı. Hasan Mengli ibahî olduğu ve haşhaş kullandığı için Sultan Ahmed ile arası iyiydi. Birlikte fesad çıkarıyorlardı. Kalenderler, mübtelâlar ve ona benzer temiz olmayan insanlardan oluşan bir cemaat Hasan Mengli'nin evinde toplanıyorlardı. Şeyh Zâhid'in irşad eserleri gök gibi belli olduğundan Hasan Mengli kıskançlık ateşiyle yanıyordu...”*¹¹⁶⁵

¹¹⁶³ Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 135.

¹¹⁶⁴ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 605, 607; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 137.

¹¹⁶⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 217-218.

Bu bilgilerden hareketle Hasan Mengli'nin halifesi olduğu Kalenderî Baba Yakub¹¹⁶⁶'un tarikatının içerisinde İsmâilî kalıntılarının bulunduğu sonucuna varmak mümkündür. Çünkü İsmâilîlerin ibahî¹¹⁶⁷ kabul edildiği bilindiği için buradaki “ibahî ve haşhaşî” terimi İsmâilîyyeyi çağrıştırmaktadır. Bu da bölgedeki Kalenderî gruplar içerisinde İsmâilîlerin bulunduğu delildir. Bu ithamın, dönemin şartları gereği bu taifeyi karalamak maksatlı yazılmış olması ihtimalini de göz önünde bulundurursak, Arrân'daki Yakubîler arasında İsmâilîler olmasa, bu bir iftira olsa bile yine de bölgede İsmâilî kalıntılarının bulunduğu ve karalama politikalarında bir unsur olarak kullanıldığını da delillendirir niteliktedir.

İsmâilîlerin Erdebil Tekkesi özelinde şehre etkileri ve nüfuzları özetle şu şekilde açıklanabilir. Nizari İsmâilîler, Safeviyye Tarikatı'nın aktif gücünü oluşturan Alevîler üzerinde etkili olmuşlardır. İsmâilîlerin faaliyet alanları olan İran ve Horasan bölgesi, Türklerin Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya ilerledikleri ve hatta Büyük Selçuklu Devleti gibi güçlü bir devlet ve küçük Türk beyliklerini kurdukları bir yerdi. Dolayısıyla bölgeye gelen Türkmen gruplar, göç güzergâhında İslâm'ın Şîî (Batınî/İsmâilî) formuyla karşılaşmışlardır. Ağır şeriat hükümlerinden ziyade Batınîliğin basit ve uygulanmaya daha müsait prensipleri, daha cazip geldiğinden dolayı bu Türkmenler arasında yayılmıştır. Böylece Türkmen kabileler arasında yayılan Batınîlik, bunlarla birlikte Anadolu'ya intikal etmiştir¹¹⁶⁸. Bölgedeki İsmailîlerin Erdebil Tekkesi'ne olan nüfuzu çok gizli ve sinsî bir şekilde ilerlemiştir.

Moğolların Alamut'u yıkmasından sonra Nizarî inançları, İmamiyye kisvesinde ve tasavvuf şemsiyesi altında verilmiştir¹¹⁶⁹. Artık 1256 yılından itibaren Şah İsmâil'in Safevî Devleti'ni kurmasına kadar bölgede Şîîlik, herhangi bir Şîî kolunun yükselmesi şeklinde değil, “*Tarikat Şîîliği*” şeklinde yükselmiştir. Halk tipi ve genellikle tasavvuf Şîîliği olarak

¹¹⁶⁶ Namiq Musalı, Şeyh İbrâhim Zâhid Gilânî'nin çatışma içerisinde olduğu Baba Yakub ile ilgili olarak “*Azerbaycan İsmâilîlerinin lideriydi*” demektedir. Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 101.

¹¹⁶⁷ İbahî, kanunların, dinî emirlerin ve ahlâk kurallarının bağlayıcılığını kabul etmeyip her şeyi mübah gören kimselerdir. Bazı ilim adamlarına göre İsmâilîyye de ibahî düşünceye yönelen gruplar (Nusayriyye, Keysâniyye, Meymûniyye, Hürremiyye) arasındadır. Hasan Onat, “İbâhiyye”, *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 252-254.

¹¹⁶⁸ Hulusi Yılmaz, “Nizarî İsmâilîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 50, (2009), s. 225; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 92-93.

¹¹⁶⁹ Daftary, *İsmâilîler*, s. 676.

ifade edilen bu yeni Şîilik şekli, Safevî Şîîliği ile doruğuna ulaşmıştır. Nitekim özellikle Kasım Şahlılar olarak adlandırılan grup Safevî Devleti'nin Şîîliği resmî mezhep yapımlarıyla dava faaliyetlerini daha açık yürütme imkânı bulmuşlardır¹¹⁷⁰.

Moğolların bölgeye gelmesiyle birlikte yoğun bir şekilde tasavvufa yönelen halk, bu süreçte tarikatların öneminin artmasını sağladıklarından Nizarî öğretisi de bu tarikatların arasında kendisine yer bulmuştur. Nizarî-İsmâîlî inancında yer alan *İmam*, *va'sî*, *hüccet* gibi figürler, *gavs*, *kutub*, *abdâl*'a dönüştürülerek tasavvuf öğretileri arasında farklı bir kisveye bürünmüştür. Namaz, oruç ve hac gibi şer'i yükümlülükler bir tür azap olarak görülmeye başlanmış, cennet, insanların nail oldukları hayır ve nimetler; cehennem ise bu dünyada yaşadıkları sıkıntı ve belalar olarak algılanmıştır¹¹⁷¹. İsmâîlîlerde şer'i ibadetler siyasi sembollere dönüştürülerek namaz, zamanın imamının başkanlığında davanın yerleştirilmesine ve düzenlenmesine bireysel olarak katkıda bulunmayı temsil etmekteydi. İsmâîlî inancına göre namazın kabul olmasının şartı, zamanın imamını tanımak, ona tüm kalbiyle sevgi ve saygı göstermektir. Buradan hareketle namaz onlar için imamla birleşmektir¹¹⁷². Osmanlı tarihçisi Aşıkpaşazade, Erdebil Tekkesi ile ilgili bilgi verirken Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar, Şah İsmâîl ve Erdebil sufilerinin namaz kılmadıklarını, oruç tutmadıklarını, sufilerin de Mekke'ye Hac'a gitmek yerine Erdebil Tekkesi'ni ziyaret ettiklerini aktarmaktadır¹¹⁷³. Aşıkpaşazâde'nin vermiş olduğu bilgiler, Safeviyye Tarikatı içerisindeki İsmâîlî etkisini ortaya koymaktadır. Çünkü diğer Şîî gruplarda görülmeyen İslâm'ın temel ibadetlerini sembollere dönüştüren anlayış İsmailîlerde vardır.

Timur'un, Hoca Ali döneminde (1392-1429), Safeviyye Tarikatı'na bağışladığı topraklar diğer pek çok unsur gibi İsmâîlîler için de özgürce hareket edebilecekleri bir ortam sunmuştu. Alamut ve diğer kalelerden inen İsmâîlî müritleri, dâî ve fedâîleri, Erdebil Tekkesi'ne yerleşmeye başlamıştır. Bununla birlikte Hoca Ali dönemini, İsmâîlî etkisinin başladığı dönem olarak kabul etmek doğru olmaz. Çünkü İsmâîlî inanışının aksine Hoca Ali, namaz, zekât, oruç gibi ibadetlerini muntazam yerine getirmiş, hacca gitmiştir. Hatta o ve

¹¹⁷⁰ Daftary, *İsmâîlîler*, s. 607, 636; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 93.

¹¹⁷¹ Yılmaz, "Nizarî İsmâîlîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler", s. 228; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 93.

¹¹⁷² Yılmaz, "Nizarî İsmâîlîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler", s. 229.

¹¹⁷³ Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul h. 1332, s. 268.

oğlu Şeyh İbrâhim hacca giden son Safevî şeyhleridir¹¹⁷⁴. Şeyh İbrâhim dönemi ile ilgili kaynaklarda çok az bilginin yer alması sebebiyle bu dönemdeki etkileri hakkında detaylı bilgimiz yoktur. Ancak Şeyh İbrâhim'in kullanmış olduğu “Şeyh Şah” unvanı bize bazı ipuçlarını verdiği kanaatindeyiz. Bu unvan, dinî liderliğin makamı olan şeyhlik ile siyasi liderlik olan şahlığı aynı bünyede toplamaktadır. İsmâilî etkisini Şeyh Cüneyd döneminde daha belirgin şekilde görebilmekteyiz. Bu dönemdeki siyasileşme ve Şiîleşmede her ne kadar açıkça kaynaklarda dile getirilmese de İsmâilî dâîlerinin tekkedeki varlığı ve alttan alta örgütlü bir şekilde faaliyetlerini yürütmelerini dikkate aldığımızda bu dönüşümde İsmâilî dâîlerin etkisini düşünmek ve dikkate almak zorundayız.

Şeyh Cüneyd'in şahsındaki İsmâilî etkisi ve gayr-i İslâmî inanışların varlığını Konya'da bulunduğu sırada Konevî Tekkesi'ndeki tartışmalarında görmekteyiz. İsmâilî etkisi sayılabilecek olan husus, W. Hinz'in Şeyh Cüneyd için Konya'da iken Sadreddin Konevî zaviyesinin şeyhi Abdullatif ile konuşmalarını aktarırken “*mutad Şiî esaslarını dahi aşan fikirlerinden dolayı Şeyh Abdullatif'in misafirini şiddetle muaheze ettiği ve hatta ona kâfir dediği*”¹¹⁷⁵ ifadelerine yer verir. Aşırı Şiî tanımı İsmâilîler için kullanıldığından dolayı bu Şeyh Cüneyd'in üzerindeki İsmâilî etkisine yorumlanabilir.

Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve Şah İsmâil'in etrafında toplanan Alevîler, şeyhlere hem tarikatın hem de siyasi bir yapının lideri gibi davranmışlar, muhtemel olarak onları da bu şekilde yönlendirmişlerdir. Çünkü Şeyh Haydar ve Şah İsmâil'in küçük yaşta olmaları, özellikle Şeyh Haydar'ın doğumundan itibaren dayısı Uzun Hasan'ın yanında Sünnî Akkoyunlu sarayında bulunması, ne tarikat ile ne de Şiîlikle bir bağı olmaması ancak Erdebil Tekkesi'nde posta oturduğunda Şiî politika gütmeye başlaması bu görüşü destekler niteliktedir. Şah İsmâil de yine aynı şekilde babasının Şirvanşahlar ile olan mücadelede öldüğü esnada küçük yaştaydı. Babası Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra dört yıl süreyle İstahr kalesine hapsedilmişlerdi. Erdebil Tekkesi'nin Alevî müritleri tekkede bulunmasalar bile bu çocuk şeyhlere bağlanmaktan asla vazgeçmeyerek, ele geçirdikleri ilk fırsatta onları başa geçirmişlerdi. Burada İsmâilîlerin Safeviyye Tarikatı içindeki varlıklarını ve etkilerini görmekteyiz. İsmâilîlerin inanışlarına göre imam hangi yaşta olursa olsun söylediği doğrudur ve söylediklerine asla karşı gelinmez. Çocuk yaşta şeyh olarak, Alamut İsmâilîlerinden

¹¹⁷⁴ Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 82; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 93-94.

¹¹⁷⁵ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 18.

Celâleddin Hasan'ın yerine geçen dokuz yaşındaki oğlu Alâeddin Muhammed ilk kez karşımıza çıkar. Burada dâî ve refiklerin güçlü etkisi vardır, çünkü Sünnîliği seçmiş olan Celâleddin Hasan'ın yerine dokuz yaşındaki, hiçbir eğitim ve öğretimden geçmemiş bir çocuğu, Alâeddin Muhammed'i başa geçirmişlerdir¹¹⁷⁶. İsmâîlî inancına göre imamın durumu çocuk, yaşlı, genç farketmeksizin aynıdır, hiç kimse onun hükümlerine itiraz etme hakkına sahip değildir¹¹⁷⁷. Sünnî itikadı benimsemiş olan Celâleddin Nev Müselman'ın yerine oğlu Alâeddin'in etrafında toplanan müritlerin özelliği, Safeviyye'de Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Şeyh Haydar'da onun ölümünden sonra da oğlu İsmâîl'in etrafında bulunanlarda görülmektedir. Artık Safeviyye Tarikatı'nda Alamut İsmâîlî gelenekleri işlemeye başlamıştır.

Bununla birlikte İsmâîlî etkisine vurgu yapılabilecek unsurlardan biri de onların takmış oldukları kırmızı başlıktır. Net olmamakla birlikte İsmâîlî fedâîlerinin takıyye uygulamadıkları dönemlerde kıyafetleri, kuşakla bağlanan beyaz bir giysi, ayaklarda kırmızı çizme, başlarda ise kırmızı başlık idi¹¹⁷⁸. Doğal olarak onların takmış oldukları kırmızı başlık, Şeyhleri için canlarını gözü kapalı feda edecek olan Safeviyye müritlerine “Kızılbaş” lakabını veren kızıl renkli “Tâc-ı Haydârî”yi çağrıştırmaktadır.

İsmâîlî etkisinin bir diğer delili de eli silah tutan, şeyhi uğruna ölüme koşan Alevî Erdebil Sufileridir. Çünkü onlar, tıpkı Hasan Sabbâh'ın fedâîleri gibiydiler. Şeyhlerine koşulsuzca bağlanıp ve Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve hatta Şah İsmâîl için savaşa giden sufilerdi. Hasan Sabbâh'ın fedâîleri bir kişiye suikast yaptıktan sonra kaçmaz, intihar etmez, adeta yakalanmayı ve katledilmeyi beklerler, böyle ulvî bir görevden sonra kaçmak veya hayatta kalmayı utanç verici bulurlardı. Erdebil Tekkesi'nin Alevî müritleri de savaşırken kendilerini koruyacak zırh veya benzeri malzeme kullanmazlar, çıplak göğüsle mücadele ederlerdi¹¹⁷⁹. Bu durum ise bölgede oldukça etkin olan ve tarikatın da içine sızmış olan İsmâîlîlerinin fedâîliklerini ve gözlerini kırpmadan ölüme gidişlerini düşündürmektedir. Suikastçi olan İsmâîlî dâîlerinin bu özelliklerini tekkenin askerî gücünü de oluşturan müritlerin karakterlerinde görmek mümkündür. Bu da açıkça İsmâîlîlerin tekke üzerindeki etkilerinden biridir.

¹¹⁷⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 576; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 94.

¹¹⁷⁷ Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtümîler ve İran İsmâîlîleri*, s.82.

¹¹⁷⁸ İsmail Kaygusuz, *Nizari İsmaili Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut -Öğretisi, Tarihi- Felsefesi-*, Su Yayınları, İstanbul 2014, s. 31.

¹¹⁷⁹ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 9; Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 185.

Erdebil Sufîlerinin durumu da fedâîlerin durumuyla aynı idi. Şeyhleri için ölmek onlar için kutsal bir vazifeydi. İki mürit taifesi arasındaki fark ise Alamut fedâîleri dönemin şartları gereği düşmanlarına suikasti benimserken, kızılbaş müritler buna gerek duymadıklarından alenî şekilde düşmanlarıyla mücadeleyi uygun görmüşlerdir. Öte yandan şeyhlerine olan sonsuz sadakatleri her iki taifede de aynıdır. İsmâîlîlerde haşîşle kendine bağlama olarak lanse edilen şeyhe olan bağlılıkları, Safeviyye’de haşîşsiz bir sadakat olarak tevarüs etmektedir. İsmâîlîlerde fedâîler, suikast sonrası kaçmadan ölümü beklerlerken, kızılbaşlar da ileride anlatacağımız üzere Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid’in kendilerini önlemek maksadıyla almış olduğu önlemleri ve görüldükleri yerde kellelerinin vurulması emrini hiçe sayarak şeyh uğruna ölmeyi göze almışlardır. Hatta daha sonraki süreçte alınan sert önlemlere rağmen “Sizde Şah diyeni öldürürlerse /Ben de bu yayladan Şah’a giderim” diyerek davasından vazgeçmeyen, XVI. yüzyıl halk şairi Pîr Sultan Abdal dahi Safevî propagandasının etkisinde kaldığından idam edilmiştir.

Özetle Safeviyye Tarikatı’na İsmâîlîlerin etkilerini her ne kadar tarikatın ilk dönemlerinden itibaren varlığı bilinse de Şeyh Cüneyd döneminden itibaren kendilerini açık ettiklerini görmekteyiz. Şeyh Cüneyd döneminden itibaren namaz, oruç ve haccın kaldırılması ve Alamut İsmâîlîlerinde de şer’î hükümlerin reddedilmesi, hatta oruç tutmanın, namaz kılmanın, zekât vermenin ve hacca gitmenin yasaklanması¹¹⁸⁰ örtüşmektedir. Safeviyye müritlerinin bundan sonraki süreçleri ise İsmâîlî fedâîlerinin tavır ve tutumlarıyla öylesine benzeşmektedir ki çocuk şeyhlere bağlanarak onların imamlığını kabul etmek, kendilerini şeyhleri için gözü kapalı ölüme atmak, tekkenin silahlı gücünü oluşturmak gibi özellikleri İsmâîlî etkisinin açıkça görüldüğü durumlardır.

Öte yandan İlhanlı döneminde ve sonrasında bölgede etkili olan tasavvufî hareketlerden biri de “Ehl-i Hak” hareketidir. Erdebil Tekkesi’nde ortaya çıkan ve Safevî Devleti’nin temellerinden biri olan Kızılbaşların da bu hareketin bir kolu olarak ortaya çıktığı öne sürülmüştür. Hamidreza Mohammedsnejad’ın makalesinde belirttiği üzere Ehl-i Hak’ın eğitimleri ile İsmâîlî dâîlerinin eğitimleri benzeşmektedir ve her iki inanış da Hz. Ali’ye ilahi sıfatlar atfederler. Ahlak anlayışları da nefise karşı akıl üstündür¹¹⁸¹. Bunun da Erdebil Tekkesi’nde bulunan dâîlerin, müritler üzerindeki etkilerinin delillerinden biri olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte İran’da sıra dışı bir İslâmî akım olan Ehl-i Hak grubunun dinî

¹¹⁸⁰ Arayancan, *Hasan Sabbâh ve Alamût*, s. 171.

¹¹⁸¹ Mohammedsnejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar”, s. 110.

metinlerinde Şeyh Zâhid'in adının da yer aldığı, hatta Şeyh İbrâhim Zâhid'in Şeyh Safiyyüddin'i, Ehl-i Hak'ın bânisi ve önderi Sultan İshak (Sohak) ile görüşmek ve ondan irşad izni almak (kemer besten) üzere gönderdiği bilinmektedir. Söz konusu dinî metinlerde Şeyh Zâhid, Sultan İshak'a bağlı bir mürşid olarak geçmektedir. Şeyh Zâhid'in Ehl-i Hak ile bu ilişkisine rağmen onun öğretilerinden farklı olarak Sultan İshak'ın dergâhında kadınlarla erkeklerin bir arada cem yapması, Zahidiyye Tarikatı ile Ehl-i Hak arasında erkân açısından farklılıkların olduğunu göstermektedir¹¹⁸².

F. Erdebil Tekkesi'nin Şiîleşmesinde Şâfîlik ile Şîlik Arasındaki Geçişkenliğin Etkisi

İslâm dünyasındaki mezhepler, birbirleriyle sürekli etkileşim ve iletişim halindedirler ve birbirlerinin fikriyât ve fiiliyâtlarına doğrudan etki etmektedirler¹¹⁸³. Sünnî mezhepler ile İmamiye Şiîleri, inanç, ibadet ve muamelat bakımından birçok ortak noktaya sahiptirler. Kur'an metni ve her ne kadar farklı rivayetlerini kabul etseler de Hz. Peygamberin hadislerinin kutsiyeti görüşünde de hem fikirdirler. Hem Sünnîler hem de İmamiye Şiîleri İslâm'ın beş esası üzerinde birleşirler¹¹⁸⁴.

Şâfîiliğin diğer Sünnî mezheplere oranla daha fazla Şîa'ya benzemesinin sebebinin İmam Şâfîi'nin ehl-i beyt'e olan aşırı sevgisi olduğu düşünülmektedir. İmam Şâfîi (ö. 820), Hz. Ali'nin soyundan gelen Zeydilerin faaliyet alanı olan Yemen'e Kadı olarak atanmış ve burada onlarla yakın ilişkilerde bulunmuştur. Ayrıca İmam Şâfîi'nin yaşadığı dönem, ehl-i beyt-i sevmenin, bu sevgiyi de Ali ve evladına has kılmanın Rafizîlik olarak, ilk üç halifeyi sevmenin de ehl-i beyt'e düşmanlık (en-Nâsibî) olarak algılandığı bir dönemdir¹¹⁸⁵. Buna rağmen Sünnî olan İmam Şâfîi, Ehl-i beyt sevgisini ileri seviyeye taşıyarak şiirlerinde “*Âl-i Muhammed'i sevmek, Râfizîlikse eğer/ İnsanlar ve cinler şahid olsun ki ben de Râfizîyim*” diyecek kadar ehl-i beyt yanlısı olduğunu açık etmiştir¹¹⁸⁶. Ayrıca İmam Şâfîi, ne Rafizîliğe

¹¹⁸² Musalı, *Şeyh Zâhid Geylânî ve Menâkıbı*, s. 92.

¹¹⁸³ Mehmet Kalaycı, “Şîlik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (2013), s. 309.

¹¹⁸⁴ Muzaffer Tan, “Geçmişten Günümüze Şîlik”, *Eski Yeni*, 25, İlkbahar 2012, s. 66; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiîleşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 84.

¹¹⁸⁵ Namık Kemal Karabiber, “İmam Şâfîi'nin Ehl-i Beyt ve İlk Halifeler ile İlgili Tasavvuru/Algısı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, (2009), s. 103, 105.

¹¹⁸⁶ Karabiber, “İmam Şâfîi'nin Ehl-i Beyt ve İlk Halifeler ile İlgili Tasavvuru/Algısı”, s. 107-109.

ne de Nâsıbîliğe¹¹⁸⁷ itibar etmiş, her iki grubu da duruş ve söylemleri ile onaylamadığını bildirmişdir¹¹⁸⁸. Bu sebepten Şâfîlik ile Şîilik arasında bir yakınlık bulunmaktadır.

İlhanlı coğrafyasında birçok din ve mezhep bir arada bulunuyordu ve İlhanlıların din siyaseti gereği bunlar eşit muamele görüyorlardı. Ancak Olcaytu Han'ın Şîiliği benimsemesinden sonra birçok din ve mezhebin bir arada yaşadığı Güney Azerbaycan'da mezhepler arasında geçişkenlilikler ve birbirlerini kabul etme ve birbirlerine meyiletme eğilimleri görülmeye başlandı. İlk başlarda birbirlerini yalanlayan, suçlayan, iftiralarla galip gelmeye çalışan mezhepler ilginç bir şekilde Olcaytu'dan itibaren, bir kabulleniş ve hatta birbirlerinin eserlerinden alıntılama sürecine girmişlerdir¹¹⁸⁹. Olcaytunun Şîiliği kabulü beklenenin tam aksine sert tartışmalara ve çatışmalara değil daha yumuşak ve diyaloga dayalı mezhepler ve dinler arası bir muhit oluşturmuştu. Esasen bu durum bölgede azınlık halde bulunan Şîilerin zaman içerisinde bu yakınlaşmayı kendi lehlerine kullanarak Şîiliği yayma stratejisi üzerine oturduğu anlaşılmaktadır. Durum böyleyken Şâfiî mezhep üzerine olan Erdebil Tekkesi'nin Şîiliğe meyiletmesi ve Şîiliğin savunucusu haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Erdebil Tekkesi'ndeki söz konusu dönüşüm özellikle Şâfîlik üzerinden de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Aslında Şîileşen sadece Safeviyye Tarikatı değildi. Aynı şekilde başlangıçta Şâfiî mezhebinden olan Kübreviliğin de bu bölgede zaman içinde Şîileştiği görülmektedir. Bu dönüşüm özellikle Şâfîlik üzerinde daha çok etkili olmuş gibi görünmektedir. Çünkü Şâfiî mezhebinde olan Kübreviliğin de Şîileştiği bilinmektedir. Burada da öne çıkan Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın ehl-i beyt'e duyduğu sevginin zaman içinde Şîileşmeye temel olmuştur. Örneğin Kübreviyye Tarikatı'na bağlı olan Alâu'd-devle Simnânî (ö. 1336), aşırılıklardan uzak bir Sünnîydi. Onun gözünde ehl-i sünnetin diğer mezhepler arasındaki yeri İslâm'ın diğer dinler arasındaki yerine benzemekteydi. Hatta Şîî eğilimleri olan Olcaytu'yu bu tutumu yüzünden kınamıştı. Ancak bütün bunlara rağmen Şeyh Simnânî, Şîî imamlara ve özellikle de ehl-i beyt'e büyük saygı duyuyordu¹¹⁹⁰. Ayrıca yine Kübreviyye şeyhlerinden

¹¹⁸⁷ Nâsıbîlik, Şia'nın Hz. Ali taraftarlarına düşmanlık besleyen kitleleri tanımlamak için kullandığı bir tanımdır. Nâsıbî denildiğinde ilk akla gelen Hâricilerdir. Mustafa Öz, "Nâsıbe", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 393-394. Detaylı bilgi için Bkz. Hilmi Kemal Altun, "Nâsıbî Kavramı Üzerine Tahlil ve Değerlendirme", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, 2020, s. 1198-1230.

¹¹⁸⁸ Karabiber, "İmam Şâfiî'nin Ehl-i Beyt ve İlk Halifeler ile İlgili Tasavvuru/Algısı", s. 111.

¹¹⁸⁹ Gördegir, *Olcaytu Han ve Zamanı*, s. 221-222.

¹¹⁹⁰ Gökbulut, "Sünnî Bir Tarikatın Şîileşen Kolları: Kübreviyye-Şîilik İlişkisi", s. 297.

Seyyid Ali Hemedânî (ö. 1385) de Kübreviyye Tarikatı'na bazı yeni unsurlar ekleyerek, ehl-i beyt sevgisine ağırlık vermiş, Kübreviyye ile İbn Arabî'nin görüşlerini birleştirmeye gayret etmiştir. Ehl-i Beyt'in faziletlerini aktardığı on dört bölümlük *Kitâbü'l-Mevedde fî'l-Kurbâ* adlı eserini kaleme alması, biyografisinin yer aldığı menakıbnamede Hz. Ali'yi öven çok fazla hadîsin bulunması gibi unsurlar onun Şîî olarak algılanmasına sebep olmuştur. Öte yandan Seyyid Ali Hemedânî, eserlerinde ilk üç halifeden de bahsetmektedir. Bu da onun tam manasıyla Şîî olarak tanımlanmadığını ancak Şîîliğe yakın olarak görüldüğünü, bu dönemi bazı araştırmacıların “erken Şîî” olarak adlandırdığı bilinmektedir¹¹⁹¹. Görüldüğü üzere Şâfiî itikatte olan Kübrevîliğin “erken Şîî” dönemi, Hz. Ali ve ehl-i beyt sevgisinin ağır bastığı ancak diğer halifelere de sevgi ve saygı duyulduğu dönem olmuştur. Yani son kerte de bu süreç, Şîîlik lehine olacak şekilde Sünnîlik ile Şîîliğin sentezlendiği ve artık yavaş yavaş tarikatların kendisini Şîî olarak tanımlamaya başladıkları bir sona ulaşmıştır.

Kübrevîliğin yaşadığı benzer bir süreci aynı şekilde Safeviyye Tarikatı'nın da yaşadığını görmekteyiz. Nasıl ki Kübrevîlikte bu süreç Alâu'd-devle Simnânî döneminde başlamış ise aynı şekilde mezhep itibarıyla Şâfiî olan Safeviyye Tarikatı'nda Şafîîlik üzerinden Şîîleşmeye başlaması Hoca Ali dönemine tekabül etmektedir. Bu da Olcaytu döneminde yaşanan Şîîleştirme politikasının tarikatlar nezdine nasıl dönüştürücü bir etki yaptığını ortaya koymaktadır. Moğol yasasında da yer alan ehl-i beytin kutsallaştırılmasının halk nazarında karşılık bulduğunun göstergesidir. Halk dindarlığını temsil eden tarikat mensupları nazarında karşılık bulduğunun da bir göstergesidir. Hamdullah Müstevfî'nin de bildirdiğine göre Şeyh Safiyyüddin ve Erdebil Tekkesi, başlangıçta Şâfiî idi¹¹⁹² ancak Şeyh Safiyyüddin'in her dine ve mezhebe karşı hoşgörüsü vardı ve müritleri de değişik mezheplere mensup kişilerden oluşmaktaydı. Diğer tarikatlarda olduğu gibi Şeyh Safiyyüddin de gündelik hayatta karşımıza çıkan siyasi mezhebi dini ayrımlara bakmaksızın çok farklı dinlere mensup olan İlhanlı yöneticilerini, devlet adamlarını veya tebaasını kendi tarafına çekebilmiş, İlhanlı yöneticileri gibi o da her din ve mezhebe karşı ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Şeyh Sadreddin dönemindeki uygulamalar da babasının yolundan gittiğini göstermekteyse de Şeyh Sadrüddin döneminde yaşanan kaos ortamı, tekkeye ait vakıf ve mülklerin korunması ihtiyacı karşısında tarikata bağlı silahlı kuvvetler açıkça görünür hale gelmiştir. Bu durum esasen eskiden beri¹¹⁹³ belli ölçüde devam eden tekkenin siyasi askerî

¹¹⁹¹ Gökbulut, “Sünnî Bir Tarikatın Şîîleşen Kolları: Kübreviyye-Şîîlik İlişkisi”, s. 298.

¹¹⁹² Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, v. 229b-230a; Kesrevî, *Şeyh Sâfi ve Tebâreş*, s. 41.

¹¹⁹³ Şayh Safiyyüddin dönemi

yönünün öne çıkmaya başlamasının da ilk işaretleriydi. Hoca Ali döneminde tekkenin askerî-siyasi yönünün belli bir düzeyde kalmasının arka planında, yükselişte olan Karakoyunluların varlığı bulunmaktadır. Karakoyunluların bölgedeki istikrarı sağlamaları tarikatın daha fazla askerî güçle ortaya çıkmalarına engel oldu. Hoca Ali ise siyasi askerî yönünün öne çıkmasının yerine tarikatı ehl-i beyt sevgisi ile ön plana çıkardı. Safeviyye Tarikatı'nın erken Şîî dönemi de Hoca Ali dönemi oldu. Esasen bakıldığında Şâfîlik ile Şîilik arasındaki geçişkenliğin en somut örneği Hoca Ali'dir. Ehl-i Beyt'e olan hürmetini bir adım daha öteye taşıyarak matem elbiselerini giymiş ve Şîileşmenin de ilk adımını atmıştır.

Şeyh Safiyyüddin'in keskin bir mezhep tasavvurunun olmayışı onun daha sonraları Şîî olduğuna dair rivayetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durumun, daha sonradan tarikatın Şîileşme sürecini en başından itibaren yani kurucusu dönemine temellendirme gayretlerinin bir sonucu olabileceği akla gelmekle birlikte onun hemen her düşünce yapısından kişileri büyük bir hoşgörü ile kucaklaması, sadece Sünnî değil aynı zamanda Şîî, Kalendarî, Hristiyan vb. inanca sahip müritlerinin kendisine bağlanmasını sağlamıştır. Aksi halde bu çeşitlilikte inanca sahip kitleleri Darü'l-İrşad'ının etrafında toplamasının zor olduğu düşünülenler mevcuttur¹¹⁹⁴.

Güney Azerbaycan ve Horasan'ın Şîileşmesini sağlayan tarikatların birçoğu kurulmalarından sonra uzun müddet görünüşte Sünnî olarak kalmışlardır. Bunlar Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e olan aşırı sevgi ve bağlılık duyan, Hz. Ali'yi manevî mürşit kabul eden tarikatlardı. Bunların başında da özellikle Şâfîlik gelirdi. Şîî unsur ve olguların içlerine nüfuzu neticesinde bazı tarikatlardan zaman içeresinde Şîiliği kabul edenler oldu. Sonuç olarak Şîî unsurların tarikatların içine nüfuz etmesiyle Sünnî İslâm geri planda kalmaya başladı¹¹⁹⁵. Eski dönemlerden beri hâkimiyetin kan bağına dayandığını düşünen Farslara, Türklere ve Moğollara bu durum enteresan gelmiş, köklü bir “altın soy” ve “kut” geleneğine sahip olan bu milletler, İslâmiyet'in siyasi yönünü temsil eden halifelerin Hz. Muhammed'in soyundan devam etmemesini garipsemiş olmalılardır. Ayrıca Emevî ve Abbasi döneminde Hz. Muhammed'in kanından olan torunlarının maruz kaldığı eziyet ve katiller, tehlike olarak görülerek sürekli baskı altında tutulmaları özellikle Türk-Moğol coğrafyasını Ehl-i Beyt'in en

¹¹⁹⁴ Şah, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebilî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, I, s. 40.

¹¹⁹⁵ Farhad Daftary, *İsmâîlîler-Tarih ve Öğretileri*, Doruk Yayınları, İstanbul 2005, s. 636.

büyük savunucuları haline getirmiştir. Sünnî idarecileri de ehl-i beyt'in haklarını gasp edenler olarak görmelerine yol açmıştır¹¹⁹⁶.

G. Erdebil Bölgesindeki Dinî Grupların ve Safeviyye'nin Siyaset ile İlişkileri

Erdebil bölgesi XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başında kurulan İlhanlılar, Altın Orda, Celayirliler ve Çobanîler gibi devletlerin rekabetine sahne olmuştur. Bu rekabet ve nüfuz mücadelesinin merkezinde ise Erdebil'deki Safeviyye Tarikatı da bulunmaktadır. Bu yüzden XIV. yüzyıl boyunca Erdebil bölgesindeki devlet-tarikat ilişkilerini Safeviyye Tarikatı'nı merkeze alarak inceleme zarureti doğmuştur.

Daha önce de değindiğimiz üzere Erdebil daha Şeyh Safiyyüddin, Şeyh İbrâhim Zâhid'in müridi iken İlhanlı taht mücadelelerinde boy göstermeye başlamıştı. Ahmed Teküder ile mücadelesinde Argun'u desteklemiş, ardından Gâzân Han ile sıkı ilişkiler kurmuştur. Dolayısıyla Erdebil Tekkesi öncelikle hâkimiyetinde bulunduğu İlhanlı Devleti içerisindeki rekabetlerde boy göstermişti.

Erdebil halkının çoğu, Argun'un taht mücadelesinde desteğini aldığı Sünnî tarikatlar arasında bulunan Zâhidiyye Tarikatı'nın müridi idiler¹¹⁹⁷. Esasında Zâhidiyye Tarikatı, giderek güç kazanmış ve Ahmed Teküder'i etkisi altına almış olan Kalenderîler ile olan rekabetlerinde kendi varlıklarını devam ettirme çabası içerisindeydi. Çünkü Hasan Mengli, Ahmed Teküder'i kendilerine karşı kıskırtmış, Teküder de Erdebil Tekkesi'ni yıkma kararı almıştı. Bu sebepten Şeyh İbrâhim Zâhid-i Gîlânî de tarikatlar arası mücadelelerin yoğun olduğu bu dönemde tarikatını ve müritlerini korumak adına Müslüman Ahmed Teküder'in yerine gayrimüslim Argun'u desteklemiştir¹¹⁹⁸.

Gâzân Han döneminde kurulan Safeviyye Tarikatı, başta Moğollar olmak üzere bölgedeki diğer devletlerden de itibar görmüştür. Şeyh Safiyyüddin döneminde başlayan

¹¹⁹⁶ Faraslarda, Türklerde ve Moğollardaki veraset usulü için bkz. Muzaffer Duran, "Eski İran'da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi", *OANNES- Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*-, III/2, Eylül 2021, s. 329-357; Hasan Gülmühammet, "Elamlılarda, İrani Kavimlerde ve Türklerde Saltanat Veraseti Usulü: Kardeş Taht Tevarüsü Geleneği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 191, Nisan 2011, s. 117-136; Mehmet Özer, *Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar'da Taht Mücadeleleri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019.

¹¹⁹⁷ Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, s. 166.

¹¹⁹⁸ Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 727, 729.

tekkenin itibarının artması, zaman içerisinde bağımsız hareket etme kabiliyetine, ardından da Şeyh Sadreddin döneminde siyasallaşmaya başlamıştır. Babasından bir yıl sonra İlhan Ebû Said Bahadır Han'ın vefatının ardından oluşan kargaşa döneminde silahlandırmış olduğu müritleri ile siyasi olaylarda rol oynamıştır¹¹⁹⁹. Hatta Şeyh Sadreddin'in daha Şeyh Safiyyüddin döneminde Erdebil ve civarındaki köylerde eli silahlı müritleri yönettiği bilinmektedir. Her ne kadar Şeyh Safiyyüddin'in müritlerin bu yönünü gün yüzüne çıkartmaya pek niyetli olmasa da Erdebil Tekkesi'nin müritleri arasında Sadreddin'e bağlı askeri birlikler olduğu *Safvetü's-Safâ*'da geçen hikâyelerden anlaşılmaktadır. Bu hikâyelerden bazılarında Alaruk Köyü gibi bazı köylerde bulunan müritlerin askeri özellik taşıdığı ve Şeyh Safiyyüddin'in karşılaştığı bazı olumsuz olaylarda Sadreddin'in bunları kullanmak istediği fakat Şeyh'in buna müsaade etmediği görülmektedir¹²⁰⁰.

Sadreddin'in Şeyhlik makamına geldikten sonra başta Alaruk köyündekiler olmak üzere müritlerinden almış olduğu destekle doğrudan veya dolaylı olarak siyasi ve sosyal olaylara karışması, Erdebil Tekkesi'ne bağlı bazı tekke ve zaviyeleri rahatsız etmiş bu da tarikattan bazı kopmalara neden olmuştur¹²⁰¹. Öte yandan tekkenin zenginliğinin giderek artması Mir Ahi Şadî¹²⁰² gibi askerî güce sahip adamların Şeyh Sadrüddin'e bağlanmasına sebep olmuştur¹²⁰³. Bu da mevcut olan askerî güce güç katmıştır.

Şeyh Safiyyüddin, o dönem şeyhlerinin bir özelliği olarak arabuluculuk rolünü üstlendiği de olmuştur. Bu durumlardan biri de *Safvetü's-Safâ*'da anlatıldığı üzere Kirman-Karabağ mücadelesidir. Kirman şehrinin büyükleri, uleması, hâkimleri ve hâceganı, bir ordu hazırlayıp Karabağ (Arrân) üzerine yürümüşlerdir. Erdebil önlerine gelerek Şeyh Safiyyüddin ile görüştüklerinde, Şeyh tarafları barıştırmış ve orduların geri dönmesini sağlamıştır¹²⁰⁴. Bu mücadelenin ne zaman gerçekleştiği bilinmemektedir.

Şeyh Safiyyüddin'i ömrünün son yıllarında arabulucu-şefaathçi rolüyle yine görmekteyiz. Emîr Şeyh Hasan Celâyir'in Germrûd'daki halefi Emîr Ali Hazânçî, aralarında

¹¹⁹⁹ Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 727, 729.

¹²⁰⁰ Detaylı bilgi için bkz. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 378, 997.

¹²⁰¹ Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 729.

¹²⁰² *Safvetü's-Safâ*'da Şadî Bey olarak geçmektedir. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1019.

¹²⁰³ Mohammednejad, "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar", s. 116.

¹²⁰⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 716.

şeyhin müritlerinden bazılarının bulunduğu Kezre Köyü ahalisinden bir grubu yakaladı. Şeyh'in araya girerek ricacı olması üzerine Emîr Ali bunları salıverdi¹²⁰⁵. Şeyh Safiyyüddin döneminde Altın Orda Hanları ile doğrudan münasebetleri olmasa da *Safvetü's-Safâ*'nın pek çok yerinde Altın Orda Hanı Özbek'in adı geçmektedir. Şeyh Safiyyüddin'in Özbek Han ve Altın Orda tebaası ile ilgili düşünceleri¹²⁰⁶ verilmektedir. Eserde Özbek Han'ın Azerbaycan coğrafyasına 725/1324-1325 ve 1335 yıllarında yaptığı iki sefer de yer almaktadır¹²⁰⁷.

Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan kaos döneminden istifade etmek isteyen Altın Orda Hanı Özbek (1312-1342), Erdebil bölgesine saldırmış, bölgeyi talan etmiş ve kırk gün burada yollar kapalı kalmıştır. Ebû Said'in ölüm haberinin ulaşmasının ardından 1335 yılında Tebriz üzerine harekete geçen Özbek Han, Arpa Han'a karşı Azerbaycan toprakları üzerinde bir sonuç elde edemedi geri dönmek zorunda kalmıştır. Ancak Altın Orda ordusunun geçişi sırasında Erdebil ve civarı talan edilmiştir¹²⁰⁸.

Altın Orda Hanları ile Erdebil Tekkesi'nin doğrudan ilk teması Şeyh Sadrüddin zamanında gerçekleşti. Erdebil Tekkesi, Şeyh Safiyyüddin döneminde, Çobanîler ile sıkı ilişkiler içerisindeyken bu süreç Şeyh Sadrüddin döneminde bozuldu. Emîr Şeyh Hasan Çoban'ın 1343 yılında öldürülmesinden sonra siyaset sahnesine kardeşi Melik Eşref Çoban çıktı. Aynı yıl İlhanlı şehzadesi Anuşirvan'ı¹²⁰⁹ han ilan ederek bütün işlerin kontrolünü ele geçirdi ve bölgenin tek hâkimi oldu. Melik Eşref Çoban, Arrân ve Azerbaycan'ın tamamını ele geçirdi¹²¹⁰.

¹²⁰⁵ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1040.

¹²⁰⁶ Şeyh Safiyyüddin'in müridi Pîre İzzeddin, Altın Orda Hanı'nın 1325'te Azerbaycan üzerine hakettiği esnada "Bu kavim adaletli midir?" diye sormuş, Şeyh de buna cevaben "Evet Özbek kendi nefsinde âdildir, ancak ordusu kâfir. Bunları sürmek gerek" demiştir. Bilindiği üzere Özbek Han Müslümandır ve ülkesinde İslâmiyet'i resmî din ilan etmiştir fakat onun ordusunda ve halkında şamanlığını devam ettiren nüfus fazlaydı. İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 816; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s. 144-146.

¹²⁰⁷ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 339, 743, 816, 878-879, 1014-1015.

¹²⁰⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1014-1015; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s. 95-96.

¹²⁰⁹ İlhanlıların son hükümdarı olan Anuşirvan'ın 1343-1355 arasında Erdebil darbı paralarının bulunduğu bilinmektedir. 1355 yılından sonra Anuşirvan'ın adına rastlanmamaktadır. O esrarengiz biçimde ortadan kaybolmuştur. Bu da Melik Eşref'in fitratına uygundur. Sırf servetine konmak için vezirini öldürdüğü gibi nerede bir zengin duysa bir bahane bulur ve mallarına el koyardı. Yüksek ihtimalle Anuşirvan da aynı kadere kurban gitmiştir. Spuler, *İran Moğolları*, s. 152; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, s.187.

¹²¹⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 152; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, s. 182.

Melik Eşref, Şeyh Safiyyüddin döneminde tarikatın müridi oldu fakat Şeyh Sadrüddin Musa döneminde tekkeye mesafe koydu, hatta Şeyh Sadrüddin Musa'nın halkı kendisi aleyhine kışkırttığını söyleyerek, şeyhi üç ay Tebriz'de hapsedti. *Safvetü's-Safâ*'da Melik Eşref Çobanî'nin ilk başta Şeyh Sadreddin ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu fakat daha sonra “*Pâdişahların itikâdları edâmallâhü bereketehü (Şeyh Sadrüddin)'ye itâat ve ona boyun eğmekten geçer. Öyle ki eğer ufacık bir işaret veya kinâye ile onu görevinden uzaklaştırmak konusunda izin verse, her bir yanda olan pâdişâhlar onun aleyhine seferber olur*” dedikodularının Melik Eşref'in kulağına gelmesi ve onun bundan rahatsız olması sonucu ikisinin arasının açıldığından bahseder¹²¹¹.

Görüldüğü üzere şeyhin siyasi anlamda elde etmiş olduğu güçten huzursuz olan Melik Eşref Çobanî, onu huzuruna davet ederek hileyle hapsedti. Zalim, dengesiz, hasta denilebilecek kadar kuşkucu, sözüne asla güvenilmeyecek bir karaktere sahip olan Melik Eşref Çoban, üç ayın sonunda yaptığından pişmanlık duyarak Şeyh'i çağırdı. İkisi bir halvette iken özür diledi ve semâ ettiler, ardından Şeyhi salıverdi. Fakat çok geçmeden Melik Eşref Çoban tekrar aynı şüphelere kapılarak Şeyhi hapsetmek istedi, Argunşâh adlı elçisini Şeyh Sadrüddin'e gönderdi. Ancak elçi ulaşmadan Şeyh Sadrüddin kaçtı, 1354 yılında Gîlân'a gitti. Melik Eşref defalarca seyyitleri, mektuplar ve fermanlarla Şeyh Sadreddin'e göndererek, onun irşad seccâdesi üzerinde görevine devam etmesini istedi. Ancak Şeyh Sadrüddin bunun yalan olduğunu ve Melik Eşref'in diğer din adamlarına da aynı tavrı sürdürdüğünü bildiğinden gizlenmeyi tercih etti. Tam ortaya çıkmaya niyetlendiği bir esnada Melik Eşref'in Yahyâ Evdâcî ve Muhammed Arab'ı elçi olarak göndermesinden şüphelenerek gizlenmeye devam etti. Menakıbnameye göre Melik Eşref onu gizlendiği yerden çıkarmak ve tekrar hapsetmek için hileye başvurup, niyetinin hâlis olduğunu göstermek adına kavvâleri çağırıp, semâ meclisleri düzenliyordu¹²¹². Melik Eşref Çobanî döneminde tam tarihi belli olmasa da muhtemelen bu süreçte olduğunu tahmin ettiğimiz, Bâşâcûk ve Lâçin adlı komutanların gönderildikleri Pernik köyü ve civarını talan ettikleri bilinmektedir¹²¹³.

Bölgeyi terk ederek kaçan bir tek Sadrüddin Erdebilî değildi. Melik Eşref Çobanî'nin zulmünden ve dengesizliğinden kaçan halk, tüccarlar, toprak sahipleri de vardı. Tebriz, Serab,

¹²¹¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1071-1072.

¹²¹² İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1070-1086; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, IV, s. 422; Öngören, “Safeviyye”, s. 460; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 566; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, s. 187-188; Aydoğmuşoğlu, *Safevîye Tarikatı Tarihi*, s. 56.

¹²¹³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 1005.

Erdebil, Beylekan, Berda'a ve Nahçıvan halkından ve ileri gelenlerinden birçok kimse kurtarıcı¹²¹⁴ olarak gördükleri Altın Orda Hanı'na sığınmayı tercih ettiler¹²¹⁵. Altın Orda Hanı Cani Beg'e sığınanlardan biri de Tebriz Kadısı Muhyiddin Berdaî idi. Muhyiddin Berdaî, Cani Beg'in başkenti Saray'a giderek Altın Orda Hanına Melik Eşref Çoban'ın yaptığı zulümleri anlattı ve Cani Beg'i onun üzerine yürümeye ikna etti. Şeyh Sadreddin'in gizlenmesi Altınorda Hanı Cani Beg'in Melik Eşref'i ortadan kaldırmasına kadar sürdü. 1357 yılında Altın Orda Hanı Cani Beg, Bâbü'l-ebvâb'tan geçerek Erdebil önlerine geldi. Erdebil şehrinde Şeyh Sadreddin ile görüşen Cani Beg, Erdebil ve havalisini suyurgal olarak Erdebil Tekkesi'ne tahsis etti. Şehrin yakınlarında savaş hazırlıklarını tamamlayarak Tebriz üzerine harekete geçti. Melik Eşref ise 7 Cemâziye'l-âhir 758/1357 tarihinde Tebriz'i terk ederek Kendrû Köyü'ne gitti. Ucân'da yapılan ve üç gün süren savaştan sonra askerleri bozguna uğradı. Melik Eşref Nahçıvan'a kaçtı, ancak çok geçmeden yakalanarak Tebriz'e getirildi ve orada katledildi. Tebriz'in alınması ve Melik Eşref'in öldürülmesi neticesinde Şeyh Sadrüddin

¹²¹⁴ Altın Orda Hanlığı'nın en kudretli kişisi olan Özbek Han'dan sonra tahta geçen Cani Beg Han, medreseler, camiler inşa ettirmiş, din adamlarını celbetmiş, İslâmî ilimleri, kültür ve âdetleri yaymak suretiyle ülkesinde İslâmiyet'i yaymak için çaba sarfetmiştir. Onun din adamlarını ve âlimleri himayeci tavrı, baskı ve zulüm gören Çobanî halkını kendisine çekmiştir. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 159.

¹²¹⁵ Altın Orda Hanı Cani beg'in Tebriz seferinin altında yatan asıl sebep başka idi. Altın Orda devletine ait metinlerde görüldüğü kadarıyla Hülâgû Han, kendisiyle birlikte bölgeye gelip yerleşen Moğol boylarına bir yerin ulûfesini vermiş, Kıpçak eyaletinden görevlendirilmiş olan askerlerin ulûfesi de Tebriz ve Merâğa şehirlerinden tertib edilmiştir. Onlar bu ulûfeleri bu şehirlerden almaya devam etmişlerdir. Metinden Kıpçak askerlerinin bu bölgelere yerleştikleri, Abaka Han'ın bunlara Tebriz'de bir cami ve bir kumaş fabrikası yapmalarına izin verdiği onların da yaptırdıkları cami üzerine Berke Han'ın adını yazdıkları, fabrikada ise Berke Han için kumaş imal ettikleri anlaşılmaktadır. Berke Han ile Abaka Han'ın arası bozulup, Abaka Han yenilgiye uğrayınca, sinirle fabrikayı tarumar etti. Barıştıklarında ise ülkelerinden para getirmek şartıyla fabrika onlara geri verildi. Fabrika ve cami için para da gönderince bu iki yer Altın Orda Hanlığı tarafından dava konusu yapıldı ve Gâzân Han döneminde gelen elçiler Tebriz ve Merâğa'yı isteyerek "Buralar babalarımızın askerlerinin kılıç ile fethettikleri yerlerdir, onlardan miras olarak bizimdir ve hakkımızdır, bize hakkımızı" ver dediler. Onlar hem İran'ın ele geçirilmesinde hem de Bağdad'ın fethinde hizmet ettiklerini ve bunun karşılığında bu iki şehrin kendilerine verildiğini öne sürmekteydiler. Tebriz ve Merâğa aslında İlhanlılar ile Altın Orda'nın arasındaki Azerbaycan davasının görünen yüzüdür. Çünkü onların esas amaçları Hülâgû Han'dan önce kendilerine bağlı olan Tebriz ve Merâğa'ya kadar olan, Erdebil şehrinin de içinde bulunduğu Azerbaycan topraklarını geri almaktı. Özbek Han'ın Azerbaycan saldırılarının ve Cani Beg Han'ın Tebriz seferinin altında yatan sebep buydu. Bununla birlikte Azerbaycan'daki otlaklar, yaylak ve kışlaklar (Karabağ ve Mugan), zengin şehir ve köyleri, şehirlerdeki dokumacılık sanayii ve muhtemelen de ticarî faaliyetlerinin çokluğu Moğolları cezbetmekte farklı deliller öne sürerek bu coğrafyayı ele geçirmek için çaba sarfetmişlerdir. Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, s. 384; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 59, 161.

Musa, Erdebil'e geri dönerek postuna yeniden oturdu. Altın Orda Hanı da Saray'a geri dönmeden önce oğlu Berdi (Birdi) Beg Muhammed'i Azerbaycan'a vali olarak atadı¹²¹⁶. Bu dönemde geliştirilen iyi ilişkilerin bir neticesi olarak eserini Şeyh Sadrüddin döneminde kaleme alan İbn Bezzâz, Altın Orda Hanı Özbek ile ilgili sürekli olarak “âdil padişah” vurgusu yapmıştır. Safeviyye Tarikatı'nın tabakat yazarının bu vurgusu tarikatın Altın Orda ile ne denli yakın ilişkileri olduğunu göstermektedir.

Cani Beg Han, memleketine geri dönünce çok geçmeden rahatsızlanarak 1357'de vefat etti. Berdi Beg babasının yerine geçmek için başkente ulaştı. Yerine ise Emîr Ahicuk'u bıraktı. Emîr Ahicuk da İmadüddin Mahmûd Kirmânî ile Abu Bekr b. Ali Gîlânî'yi vezir tayin etti ve bütün Azerbaycan'ı kolaylıkla ele geçirdi. Cani Beg ile Berdi Beg, İlhanlı saltanatının son bakıyelerini de tahrip etmişler, Altın Orda'ya geri döndüklerinde Güney Azerbaycan'da tam bir harabe bırakmışlardı¹²¹⁷.

Celayirliler döneminde Sultan Hüseyin b. Üveys tahta çıktığında kardeşi Ahmed'i Erdebil'e hükümdar olarak atadı. Sultan Hüseyin Celâyirî, iktidarda bulunan Adîl Aka'nın tavrından dolayı kardeşleri Şeyh Ali, Ahmed ve Bayezid ile taht mücadelesine girişti. Sultan Ahmed silahlı kuvvetleriyle birlikte Erdebil çevresine saldırı düzenledi ve Tebriz'i işgal etti. Yapılan mücadelelerde 1382 yılında Sultan Ahmed, kardeşi Sultan Hüseyin'i öldürmek zorunda kaldı. Sultan Ahmed burada hâkim iken 773/1372 yılında Erdebil Tekkesi'ne ait mallara ve tekkeye yapılan bağışlara vergi muafiyeti verdi. R. Savory'nin belirttiğine göre babasından aldığı suyurgal ile Erdebil'i yöneten Celayirli Ahmed b. Üveys'in, Erdebil Tekkesi'ne göndermiş olduğu fermana Şeyh Sadreddin'den “*Şeyhülislâm, âlimlerin ve şeyhlerin en büyüğü, dervişlerin önderi, sultan ve meliklerin rehberi*” şeklinde bahsetmektedir. Bu durum ise bize hem Erdebil Tekkesi'nin hem de Şeyh Sadreddin'in yöneticiler nezdindeki konumunu göstermektedir. Şeyh Sadreddin'in bu derece öneme sahip olmasında şüphesiz elinde bulundurduğu eli silahlı müritlerinin gücü etkilidir. Ayrıca Sultan Ahmed Celayirî döneminde Bağdad'da ortaya çıkan karışıklıklardan haberdar olan ve o esnada Erdebil'de bulunan Kara Yusuf, buradan ordu toplayarak Bağdad'ı ele geçirdi. Bu da

¹²¹⁶ Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, IV, s. 423; Öngören, “Safeviyye”, s. 460; Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 164; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I, Ankara 2005, s. 566; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, s. 187-188; Ahmad Hesamipour Khelejeni, *İlhanlılar ile Altın Orda Devleti'nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2013, s. 96; Aydoğmuşoğlu, *Safevîye Tarikatı Tarihi*, s. 56-57.

¹²¹⁷ Spuler, *İran Moğolları*, s. 154.

zikredilen dönemde Erdebil'in ve Safeviyye Tekkesi'nin orduyu donatmak için önemli bir üs olduğunu göstermesi bakımından önemlidir¹²¹⁸.

Şeyh Hasan Celâyirî'nin nökerlerinden Hristiyan Emîr'in, Rüstem Velkeçî'yi yakalaması ve karısının yardım istemesi üzerine Şeyh Safiyyüddin, şefaate için Şerefâbad köyünde çadır kuran Hristiyan Emîr'in yanına gitti. Emîr çadırda otururken Şeyh'i güneşte oturtmuş şefaate önem vermemiştir. Sadrüddin Musa babasına iltifat edilmediğini görünce “*Bu Hristiyan iti iltifat etmediği için izin ver, Alârûk ve Kelhoran köylerinin ahalisini getireyim, onun işini bitireyim*” dedi. Şeyh “*Ben şefaate için geldim, sana ne*” diye cevap verdi. Halk devreye girdi. Mahmûd Alârûkî'yi iki bin dinar tazminat ödemeye zorladılar. Kethüda Mahmud iki gün sonra tazminatı verecek, Rüstem de serbest bırakılacaktı. Oradan hep birlikte Kelhoran'a geldiler. Burada iken Şeyh Hasan Celâyirî'nin isyan ettiği ve yakalandığı haberi geldi. Hristiyan Emîr, tazminatı almadan kaçtı. Para ve Rüstem kurtarılmış oldu. Şeyh, oğlu Sadrüddin Musa'ya “*Bu daha iyi oldu. Senin dediğini mi yapsaydık? Siz savaşıyordunuz ve o Hristiyan'dı. Suyu seraba dolduracaksan böyle iş yap*” dedi¹²¹⁹. Bir başka rivayette ise Şeyh Sadreddin, babası ile kavga başlatan ve olayı büyüten bir kişiyi kendi usulünce sıkıştırıp bu işten alıkoymak istediğini fakat babasının onun savaşmasını engellediğini, yürekleri incitmenin halkı kendinden uzaklaştırmak demek olduğunu söylemesi üzerine bu işten vazgeçtiğini aktarmaktadır¹²²⁰.

Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin vefatından bir yıl sonra İlhanlı Devleti'nin düzenin bozulması (1335) tarikatın siyasallaşmasına zemin hazırlamıştır. Daha Şeyh Safiyyüddin zamanında görülen askerî faaliyetler Şeyh Sadrüddin döneminde artarak devam etmiştir. Hatta Şeyh Sadrüddin döneminde Hoca Ali ile Celâleddîn Meşrîkî Erdebilî arasında Erdebil'in Gîlân tarafında bulunan Hâr Köyü'nün mülkiyeti ile ilgili savaşa dönüşecek derecede şiddetli bir husûmet baş göstermiştir. Celâleddîn Meşrîkî, Satılmış Kıpçak'a sığınmış, Satılmış ise onu himaye maksatlı Erdebil bölgesine gelmiştir. Şeyh Sadrüddin, amcasının oğlu Mevlâna Şemsüddîn'i, ilim adamlarından Mevlânâ Alâüddîn Sorh'u ve İsmâil Bezzâz'ı arabulucu olarak göndermiştir. Ancak bu üç elçiyi tutuklatan Satılmış, Hâr Köyü'nü ve civardaki köyleri

¹²¹⁸ Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, III, s. 246; Seyyâd Nuri, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil*, s. 325-327; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, (çev. Özgür Koçak), Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2021, s. 13; Tuysuz-Yılmaz, “Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)”, s. 731.

¹²¹⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 378-379.

¹²²⁰ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 914.

de talan etmeye devam etmişti. Şeyh Sadrüddin barışı sağlamak için bir grupla Satılmış'a doğru hareket etmiştir. Niyâr Köyü'ne vardıklarında Satılmış'ın ordusundan birkaç Türk süvariyle karşılaşmışlar ve köylülerden talan ettikleri malları geri almışlardır. Askerlerinin başına gelenleri öğrenen Satılmış Kıpçak, Şeyh'in üzerine hareket etmiş, Şeyh ise Alaruk'tan topladığı savaşçılarıyla Satılmış'ın ordusuyla savaşa tutuşmuştur. Nihayetinde yenilgiye uğrayan Satılmış Kıpçak, Mugan tarafına kaçmıştır¹²²¹. Burada da görüldüğü üzere Şeyh Sadrüddin Alaruk Köyü'ndeki müritlerini tarikatın ordusu gibi kullanmıştır. Elli dokuz yıl postta kalan Şeyh Sadreddin'in müritlerini silahlandırmasından ve İlhanlıların (İlhanlı ardıllarının) takibine uğramış olmasından siyasi gayeler taşıdığı da anlaşılmaktadır¹²²².

Emîr Çoban'ın torunu Emîr Yâğî Bâstî'nin en muteber adamlarından olan Ahî Şahmelik, Çobanî hanedanının ortadan kaldırılmasına yakın Erdebil'e gelerek Şeyh Sadreddin'e iltica etti. Erdebil Tekkesi yakınlarında bulunan Pîre Zekerîyyâ'nın evinde kaldı. O sırada Emîr Ekrinc'in oğlu Emîrzâde Ali de isyan ederek ordudan ayrıldı ve Erdebil'e geldi. Emîr Melik Eşref, Emîr Nevruz'u Emîrzâde Ali'yi orduya geri döndürmesi için Erdebil'e gönderdi fakat o geldiğinde Ali oradan gitmişti. Şehre ulaşan Nevruz, Ahi Şahmelik'in büyük bir mal varlığıyla orada saklandığı haberini aldı. Onu yakalamak istedi fakat Şeyh Sadreddin, Şahmelik'i oğlu Hoca Ali'nin evinde gizledi. Bir casus sayesinde Şahmelik'in zaviyede olduğunu öğrenen Nevruz, onu yakalamayı çalıştı. Şahmelik oradan kaçtı, Erdebil'in köylerinden Şerefşah hankahında saklandığı esnada yakalandı ancak birkaç gece sonra hapisten kaçtı¹²²³.

Nevruz birkaç gün sonra Erdebil Tekkesi'ne geri dönerek Ahi Şahmelik'in bırakmış olduğu hazinesini istedi. Müritler onun mallarından hiçbir şeyin olmadığını söylediler. Ancak o müritleri tutuklayarak eziyet etti. O esnada Şahmelik'in Kerkan köyünde olduğu haberi geldi. Bu haberi alan Nevruz, şehrin hâkimleri, kethüdâları ve halktan bir grup ile Kerkan köyü üzerine harekete geçti. Oraya vardıklarında Şahmelik direnerek savaştı. Ardından Erdebil'in müstevlîlerinden olan Yakub Tûlî'nin yanına sığındı. Yakub Tûlî, Tûl köyünde Tevlevîyân olarak bilinen askerî güce sahip bir boyun başındaydı. Şahmelik onun bu gücünden istifade etmek niyetiyle ona sığındı. Nevruz onu Nevriye (?) Köyüne kadar takip etti. Yakub Tûlî, Nevruz'a saldırdı ve onu yenerek esir aldı. Şeyh Sadreddin ise Nevruz için

¹²²¹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 996-998.

¹²²² Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 732.

¹²²³ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 999.

arabulucu oldu. Yakub ile anlaşmalarını istedi. Ancak Nevruz şeyhin arabuluculuğunu kabul etmedi. Bir fırsatını bularak Melik Eşref Çobanî'ye haber gönderdi ve Şeyh Sadreddin'in Ahi Şahmelik'i gizlediğini, üç yüz bin dinarlık mal varlığını da sakladığını bildirdi. Bunun üzerine Emîr Melik Eşref, Hâcegî adlı birini elçi olarak gönderdi. Ardından Şeyh Ordu'ya yani Karabağ'a hareket etti. Vezir Hâce Ziyâüddîn Abdülhay'ın evinde kaldı. Melik Eşref onunla görüştüktan sonra sancak ve teşrifat ile geri gönderdi. Vezir Ziyâüddîn ise Şeyhi uğurlarken Şeyh'e Emîr Nevruz'a şefa'at ederek, Yakub Tûlî'nin elinden kurtarmasını istedi. Erdebil'e geri döndüğünde ise Nevruz'un serbest bırakılmasını sağladı¹²²⁴. Her ne kadar kaynaklarda açıkça belirtilmese de bu yaşanan olayın Melik Eşref Çobanî'nin Şeyh Sadrüddin'i üç ay hapsedmesinin sebebi olması kuvvetle muhtemeldir.

Erdebil Tekkesi'ne Çobanîler ve Celayirlilerin yanı sıra Timur'un da saygı ve güven gösterdiği de bilinmektedir. Timur, âlim ve sufilerin İslâmî güçlerinden istifade etmeyi bilmiş, Cengiz Yasası'nı bir kenara bırakarak ulemâya, sûfilere ve seyyidlere büyük teveccüh göstermiş, onlarla sıkı ilişkiler kurmuştur. Timur, bu âlim ve sufilere vakıflar bağışlamış, bunlar için türbeler ve tekkeler inşa ettirmiştir. Şehirlerde medreselerden, kırsal kesimde ise özellikle Yesevî-Nakşibendî olmak üzere tarikatlardan faydalanmıştır. Bunlar da Timur'un yanında yer alıp, ona destek olarak başarısı için var güçleriyle çalışmışlardır. Timur, Hoca Ali döneminde tekkeye itibar gösteren en önemli yönetici olmuştur. Anadolu'ya gidiş ve dönüşünde üç defa Erdebil'e uğrayan ve Hoca Ali'yi ziyaret eden Timur, Hoca Ali'nin hatırı için serbest bıraktığı yaklaşık otuz binlik esir kafilesi, Erdebil'i köyleriyle birlikte tekkeye vakfetmesi, Anadolu'daki tâbilerine Safeviyye Tarikatı'nın müritlerine baskı yapmamalarını tembihlemesi tarikatın siyasi yönünü güçlendiren etkenler olmuştur. Timur'un bu tasarrufları Emîr Timur, bu ziyaret esnasında Erdebil'i ilk defa Dârü'l-emân (güvenlikli, emniyetli yer) yaparak, valilerine bu tekkenin halkını korumaları emrini verdi¹²²⁵. Böylece Timur, Safevî Devleti'nin kurulması için en önemli adımlardan birini atmıştır.

¹²²⁴ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 999-1002. *Safvetü's-Safâ*'nın başka bir hikâyesinde, bu süreçte olduğunu tahmin ettiğimiz bir olay vuku bulmuştur. Kezre köyünden olan Emîr Hâc'ın anlatımıyla Ahi Şahmelik'in Kezre köyünde konakladığı, halkın köyden kaçtığı ve Şahmelik'in askerlerinin köylülerin mallarını gaspettikleri anlaşılmaktadır. *Safvetü's-Safâ*, s. 1028.

¹²²⁵ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 18; Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, s. 92; Baba Seferî, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, s. 68; Tuysuz-Yılmaz, "Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)", s. 732-733.

Timur ile Hoca Ali'nin ilk karşılaşmalarının Ceyhun Nehri kenarında olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu bilgilere göre Ceyhun Nehri'ni geçerken Timur'un kırbağı suya düşmüştü. Timur, bunu kötüye yorarak ilerleyişini durdurmuştu. Bunu gören bir derviş, elini suya sokarak Timur'un kırbağını sudan çıkarmıştır. Timur ise bu durumu iyiye yorarak, manasını sormuş, derviş ise “*Vatanım Erdebil, zuhur ettiğim mahal Dizfûl ve mezarım da Kuds-i Halîl'de olacak*” diyerek bir anda ortadan kaybolmuştur. Bu dervişin Hoca Ali olduğu rivayet edilmektedir. İkinci buluşmaları Timur'un Bağdad'dan Hûzistan'a geçişi esnasında olmuştur. Timur, Dizfûl ırmağının başında iken bir anda siyahlar içinde bir derviş ortaya çıkmış ve “*Ben, Ceyhun Nehri'ne düşürdüğün kırbağı bulup sana veren dervişim ve sonraki görüşmemiz Erdebil'de olacak*” demiştir¹²²⁶. Bu menakıbın Hoca Ali ile Timur'un tanışıklığını daha eskiye dayandırmak ve Hoca Ali'nin Timur'a manevî yardımının dokunduğunu belirtmek niyetiyle yazılmış olduğu muhakkaktır.

Bu olayın vuku bulmasından birkaç yıl sonra Ankara Savaşı dönüşü (1402) Timur, daha önce şöhretini ve mertebesinin yüksekliğini duyduğu Şeyh Safiyyüddin Erdebili'nin türbesini ziyaret etmek için Erdebil'e geldi. Erdebil Tekkesi'ne vardığında Hoca Ali, namaz ve ibadetle meşguldü. Rivayete göre Timur'un geldiği kendisine söylenmesine rağmen Hoca Ali, onu karşılamaya çıkmadı ve ibadeti bittikten sonra¹²²⁷ Timur ile görüştü. Burada Timur'un önüne arpa ekmeği, şerbet ve sütlaçtan oluşan mütevazı bir sofraya getirdiler. Bu mütevazı sofrayı gören Timur şaşırıldı. O anda Hoca Ali, “*Ey Hükümdar, bu sütlaç yiyiniz. Zira bu diğerlerine benzemez. Süt ceylan sütü, pirinç mısır pirinci ve ekmek ise ömrünüzde yemediğiniz bir ekmektir*” dedi. Bu görüşme esnasında ise tekkenin hatta Erdebil şehrinin gidişatını değiştirecek olan bir durum vuku buldu. O da, Hoca Ali'nin Timur'dan Anadolu'dan getirdiği esirleri bağışlamasını istemesi ve Timur'un da onun bu isteğini yerine getirerek esirleri tekkeye bağışlamasıdır. Bunun yanı sıra Erdebil ve civarındaki bölgeleri de tekkeye vakfetti¹²²⁸.

¹²²⁶ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 18; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevîye Tarikatı Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, s. 59-60; Aksoy, *Safevîye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 59-60.

¹²²⁷ Şeyhlerin, hükümdarları, önemli devlet adamlarını ve emîrleri kapıda bekletmesi, onları tahkir etmeleri, onlarla azarlar tarzda konuşmaları gibi bazı olaylar, bu dönem menakıplarında oldukça yaygın görülen bir durumdur. Bunun müritlerin gözünde şeyhleri yüceltmek maksatlı kaleme alındığı göz ardı edilmemelidir.

¹²²⁸ Hans R. Roemer, “Timurlular”, *İA*, XII, İstanbul 1979, s. 346; Aydoğmuşoğlu, *Safevîye Tarikatı Tarihi*, s. 60-61; Aksoy, *Safevîye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 60.

Hoca Ali'den sonra yerine geçen Şeyh İbrâhim döneminde Azerbaycan'da Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Timurlular arasında yoğun mücadeleler yaşanmıştır. Karakoyunlu Kara İskender kardeşi Cihanşah'a, Akkoyunlulara ve Timurlu Mirza Şahruh'a karşı mücadele etmiştir. Diğer yandan Erdebil Tekkesi'nin sahip olduğu mal, mülk ve zenginliğe göz dikmiştir. Şeyh İbrâhim ise Kara İskender'in izlediği bu politika karşısında, daha babasının döneminden itibaren iyi ilişkiler içerisinde bulundukları Timurluların yanında yer almış, Mirza Şahruh ise onun desteğine karşılık yazmış olduğu bir fermanla¹²²⁹ tekkeyi himaye etmiştir. Şahruh'un desteklediği Karakoyunlu Cihanşah'ın kardeşine karşı mücadelesini kazanması üzerine Şeyh İbrâhim, Cihanşah'ın yanında yer alarak onunla Gürcistan seferine dahi katılmıştır. Şeyh Şah olarak da anılan Şeyh İbrâhim'in özellikle ilk dönemlerinde tekkenin hem manevî hem de siyasi faaliyetlerini artırdığı görülmektedir¹²³⁰. Öte yandan bu dönemde Erdebil, şehre hâkim olan Cakirlü oymağı¹²³¹ beylerinin elinde idi.

¹²²⁹ Mirza Şahruh'un Azerbaycan'a üçüncü seferi sırasında 26 Zilkâde 838 / 23 Haziran 1435 tarihinde yazmış olduğu Farsça fermanın Namiq Musalı tarafından Türkçeye çevrilmiş hali şu şekildedir:

“Şahruh Bahadır sözümüz

İslâm'ın şeyhi ve insanların mürşidi, doğru yolda olanların sığınağı, Kerim olan Allah'ın katından yardım alan Şeyh Sadrü'l-millet ve'd-din İbrâhim – Allah onun şerefli nefeslerinin bereketlerini devamlı kılsın – [bizim tarafımızdan] bol bir itina ve sözle ifade edilemeyecek bir lütuf ile özel bir şerefe layık görülmüşler ve himmetimizin tamamının, onların şerefli meramlarını yerine getirmeye yönelik olduğunu bilsinler.

İlan ediyoruz ki onların dervişleri âlemin sığınağı olan dergâha geldiler ve onların ihlasının ayrıntılarını arz ettiler. Bu, onlara olan itikadımızın artışına sebebiyet verdi. Gerektir ki kendi makamlarında güven içinde otursunlar ve reayayı bizim inayetimiz konusunda ümitvar etsinler.

Yüce hüküm şundan ibarettir ki ne büyüklerden ne ünlülerden (yöneticilerden) ve ne de diğerlerinden hiçbir kimse tarafından onların ahvaline karşı baskı yapılmasın ve Erdebil reayasına karşı taarruzda bulunulmasın.” Bkz. Musalı, “Şeyh İbrahim Safevî Döneminde Erdebil Tekkesi”, s. 18-19.

¹²³⁰ Musalı, “Şeyh İbrahim Safevî Döneminde Erdebil Tekkesi”, s. 18-19.

¹²³¹ Cakirlü (Cakırlu/ Çakırlı/ Cekirli) Oymağı, Karakoyunlu Kara Yusuf'un Azerbaycan Timurlu hükümdarı Mirân Şah ile mücadelesinde ilk müttefiklerinden Bistam Bey'in yönetimindeki oymaktır. Kara Yusuf, Bistam Bey'in yardımına karşılık ona divan reisliği ve Erdebil, Kızılağaç ve Doğu Azerbaycan'daki Mugan yörelerinin valiliği (emîrû'l-ümerâ) ile ödüllendirmiştir. Böylece Erdebil ve Taliş bölgesine yerleşmiş olan Cakirlüler, Karakoyunluların en önemli devlet adamlarından biri haline geldiler ve onlar adına Irak ve İran'da pek çok yeri ele geçirdiler. Karakoyunluların yıkılmasından sonra büyük oranda Akkoyunlu Uzun Hasan'a tâbi oldular ve kendi bölgelerinde kaldılar. Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlı'ya karşı Akkoyunluların safında yer aldılar. Uzun Hasan'ın son yıllarında Sultan Halil'in veliahtlığına karşı isyan eden Uğurlu Muhammed'i desteklediler. Ardından Sultan Halil ile Yakub arasında yapılan taht mücadelesinde Yakub'un tarafını tuttular. Bu sayede Safevî Devleti'nin ortaya çıkışına kadar Doğu Azerbaycan'ın idaresini ellerinde bulundurdular. John Woods, “Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler”, (çev. İlhan Erdem), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI/1, (1991),

Ancak Safeviyye Tarikatı'nın manevî gücünün Cakirlülerin siyasi gücünü de gölgede bırakacak seviyeye ulaştığı vurgulanmaktadır. Şeyh İbrâhim döneminde Erdebil'in siyasi hâkimi Emîr Bayezid Bistam Cakirlü idi. Akkoyunlu Uzun Hasan bölgede hâkimiyet sağladığında ise siyasi güç Emîr Bayezid Bistam'ın oğlu Emîr Ali Bey'de idi. Uzun Hasan Erdebil'e geldiğinde onun kendi makamında kalmasını uygun bulmuş, Emîr Ali Bey de Şah İsmâil'in yönetimi ele geçirmesine kadar yarım asırlık süreçte şehrin yönetimini elinde bulundurmuştur¹²³².

Erdebil Tekkesi'nin başına geçen Şeyh Cüneyd'in faaliyetleri bölgedeki Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın tepkisine neden olmuştur. Şeyh Cüneyd'in siyasi maksatlı gerçekleştirdiği faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Cihanşah, onu uyarmış daha sonra kızı ile evlenerek akrabalık bağı kurduğu Şeyh Câfer'i posta geçmesi için desteklemeye başlamıştır. Şeyh Cüneyd'e göndermiş olduğu mektubunda *“Benim mektubum sana ulaştığında halkı kendinden ve kendi sohbetinden uzak etmen gerekirdi, yanında olan müridleri toplayıp sakın olmalısın, ben senin sufilerinden hatırcam değilim. Cahillere uyup kıyamdan dem çalıyorsun, yüreğinde saltanat arzusu yer bulsun, kolay giden işler zora düşsün ve her iki taraftan binlerce kan dökülsün. Eğer benim sözümü dinlemezsen bu haddini aşan hareketlerinden vazgeçmezsen yakın zamanda senin ve müridlerinin kovulması benim için vacip olacaktır”* diyerek onu bu emellerinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Şeyh Cüneyd de ona; *“Eğer sen Şeyh Safi evlatları tarafından hatırcam değilsen o zaman bil ki bu seni azdırmak isteyen şeytanı-ı racimin vesvesesidir. Ben halvet guşasında dururken kendi atalarımın astanasında ulu yaratana ibadet etmekle meşgulüm ve kendi sufilerime de ibadet ettiriyorum. Benim asla gıyam kaldırmak ve ülke tutmak iddialarım yoktur. Eğer sana hoş gelmeye çalışan müneccimlerin seni korkutuyorlarsa ki Şeyh Safi evlatları arasından bir gıyamcı ortaya çıkacaktır. O ben değilim ve öyle ki benim oğullarımdan ve nevelerimden de böylesi çıkmayacaktır. Bize ne düşünüyor ki birbirimize edavet edelim. Yok, eğer Allahu teâla'nın istediği bu olsa ki, Şeyh Safi evlatlarından biri gıyam kaldırsın ve bizi kendi halkımız ile bırak ve bizim seninle hiçbir düşmanlığımız yoktur. Benden hatırcam ol ve Hazreti Hudaı âlemin gazabından koru! Gerisini kendin bilirsın”* cevabını vermiştir.

s. 250. Ayrıca bkz. Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 36, 58, 65, 109, 452, 489; Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 340.

¹²³² Musalı, “Şeyh İbrahim Safevî Döneminde Erdebil Tekkesi”, s. 19-20.

İki yıl sonra Cihanşah'ın göndermiş olduğu Karakoyunlu casusları hazırladıkları raporda Şeyh Cüneyd'in gücünden bahsederek, isyan ettiği takdirde bir anda çok fazla adamı etrafına toplayabileceğini bildirmişlerdir. Durumun ciddiyetini kavrayan Cihanşah, Şeyh Cüneyd'e karşı harekete geçmeden önce ikinci bir mektup yazarak “*Her ne kadar ben sana mâni olmaya çalışsam da sen yine kendi bildiğini yaptın. Meğer gönlünde büyük bir arzu yatıyormuş. Benim devletimin sınırlarını terk et. Yoksa gelip Erdebil'i dağıtır, çok fazla katliam yaparım*” demiştir. Cihanşah ile amcası Câfer'in baskı ve kontrolleri neticesinde hareket alanı kalmayan Cüneyd, 1448 yılında Erdebil'den ve tekkeden uzaklaşmak zorunda kalmıştı. Cihanşah, Şeyh Cüneyd'in yerine posta Şeyh Cafer'i getirmiştir¹²³³. Şeyh Câfer döneminde Safeviyye Tarikatı, Karakoyunluların kontrolüne girmiştir.

Siyasi gayelerini başka bir memlekette gerçekleştirmek için Erdebil'den uzaklaşan Cüneyd, Anadolu ve Suriye'de kendisine yurt edinmeye çalışmış ancak bu planı da başarılı olamamıştır. Ancak onun buralardan kazanımları etrafında toplanan Türkmen müritleri olmuştur. Anadolu ve Suriye'de istediğini elde edemeyen Şeyh Cüneyd, ata yurduna dönmek için harekete geçmiştir. Bu defa etrafındaki müritlerinin sayısının daha fazla olmasına güvenerek Erdebil önlerine gelmiştir. Şehre vardığında ise durumun hâlâ değişmediğini, Erdebil'deki siyasi havanın hâlâ kendi aleyhine olduğunu, hatta Akkoyunlular ile kurmuş olduğu ittifak yüzünden Karakoyunlu Cihanşah'ın kendisine eskisinden daha da kızgın olduğunu görünce bundan vazgeçmiş ve bir de Cihanşah'ın kendisini Erdebil'den kovmak üzere asker topladığını haber alınca yanındaki silahlı müritleriyle birlikte kuzeye Çerkesler üzerine sefere çıkmıştır. Cihanşah, Şeyh Cüneyd'e saldıran Şirvanşah Halilullah'a yardım etmiş ve ona beş bin asker göndermiştir¹²³⁴.

Karakoyunlu Cihanşah'ın 1467'de ölümünün ardından devletin başına Sultan Hasan Ali geçti. Karakoyunlulardaki bu taht değişikliğinin haberini alan Uzun Hasan, onlar üzerine sefer hazırlıklarına başladı ve 1469 yılında Uzun Hasan tarafından yenilgiye uğratılan Karakoyunlu Devleti sona ermiş oldu¹²³⁵. Karakoyunluların tarih sahnesinden silinmesinden sonra onlara tâbi olan bazı boylar Uzun Hasan'a iltihak etmek yerine Şeyh Haydar'ın yanına sığınarak ona mürit oldular. Hatta Uzun Hasan'a iltihak etmiş olsa dahi Akkoyunlu Devleti'nde umdukları

¹²³³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 393-395; İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 20; Ayşe Atıcı Arayancan, "Karakoyunlu Sultanı Cihânşah'ın Şeyh Cüneyd'e Karşı Aldığı Önlemler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/11, (2010), s. 74.

¹²³⁴ Arayancan, "Karakoyunlu Sultanı Cihânşah'ın Şeyh Cüneyd'e Karşı Aldığı Önlemler", s. 75.

¹²³⁵ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 285-287, 300-307; Sümer, "Karakoyunlular", s. 437.

hürmeti görmeyen, eski mevkilerine ulaşamayan ve bundan rahatsız olan boylar da daha sonra Şeyh Haydar'ın müridi oldular¹²³⁶. Tahmin edilebileceği gibi bu müritlik dinî anlamdan ziyade siyasi anlam taşımaktadır. Karakoyunlu bâkiyeleri olan bu boylar, Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Şeyh Haydar'ı yalnız bırakmayan akın akın Anadolu'dan Erdebil'e akan binlerce mürit ile birleşerek, siyasallaşma sürecinin son adımını atmak için fırsat kolları bir vaziyete gelmişlerdir¹²³⁷.

O dönemde Erdebil Tekkesi'nin münasebetinin bulunduğu diğer bir devlet de Şirvanşahlardır. Şeyh Safiyyüddin'in, Şirvanşahlar ile ilişkisi daha Şeyh İbrâhim Zâhid döneminde başlamıştır. Ayrıca *Safvetü's-Safâ*'da Şirvanşah'ın kızını Şeyh Safiyyüddin ile evlendirmek istediğinden, ancak şeyhin bunu kabul etmediğinden bahsedilmektedir. Bu bilginin doğruluğu tartışmaya açıktır fakat Şirvan hâkimi ile doğrudan ilişkilerinin bulunduğunu bize göstermektedir¹²³⁸. Bununla birlikte Şeyh Safiyyüddin'in Şirvan halkından Şirvanşahî ve Şirvanî nisbeli birçok müridi vardı¹²³⁹.

Burada tekkenin Osmanlılar ile olan ilişkilerine de değinmemiz gerekir. Erdebil Tekkesi ile hemen hemen aynı yıllarda kurulan Osmanlı Devleti'nin iki önemli simâsı olan Şeyh Abdurrahman Erzincanî ile Somuncu Baba, Osmanlı topraklarında Erdebil Tekkesi'nin iki önemli halifesidir. Bununla birlikte Osmanlıların, Şeyh Sadreddin Musa döneminden itibaren tekkeye “Çerağ akçesi” adıyla maddî yardımda bulundukları bilinmektedir. Bu maddî yardım Şeyh Cüneyd'in 1448 yılında Anadolu'ya gelerek burada siyasi birtakım faaliyetlerde bulunmasından sonra Fatih Sultan Mehmed döneminde kesilmiştir. Şeyh Cüneyd'in Osmanlı ülkesine gelmesi ise Erdebil Tekkesi ile Osmanlı hanedanının ilk somut teması olmuştur¹²⁴⁰.

Erdebil'den ayrılarak Anadolu'ya gelen Şeyh Cüneyd, Osmanlı tahtında bulunan Sultan II. Murad'a bir müridiyle, seccade, tesbih ve Mushaf göndermiş ve ondan Kurtbeli'ni istemiştir. Şeyh Cüneyd'in gönderdiği hediyeleri kabul eden Sultan Murad, Veziri Halil Paşa ile istişare ettikten sonra “*Bir tahtta iki padişah sığmaz*” cevabını vermiş, gelenlere Şeyh

¹²³⁶ Mükrimin Halil Yinanç, “Akkoyunlular”, *İA*, I, İstanbul 1978, s. 261-262.

¹²³⁷ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 18-19.

¹²³⁸ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 171.

¹²³⁹ İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, s. 700, 775, 855, 860.

¹²⁴⁰ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 7; Tacbahş, *Tarih-i Safeviyye*, s. 12; Bilal Dedeyev, “Safevî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/5, (2008), s. 207.

Cüneyd'e verilmek üzere iki yüz flori, kendilerine de bin'er akçe harçlık vermiştir¹²⁴¹. Osmanlı Devleti'nden istediğini elde edemeyen Şeyh Cüneyd, Osmanlıların mücadele içinde olduğu Karamanoğulları Beyliği'nin başkenti olan Konya'ya geçerek Sadreddin Konevî zaviyesinde konaklamaya başlamıştır. Sadreddin Konevî zaviyesinin Şeyhi Abdülatif tarafından Şeyh Cüneyd'in Şîî ve siyasi gayeleri anlaşılınca buradan uzaklaştırılmış, o da Varsakların yaşadığı Orta Toroslara gitmiştir. Şeyh Abdülatif vasıtasıyla Şeyh Cüneyd'in durumundan haberdar olan Karamanoğlu İbrâhim Bey, Varsak Beylerine Cüneyd'i yakalama emri vermiştir. Ancak buradan da kaçmayı başaran Cüneyd, Halep tarafına geçerek, burada bulunan bir kaleyi tamir ettirerek mesken edinmişti. Bu kaleden halkın yanı sıra Rumeli'den Simavna kadısının oğlu, Mevlânâ Ahmed Bekrî, Abdülkerim Halife ve Şeyh Zeynüddin Hâfî onun yanına gelerek müridi olmuşlardır. Şeyh Cüneyd'in bu katılımlarla gücünün giderek artması üzerine Mısır sultanı Burcî Memlûklerden el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın (1438-1453) onun faaliyetlerinden haberdar olmasına sebep oldu. Bunun üzerine Mısır sultanı Haleb Naibini Şeyh Cüneyd'e karşı gönderdi. Naib Cüneyd'in yetmiş adamını öldürünce buradan kaçarak Canik (Samsun bölgesi)'e gitti. Burada birkaç bin kişilik taraftar toplayarak, Trabzon üzerine yürüdü. Trabzon Rum İmparatorluğu ordusu ile mücadele ederek, bu orduyu yenilgiye uğrattı, Trabzon'u harap etti. Rum Beylerbeyi Hızır Ağa, hazırladığı ordu ile Trabzon'a yola çıktı. Osmanlı ordusunun kendi üzerine geldiğini öğrenen Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın yanına kaçtıysa da Osmanlıların dikkatle takibinden kaçamamış, Akkoyunlular ile bağ kurduğunu öğrenince de Safeviyye Tarikatı'na gönderdikleri çerağ akçesini kesmişlerdir. Erdebil'e döndüğünde Çerağ akçesinin kesildiğini öğrenen Şeyh Cüneyd, müritlerinden birini Osmanlı padişahına göndererek, yardımın devam etmesini istemiştir. Bu sırada Osmanlı tahtında bulunan Fatih Sultan Mehmed, “*Vallahi, Teke'nin Koçu ölmüştür*” diyerek, sitemini ve tepkisini belirtmiş, onun faaliyetlerini desteklemediğini ifade etmiştir¹²⁴².

Erdebil Tekkesi'nin Şeyh Cüneyd'den sonra Osmanlı yönetimi ile doğrudan bir ilişkisi söz konusu değildir. Artık aralarında daha çok Osmanlı'nın tebaası, Erdebil Tekkesi'nin müridi olan Alevî Türkmenler üzerinden bir çekişme gerçekleşmiştir. Şeyh Cüneyd'in Şirvanşahlar ile yaptığı mücadelede öldürülmesinden sonra Şeyh Haydar döneminde Erdebil'e

¹²⁴¹ Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 264; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 55.

¹²⁴² Aşıkpaşazade *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 265-266; Dedeyev, “Safevî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, s. 212; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 56-57.

yoğun bir Alevî Türkmen göçü yaşanmıştır. Şeyh Haydar ve oğlu Sultan Ali dönemlerinde Erdebil'e Türkmen akını gerçekleşirken, gelişen şartlar neticesinde dedesi Cüneyd gibi Erdebil'den kaçarak canını kurtarmak zorunda kalan Şah İsmâil ise Anadolu'ya gelmiştir. Çocuk yaşta olan Şah İsmâil, Akkoyunlu baskılarının artması üzerine de Gîlân'a kaçırılmıştır. Bu esnada 1497 yılında Akkoyunlu Sultan Rüstem'in öldürülmesinden sonra başlayan taht mücadelesi, İsmâil ve kardeşi İbrâhim üzerindeki baskıların hafifletmişti. Şah İsmâil de Akkoyunlu Devleti'nin bu zayıf durumundan istifade ederek, Gîlân'dan Erdebil'e gelmiş, ancak bu esnada Akkoyunluların valisi olan Erdebil hâkimi Cakırlı Ali Bey'in baskıları üzerine şehirden yine ayrılmak zorunda kalmıştır. Buradan Karabağ'a gittiyse de bu sırada Karakoyunlu Devleti'ni yeniden canlandırmak için faaliyetlerde bulunan Baranî Hüseyin Bey ile çatışmaya girmemek için 1500 yılında Anadolu'ya tekrar yönelmiştir. Erdebil'den Ercuvan'a, Ercuvan'dan da Anadolu'ya gitmek üzere yola çıkarak Erivan'ın güneyindeki Sa'd Çukuru'na, oradan da Kağızman ve Erzurum'dan Erzincan'a gitmiştir. Bu esnada etrafına Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Turgutlular ve Varsak müritlerinden pek çoğu toplanmıştı. Bu müritler, Safevî Devleti'ni kuran ve devam ettiren Anadolu Türkmenlerdir¹²⁴³. Şah İsmâil'in Anadolu'ya yönelmesinin ve müritlerini yanında toplamasının nedeninin Orta Anadolu'da büyük bir ihtilâl çıkarmak olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Şeyhlerinin gelişini duyan Kızılbaş Türkmenler hemen onun etrafında toplanarak kısa süre içerisinde Şah İsmâil'in askerî gücünü oluşturdular. Ancak II. Bayezid onlara karşı etkili tedbirler alınca Şah İsmâil yönünü yeniden Erdebil'e çevirdi. Erzincan'dan hareket ettiğinde amacı dedesi ve babasının intikamıydı ve doğrudan Şirvanşahlar üzerine yürüdü. Şirvanşah Ferruh Yesar'ı öldürdü, Bakü ve Şamahı'yı ele geçirdi. Bu yerler Safevîlerin ele geçirdikleri ilk topraklar oldu¹²⁴⁴.

Esasında Erdebil Tekkesi ile Osmanlı münasebetlerini en iyi tanımlayan F. Sümer'in *“Tarikatın başı Azerbaycan'daki Erdebil'de, gövdesi de Anadolu'da idi”* ifadesiydi. Anadolu'da bulunan ve özellikle Şeyh Haydar ile birlikte bir kimliğe bürünen müritler, hemen akabinde Şah İsmâil döneminde görüleceği üzere tekkenin askerî ve idarî sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Erzincan'da Safeviyye Tarikatı'nın başı ile gövdesini birleştiren Şah İsmâil, Erzincan üzerinden önce Şirvanşahlara ardından da Tebriz'e yürümüş, Akkoyunlu Elvend

¹²⁴³ Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 18-19.

¹²⁴⁴ Tufan Gündüz, “Şah İsmâil”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 253-254.

Bey'in ordusunu Nahçıvan yakınlarındaki Şerûr'da yenilgiye uğrattıktan sonra Tebriz'de tahta çıkmıştır¹²⁴⁵. Bu olay tekkenin uzun siyasallaşma sürecinin devlet olma ile neticelenmesidir.

Osmanlı Devleti aslında bir bakıma Şeyh Cüneyd'den sonra Safevî şeyhlerine karşı değil, kendi tebaası içerisindeki Erdebil Tekkesi'nin müridi olan kızılbaş Türkmenlere karşı önlemler almak zorunda kalmıştır. Trabzon'da bulunan şehzade Selim doğuda giderek güçlenen Safevîlere karşı babası Sultan II. Bayezid'i önlem alması hususunda uyarmıştır. Sultan Bayezid, Safevîlere bağlı ve onlarla irtibat halinde bulunan Anadolu'daki Türkmenlerin Erdebil'e göç etmesini engellemek amacıyla onları Rumeli'ye sürmüştü, Erdebil'e giden veya dönen müritlerin öldürülmesini emretmiştir. Ancak burada bulunan görevlilerin emrini yerine getirmeyerek, yakalanan kızılbaş sufilerden dört yüzer, kızılbaş halifelerinden ise iki biner akçe alarak serbest bıraktıklarını duyan Sultan Bayezid, hükmün ihmal edilmemesi ve yakalanan Erdebil sufilerinin kat'i surette öldürülmesi emrini yeniden göndermiştir. Sultan II. Bayezid'in almış olduğu tüm bu önlemlere rağmen kızılbaşların Erdebil Tekkesi ile irtibatını kesememiş, oraya yapılan göçlerin önüne geçememiştir. Nihayetinde bu süreç Yavuz Sultan Selim'i meseleyi kökünden halletmek amacıyla Şah İsmâil ile yaptığı Çaldıran Savaşına götürmüştür¹²⁴⁶.

Erdebil Tekkesi'nin dönemin diğer bir güçlü devleti olan Akkoyunlular ile ilişkileri Şeyh Cüneyd döneminde kurulmuştu. Şeyh Cüneyd, Trabzon'u kuşattıktan sonra Osmanlı ordusunun üzerine geldiğini duyarak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yanına sığındı. Uzun Hasan, ilk önce Şeyh Cüneyd'i yakaladıysa da daha sonra Şeyh Cüneyd'in, "*Beni niye tutarsın? Cihanşah gibi bir düşmanın var, benim silahlı yirmi bin sufiye gücüm yeter, ben de sana yardımcı olayım*" demesi üzerine Uzun Hasan, silahlı gücünden faydalanmak amacıyla onunla anlaşarak kız kardeşi Hatice Begüm ile evlendirdi. Böylece iki kuvvet ortak düşmanları olan Karakoyunlu Cihanşah'a karşı ittifak oluşturdu. Yapılan bu evlilikle de Şeyh Cüneyd hem Akkoyunlu Devleti içinde hem de komşu ülkelerde büyük bir itibar kazandı. Bu durumu da kullanarak civar bölgelerde kendi propagandasına devam etti¹²⁴⁷.

¹²⁴⁵ Sümer, Safevî Devletinin Kuruluşu, s. 12; Gündüz, "Şah İsmâil", s. 254.

¹²⁴⁶ Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 264; Kaplan, *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, s. 80; Dedeyev, "Safevî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", s. 216-217.

¹²⁴⁷ Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 267; Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 27; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 60-61.

Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu sarayında kaldığı süre zarfında yakın bölgelerdeki siyasi olayları yakından takip etti. Şartların olgunlaştığını düşünen Şeyh Cüneyd, 459 yılında Diyarbakır'dan ayrılarak Erdebil'e gitti. Ancak Erdebil'de Karakoyunlu Cihanşah'a karşı yine gücünün yetmediğini görerek umduğunu bulamayan Şeyh Cüneyd, tekkenin idaresini yine amcası Şeyh Cafer'e bırakıp, kuzeydeki Çerkezler üzerine gazaya çıktı. Çerkezler üzerine hareket eden Şeyh Cüneyd, bu sefer sırasında mecburen Şirvanşahların topraklarını geçmek zorundaydı. Şirvan hâkimi Halilullah'ın izin vermemesine aldırmayarak yoluna devam eden ve Karabağ'da karargâh kuran Şeyh Cüneyd'e çok geçmeden tepki gösterildi. Şirvanşah Halilullah, ona bir heyet gönderdi fakat Şeyh, uğruna gözünü kırpmadan can vercek sufi askerlerine güvendiğinden bunu pek dikkate almadı. Halilullah ise şöhretli bir din adamına karşı savaş açıp açmamakta tereddüt içerisindeydi. Bu arada Şeyh Cafer'in de Halilullah'a yeğeninin velayet sahibi bir şeyh olmadığını ve onun bir asi olarak öldürebileceğini bildirmesi üzerine cesaretlenen Şirvan hâkimi, Şeyh Cüneyd'in üzerine harekete geçti. Çıkan çatışmada Şeyh Cüneyd, kendisine isabet eden bir okla savaş meydanında hayatını kaybetti¹²⁴⁸.

Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar da Akkoyunlu sarayında doğmuş ve dokuz yaşına kadar dayısı Uzun Hasan'ın yanında yetişmiştir. Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra küçük yaşta da olsa şeyhzade Haydar'ın varlığı müritlerinin dağılmasını önlemişti. Bu sırada Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'in almak isteyip de başarılı olamadığı toprakları almak maksadıyla Tebriz'e hareket etmiştir. 1469 yılında Tebriz'i alarak burayı Akkoyunluların başkenti yapmıştı. 1470 yılında da Erdebil'i ele geçirerek Erdebil Tekkesi'nin postuna Şeyh Haydar'ı oturtmuştur. O dönemde tarikatın başında bulunan Şeyh Cafer'i¹²⁴⁹ öldürmeyerek küçük yaşta olan yeğeni Şeyh Haydar'ın eğitimiyle görevlendirdi. Şeyh Câfer'in Karakoyunlu Hasan Ali ve Timur Devleti hükümdarı Ebû Said¹²⁵⁰ ile ittifak içerisinde olduğunu bildiği halde ona

¹²⁴⁸ Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, 100-102; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 61.

¹²⁴⁹ Şeyh Cüneyd'in Erdebil'i terkenden sonra Safeviyye Tarikatı'nın başına oturan Şeyh Câfer'in yaklaşık onbir yıllık şeyhlik döneminden kaynaklarda bahsedilmemektedir. Muhakkak bunda Safeviyye Tarikatı'nın tarihini Safevî kaynakları üzerinden ulaşabilmemizdir. Şeyh Câfer, Erdebil Tekkesi'nin son Sünnî mezhepli şeyhi olması bakımından önemlidir.

¹²⁵⁰ Timurlu Hükümdarı Ebû Said Mirza Han, 1451-1469 yılları arasında saltanatını sürdürdü. Karakoyunlu Hasan Ali, tahta geçtiğinde Akkoyunlu Uzun Hasan'dan babasının intikamını almak için mücadeleye girişti ve destek olması için Ebû Said Mirza Han'ı Azerbaycan'a davet etti. 1468 yılında Uzun Hasan'ın yaylağı Karabağ üzerine harekete geçti. Ancak 1469 yılında Uzun Hasan karşısında mağlup oldu ve nihayetinde öldürüldü. Ebû Said Mirza Han'ın Azerbyacan'da iken Erdebil'e geldiği hatta Erdebil Tekkesi'ne uğradığı bilinmektedir. O

dokunmadı. Onu sadece şeyhlikten almakla yetindi, çünkü Şeyh Cafer ne kendisi ne de yeğeni için bir tehlike teşkil etmiyordu¹²⁵¹.

Uzun Hasan evlenme yaşına gelen yeğenini, Despina Hatun'dan olan kızı Alemşah Halime Begüm ile Erdebil'de evlendirdi. Bu evlilik Şeyh Haydar'ı hem dayısı Uzun Hasan'a damat olması, hem de Alemşah Begüm'ün Trabzon Rum İmparatoru Calo Johannes'in torunu olması hasebiyle siyasi olarak da güçlendirdi. Şeyh Haydar müritlerine Tac-ı Haydarî taktırıp, üniforma kabul edilebilecek kıyafetler giydirdi. Böylece zaten silahlı olan müritlerini sistemli hale getirdi, Erdebil Tekkesi'ni silah imalehanesi haline getirdi ve kendisi de burada silah yaptı. Onun Akkoyunlu topraklarında bu şekilde bir örgüt haline gelmesi Akkoyunlular nezdinde kazanmış olduğu sağlam mevkisi sayesinde idi. Müritlerini örgütlü hale getirmesindeki ve silah üretimi yapmasındaki amacı Şirvan hâkimi Halilullah'tan babasının intikamını almak idi¹²⁵².

Şeyh Haydar, babası Cüneyd'in yaptığı gibi kendisine hedef olarak kuzeydeki Çerkezleri seçti. 1483 yılında Çerkezler üzerine sefere çıkarken Akkoyunlu Sultan Yakup'tan ferman alarak Şirvan hâkimini istemeyerek de olsa geçiş iznini vermek zorunda bıraktı. Derbend üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ilerleyen Haydar, başarıyla sonlandırdığı bu seferinin neticesinde bol ganimet, diğer seferler için cesaret, seferlere katılacak çok sayıda mürit kazandırdı. 1484 yılında aynı şekilde başarıyla sonlandırdığı bir sefer daha yaptı. Bu seferler onun şöhretini daha da artırdı. Maceracılar da onun etrafında toplanmaya başlamışlardı. Şeyh Haydar'ın bu şekilde etrafında silahlı ordu oluşturmaya başlaması, bu orduyla sefere çıkması ve bu seferlerden başarı elde etmesi Akkoyunlu devlet erkânının dikkatini çekti. Durumun vehametini çabuk kavrayan Sultan Yakup, Şeyh Haydar'ı Tebriz'e çağırdı. Şeyh Haydar, vardığında ise kayınbiraderi Sultan Yakup da dahil olmak üzere birçok devlet adamı kendisine nezaket ziyaretlerinde bulundular ve ondan hayır duası talep ettiler. Bu ziyaretlerden sonra saraya çağırılan Şeyh'e, Sultan Yakup'a mutlak bir itaat ve sadakat yemini

burada iken etrafına Miyâne'de bulunan emîrlar, ayanlar, ekâbir ve âlimler toplandılar. Kavimlerin zevkine uygun yiyecek ve içecek ikram edildi. Sohbet bittikten sonra Ebû Said Han karargâhına geri döndü. Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 307; Abdülkadir Yuvalı, "Ebû Said Mirza Han", *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 225.

¹²⁵¹ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, s. 451-452, 457, 579; İkinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, 106-107.

¹²⁵² Savory, *Safevîler Devrinde İran*, s. 19; İkinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 109; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 62.

ettirildi. Ancak elde ettiği zaferlerin ve ganimetlerin tadını alan Şeyh Haydar, ettiği yeminden dönerek karısı Alemşah Halime Begüm'ü kardeşi Sultan Yakup'un yanına yapacağı yeni sefer için izin istemeye gönderdi¹²⁵³.

Bu defa Şeyh Haydar'ın amacı, babasının intikamını almak ve kuzeye yapacak olduğu seferlerde yolunu açmak için Şirvan hâkimi Ferruh Yesar'ı ortadan kaldırmaktı. Şeyh Haydar'ın niyetini anlayan Ferruh Yesar, damadı Akkoyunlu Sultan Yakup ile ittifak kurdu. 9 Temmuz 1488 tarihinde yapılan mücadelede Şeyh Haydar, bir ok isabet etmesi neticesinde atından düştü. Müritleri onu çevreleseler de Şeyh Haydar ele geçirildi. Sultan Yakup'un kapıcısı olan Ali Aka, onun kafasını kesti. Şeyhlerinin ölümünden sonra savaşa devam eden Kızılbaşlar, neticede Akkoyunlu ve Şirvan ordusuna yenildiler. Böylece Şeyh Haydar, babasının intikamını almak maksadıyla giriştiği savaşta aynı şekilde kendisi de hayatını kaybetti¹²⁵⁴. Ancak olacakları öngören Sultan Yakup, bu silahlı Kızılbaş müritlerin Şeyh Haydar'ın büyük oğlu Ali'nin etrafında toplanacaklarını tahmin etti. Bu sebepten kızkardeşini ve üç yeğenini yakalatarak İstahr kalesine hapsedtirdi¹²⁵⁵. Şeyh Haydar'ın ölümünden yaklaşık iki yıl sonra da Sultan Yakup vefat edince Akkoyunlu Devleti'nde taht mücadeleleri vuku buldu. Bazı devlet adamları tarafından Akkoyunlu tahtına getirilen Rüstem, saltanatını güçlendirmek ve en büyük rakibi Baysungur'a karşı müttefik olmak maksadıyla İstahr kalesinde bulunan Şeyh Haydar'ın oğullarını hapisten çıkarttı. Rüstem, rakibi Baysungur'un Şirvanşahlı Ferruh Yesar'ın torunu olması hasebiyle, Şeyh Haydar'ın oğullarının ve onlara bağlı olan müritlerin intikam hırslarından faydalanmak istedi ve Safevîlerden beklediği desteği fazlasıyla gördü. Baysungur'a karşı Sultan Ali, binlerce müridinin başında, Akkoyunlu ordusuna katıldı. 1493 yılında yapılan savaşta Baysungur yenildi ve öldürüldü. Bu zaferden sonra Sultan Ali, Erdebil Tekkesi'nin başına geçti. Fakat daha sonra Sultan Ali'nin giderek güç kazanmasından korkan Sultan Rüstem, onu Tebriz'de tutmaya gayret gösterdi. Onun müritleri ile olan irtibatını kesmeye çalıştıysa da etkili olamadı. Çünkü şeyhlerine ölesiye bağlı olan Kızılbaşlar, Akkoyunlu saray erkânının kışı geçirmek için Hoy'a gitmelerini fırsata çevirerek, Sultan Ali'yi kaçırdılar ve Erdebil'e doğru yola çıkardılar.

¹²⁵³ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 579-580, 582; Savory, *Safevîler Devrinde İran*, s. 19-20; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 114-115; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 62-63.

¹²⁵⁴ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 582-583; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 116-117; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 63.

¹²⁵⁵ Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, s. 585; İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 24; Savory, *Safevîler Devrinde İran*, s. 22; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s.18.

Arkalarından Akkoyunlu ordusunun yetişmesi üzerine Sultan Ali, kardeşleriyle birlikte öldürölme tehlikesini öngördüğünden kafasındaki Tâc-ı Haydarî'yi kardeşi İsmâil'e giydirdi ve onu kendisinin yerine şeyhliğe getirdi. En yakın müritlerini de iki kardeşini kaçırmak ve korumakla görevlendirdi. Sultan Ali de 1493 yılında yapılan mücadelede hayatını kaybetti¹²⁵⁶.

Ağabeyinin yerine şeyhliğe gelen İsmâil, hemen Erdebil Tekkesi'nde posta oturma fırsatı yakalayamadı. Yukarıda da zikredildiği üzere bir müddet gizlenmek ve askerî olarak güç kazanmak niyetiyle, Gılân'a ve Anadolu'ya giderek buralarda etrafına Kızılbaş müritlerini topladı. Oluşturduğu ordusuyla ilk olarak Şirvanşahlara ardından da 1501 yılı baharında Akkoyunlulara saldırdı, Gölstan kalesini kuşattı. Kuşatma esnasında Akkoyunlu tahtında bulunan Elvend'in kendi üzerine geldiğini öğrenince ona karşı harekete geçti. Nahçıvan havalisindeki Şurur mevkiinde meydana gelen savaşta, İsmâil sayıca Elvend'in ordusundan az olmasına rağmen onu mağlup etti. Şurur savaşıyla Azerbaycan'ı kazanan ve Akkoyunlu Devleti'ne son veren Şah İsmâil, Tebriz'de tahta oturdu ve Akkoyunlu bakiyeleri üzerine Safevî Devleti'ni kurdu¹²⁵⁷.

¹²⁵⁶ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 27; Ekinci, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, s. 118-122; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 64.

¹²⁵⁷ İskender Bey Münşî, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I, s. 30; Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 18-22; Savory, *Safevîler Devrinde İran*, s. 23-24; Aksoy, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, s. 64.

SONUÇ

Sâsânî hükümdarı I. Fîrûz döneminde (459-484) kurulan Erdebil şehri, bu tarihten itibaren pekçok siyasi ve sosyo-kültürel olaya sahne olmuştur. Şehir kurulduğundan itibaren, önemli bir jeostratejik konuma sahip bulunduğundan, Erdebil'in İslâm fetihlerinde “darü'l-imâre” ve aynı zamanda Hazar, Gürcü ve Rus saldırılarına karşı da bir garnizon görevi görmesini sağlamıştır. Erdebil ve hinterlandının coğrafi yapısı ve sarp dağlar ve bataklıklar tarih boyu muhaliflerin, isyancıların ve marjinallerin birer sığınma merkezi haline gelmiştir. Bu dağların ele geçirilmesi zor, savunulması kolay özelliğinden istifade eden asi, savaşçı ruhlu halk, İslâm fetihlerinden itibaren bölgeyi ele geçirmeye çalışan hiçbir siyasi otoriteye kolayca boyun eğmemiştir. Buna tüm İslâm âlemini kasıp kavuran Moğol/İlhanlı yönetimi de dahildir. İslâm fetihleri esnasında Deylem, Gîlân, Mâzenderân ve Sebelan gibi yüksek dağ silsileleri, Sâsânî bakiyelerinin yanı sıra pek çok Hâricî'ye, Ehl-i Beyt'e, İsmâîlî refik ve dâîlerine, Şîî hareketlere ve isyancılara sığınak olmuştur. Emevî ve Abbasi yönetiminden kaçan ehl-i beyt ve Şîîler de bu coğrafyaya sığınmış ve her fırsatta burada isyan çıkarmışlardır. Özellikle Abbasîler döneminde ortaya çıkan Bâbek Hürremî'nin başlatmış olduğu isyan Erdebil'in dağlık bölgelerinde başlamış, Erdebil, Hürremîlerin ordugâhı ve hazinelerini sakladıkları bir mekân olmuştur. Ayrıca coğrafyanın sağladığı imkânları kullanarak kendi iktidarlarını güçlendirmek için fırsat kollayan muhalif Şîîler, nihayetinde bu topraklarda kendi devletlerini kurmuşlardır. Şii karakterli olan Hürremîler, Batınîler, Taberistân Zeydîleri, Büveyhîler ve Safevî Devleti'nin bu bölgede kurulmuş olması oldukça dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu siyasi oluşumlar topografyanın özerkliğini kullanarak Sâsânîler döneminden beri kaybolmadan varlığını devam ettiren köklü İran geleneğinin ve karakterinin İslâmiyet'e yansımalarının birer sonucudur.

Coğrafyanın vermiş olduğu özerklik, bölgenin etnik çeşitliliğini de etkilemiştir. Pers, Sâsânî, Taliş, Kürt, Arap, Türk gibi milletler bölgede uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu da farklı dinlerin, mezheplerin ve milliyetlerin bir arada yaşama tecrübelerini geliştirmiş, zamanla bölge halkını heterodoks bir kimliğe büründürmüştür. Sasanilerin yıkılmasından sonra bu bölgeye sığınan Pers aristokratları, bölgede yerleşik İran kültürünün uzun süre canlı kalmasını sağlayarak bu geleneği devam ettirmişlerdir. Bunlar arasından çıkan iyi yetişmiş ve tecrübeli Pers bakiyeleri hiçbir zaman bölgede kurulan devletlerin kültürünün etkisine girmemiş bilakis bunların kalem ehli olarak tanımlanan idari kadrolarını ellerinde bulundurmışlardır. İslâm fetihlerinden sonraki Müslüman valilerin yönetiminden İlhanlılara kadar Erdebil'de veya civarında kurulmuş olan bütün devletlerde, köklü İran kültürüyle

yetişmiş bu tecrübeli kişiler, devletlerin en önemli şahsiyetleri haline gelmişlerdir. Çoğu zaman elde ettikleri yetkilerle idareyi ellerinde bulunduran bu kişiler Anadolu'ya kadar uzanmışlardır. İşte bu bölgedeki siyasi hayat üzerinde oldukça etkili olan şahsiyetler, idarî kabiliyet ve güçlerini bu dağlık alanlarda varlığını devam ettiren köklü İran geleneğinin takipçileridir.

Erdebil, bölgede uzun süre merkezî bir şehir olarak kullanılmıştır. Sâsânî döneminde Azerbaycan bölgesinin idarî merkezi, İslâm fetihlerinde darü'l-imâre, Abbasiler döneminde Hazarlara karşı yürütülen seferlerde askerî merkez olmuştur. Abbasîlerin sonlarına doğru kurulan Sacoğulları ve Sallari Devletlerinin başkentliğini yapmıştır. Bölgede Hazar tehlikesinin ortadan kalkmasından sonra şehrin merkezî özelliği kısmen kaybolmaya başlamıştır. Her ne kadar Erdebil XII. yüzyıldaki Sallarilerden Safevîlere kadar devlet merkezi olmamışsa da her zaman stratejik önemini korumaya devam etmiştir. Kuzey-güney Trans-Kafkas Yolu ile doğu-batı İpek Yolu'nun kavşağında yer alması Erdebil'in ticarî ve ekonomik yönden zenginleşmesini sağlarken aynı zamanda kültür ve medeniyet seviyesinin artmasını da sağlamıştır.

Erdebil bölgesi tarihinde XIII. yüzyılda önemli değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Erdebil, bu dönemde Moğolların bölgeye gelip yerleşmesi ile birlikte başkent Tebriz'in ve kurdukları yeni şehirlerin gölgesinde kalmıştır. Ancak İlhanlıların yapmış oldukları reformlar, özellikle Erdebil Tekkesi bağlamında şehre Moğolların tanımış olduğu özerklikler, şehrin demografik yapısını da değiştirdiğinden, bölgedeki yüz yıl sonraki önemli gelişmelerin merkezi haline getirmiştir. Kalelerini Moğolların ele geçirmesinden sonra pek çok Alamut dâîsi, hâricî, mecusî veya devletten kaçan suçlular şehrin bu özelliğinden faydalanarak buraya akın etmişlerdir. Bu da Erdebil'in çok çeşitli bir etnik ve dinî yapısının oluşmasına, İsmâîlî dâîlerin etkisiyle bölgede Şiîliğin yayılmasının hız kazanmasına yol açmıştır.

Alamut kalesindeki Nizarî İsmâîlîlerin Hülâgû tarafından 1256 yılında dağıtılmasının ardından başlatılan kıyımdan kaçan İsmâîlî dâîleri, takıyye uygulayarak Alamut çevresindeki tarikatların içine sızmışlar, İsmâîlî görüşlerini Oniki İmam itikadı ile perdelemişlerdir. Şeyhlerine son derece itaatkâr olan İsmâîlî dâîleri, diğer tarikatlara olduğu gibi Safeviyye Tarikatı'na da nüfuz etmişlerdi. İsmâîlî dâîlerinin bu tarikat içindeki isimleri net olarak tespit edilememiştir. Ancak Safeviyye Tarikatı'nın müritleri olan Kızılbaş taifesi İsmâîlî fedâîleri ile benzerlikler göstermektedir. Fedâîler gibi Kızılbaşlar da şeyhlerine derinden bir sevgi ve sarsılmaz bir sadakat ile bağlı olmaları, şeyhleri için zırhsız olarak cansiperane savaşmaları ve

geri dönmeyi düşünmemeleri tarikat içindeki İsmâîlî etkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca Şiîleşme konusunda önemli unsurlardan biri de Moğolların bölgede İslâmiyet ile karşılaşarak Müslüman olmaları ve Müslüman olan Moğol hükümdarlarından bazılarının Şiîliğin ateşli savunucuları haline gelmeleridir. Bu Moğol hükümdarlarının Safeviyye Tarikatı şeyhlerine gösterdikleri hürmet ve itibar bölgede varlıklarını sürdürmek isteyen Safeviyye şeyhlerini Şiîliğe yönlendirmiştir.

Erdebil bölgesinin dağlık ve vadilerden oluşan coğrafi şartları gereği konargöçerliğe oldukça elverişlidir. Özellikle Moğol/İlhanlı döneminde yani XIII ve XIV. yüzyıllarda Orta Asya bozkırlarından İran ve Güney Azerbaycan coğrafyasına gelen Türk ve Moğol kabilelerinin en kıymetli yaylak ve kışlakları bu bölgede yer almıştır. Şehir merkezinin olduğu verimli ovalık bölgelerde yaşayan halklar, medreseler etrafındaki örgütlenen sünni-kitabî İslâmı benimserken; Sebelan dağı etkelerinde, Deylem, Gilan, Mazenderan gibi dağlık ve kırsalda yaşayan ve hayvancılık ile geçinen konargöçerler ise daha çok kendileri gibi gezgin karaktere sahip olan dervişlerin temsil ettiği ve sözlü kültüre dayalı, daha gevşek bir ilmihale bağlı tekke İslâmı'nı benimsemişlerdir. Bu yaylak ve kışlaklara yerleşen Türk-Moğol kabileleri İslâmiyet'e geçerken, yaşam tarzları gereği "Halk İslâm"ı adı da verilen heterodoks İslâm anlayışını benimsemişlerdir. Kırsaldaki tekke ve zaviyelerin şeyhleri vasıtasıyla İslâmiyet'i tercih eden bu konargöçerler zamanla Şiî temayüller sergilemeye başlamışlardır. Moğol-Türk toplumunun çoğunluğunu oluşturan konargöçerlerin İslâmlaşması ve Müslüman olarak kalmalarını sağlayan bu tekkelerdeki tarikatlar olmuştur. Soyut bir din algısı yerine kerametler gibi somut örnekleri görebilecekleri bir dine inanma, bu halklar için daha kolaydır ve bu sebepten zaman içerisinde dinin en önemli temsilcileri tarikat şeyhleri olmuşlardır. Bu konargöçer tebaa aynı zamanda Hz. Peygamber'in soyundan olan seyyidler ve şerifler yani ehl-i beyt üzerinden dine bağlanmayı seçmişlerdir. Bu durum ise İlhanlıların Erdebil şehri ve Safeviyye Tarikatı üzerindeki etkilerinden biridir. Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin "Türk Pîri" olarak anılmasının derinliklerinde yatan sebep de budur. Bu konargöçer kabilelerin şâfiî mezhepli Safeviyye Tarikatı'nın halk tabanını oluşturmuştur. İki yüz yıl sonra da Şah İsmail'in kurmuş olduğu Safevî Devleti'nin hem "Kızılbaş" denilen kurucu unsurunu hem de tebaasını oluşturmuşlardır. Öte yandan bu Türk-Moğol kabileleri benimsemiş oldukları heterodoks İslâm anlayışı ile tekkenin Sünnî suretinin Şiîliğe dönüşmesinde etkin olmuşlardır.

İlhanlılar ve Timur'un, Erdebil Tekkesi'ne bağışlamış oldukları vakıf arazileri, Safevî şeyhlerine ve müritlerine bu topraklar üzerinde serbest hareket etme yetkisi vermeleri Erdebil'i pek çok asi unsura sığınak haline getirmekle birlikte aynı zamanda bir devletin

kurulması için gereken "vatan" ihtiyacını karşılamıştır. Siyasi çalkantıların yaşandığı dönemde sahip oldukları bu vakıf arazileri korumak maksadıyla müritlerinden bir askerî güç oluşturarak siyasallaşmanın ilk adımını atmışlardır. Küçük de olsa bir toprağa sahip olan, buranın vergileri ile her türlü ihtiyacını karşılayan Safeviyye Tarikatı, İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın vefatından sonra başlayan taht kavgalarıyla birlikte ortaya çıkan otorite boşluğundan cesaret alarak siyasallaşma yolunda aktif faaliyetlerine başlamıştır. Aynı zamanda siyasi boşluk ve bölgenin dağlık yapısı onlara daha serbest hareket edebilme, egemenliği ve bağımsızlığı da beraberinde getirmiştir. Özellikle Erdebil Tekkesi'nin kurumsallaşarak yarı bağımsız hareket etmesini ve şartlar gereği askerî bir karakter kazanmasını ve siyasallaşmasını hızlandırmıştır. Safevi şeyhlerinin karizmatik kişilikleri ve enerjik karakterleri ile birleşince, özü itibari ile siyasi bir mezhep olan Şiîleşme ve siyasi bir harekete dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur.

KAYNAKÇA

1. ANA KAYNAKLAR

ABÛ'L-FARAC, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999.

AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milletini Tarihi*, (çev. Hrant Andreasyan), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

el-BELÂZURÎ, *Fütûhu'l Büldân*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

el-BÎRÛNÎ, Ebu'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*, (Biyografi ve Arapça Orjinalinden Trc. Emine Sonnur Özcan), TTK, Ankara 2017.

BÜNDÂRÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (çev. Kıvameddin Burslan), TTK, Ankara 2016.

CLAVIJO, Ruy Gonzâlez de, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Köprü Kitapları, İstanbul 2016.

CONÂBEDÎ, Mirza Bey, *Ravzatü's-Safeviyye*, (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-Mecd), Mecmua-i İntişarât-ı Edebî ve Tarihî, Tahran 1378.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşâ*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013.

el-CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî*, (trc ve not. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015.

Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri, (trc. ve not. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

EBU DÜLEF, *İran Seyahatnamesi-10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk-*, (trc ve not. Serdar Gündoğdu), Kronik Kitap, İstanbul 2017.

Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan), (terc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

EBÛLGAZÎ BAHADIR HAN, *Şecere-i Türk-Türk'ün Soyağacı-*, (çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2020.

EBÛ'L-KÂSİM TAHİRÎ, *Coğrafya-yi Tarih-i Gılân Mâzenderân Azerbâyecân -ez Nazar-ı Cihângerân*, İntişarât-ı Şûrâ-yı Merkez-i Ceşn-i Şehinşâhî-yi İran, 1347 hş.

EBÛ UBEYD KÂSİM B. SELLÂM, *Kitâbü'l-Emvâl –İlk Dönem Ekonomi Yönetimi-*, (terc. ve not. Cemaleddin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.

- ERDEBİLÎ, İbn Bezzâz, *Safvetü's-Safâ*, (ed. Tabâtabâî, Mecd), Tebriz, İran 1994.
- EVLİYA ÇELEBÎ, Mehmed Zillî b. Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II-IV, (Ahmed Cevdet), İkdâm Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1314.
- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- FİRDEVSÎ, *Şehname*, I, (çev. Necati Lugal-Kenan Akyüz), Maarif Vekaleti.
- GENCELÎ KİRAGOS, *Moğol İstilas 1220-1265*, (trc. Mahmut Kemal Bey), (Türkçe çev. ve not. Fuat Hacısalıhoğlu- İlhan Aslan), (ed. Ayşe Pul), Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018.
- HÂFİZ EBRÛ, Şihâbüddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid el-Havâfi el-Med'û, *Zeyl-i Camiü't-Tevârih-i Reşidî*, Nşr. Hanbaba Beyani, Danişiyar-ı Tarih Danişgah-ı Tahran, Tahran 1317.
- HALÎFE B. HAYYÂT, *et-Târîh –İlk Kronolojik İslam Tarihi-*, (terc. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- HÂNDMÎR, Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn Hüseyinî *Tarih-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, III, İntişârât-ı Hayyâm, Merkez-i Tahkikât-ı Rayane-yi Kaime-i İsfahan, ty.
- HASAN-I RUMLU, *Ahsenü't-Tevârih*, (çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (çev. Abdullah Duman- Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2018.
- el-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. Necati Lugal), TTK, Ankara 1999
- İBN A' SEM, *el-fütûh –Fetihler-*, (çev: Mehmet Cevher Caduk), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- İBN HURDAZBÎH, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dar-ı Sadr-ı Ofset Leiden, Beyrut 1889.
- İBN HURDAZBÎH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.
- İBN RÜSTEH, *el-A'lâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, (çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İBN-İ HALDÛN, *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 2004.
- İBNÜ'L-ESİR, *El-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi –İslâm Tarihi-*, (çev. M. Beşir Eryarsoy), Bahar Yayınları, İstanbul 1985.

- İBNÜ'L-ESÎR, *el-Kâmil fi't-tarih*, IX, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L-ESÎR, *İslâm Tarihi –El-Kâmil fi't-Târih Tercümesi-*, XII, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddin, *el-Kâmil fi't-Tarih*, V, Darü'l-Kitâbü'l-Ârabî, Beyrut-Lübnan 1997 (h. 1417).
- İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddin, *el-Lübab fî Tâhsibü'l-Ensâb*, Dar-ı Sadr, Beyrut 1431.
- İBNÜ'L-VERDÎ, *Selçuklular*, (trc. ve not. Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- İSKENDER BEY MÜNŞÎ-Yİ TÜRKMEN, *Târih-i Âlem-ârâ-yi Abbâsî*, I (1-2-3. Kısımlar), (çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- KÂŞGARLI MAHMUD, *Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*.
- KAZVİNÎ, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nâsır Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, (haz. Muhammed Debîr Siyakî), Ketabhane-yi Tahorî, Tahran 1336 hş.
- KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî-yi, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018.
- el-KAZVİNÎ, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud, *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1960/1380.
- Kazvinî ve Âsârü'l-Bilâd Ahbârü'l-İbâd'ı (İnceleme ve Değerlendirme)*, (haz. Murat Ağarı), Ayışığıkitapları, İstanbul 2019.
- KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (çev. Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- KUDÂME İBN CAFER, *Kitabü'l Harac*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018.
- MARCO POLO, *Dünyanın Hikâye Edilişi –Harikalar Kitabı-*, (trc. Işık Ergüden-Z. Zühre İlkelen), giriş ve not. Stéphane Yerasimos, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- Marco Polo Seyahatnamesi*, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık A.Ş.,
- MESUDÎ, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, *Ravzatü's-Safâ'da Fâtımîler ve İran İsmailîleri*, (çev. Serdar Gündoğdu, Ali İçer), SelengeYayınları, İstanbul 2022.

- MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem*, Tercüme Kıvameddin Burslan, (Yay. haz. Prof. Dr. Mehmet Şeker-Prof. Dr. Rıza Savaş-Süleyman Genç-Ali Ertuğrul), TTK, Ankara 2016.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (trc. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1986.
- MUKADDESÎ, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", (çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, 1-2, İstanbul 1937.
- en-NEDÎM, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, (trc. Mehmet Yolcu-Sabri Türkmen-Salih Arı-Selahattin Polatoğlu-Furkan Halit Yolcu), (ed. Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul 2017.
- NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, (çev. Mehmet Taha Ayar), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- en-NÜVEYRÎ, Şehabeddin, *Nihâyetü'l-Ârab fî Fünunu'l-Edeb*, Darü'l-Kûtûb ve'l-Vesâik el-Kavmiyye, Kahire h. 1423.
- el-ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâlikü'l Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, (çev. ve not. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- SEYYÂD NURÎ, *Seyr-i der Târih-i Kohen Şehr-i Erdebil -Piş ez Târih tâ Pâyân-ı Akkoyunluha-*, I, İntişârât-ı Negîn-i Sabalân, 1397 hş.,
- Silsileha-yı Tarih-i İran-Türkan-ı der İran*, tercüme ve tedvin Dr. Yakub Ajend, İntişarat-ı Mevla, Tahran 1314.
- ŞEBÂNKÂREÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-ensâb*, (tashih Mîr Hâşim-i Muhaddis), Müessese-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahran 1363.
- ŞEREF HAN, *Şerefname Kürt Tarihi*, (çev. Mehmet Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul 1971.
- eş-ŞEYBÂNÎ, Ebu Amr Halife b. Hayyât, *Tarih-i Halife b. Hayyât*, Dar'al-kalam, Beyrut 1397.
- et-TABERÎ, Ca'fer b. Cerir, *Sahîhu ve daîfu tarihi't- Taberî*, thk. Muhammed b. Tahir el Berzenci, XII, Dâru İbn Kesir, Dimaşk-Beyrut 2007.
- et-TABERÎ, İbn Cerîr, *Tarihu't-Taberî- Taberî Tarihi*, IV, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2020.
- Tahrir-i Tarih-i Vassâf*, I, Ber Kalem Abdul Muhammed Âyetî, İntişârât-ı Bunyâd-ı Ferheng-i İran, 1346 hş.

- TANCÎ, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, I, (çev. A. Sait Aykut), YKY, İstanbul 2004.
- Tarih-i Benâkitî*, (neşr. Doktor Ca'fer Şi'âr), Silsile-i İntişarât-ı Encümen-i Asar-ı Millî, Tahran 1348 hş.
- TAVERNIER, J. B., *17. Asır Ortalarında Osmanlı Üzerinden İran'a Seyahat*, Köprü Kitap, İstanbul 2019.
- TAVERNIER, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, (çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- TOTT, Baron de, *Memoires (Sur Les Turcs Et Les Tartares)*, II, Amsterdam 1784.
- Uzun Hasan – Fatih Mücadelesinde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri, (trc. ve not. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021.
- WILHELM VON RUBRUK, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, (çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- WILLEM VAN RUYSBROECK, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)*, (not. Peter Jackson-David Morgan), (İng. çev. Zülal Kılıç), Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2002
- YAKUBÎ, *Kitâbu'l-Bûldân*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut 1422.
- YUSUF BEY VEZİROF, *Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan*, Şehzadebaşı: Evkâf Matbaası, İstanbul 1338-1340.
- ez-ZEHEBÎ, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Iber fi Haber-i Men Gaber*, I.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mucemû'l-Bûldân*, I, Beyrut 1977 (H. 1397).
- YAKUT EL-HAMEVÎ, *Mucemû'l-Bûldân*, I, IV, Dâr-ı Sadr, Beyrut 1995.
- 2. MODERN ARAŞTIRMALAR**
- ABBASLI, Mirza, "Safevilerin Kökenine Dair", *Belleten*, XL/158, (1976), s. 287-330.
- ADİLOV, Asif, *Revvâdîler (IV-V/X-XI. Yüzyıl)*, KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (SAMER Yayınları), Kahramanmaraş 2021.
- AHMADOV, Shahi, *Azerbaycan'da Şiiliğin Yayılma Süreci*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Koleksiyonları, İstanbul 1992.
- AKA, İsmail, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, TTK, Ankara 2001.
- AKAR, Kaan, "İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar", *İRTAD*, 1, (2018), s. 71-103.

- AKINCI, Meltem, “Burtasların Etnik Kökeni Hakkında”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXVII/251, (2021), s. 351-366.
- AKKUŞ, Fatma, *Akkoyunlu-Memlük Münasebetleri*, (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- AKKUŞ, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2011.
- AKKUŞ, Mustafa, *Moğollarda Din ve Siyaset -İlhanlı Hanlarının Dinî Kişiliği ve Uygulamaları-*, Çizgi Kitabevi, Konya 2020.
- AKOĞLU, Muharrem, “Azerbaycan’da İslâm ve Mezhep Olgusu”, *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi*, II/1, (2022), s. 19-40.
- AKSOY, Hatice, *Safeviyye Tarikatının Şiileşme ve Siyasallaşma Süreci*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2016.
- ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, “Hürremiyye”, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998, s. 500-501.
- AŞAN, Güneş Ekmekçi, *Tercüme-i Nüzhetü’l-Kulûb (vr. 188a-308b) Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin*, (Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Diyarbakır 2020.
- ATICI, Ayşe, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Bâtınî Hareketi (Hasan Sabbâh ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri) (1090-1157)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005.
- AY, Resul, “Erken Dönem Anadolu Sufiliği ve Halk İslam’ında Hulûlcü Yaklaşımlar ve Hulûl Anlayışının Farklı Tezahürleri”, *Bilig*, 72, (2015), s. 1-24.
- AYAN, Ergin, *Sultan Tuğrul Bey-Selçuklu İmparatorluğu’nun Kurucusu-*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- AYDIN, Mustafa, “Şirvan”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 204-206.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Safevîye Tarikatı Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2014.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas (1587-1629) Devri’nde İran’da Sosyal ve Kültürel Hayat”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2, (2011), s. 261-276.
- AYLAR, Mustafa- Ataollah Hassani, “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Rey Şehrinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Mimari Yapısı”, *Türkiyat Mecmuası*, 31/1, (2021), s. 68-86.
- AZİMLİ, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Bâbek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2004.
- AZİZ, Şirinay, “Moğol İmparatorluğu’nda Ortak Tüccar Uygulaması ve Ortak Tüccar Uygulamasının Ming Hanedanı Dönemine Sona Erişi”, *Medeniyet Kültürel Araştırmalar Belleteni, İMÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, (2022), s. 54-73.

- Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti*, I, haz. Rübabə Əliyeva-Qara Məşədidiziev-
vd., Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı
2007.
- BABA SEFERÎ, *Erdebil der Gozergâh-i Târih*, I, Dânişgâh-ı Azadî İslamî, Erdebil.
- BABİNGER, Franz, “Safiy-ed-Din”, *İA*, X, İstanbul 1966, s. 64-65.
- BAHADIROĞLU, Mustafa, “İbrâhim Zâhid-i Geylânî”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 359-360.
- BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslâm Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*,
LXI/232, (1997), s. 519-596.
- BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Belleten*, LXIV/241,
(2000), s. 749-826.
- BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi”, *Belleten*,
LXV/242, (2001), s. 75-160.
- BAKIR, Abdulhalik -Ahmet Altungök, “Erken Ortaçağlarda Tebriz”, *Tarih İncelemeleri*
Dergisi, XXX/1, (2015), s. 63-99.
- BALA, Mirza, “Erdebil”, *İA*, IV, İstanbul 1993, s. 288-293.
- BARTHOLD, V. V. Barthold, *İran Coğrafyası*, (çev. Ömer Alkaç), Selenge Yayınları,
İstanbul 2022.
- BARTHOLD, W., “Abaka”, *İA*, I, s.4.
- BARTHOLD, W., “Azerbaycan ve Ermenistan”, (çev. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları*
Dergisi, VIII/14, (1963), s. 84.
- BARTHOLD, W., “Talış”, *İA*, XI, s. 696-697.
- BEAZİN, Daryuş, “Erdebil”, *Berresiha-yi Tarihî*, IV/11, s.173.
- BEG, Muhammed Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2023.
- BEHRÂMNEJÂD, Muhsin, *Karakoyunlular Akkoyunlular-İran ve Anadolu’da Türkmen*
Hanedanları-, (terc. not. Serdar Gündoğdu), Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- Beşir Mustafayev, “Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde’nin Konumu”, *Türk*
Tarihi Araştırmaları Dergisi, III/2, (2018), s. 15-49.
- BEYANİ, Şirin, *Din ve Devlet der İran Ahd-i Moğol*, II, Merkez-i Neşr-i Danişgâhî, Tahran
1371 hş.,
- BİÇER, Bekir, “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl
– 13. Yüzyıl)”, *Tarih Okulu Dergisi*, VII/17, (2014), s.165-187.
- BİÇER, Bekir, “İslâm Tarihi Kitaplarında Kürtler Hakkındaki Rivayetler (7. ve 12. Yüzyıllar
Arası)”, *JASSS (The Journal of Academic Social Science Studies*, V/6, (2012), s. 51-
80.

- BİÇER, Bekir, “Selçuklular ve Kürtler”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 25-57.
- BLAGA, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, 1997.
- BLAIR, Sheila S., “The Mongol Capital of Sultaniyya, “the Imperial”, *Iran*, 24, (1986), pp.139-151.
- BOJNOORDİ, Kazem Mousavi, *Danışname-i Ferheng-i Merdum-i İran*, V, .(ed. Asghar Karimi, Muhammed Caferi (Qanvati)), Merkez-i Dairetü'l-Maarif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1397.
- BOSWORTH, C. E. – X. De Planhol– M. E Weaver. – M., Medley, “Ardabil”, *Encyclopædia Iranica*, vol. II, fasc. 4, pp. 357-365.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz; Mekân ve Tarih*, (çev. Necati Erkurt), Metis Yayınları, İstanbul 1990.
- BRAUDEL, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2021.
- BROWNE, Edward G. vd., *A Literary History of Persia –From the Earliest Times until Firdawsî-*, T. Fisher Unwin Ltd., Adelphi Terrace, London 1919.
- BRUNO DE NİCOLA, *Women in Mongol Iran: The Khatuns, 1206-1335*, Edinburgh University Press, 2017.
- BUNİYATOV, Ziya Musa, “Azerbaycan”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 319.
- BURGU, Abdullah, *Abbâsîlerin Çöküş Sürecinde Vezir İbnü'l-Furât*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022.
- BURGU, Abdullah, *Abbâsî İmparatorluğu'nun Çöküşü –Vezir İbnü'l-Furât Ailesinin Mali Politikaları ve İktidar Kavgaaları*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2024.
- BÜNYADOV, Ziya, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, (Rusça terc. Cabbar Cabbarov-Həsən Əlizadə), Şərq-Qərb, Bakı 2007.
- CAN, Yılmaz, “İlk İslam Şehirlerinin İki Önemli Unsuru: Cuma Mescidi Darü'l-İmara İkili Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/8, (1996), s. 123-134.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 138-141.
- ÇELİK, Aydın- Akif Rençber, “İslam Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Rey Şehri'nin Siyasî Tarihi”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, (2012), s. 35-68.

- ÇELİK, Sabahattin, “Abbasiler Döneminde Hürremiyye Mezhebi ve Babek İsyanı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, IX/15, (2006), s. 95-106.
- ÇELİKBİLEK, Abdul Metin, *Çingiz-Nâmelere Göre Mogol Toplum Yapısı*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022.
- ÇEVİK, Murtaza, “Hülagu’nun Batı’ya Gönderilme Meselesi ve Batı Seferi’nin Anadolu’ya Etkileri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 5, (2015), s. 139-153.
- DADAN, Ali, “Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları”, *İSTEM*, 13/ 25, (2015), s. 111-124.
- DAFTARY, Farhad, *İsmâîlîler-Tarih ve Öğretileri*, Doruk Yayınları, İstanbul 2005.
- DALKESEN, Nilgün, “Sâtî Bîk (Beg) and the Post-Ilkhânid Middle East”, *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, IX/9, (2017), pp. 71-80.
- DARYAEE, Touraj, “Bazaars, Merchants, and Trade in Late Antique Iran”, *Comparative Studies of South Asya, Africa and the Middle East*, XXX/3, Duke University Press 2011, pp. 401-409.)
- DAYI, Özkan, *İlhanlılar Zamanında Tasavvuf (İran Moğolları’nda Hângâhlar ve Sûfîler)*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021.
- DAYI, Özkan, *İran Moğollarında İdarî Bürokrasi (1231-1295)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2017.
- DEDEYEV, Bilal, “Ortaçağ İslam Uygarlığının En Büyük Bilim Ocağı Olan Merağa Rasathanesi”, *1. Uluslararası Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (ed. F. Başar- M. Kaçar- C. Kaya-A. Z. Furat), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 201-215.
- DEDEYEV, Bilal, “Safevî Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/5, (2008), s.205-223.
- DEMİRCİ, Mustafa, “İktâ”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 43-47.
- DEMİRCİ, Mustafa, “İslâm’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, *İSTEM*, I/2, (2003), s. 129-146.
- DEMİRCİ, Mustafa, “Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*, 7, (2022), s. 18-36.
- DEMİRCİ, Mustafa, “Yüzyıl Değerlendirmesi”, *Tarihte Müslümanlar*, IV, (ed. Mustafa Demirci-Nurullah Yazar), Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 373-392.
- DEMİRCİ, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003.

- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1987.
- DOKTOR FAHREDDİN ŞEVKET, *Îrân*, (haz. Derya Örs), TTK, Ankara 2017.
- DOKTOR FRİÇ, *Kürdler*, (haz. Tuba Akekmekçi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- DURAN, Muzaffer, “Eski İran’da (Persler, Parthlar, Sâsânîler) Veraset İdeolojisi”, *OANNES-Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*-, III/2, (2021), s. 329-357.
- DURMUŞOĞLU, Kurban, “Moğol Sivil Valileri Döneminde Horasan (1233-1256)”, *GTTAD*, V/10, (2023), s. 475-492.
- DURUN, Davut, “Lezgiler”, *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 169-170.
- EDMONDS, Cecil, John *Kürtler, Türkler ve Araplar –Kuzey-doğu Irak’ta siyaset, seyahat ve inceleme (1919-1925)*, (çev. Serdar Şengül-Serap Rûken Şengül), Avesta Kürdoloji Yayınları, İstanbul 2003.
- EICKSTEDT, Egon von, *İlkçağlardan Günümüze Türkler Kürtler İranlılar*, (çev. Haydar Işık), Pêri Yayınları, İstanbul 2010.
- EKİNCİ, Mustafa, *Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul 2010.
- ELÇİBEY, Ebülfez “Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri”, (çev. Muhammet Kemaloğlu), *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 8, (2013), s. 223-45.
- ERAVCI, Mustafa, “Safevî Hanedanı”, *Türkler*, VI, (ed. Hasan Celal Güzel- Prof. Dr. Kemal Çiçek- Prof. Dr. Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2014.
- ERDEM, İlhan, “Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, (1991), s. 85-92.
- ERDOĞAN, Coşkun, “Hârezmşah Devleti ve İsmâîliler Arasındaki İlişkiler”, *Türkiyat Mecmuası*, XXX/1, (2020), s. 107-113.
- ERKAL, Mehmet, “Âmil”, *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 58-60.
- ERKOÇOĞLU, Fatih, “Emevîler Döneminde Kürtler”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Ankara: 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 1-14.
- ERNST, Carl W., *Eternal Garden: Mysticism, History and Politics at a South Asian Sufi Center*, Foreword by Annemarie Schimmel, Lerner Publications Company, Minneapolis 2003.
- ERŞAHİN, Seyfettin, *İslam Tarihini Anlama Kılavuzu*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Akkoyunlu-Kürt İlişkileri”, *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu Bildiriler 9-10 Ocak 2014*, I, (ed. Orhan Kılıç), TTK, Ankara 2014, s. 101-124.

- FAİZİ, Kamaluddin, *II. Hüsrev Perviz Döneminde İran (M.S. 590-623)*, (İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâricîler”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 169-175.
- FORTESCUE, L. S., “The Western Elburz and Persian Azerbaijan”, *The Geographical Journal*, 63/4, (1924), pp. 301-315.
- GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (çev. İlyas Kemaloğlu), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
- GARTHWAİTE, Gene R., *İran Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011.
- GLICK, Thomas F., *Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages*, Princeton University Press, 1979.
- GÖK, Halil İbrahim, “Azerbaycan Atabegliği / İldenizliler”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, 2. Bs.
- GÖKBULUT, Süleyman, “Sünnî Bir Tarîkatın Şiîleşen Kolları: Kübreviyye-Şîîlik İlişkisi”, *Marîfe Dinî Araştırmalar Dergisi*, VIII/3, (2008), s. 285-308.
- GÖKBULUT, Süleyman, “İbrahim Zâhid Gîlânî Üzerine Bir İnceleme”, *Sûfî Araştırmaları/ Sufi Studies*, VII/13, (2016), s. 47-64.
- GÖRDEGİR, Ercan, *Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)*, İksad Publishing House, Ankara 2021.
- GRONKE, Monika, *İran Tarihi –Yedinci Yüzyıldan Günümüze-*, (çev. Remzi Avcı), Runik Kitap, İstanbul 2023.
- GURBANOV, Abbas, “Abbâsîler Dönemine Kadar Azerbaycan’ın Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış (10-132/632-750)”, *İSTEM*, 5/9, (2007), s.153-173.
- GURBANOV, Abbas, “Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)”, *İSTEM*, 6/ 12, (2008), s. 153-173.
- GURBANOV, Abbas, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2007.
- GÜLMUHAMMET, Hasan, “Elamlılarda, İrani Kavimlerde ve Türklerde Saltanat Veraseti Usulü: Kardeş Taht Tevarüsü Geleneği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 191,(2011), s. 117-136.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Mecûsîlik”, *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 279-284.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Şah İsmâîl”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, s. 253-255.

- GÜNER, Ahmet, “Müsâfirîler”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 68-70.
- GÜRBÜZ, Meryem, *Hârizmşahlar –Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür-*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.
- GÜRBÜZ, Meryem, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, 2. Bs, s. 397-441.
- GÜRBÜZ, Osman, “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh’ın Hârizmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, *İSTEM*, IX/18, (2011), s. 181-196.
- GÜZEL, Fatih, “Alamut’ta Sünnî Bir Şeyh: III. Hasan Nev Müselman”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, V/6, (2016), s. 1683-1697.
- HARTMANN, Angelika, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 399-402.
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.
- HINZ, Walther, “İslâm’da Ölçü Sistemleri”, (çev. Acar Sevim), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5, İstanbul 1990, s. 1-82.
- HINZ, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (çev. Tefik Bıyıklıoğlu), Ankara 1992.
- HİZMETLİ, Sabri, “Karmatîler”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, s. 510-514.
- HODGSON, Marshall G. S., *The Secret Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ’îlîs Against the Islamic World*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2005.
- HOLMES, William, Richards *Sketches on the Shore of the Caspian, Descriptive and Pictorial*, 1845 London.
- HÜSEYNOV, Qurban, *İlhanlılar Döneminde Azerbaycan*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2022.
- İPEK, Ali, “Sâcoğulları”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 364-366.
- İPEK, Ali, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan (632-750)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.
- JAHN, Karl “Tebriz Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi”, (çev. İsmail Aka), *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIII/24, 1980, s. 59-77.
- “John Masson Smith Jr, “Mongol Nomadisim and Middle Eastern Geography: Qishlaqs and Tümens/ Moğol Göçebeliği ve Orta Doğu Coğrafyası: Tümenler ve Kışlaklar”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (ed. David Morgan) Reuven Amitai Press, Leiden, 2000, pp. 39-56”, (çev. Murat Keçiş-Sadık Kaya), *TAD*, XXXVII/64, 2018, s. 395-397.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1992.

- KALAYCI, Mehmet, “Şiîlik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, (2013), s. 293-319.
- KALLEK, Cengiz, “Rıtl”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 52-55.
- KAMALOV, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- KAMOLA, Stefan, “İlkhanids”, *Eİ3*, s. 82-83.
- KANAR, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2008.
- KAPLAN, Doğan, “Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevî Dönemi Şiîleştirme Politikaları”, *Marife-Şia Özel Sayısı*, 8/3, (2008), s. 183-203.
- KARA, Cahid, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîler’in Sonuna Kadar)*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015.
- KARABİBER, Namık Kemal, “İmam Şafii’nin Ehl-i Beyt ve İlk Halifeler ile İlgili Tasavvuru/Algısı”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX/1, (2009), s. 97-121.
- KARADENİZ, Yılmaz, “Safevî Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (2014), s. 53-67.
- KARAOĞLAN, Erhan- SATIL, Nur Sena “Orta Çağ’da İskandinavya ile İslam Dünyası Arasındaki Ticari Faaliyetler”, *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, VII/8, (2021), s. 70-75.
- KAYA, Remzi, “Ehl-i Kitap”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 516-519.
- KAYGUSUZ, İsmail, *Nizari İsmaili Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut -Öğretisi, Tarihi- Felsefesi-*, Su Yayınları, İstanbul 2014.
- KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabegleri İldenizliler Devleti’nde Dinî Hayat”, *Yeni Türkiye*, 72, (2015), s. 788-792.
- KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, III/1, (2017), s. 239-255.
- KAYHAN, Hüseyin, “İrak Selçuklu Devleti”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, 2. bs., s. 143-165
- KAYHAN, Hüseyin, “Selçuklular, İldenizliler ve İlhanlılar Devrinde Azerbaycan’da Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Bunların Mukayeseleri”, *“Ortaçağ Azerbaycan Tarihi’nin Güncel Problemleri” Cumhuriyetçi Bilimsel-Pratik Konferans Materyalleri*, Bakü 2021, s. 31-51.
- KELEŞ, Erol, “Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/ 1, (2020), s. 48-62.

- KELEŞ, Nevzat, “Sâcoğullarından Sonra Azerbaycan ve Arrân’da Yeni Bir Siyasî Aktör: Deysem b. İbrahim el-Kürdî”, *İğd Üniv Sos Bil Dergisi*, 14, (2018), s. 118-145.
- KHELEJANİ, Ahmad Hesamipour, *İlhanlılar ile Altın Orda Devleti’nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2013.
- KILIÇ, Ebru, “Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, XI/35, (2023), s. 661-677.
- KILIÇ, Mahmud Erol, “Ni‘metullâh-ı Velî”, *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, s. 133-135.
- KLAUSNER, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik*, (çev. Mehmet Fatih Baş-Sinan Tarifci), Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- KMOSKO, Michael, “Araplar ve Hazarlar”, *Türkiyat Mecmuası*, III, (1935), s.133-156.
- KOLLMAR-PAULENZ, Karénina, *Moğollar Cengiz Han’dan Günümüze*, (çev. Hakan Aydın), Runik Kitap, İstanbul 2020.
- KOYUNCU, Mevlüt, “İslâm Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler –İlkçağ ve Ortaçağ-*, I, (ed. Mehmet Metin Hülâgü-Musa Şaşmaz-İbrahim Ethem Atnur vd.), TTK, Ankara 2014, s.225-231.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Azerî”, *İA*, II, s. 118-151.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Anadolu’da İslamiyet*, (haz. Mehmet Ergun), Ankara 2012.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Hanedanlar, İnsanlar ve Yerler*, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- KÖSE, Bayram Arif, “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Azerbaycan’da Coğrafi, İdarî ve İktisadî Durum”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/34, (2016), s. 431-450.
- KÖSE, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
- KÖSE, Saffet, “Erdebîlî, Yûsuf b. İbrahim”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 279-280.
- KRAMERS, J. H., “Merzuban”, *İA*, VII, İstanbul 1955, s. 817-819.
- KRAMERS, J. H., *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (çev. Ömer Rıza), Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1352 h. /1934 m.,
- KUCUR, Sadi S., “İktâ (Selçuklular)”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s. 47-49.
- KUTLU, Sönmez -Nizamettin Parlak, *Makâlât -Şeyh Safî Buyruğu-*, İstanbul 2008.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- LANE, George, “Arghun Aqa: Mongol Bureaucrat”, *Iranian Studies*, 32/4, (1999), pp. 459-482.

- LANE, George, *Early Mongol Rule in The Thirteenth Century in Iran*, Routledge Curzon Press, London-New York 2003.
- LEWIS, Bernard, *Haşîşiler*, (çev. Ali Aktan), İstanbul 1995.
- LOCKHART, Laurence, “Hasan-ı Sabbâh and Assassins”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, V, London 1928-30, s. 675-696.
- Lûgâtnameh-i Dehkhodâ*, II, IX, XIV, (ed. Mohammad Mo'in- Ja'far Shahidi), Müesses-i Lûgâtname-i Dekhoda, Tehran 1998.
- MARULCU, Hasan Tevfik, "İbn Teymiyye'nin Vahdet-i Vücut, Hulûl ve İttihâd Yaklaşımlarına Kelâm Açısından Bir Değerlendirme", *SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/21, (2008), s. 75-86.
- MASOUMİ, Rahim- Ali Asghar Calagari-Kamal Siahcheshm-Soheil Porkhial-Thomas Pichler, “Consideration of Geological Aspects and geochemical Parameters of Fluids in Bushdi Geothermal Field, South of Mount Sabalan, NW Iran”, *Journal of African Earth Sciences*, 129, (2017), s. 692-700.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, VI, İstanbul 1992, s. 496-500.
- MERÇİL, Erdoğan, “İldenizliler (Azerbaycan Atabegleri)”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (ed. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1989.
- MERÇİL, Erdoğan, “Serdedârîler”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 549-550.
- MERİÇ, Sinan, *13. Yüzyılda Moğol Posta Teşkilatı (Yam)*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2019.
- MİNORSKY, V., *Studies in Caucasian History*, London 1953.
- MİNORSKY, V., “Mugan”, *İA*, VIII, s.446-450.
- MİNORSKY, Vladimir- BOİS, TH. - KENZİE, D. N. Mac, *Kürtler & Kürdistan*, (çev. Kamuran Fıratlı), Doz Yayınları, İstanbul 2004.
- MİNORSKY, Vladimir, “A Mongol Decree of 720/1320 to the Family of Shaykh Zahid”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XVI/3, 1954, pp. 515-527.
- MİNORSKY, Vladimir, “Kürtler”, *İA*, VI, s. 1089-1114.
- MİNORSKY, Vladimir, “Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XIX/1, Cambridge University Press, (1957), s. 58-81.
- MİNORSKY, Vladimir, “The Tribes of Western Iran”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1945, Vol. 75, No. 1/2 (1945), pp. 73-80

- MİNORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge 1953.
- MOGHADDAM, Alireza, 13.-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahilik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.
- MOHAMMESNEJAD, Hamidreza, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *TAD*, XXXIV/57, (2015), s. 99-120.
- MOTTAHEDEH, Roy, “The ‘Abbasîd Celîphate in Iran”, *The Cambridge History of Iran*, IV, (ed. R. N. Frye), Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Erdebil”, *DİA*, XI, İstanbul 1995, s. 276-277.
- MUSALI, Namiq, “Şeyh İbrahim Safevî Döneminde Erdebil Tekkesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 80, (2016), s. 9-30.
- MUSALI, Namiq, “Erdebil Tekkesi’ne Dair Yeni Bir Vesika: Şeyh İbrahim Safevî’nin Miras Listesi”, *DTCF Dergisi*, LXIII/2, (2023), s. 1082-1119.
- NABİYEV, Zülfikar, *Azerbaycan'da Tasavvufî Hareketler*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004.
- NASKALI, Esko, “Sâsânîler”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s.176.
- NİZAMİ, Khaliq Ahmad, “Çiştîyye”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 343-346.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Barak Baba”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 61-62.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Fütüvvet/Tarih”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 261-263.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi-Makaleler Araştırmalar-*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- OKŞAR, Yusuf, “Din ve Coğrafya İlişkisi: Şemsü'd-Din es-Semerkindî ve İbn Haldûn'un Yedi İklim Anlayışlarının Karşılaştırmalı Analizi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII/2, (2018), s. 1035-1069.
- ONAT, Hasan, “İbâhiyye”, *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 252-254.
- ORPAK, Oral, *İran Kimlik İnşasında Zerdüştlük*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.
- OSMANLI, Cabir, *Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini ve Sosyo-Kültürel Açından Bir Araştırma)*, (Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2021.
- ÖĞRETEN, Ahmet, “Türk Kültüründe “Yada Taşı” ve XVIII. Yüzyıl Sonu Osmanlı-Rus Savaşında Kullanılması”, *Belleten*, LXIV/241 (2000), s. 863-900.

- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “İldeniz, Şemseddin”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 81-82.
- ÖĞÜN BEZER, Gülay, “İldenizliler”, *DİA*, 22, s. 82-84.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Safeviyye”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 460-462.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Safiyüddîn-i Erdebilî”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 476-478.
- ÖRS, Derya, *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992.
- ÖZ, Mustafa, “Dâî”, *DİA*, VIII, İstanbul 1993, s. 420-421.
- ÖZ, Mustafa, “Nâsıbe”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 393-394.
- ÖZ, Mustafa, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 111-114.
- ÖZ, Mustafa, “Takıyye”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, s. 453-454.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Ahmedîliler”, *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 168-169.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *DİA*, XXVII, Ankara 2003, s. 371-372.
- ÖZCAN, Nuri, “Hânende”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 27.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza, *Kayıp Türkler –Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri-*, Kripto Kitaplar, Ankara 2014.
- ÖZDEMİR, H. Ahmet, *Moğol İstilâsı Cengiz ve Hülâgu Dönemleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Ebû Hâmid el-Gırnâtî”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 128-130.
- ÖZEN, Firdevs, “Emîr Çoban’ın Ebû Sa’îd Bahâdır Han Üzerindeki Egemenlik Döneminin Sona Eriş Süreci”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/10, (2023), s. 523-536.
- ÖZEN, Firdevs, *İlhanlı Devleti’nin Yıkılışı (1335-1350)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2021.
- ÖZER, Mehmet, *Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar’da Taht Mücadeleleri*, (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İlhânî Hükümdarı Ebû Sa’îd Hân’a Ait Dört Yarlıg”, *Belleten*, LXIX/254, (2005), s. 65-116.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İran/Fetihten Safevilere Kadar”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 395-400.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Moğollar”, *DİA*, XXX, s. 225-229.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 19-21.

- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar*, I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.
- ÖZTURHAN, Ahmet, “İlhanlı Devleti’nin İnhitatından Sonra İlhanlı Tahtında Bir Kadın Hükümdar: Satı-Bek Hatun’un Hayatı ve Faaliyetleri”, *GTTAD*, IV/8, (2022), s.547-554.
- PANAHY, J.- TEYMURZADEH, A., “An Ethnobotanical Survey in Southern of Sabalan - Mountain”, *Acta Hort.*, 964, 2012, s. 13-21.
- PARLAR, Suat, *Türkler ve Kürtler –Ortadoğu’da İktidar ve İsyan Gelenekleri-*, Bağdat Yayınları, İstanbul 2005.
- PAYDAŞ, Kâzım, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilig*, 39, (2006), s. 195-218.
- PFEIFFER, Judith, “‘Karşılıklı Yakınlaşma’: Erken İlhanlı Devrinde Moğol Seçkin Sınıfının İhtidası Üzerine Düşünceler”, (çev. Kâzım Uzun), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIII/2, 2018, s. 639-660.
- PİRİYEYEV, Vaqif, *Azerbaycan’ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası*, Müəllim Nəşriyyatı, Bakı 2006.
- PİYADEOĞLU, Cihan, “Büyük Selçuklular Devleti”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-Selçuklular-*, X, (ed. Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan), Siyer Yayınları, İstanbul 2021, 2. bs., s. 17-102.
- PİYADEOĞLU, Cihan, “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”, *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/ 2, (2013), s. 117-143.
- POTTER, Lawrence G., “Sufis and Sultans in Post-Mongol Iran”, *Iranian Studies*, XXVII/1/4, (1994), s. 77-102.
- POTTS, D. T., *Nomadism in Iran: From Antiquity to the Modern Era*, Oxford University Press, 2014.
- RENÇBER, Akif, *Mâzenderân (Taberistan) Tarihi 1220-1392*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2015.
- ROEMER, Hans R., “Timurlular”, *İA*, XII, İstanbul 1979, s. 346-370.
- SAADATÎ-Mohsen- Javad Neyestanî-Seyed Mehdi Mousavî Kouhpar-Alireza Hejebtî Nobarî, “Review Analysis of the Spatial Structure of Seljuk Cities in Iran, Case Study: City of Rey”, *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 28, (2021), s. 211-224.

- SADEGHNEZHAD, Mahdیه, *İran, Zencan/Sultaniye Şehrindeki İlhanlı Dönemi Mimarisi*, (Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.
- SARIÇAM, İbrahim – Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl., Ankara 2008.
- SERTEL, Savaş, *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 2006.
- Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, (çev. Nabi Avcı-Kasım Turhan-Ahmet Ünal), İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
- SMITH JR, John Masson, “The Silver Currency of Mongol Iran”, *Journal of the Economic and Social History. of the Orient*, 11/ 3, (1968), p. 275-297.
- SMITH, John Masson Jr., “The Silver Currency of Mongol Iran”, *Journal of the Economic and social History of the Orient*, 12/ 1, (1969), pp. 16-41.
- SOUDAVAR, Abol'ala, “İlk Farsça İlhanlı Fermanı”, (çev. Osman G. Özgüdenli), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 6, (2002), s. 181-190.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, (çev. Cemal Köprülü), TTK, Ankara 2011.
- STERN, S. M., “The Early İsmâ'îlî Missionaries in North-West Persia and in Khurāsān and Transoxania”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, XXIII/1, (1960), pp. 56-90.
- STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (trc. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2015.
- SÜLEYMANOVA, Naile, “Tarihi Süreçte Azerbaycan'da Ahilik ve Ahiler”, *Ahilik Uluslararası Sempozyumu “Kalite Merkezli Bir Yaşam” Bildiri Kitabı*, Kayseri 2011, s. 69-79.
- SÜMER, Faruk, *Karakoyunlular –Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar-*, I, TTK, Ankara 1992.
- SÜMER, Faruk, “İrak Selçukluları”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 387.
- SÜMER, Faruk, “Selçuklular”, *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 367-371
- SÜMER, Faruk, “Abaka”, *DİA*, I, İstanbul 1988, s. 8.
- SÜMER, Faruk, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, *Belleten*, LIII/206, (1989), s. 175-198.
- SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.
- SÜNGÜR, Servet, *Safevi-Kürt İlişkileri (1502-1576)*, (Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmayan Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2019.

- ŞAH, Serap, *Safvetü's-Safâ'da Safiyyüddîn Erdebîlî'nin Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Menkıbeleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
- ŞAHİN, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.
- ŞAHİN, Hanifi, “Câmiu't-Tevârîh'e Göre Gâzân Han'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, *Bilig*, 73, (2015), s. 207-230.
- ŞAHİN, Hanifi, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, *EKEV Akademi Dergisi*, XIII/41, (2009), s. 91-102.
- ŞAHİN, Hanifi, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 64, (2012), s. 115-128.
- ŞEN, Mehmet Emin, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/5 (Yaqub Mahmudov 80. Yıl Armağan Sayısı), (2019), s. 134-163.
- ŞEN, Mehmet Emin, “Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Devleti: Sâcoğulları (IX-X. Asır)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/5 (Yaqub Mahmudov 80. Yıl Armağan Sayısı), (2019), s. 134-163.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001
- ŞİRİNOV, Agil, “Tûsî, Nasîrüddîn”, *DİA*, XLI, İstanbul 2012, s. 437-442.
- T. H. “Olcaytu”, *İA*, IX, İstanbul 1964, s. 387-389.
- TAESCHNER, Franz, “İslâm'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri”, *Belleten*, XXXVI/142, (1972), s. 203-235.
- TAKKUŞ, Muhammed Süheyl, *Emevî Devleti Tarihi*, (çev. Mücahit Yüksel), Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016.
- TANERİ, Aydın, “Harizmşahlar”, *DİA*, XVI, İstanbul 1997, s. 228-231.
- TANERİ, Aydın, *Harezşahlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- TAPPER, Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler –Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi-*, (çev. F. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- TARAPOREWALA, Irach J. I., *Zerdüş Dini –Zerdüş'tün Gathaları Ü. Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizmi Mazdakizm-*, (çev. Nice Damar), Avesta Basın Yayın, İstanbul 2011.
- The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*, V, (ed. J. A. Boyle), Cambridge University Press, 1968
- TIESENHAUSEN, W. De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, (çev. İsmail Hakkı İzmirli), Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

- TOGAN, Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, II, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 91-118.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOKAÇ, Mahmut -Serra Ağırman, “Osmanlı Tıbbında Deri Hastalıkları Terminolojisi”, *Anadolu Tıbbi Dergisi*, 1, (Nisan 2022), s. 93-103.
- TOMAR, Cengiz, “Revvâdîler”, *DİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 36.
- TOSUN, Serhat Pir, “MÖ. II. Yüzyılda Doğudaki Süper Güç: Parthlar”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1, (2021), s. 1-17.
- TUYSUZ, Cem, *Selçuklular Döneminde Azerbaycan*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1997.
- TUYSUZ, Ş. Cem- Şahin Yılmaz, “Safevî Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergâhı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri (Şeyhlikten Şahlığa)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, V/3, (2019), s. 724-753.
- TUYSUZ, Ş. Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Fütüvvet”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 259-261.
- UYAR, Gülgün, “Nakib”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 321-322.
- UYAR, Mazlum, “Safevîler Öncesi İran’da Tasavvuf ve Safevî Devletinin Ortaya Çıkışı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi 2000-2001*, 7-8, s. 85-99.
- UYAR, Mustafa, “İlhanlı Devletinde Bir Yahudi Vezir: Sa’düddeve”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/33, (2003), s. 125-142.
- UYAR, Mustafa, “İlhanlı Hükümdarlarının İslam’a Girmesinde Rol Alan Türk Sufileri: İlhan Tegüder ve Gâzân Han Devirleri”, *Belleten*, LXXVII/275, (2012), s. 7-30.
- UYAR, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, TTK, Ankara 2020.
- UYGUR, Türker, *İlhanlılar Zamanında Şiraz Şehri*, (Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Şanlıurfa 2019.
- ÜRKMEZ, Rauf Kahraman, “Tasavvufun Tarikatlaşma Süreci ve Yaygınlaşması”, *Tarihte Müslümanlar*, IV, (ed. Mustafa Demirci-Nurullah Yazar), Otto Yayınları, Ankara 2020, s. 363-366.
- VARDANYAN, Aram, “The History of Iranian Adharbayjān and Armenia in the Rawwādid Period (Tenth CenturyAD) According to Narrative Sources and Coins”, *The Numismatic Chronicle* (1966-), Vol. 169 (2009), pp. 245-260.
- VƏLİXANLI, Nailə, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1993.

- WELLHAUSEN, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, (trc: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.
- WIESEHÖFER, Josef, *Antik Pers Tarihi*, (çev. Mehmet Ali İnci), Telos Yayıncılık, İstanbul 2003.
- WILBER, Donald N., *Iran, Past and Present*, Princeton University Press, 1981.
- WOODS, John, “Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler”, (çev. İlhan Erdem), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 1991, s. 243-265.
- YAKUBOVSKİY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (çev. Hasan Eren), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- YAKUT, İlhan, “İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak’ası (172/786), *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/1, (2017), s. 41-46.
- YAŞAROĞLU, Hasan, *Taberistan Zeydileri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane 2012.
- YAZICI, Tahsin, “İspehbed”, *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, s. 176-177.
- YAZICI, Tahsin, “Merzübân”, *DİA*, XXIX, Ankara 2004, s.255-256.
- YILDIRIM, Nimet, “İslâmiyet’in Ortaya Çıktığı Çağda İran”, *Tarih ve Tarihçi*, I/2, (2022), s. 106-120.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Cerrâh b. Abdullah”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 414.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebü’l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, X, İstanbul 1994, s. 283-284.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Sacoğulları”, *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 417-442.
- YILMAZ, Hulusi, “Nizarî İsmâîlîliği ve Alevîlik: İki Farklı Dinî İdrakte Benzeşen Yorumlar Üzerine Değerlendirmeler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 50, (2009), s.123-133.
- YILMAZ, Selahattin, “Abdurrahman Erzincanî”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (1996), s.243-245.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri-I Anadolu’nun Fethi*, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul 1944.
- YUVALI, Abdulkadir, “Gâzân Han”, *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 429-431.
- YUVALI, Abdulkadir, “Geyhatu Han”, *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 44-45.
- YUVALI, Abdulkadir, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000.
- YUVALI, Abdulkadir, “Moğollar’ın Yakındoğu Politikası ve İsmâîlîler’in Akıbeti Üzerine Bazı Bilgiler”, *Erdem*, V/11, (1988), s. 525-540.
- YUVALI, Abdulkadir, “Yakındoğu Tarihi Üzerindeki Moğol Tesirleri (XIII. Yüzyıl)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, III, (1988), s. 63-74.

- YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2019.
- YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.
- YUVALI, Abdülkadir, “Eb  Said Mirza Han”, *D A*, X, İstanbul 1994, s. 224-225.
- ZARR NK B, Abd al-Husain - Ruzbeh, Zerr nk b, *S s nilerin Siyasi Tarihi*, ( ev. Ali Hüseyin ToĒay),  ns z Yayıncılık, İstanbul 2019.
- ZARR NK B, Abd al-Husain, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, (ed. R. N. Frye), Cambridge University Press, 1975, pp. 1-56.
- ZEHTAB  (K R   ), Muhammed Taki, *İran Türklerinin Eski Tarihi*, (haz. Ferhad Rahimi), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

